Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Інститут філології

КОМПАРАТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ І ЛІТЕРАТУР

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА ЛЕОНІДА БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

Спеціальний випуск

Засновано 1999 року

Київ-2010

УДК 81-115:82.091=16 **ISSN 2075-437X**
ББК 80/84Слав

Затверджено Вченою радою Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Протокол № 2 від 27 вересня 2010 р.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу інформації видано Міністерством юстиції України серія КВ № 1190077ІР від 30.10.2006 р.

Видання затверджено ВАК України. Постанова Президії ВАК України від 14.04.2010 р. № 1-05/3 (філологічні науки).

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми динаміки розвитку та функціонування слов'янських мов, а також різні аспекти слов'янського літературознавства. Залучено матеріали з української, російської, чеської, польської, болгарської, сербської, хорватської та інших мов і літератур.

Для науковців, викладачів вузів, гімназій, ліцеїв, учителів середніх шкіл, студентів.

Рецензенти: **Ткаченко А.О**., д-р філол.наук, проф.;
Кудрявцева Л.О., д-р філол.наук, проф.

Редакційна колегія: Астаф'єв О.Г., д-р філол. наук, проф.; **Баландіна Н.Ф.**, д-р філол. наук, проф.; **Грицик Л.В.,** д-р філол. наук, проф.; **Костенко Н.В.**, д-р філол. наук, проф.; **Мережинська А.Ю.**, д-р філол. наук, проф., **Моторний В.А.**, канд. філол. наук, проф.; **Наєнко М.К.,** д-р філол. наук, проф.; **Нарівська В.Д.**, д-р філол. наук, проф.; **Паламарчук О.Л.**, канд. філол. наук, доц.; **Пахомова С.М.**, д-р філол. наук, проф.; **Пащенко Є.М.**, д-р філол. наук, проф.; **Пригодій С.М.**, д-р філол. наук, проф.; **Радишевський Р.П.**, д-р філол. наук, чл..-кор. НАНУ.; **Рудяков П.М.**, д-р філол. наук, проф.; **Скрипник Г.А.**, акад. НАНУ; **Слухай Н.В.,** д-р філол. наук, проф.; **Снитко О.С.**, д-р філол. наук, проф.; **Черниш Т.О.**, д-р філол. наук, проф.; **Сиваченко Г.М.**, д-р філол. наук, проф.; **Шевченко Л.І.**, д-р філол. наук, проф.

Головний редактор: к.філол.н., доц. Паламарчук О.Л.

Науковий редактор: д.філол.н., проф.Булаховська Ю.Л.

Відповідальний секретар: к.філол.н. Білик Н.Л.

Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: Збірник наукових праць. – Спеціальний випуск. – К., 2010. - 329 с.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, відповідної галузевої термінології, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Адреса редакційної колегії: 01030, м. Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел.: 239-33-73

©Київський національний університет

МОВОЗНАВСТВО

Антоненко О.В. (Київ, Україна)

Чеські малопродуктивні суфікси на утворення назв діяча

У статті представлений короткий огляд чеських м алопродуктивних суфіксів для утворення назв діяча.
Ключові слова: *словотвір, назви діяча, малопродуктивні суфікси, чеська лінгвістика.*

В статье представлен краткий обзор чешских малопродуктивных суффиксов для образования имен деятеля.
Ключевые слова: *словообразование, имена деятеля, малопродуктивные суффиксы, чешская лингвистика.*

The article presents a brief survey of the Czech non-productive suffixes for nomina agentis formation.
Key words: *word formation, nomina agentis, non-productive suffixes, Czech linguistics.*

У нашій статті подаємо короткий огляд малопродуктивних у сучасній чеській мові суфіксів –l, -čí, -ek, -an, що використовуються при творенні назв діяча. Хоча зазначені суфікси знаходяться на маргіналіях цієї словотвірної категорії, але саме вони визначають специфіку чеської словотвірної системи серед інших слов'янських мов, тому становлять значний інтерес для порівняльного дослідження.

Характерною ознакою цих суфіксів є утворення поряд зі стилістично нейтральними агентивними назвами експресивно забарвлених номінацій, які характеризують особу за її внутрішніми якостями, часто з відтінком зневаги, тому дуже часто деривати можуть одночасно належати до атрибутивних назв.

Імена діячів на –l за формою подібні до дієслів минулого часу третьої особи однини. В. Шмілауер указує, що назви походять від субстантивованих дієприкметників минулого часу переважно від дієслів недоконаного виду на –at, -it [9, 28]. Подібну думку висловлює й П.Гаусер [4, 36]. Іншу інтерпретацію утворень подає Ф.Копечни, який доводить походження іменників на –l від віддієслівних прикметників на позначення схильності при їхній одночасній субстантивації. Дослідник уважає, що ці форми набули значення дієприкметника минулого часу лише тоді, коли почали використовуватися як компонент перфекта, тобто коли вираз *já jsem dělal*, що спочатку мав значення „ego sum factor" („já jsem konatel") набув значення „já jsem to udělal". У мовній свідомості ці іменники жодним чином не асоціюються з формою минулого часу [6, 152-155]. М. Докуліл теж пропонує подібний варіант тлумачення [10, 86].

Серед твірних основ найширше представлені основи інфінітива на -а- (*běhal – běhati, tlachal – tlachat*); на -і- (*blábolil - blabolit, blouznil – blouznit*). Лише в одному випадку реєструємо основу на -е/-ě: *sháněl - shánět*.

Хоча більшість іменників походить від дієслів недоконаного виду, назви прізвищ, що у великій кількості репрезентовані у цьому типі, мотивовані дієсловами доконаного виду (*Dokoupil, Vykoupil, Odehnal, Zmeškal, Zavřel*). Серед твірних основ присутні як перехідні (*kňoural < kňourati, škudlil < škudlit*), так і неперехідні дієслова (*hekal < hekat, čmuchal < čmuchati*). Чотири номінації утворено від зворотних дієслів (*loudal < loudat se, nimral < nimrat se, zhýral < zhýrati se, fintil < fintit se*).

В українській мові кореляти чеських назв утворені за допомогою суфіксів – ун (*šuškal – шептун, hekal – кректун*), -юг-а (*škrtil – жаднюга*), -юк-а (*škemral – канюка*), -ій (*kňoural – плаксій, škrabal – мазій*), -а (*plácal – базіка,*), -л-о (*nimral – м'яло*), -яй (*škudlil – скупердяй*), що також надають деривату експресивного забарвлення. Причому два українські відповідники мають ідентичне лексичне наповнення твірної основи (*broukal – буркун, bouřil – підбурювач*). Інколи у ролі корелята виступає складний іменник (*tlachal – пустобрех*).

У семантичній структурі чеських та українських дериватів можна виокремити кілька типів співвідношення. Часто відповідники мають майже ідентичну семантику, відрізняється лише ступінь експресивного забарвлення чи інтенсивності ознаки. Хоча у парі *kňoural - плаксій* обидві назви мотивовані дієсловами на позначення плачу, але в українській мові йдеться про стилістично нейтральне слово *плакати*, а у чеській – експресивне забарвлене *kňourat* "рюмсати". Досить часто номінації мотивовані переносною ознакою, яка найвдаліше характеризує вдачу чи поведінку людини. Так, обидва іменники *kuňkal*, *nimral* позначають нерішучу, невпевнену людину. У першому випадку назва мотивована переносним значенням дієслова *kuňkat* „кумкати", що позначає характерний для жаб звук, тобто особа „která nezřetelně, tiše mluví nebo stále naříká" [8]. Назва *nimral* характеризує людину, яка „pomalá v práci, loudavá v jídle" [8]. В українському відповіднику *м'яло* в основу номінації покладена здатність змінювати форму, відсутність сталості, позначувана дієсловом *м'ятися.* Розбіжності у семантичній структурі твірного слова можуть мати й радикальніший характер. Так, номінації *packal* та *халтурник* мають тотожне значення: „kdo něco neuměle nebo nedbale dělá, kazí, packá" [8], "той, хто працює несумлінно, неакуратно, абияк" [3]. У чеській мові дієслово походить від іменника *packa*, що позначає засіб дії ("виконувати щось лапою, неякісно"), а в українській мові - від іменника *халтура*, що позначає результат дії.

До чеського словотвірного типу назв діячів із формантом -č(í) належить невелика група утворень, позиція яких усередині цього розряду імен є зовсім мінорною, оскільки мало іменників зберегли первинне словотворче

значення назви діяча. Процес лексикалізації охопив більшість номінацій. Так, слово *lovčí* "ловчий, ловець" позначає не того, хто інколи чи постійно полює, займається цією діяльністю як своєю професією, а має спеціалізований зміст - називає (називав) особу, яка займалася організацією полювання у садибах знаті [8].

Якщо деякі іменники цього типу зберігають звичайне значення діяча, то називають особи за їхніми функціями, а не за актуальною акцією чи актом. Як правило, це назви за професією (пор. *výběrčí - zaměstnanec pověřený vybíráním něčeho*) [8]. Але майже завжди ці назви характеризуються специфічним значенням чи стильовою обмеженістю.

Дуже мало слів цього типу активно використовують у сучасній чеській мові: *průvodčí* "провідник", *mluvčí* "доповідач", *rozhodčí* "арбітр", *krejčí* "кравець". Деякі з них збереглися завдяки тому, що формально збіглися з прикметниками синонімічних іменників на –се, тому на сучасному етапі вони сприймаються як субстантивовані прикметники. Наприклад, *dozorčí* має значення "черговий" (ім.) та "контрольний" (прикм.), *popravčí* –"той, хто виконує вирок" (ім.) та "призначений для виконання вироку" (прикм.).

Назви на –čí утворені переважно від дієслів з інфінітивною основою на –i- (*lovčí - lovit, mluvčí – mluvit*); -e-/-ě- (*krejčí - krájet, náhončí – nahánět*); -a- (*plavčí - plavat, dozorčí – dozírat*).

Завуальованою постає структура іменника *kočí* "візник, кучер", яке етимологічний словник чеської мови подає як запозичення з угорської мови. Номінація мотивована назвою угорського містечка Kocs, звідки походили перші фурмани між Віднем та Пештом [5, 175].

В українській мові словотвірному типові діячів на –čí відповідають українські іменники із суфіксами –ець (*krejčí – кравець*), -ч (*výběrčí – збирач, náhončí - нагонич, hončí – погонич, mluvčí – доповідач*), -тор (*průvodčí – кондуктор*), а також група субстантивованих іменників (*lovčí - ловчий, dozorčí – черговий*). У низці прикладів кореляти мають тотожне лексичне наповнення твірної основи (*hončí – погонич, krejčí – кравець, lovčí - ловчий, ловець, náhončí – нагони*). Деякі українські назви діячів мають форму словосполучень (*plavčí - черговий рятувальної станції, výpravčí – черговий по станції*).

Розбіжності у семному складі номінацій на позначення ідентичної особи спостерігаємо у двох випадках (пор. *dozorčí* (< *dozírat* "наглядати") - *черговий* (< *чергувати*), *mluvčí* (< *mluvit* "говорити") – *доповідач* (< *доповідати*).

Агентивний тип на –ek представлений невеликою групою девербативних іменників, оскільки головною функцією формант -ek/-k у сучасній літературній чеській мові є творення іменників на позначення здрібнілості (пор. *stromek, domek*). Багато імен цієї групи належить до діалектних назв і має завуальовану мотивацію.

Іменники походять переважно від дієслів недоконаного виду на -e- (*svědek* -

vědět), на -i-: (*pohůnek - pohoniti, sládek – sladit*), на -a- (*hejsek < hejsati*). Від дієслова з основою без тематичного суфікса утворений іменник *houdek* (< *housti*).

Подібно до дериватів інших типів похідні на -ek припускають мотивацію іменником. Так, у номінації *sládek* поряд із відношенням до дієслова *sladit* можна провести безпосередній зв'язок з іменником *slad.* Від іменника дії походить назва *smíšek < smích* („člověk, který se často, rád směje").

В українській мові кореляти на позначення тотожного деривата утворюються за допомогою суфіксів –ун (*mlček – мовчун*), -ок (*svědek – свідок*), -к-о (*smíšek - смішко*), -ч (*pohůnek – погонич*). Деякі чеські назви мають українські відповідники з тотожною твірною основою та відмінним словотворчим суфіксом (*svědek – свідок, smíšek - смішко, pohůnek – погонич, mlček – мовчун*).

Із чеськими назвами девербативного типу на –ek корелюють українські назви девербативного (*svědek – свідок < свідчити, mlček – мовчун < мовчати*) та десубстантивного характеру (*smíšek - смішко < сміх, сміхотун < сміхом*).

Розбіжності у складі семантичної структури спостерігаємо лише в одній парі номінацій *houdek – скрипаль*, які історично мають звуконаслідувальне походження, але від лексем на позначення різних звуків [7, 180; 2:2, 312].

За походженням суфікс –an – це праслов'янський суфікс –anъ, який утворився внаслідок розширення іменників з а-основами формантом –nъ у період балто-слов'янської єдності [1, 52]. Першочерговою функцією форманта –an у сучасній чеській мові є творення назв осіб за місцем проживання та національністю (пор. *měšťan, vesničan*). Майже всі назви типу – це емоційно забарвлені номінації, переважно з аугментативно-пейоративним відтінком.

Деривати утворюються від дієслівного кореня на приголосний (*trhat – trhan*) або від первісного кореня теперішнього часу у дієслів з основою минулого часу з коренем на голосну (*pij-e – pij-an*).

Стосовно морфологічного характеру мотивуючого дієслова слід зауважити, що йдеться про переважно прості дієслова на –at. Так, *křupan* „ціпов'яз, мужлай" історично походить від *křupat* "хрумати" і є пейоративною назвою селян, яка натякає на те, що вони їдять грубу їжу [10, 92]. Рідше деривати утворюються від дієслів на -et/-ět (*bručán*) або без кореневого суфікса (*bijan, pijan*). Іменник *skokan* може мотивуватися віддієслівним іменником *skok*.

Експресивний характер номінації на –an та близькість цих назв до носіїв властивостей створили передумови для інтерференції деад'єктивних назв носіїв властивостей на –án й цієї невеликої групи девербативних похідних. А тому поряд із регулярним утворенням *sahan* „висока людина", що походить від дієслова *sahat* „сягати", утворилася форма *saháń* (за аналогією до синонімів *dlouhán* „висока людина" від *dlouhý* „довгий, високий").

Українські відповідники іменників цього словотвірного типу часто утворюються за допомогою формантів –ун (*стрибун, буркун*), -як (*пияк*), -як-а (*забіяка*), –ець (*обідранець*), які також надають деривату пейоративного забарвлення. У парах слів *pijan – пияк, bijan - забіяка, bručán – буркун, skokan – стрибун* спостерігаємо тотожні твірні основи, інколи корелятом виступає складна назва (*křupan - ціпов'яз, гречкосій*). У якості ономасіологічної ознаки носії мови часто обирають переносні ознаки предметів, тварин тощо, які найвдаліше характеризують вдачу чи поведінку людини, тому спектр мотиваційної семантики є досить широким. Причому асоціації при виборі ознаки можна проводити за способом, швидкістю, місцем дії тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Мартынов В.В.* Праславянская и балто-славянская суффиксальная деривация имен. – Минск, 1973. – 59 с.; **2.** *Преображенский А.Г.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1958. – Т.1-2; **3.** Словник української мови: В 11 тт. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980; **4.** *Hauser P.* Nauka o slovní zásobě. - Praha: SPN, 1980. – 192 s.;. **5.** *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého. – Praha: Státní nakladatelství učebnic v Praze, 1952. – 576 s.; **6.** *Kopečný Fr.* O problematice příjmení typu Kopal, Koupil a věcech příbuzných // Naše řeč. – 1975. – Ročník 58, č. 3. – Str. 152-160; **7.** *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. – Praha.: ČSAV, 1968. – 866 s.; **8.** Slovník spisovného jazyka českého: V 8 dílech. - Praha: Academia, 1989. **9.** *Šmilauer V.* Nauka o českém jazyku. – Praha: SPN, 1974. – 334 s. **10.** Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen / Za redakce Fr.Daneše, M.Dokulila, J.Kuchaře. – Praha: Academia, 1967. – 780 s.

Вакуленко М.О. (Київ, Україна)

Транслітерація українською латиницею: слов'янське коріння та національні особливості

У цій статті представлене наукове обґрунтування, принципи транслітерації і кирилично-латиничні трансляційні таблиці для української мови.
Ключові слова: *транслітерація, азбука, кирилиця, латинка.*

В данной статье изложено научное обоснование, принципы транслитераци и кириллично-латиничные транслитерационные таблицы для украинского языка.
Ключевые слова: *транслитерация, азбука, кириллица, латиница.*

In this article, the scientific background, transliteration principles and Cyrillic-Latinic transliteration tables for the Ukrainian language, are given. The problems of inculcation of Ukrainian Latinics are reviewed.
Key words: *transliteration, alphabet, Cyrillics, Latinics.*

Метою роботи є викладення наукового підходу до кирилично-латиничної транслітерації українських текстів. **Актуальність** теми зумовлена відсутністю єдиного національного стандарту української латиниці і розбіжностями написання українських назв у міжнародному спілкуванні. **Предметом** дослідження є кирилична та латинична абетки, **об'єктом** – літери.

Як подавати українські реалії в міжнародному спілкуванні? Ми знаємо, що окремі слова однієї мови "вживляються" в іншу на основі транскрибування (відтворення звуків) і підкоряються її правилам та словотворенню: *Сімферополь* (з еллінської), *Orly* (з української). Це – запозичені слова. Але інші – і їх більшість – відносяться до класу іншомовних: вони лишаються приналежними до "своєї" мови і підлягають лише її законам, а змінюється тільки правописна система, в якій записується дане слово. Це передусім національні власні назви (не екзоніми) та ті загальні назви, які не набули окремого переважного вжитку в іншій мові або підпадають під юрисдикцію даної держави. Для таких слів потрібна транслітерація – спосіб запису, який зберігає національні графічні особливості.

Нагадаємо, що транслітерація – це перезапис літер за допомогою іншого правописного укладу, який регулюється орфографічними нормами даної мови. Тому транслітерована форма повністю рівнозначна вихідній: інформація, яку містить текст, при цьому не спотворюється. На такій особливості транслітерації наголошував і Ю. С. Маслов: "Наукова транслітерація повинна будуватися за принципом взаємнооднозначної відповідності між транслітераційними знаками та графемами оригіналу. Це забезпечить стовідсоткову можливіть зворотного переведення транслітерованого запису" ([1, 262]). Яскравим прикладом транслітераційної відповідності є представлення тексту за допомогою гаєвиці та вуковиці в сербохорватській мові.

В усьому світі набула поширення латинська графіка. Саме тому Китай, Японія, Ізраїль, Еллада (Греція), Болгарія та інші країни виробили для міжнародного спілкування паралельні латинізовані абетки (див. [2-5; 6, 1; 7, 238]). Так, назви *Hiroshima, Kawasaki, Burma, Hong Kong, Taiwan, Java, Jamaica, Delhi, Afghanistan, Jerusalem, Iraq, Thessalia, Hania* тощо записані не англійською мовою, а відповідними національними латиницями. У містах Еллади назви вулиць подаються у двох формах: елліницею та латиницею. Якщо спиратися на загальноприйняті засади міжмовних взаємовідносин, то й Україну на міжнародній арені повинна представляти державна мова. Для "експортного" запису українських текстів латинськими буквами у документах, угодах, паспортах, друкованих виданнях та картах, міжнародних телеграмах, електронній пошті та в інших телекомунікаційних мережах і т. д. необхідна українська латиниця (УЛ), яка є важливим доповненням до нашого правопису.

За світовими мовними правилами, оригінальне написання власних назв у середовищі іншої мови не змінюється: *San-Jose* (місто в США), *Cojijo*

(провінція Канади), *Gijon, Guadalajara, Volkswagen, Johannesburg, Katja* (шоколадка німецької фірми "Bossner"), *Ljubljana, Sarajevo, Katowice, Ajax, Juventus, Mroczek, Hercules Poirot* (герой оповідань Агати Крісті) тощо. Цікаво, що в італійській абетці букви *j немає* – а назва відомого футбольного клубу "Ювентус" зберегла автентичний латинський запис. На таку "недоторканість" власних назв звернув увагу ще О. О. Реформатський ([8, 96]).

Прийняті й резолюції ООН: IV/20 (1982 р.) – "Про зменшення кількості екзонімів" – та V/13 (1987 р.) – "Про переважність національних офіційних форм географічних назв". Отже, власні назви, що належать Україні, тобто підпадають під її юрисдикцію, мають записуватися не за чужою латинографічною нормою, а українською латиницею – її державною мовою в міжнародному спілкуванні.

А як бути з *читанням*? Власна назва не обов'язково підлягає звичним для даної мови правилам – згадаймо поширену фразу "How do you spell your name?". Навряд чи прізвище *Waugh* викликає в носіїв англійської мови менше таких запитань, ніж *Jakobson* (або ж *Jakovenko*). У самій же англійський мові двознак *ch* [ч] може прочитуватись: [ш] (*attach, Chicago*), [х] (*Loch-Ness, Gallacher*), [к] (*Christy*). Тому мрії фонетично підлаштуватися під іншу мову (тобто забезпечити "легке" читання) є нездійсненними. Ще О. О. Реформатський застерігав [8, 96], що прагнути до адекватного *читання* власних назв у інших мовах не варто. Як показано в [9, 70-71], в англійській транскрипції неминуче спотворюється написання та звучання слова, а прізвища штучно "помножуються". Сплутуються "ц" і "тс", знищується знак пом'якшення ([10, 21; 11, 10]). Внаслідок цього, наприклад, *Зайцев* спотворюється в "Заітсева", *Буряк* – у "Б'юр'яка", *Левитський* "ототожнюється" з *Левицьким*, *Тоцька* – з *Тотською, Гальченко* – з *Галченком*, а *Черняцький* "помножується" аж ушістнадцятеро: *Черніатскиї*/*Черніатский*/*Черніацкиї*/*Черніацкий*, *Черніацкиї*/*Черняцкий*/*Черняцкиї*/*Черняцкий*, *Черніатськиї*/*Черніатський*/*Чернятськиї*/*Чернятський*, *Черніацькиї*/ *Черніацький*/ *Черняцькиї*/*Черняцький*.

Штучно "помножуються" прізвища і внаслідок транскрибування на декілька різних мов. Так, "занглійщений" Шевчук виглядає як *Shevchook*, "офранцужений" – як *Chevtchouc,* "онімечений" – як *Schewtschuk*. А японці, чехи, німці, французи, араби, елліни та інші освічені народи записують своє прізвище завжди однаково – незалежно від мови, в оточенні якої воно з'являється. Офіційна назва Чехії англійською мовою – ***Czech Republic.*** І ніхто не прагне прочитати це як "Кзеч" ([12, 17]). Не зламали язика англомовці ні на іспанському Хіхоні (***Gijon***), ні на словенській Любляні (***Ljubljana***), ні на боснійському Сараєві (***Sarajevo***).

Транскрипційне відтворення реалій якої-небудь мови графічними засобами іншої, якщо ці реалії не належать цій іншій мові, виправдане лише в одному випадку – на початковій стадії вивчення іноземної мови. Наприклад, при

вивченні російської мови носіями англійської наводяться словоформи, вимова яких за правилами англійської мови наближено відтворює російську: *петух - pyetookh, бабочка - babachka, велосипед - vyelaseepyed* і т.д. ([13, 2003]).

Транслітерація кириличної абетки української та інших східнослов'янських мов має орієнтуватися на споріднені слов'янські мови: адже тільки в цьому випадку можна уникнути проблем зі штучним спотворенням інформації. Підкреслимо, що саме такий підхід пропонував і О. О. Реформатський у [8, 97]. Автор галицького букваря та граматики Йосип Лозинський уживав латинські літери ще в 1834 році ([14, 32]). Відомий український культурний діяч 19-го століття Антін Кобилянський писав латиницею, близькою до графіки сербохорватської та чеської мов – зокрема, уживав відповідність *ь – j* ([14, 32]). Пропонував свій варіант УЛ і С. Пилипенко ([15, 28]). На таких же засадах розробляли транслітерацію кирилиці й видатні російські мовознавці Л. В. Щерба [16], О. О. Реформатський [8; 20], Р. О. Якобсон [17] та інші. Їхня праця стала науковою основою для міждержавного транслітераційного стандарту ГОСТ 16876-71 (Ст. СЭВ 1362-78).

Але цей стандарт теж має істотні недоліки. Так, відповідність *й – jj* не відзначається природністю, а транскрипційне відтворення *ь* – ’ (“кома вгорі”) порушує саму умову транслітераційності. Крім того, наявне посередництво російської мови (в українській частині це стосується передачі літер *г – g, и – i, і – ih, ь – “кома вгорі”*).

Транскрипційне відтворення пом'якшення комою вгорі (’), крім порушення транслітераційності, не дозволяє розрізнити велику і малу літери для позначення м'якого знака (*ь* і *Ь*), що призводить до порушення вимоги зворотливості: так, написи *ТЮМЕНЬ* (рос.), *ВОЛИНЬ* (укр.) переходять у *ТЮМЕНь* (рос.), *ВОЛИНь* (укр.). До речі, апостроф є не на кожній клавіатурі, і його часто замінюють лапками (“) – а це неминуче породжувало б додаткову плутанину. Отже, “кома вгорі” незручна навіть для росіян. Ще більш незручна вона для українців: адже апостроф (його немає в російській кирилиці) – це знак відділення від йотованої, а не пом'якшення. Ми звикли, що слово “бур'ян” пишеться з апострофом, а “буряк” – без нього, а не навпаки.

Крім того, комп'ютер іноді сприймає слово з апострофом як два і в деяких іменах (зокрема, після *l*, *al*, *el*) автоматично замінює букву після апострофа на велику: *L'Viv, Al'Bert, El'Vira*. Відповідно змінюється ім′я і літера, до якого воно прив′язане (Альберт – Берт, Ельвіра – Віра тощо) – а це значно ускладнює пошук потрібного слова. На сайті погоди за адресою http://weather.yahoo.com/regional/UPXX_K.html ми зустріли цікаву назву: Khmel'Nyts'Kyi. Тому вживання апострофа слід обмежити лише притаманними йому функціями.

УЛ повинна враховувати й умову сумісності зі стандартним кодуванням літер у комп'ютерах.

Звичайно, абетка УЛ має бути єдиною правописною системою літер. По-перше, вживання сторонніх (нелітерних) значків типу зірочки, тире (мінуса), плюса, двокрапки, лапок тощо в ролі яких-небудь букв у ній неприпустиме. Вигадувати нову азбуку Морзе, мабуть, не варто. По-друге, одна й та ж буква не може мати кількох різних позначень залежно від її місця – скажімо *(qh), (’h), (*h)*.

Наукові принципи для транслітераційного стандарту УЛ узагальнюють набутий досвід [1; 2; 3, 16-17; 4-9; 10, 20-29; 11; 12; 14-20] і відповідають сучасним вимогам. Згідно з [10, 23; 11, 11], основа стандарту УЛ – **транслітераційна** таблиця, яка базується на принципах: ***системність*** *(латиниця – єдина система, елементи якої існують не розрізнено, а пов’язані за певними ознаками);* ***точність*** *(адекватне відтворення кожної букви кирилиці);* ***взаємна однозначність*** *(взаємнооднозначна відповідність між кожною буквою кирилиці та символом латиниці, що може включати кілька літер);* ***зворотливість*** *(відновлення початкового тексту після повторного транслітерування);* ***безпосередність*** *(відсутність мови-посередника – англійської, французької, латинської тощо);* ***традиційність*** *(врахування фонетично-графічних традицій української мови та вживання окремих графем латинської абетки);* ***нормативність*** *(відповідність нормам чинного українського правопису);* ***кодовність*** *(вживання латинських символів з кодами ASCII 0-127 – без діакритичних знаків – що необхідно для комп’ютерного пересилання).* Ці принципи затверджені Держстандартом України 18/10/1995.

Загальна УЛ – яка відповідає українській частині ГОСТ 16876-71 із поправками та доповненнями – наведена в Таблиці 1.

Таблиця 1: загальна українська латиниця

А а - A a	Б б - B b	В в - V v	Г г - Gh gh	Ґ ґ - G g
Д д - D d	Е е - E e	Є є - Je je	Ж ж - Zh zh	З з - Z z
И и - Y y	І і - I I	Ї ї - Ji ji	Й й - J j *	К к - K k
Л л - L l	М м - M m	Н н - N n	О о - O o	П п - P p
Р р - R r	С с - S s	Т т - T t	У у - U u	Ф ф - F f
Х х - Kh kh	Ц ц - C c	Ч ч - Ch ch	Ш ш - Sh sh	Щ щ - Shh shh
Ю ю - Ju ju	Я я - Ja ja	Ь ь - J j **		

** на початку слова, після голосних та апострофа; ** після приголосних*

Ця таблиця вносить незначні (за кількістю!) поправки до ГОСТ 16876-71: *г – gh ,ґ – g, и – y, і – i, й – j, ь – j* (після приголосних).

Апостроф ставиться перед йотованими *ja, ju, je, ji, jo* за відсутності пом’якшення і для відділення *j* від наступних голосних у буквосполуках *йа, йу,*

йе, йі, ьа, ьу, ье: *Ghryghor'jev, V'juny, pid'jom, Volynj'aghroprom, raj'uprava.*

Літера "г" має давню традицію її представлення в латинографічних мовах. Сам знак кирилиці "г" походить від еллінської літери "*γ (Г)*" (гама), і їм відповідають дуже близькі звуки (див. [9, 69; 10, 24]). Латинська літера *g* теж виникла з еллінської гами *γ*, внаслідок чого у світових мовах існує графічна відповідність *γ – g*. Це й зумовлює її етимологічний зв'язок з українською "г": *Григорій – Gregory (англ.), графолог – grafolog (чеська), Грабович – Grabowicz (пол.), Югославія – Jugoslavija* тощо. Та й потвори типу *heohrafija* (???) в жодній мові не існує. Отже, латинізоване відображення літери *г* має неодмінно включати в себе знак *g*.

Відповідно до [9-11; 17], знак *h* традиційно вживається як модифікатор, що унеможливлює неоднозначності сполук *ch, kh, sh, shh, zh* (*specghrupa, p'jatj kgh, lisghosp, Vyshghorod, Zghar*). Адже вживання знака *h* як окремої літери – наприклад, *г* – призводило б до сплутання *ч* і *цг*, *ж* і *зг*, *х* і *кг*, *ш* і *сг*, *щ* і *шг*. Це, як зазначено в [9: 69; 18: 60], враховує і традиції письма в латинографічних мовах світу, де буква *h* означає невелику зміну фонетичного значення попередньої літери, тобто "модифікує" відповідний елемент: *bh, ch, dh, gh, kh, lh, nh, ph, rh, sh, th, wh, zh.* Такий вибір відтворює також історію перетворення давньослов'янського проривного [g] в український щілинний [г] – (див. [21, 15; 22. 82]).

Коли кажуть, що літері "г" має відповідати "h" – бо хтось, мовляв, саме так пояснював іноземцям звучання [г], – то тут аж подвійна плутанина. По-перше (і найголовніше): при транслітерації йдеться не про звуки, а про букви – тому апеляції до вимови не стосуються суті справи. Але навіть і фонетично звук [г] стоїть значно далі від європейського [h], ніж [х] (див. [26; 27, 182]). Тому літеру *h* часто й записують або прочитують як "х": *Хорбач*, *Хрінішин*. Додаткове обгрунтування транслітерації української „г" див у [23-25].

Відтворення *(й, ь) – j* забезпечує транслітераційність, нормативність, однозначність і традиційність. У старослов'янській мові голосний дієзний звук переднього ряду [ь] утворював склад і читався як короткий [і] ([21: 17], див. також [9, 69; 10, 24; 11, 12]) – а саме так зараз інколи називають звук [й]. Отже, літери *й* та *ь* мають спільне джерело. Внаслідок такої спільності, йотовані пом'якшують попередній приголосний (якщо немає апострофа). Цю "надлишковість" (це так звана доповнювальність, скалькований з російської термін – додаткова дистрибуція) помітив іще понад 300 років тому відомий слов'янський мовознавець Ю. Крижанич: він навіть пропонував вилучити з кирилиці *й: краь, стоь, пеьте, гаь* ([19, 76]). Сербохорватську розв'язку *ь – j* вживав Р.О. Якобсон [17] (див. також [20]). Застосовується вона і в болгарській латиниці [7, 238]. Отже, запис в УЛ відповідає мовній практиці: так, форми *Kyjiv, Ukrajina* є в чеській та сербохорватській мовах.

Передбачено і можливість подання *ь* окремо: *~ь~* або *jh*.

Як і було в ГОСТ 16876-71, буква *щ* зображується як *shh* – тобто *ш* з "хвостиком" у вигляді *h*. Це дозволяє також розрізняти прізвища типу

Ляшченко (від *Ляшко*) і *Лященко* (від *Лящ*), *Сушченко* (від *Сушко*) і *Сущенко* (від *Сущий*) тощо.

Транслітерація сприяє й правильному прочитуванню слова – адже в цьому випадку не тільки графічна форма, а й вимова регулюються нормами мови-першоджерела. Так, у записі *Kyjiv* літера *j* є показником належності цього слова до слов'янських – отже, й читання має бути відповідним. З іншого боку, штучна форма *Kyiv* (К'їв/Кийв/Киів/Київ) такого індикатора не має, а "засобами англійської мови" вона читається хіба що як "Кайв" чи "К'їв". Самі ж англійці її не сприймають – адже такого витвору не існує в жодній мові. У той же час основна форма – записаний згідно з УЛ автонім *Kyjiv* – не суперечить численним іншомовним екзонімам, у тому числі англійському *Kiev*, а сфери їх уживання регулюються згаданими резолюціями ООН. Відповідно до цих резолюцій, автонім *Ukrajina (Україна)* – це основна форма подання назви нашої держави. Іншомовні екзоніми *Ukraine* (англ.), *Ucrania* (ісп.), *Ucraina* (італ.), *Ukraina* (пол.), *Ουκρανια* (елл.) тощо – це допоміжні форми, які можуть уживатися носіями відповідних мов у внутрішньому спілкуванні.

Практичний додаток до цього стандарту – комп'ютерна програма "Українська латиниця" (вона має доповнення у вигляді російської та білоруської частин), на яку 13 листопада 1995 року видане Свідоцтво №21 ДААСП України.

Додаткова Таблиця 2, де вживаються діакритичні (надрядкові) знаки, може використовуватися там, де необхідно зберегти кількість позицій для букв: у скороченнях та шифрах. Наявність нестандартних літер дещо звужує сферу її застосування.

Таблиця 2: українська латиниця з діакритичними знаками

А а – A a	Б б - B b	В в - V v	Г г - Ğ ğ	Ґ г - G g
Д д - D d	Е е - E e	Є є - Ë ë	Ж ж - Ž ž	З з - Z z
И и - Y y	І і - I I	Ї ї - Ï ï	Й й - J j*	К к - K k
Л л - L l	М м - M m	Н н - N n	О о - O o	П п - P p
Р р - R r	С с - S s	Т т - T t	У у - Ú u	Ф ф - F f
Х х - X x	Ц ц - C c	Ч ч - Č č	Ш ш – Š š	Щ щ - Ŝ ŝ
Ю ю – Ü ü	Я я - Ä ä	Ь ь - J j**		

** на початку слова, після голосних та апострофа; ** після приголосних*

Додаткова Таблиця 3, що є комбінацією Таблиць 1 і 2, може набути певного практичного використання як більш наближена до реальних латинографічних абеток.

Таблиця 3: комбінована українська латиниця з діакритичними знаками

Аа - A a	Бб - B b	Вв - V v	Гг - Ğ ğ	Ґг - G g
Дд - D d	Ее - E e	Єє - Je je	Жж - Ž ž	Зз - Z z
Ии - Y y	Іі - I I	Її - Ji ji	Йй - J j*	Кк - K k
Лл - L l	Мм - M m	Нн - N n	Оо - O o	Пп - P p
Рр - R r	Сс - S s	Тт - T t	Уу - U u	Фф - F f
Хх - X x	Цц - C c	Чч - Č č	Шш – Š š	Щщ - Ŝ ŝ
Юю - Ju ju	Яя - Ja ja	Ьь - J j**		

** на початку слова, після голосних та апострофа; ** після приголосних*

Високий науковий рівень цієї розробки відзначений вітчизняними та зарубіжними фахівцями (див. [12, 16-17; 28, 16-17]) – зокрема, 16.11.2000 вона схвалена академічною Транслітераційною комісією, яка, згідно з дорученнями Кабміну та Президента НАН України Б. Патона (листи №129/444-1 від 24.04.2000, №129/665-10 від 09.06.2000, №129/78 від 16.10.2000), є „верховним арбітром" розробок у справах транслітерації. Комп'ютерна програма "Українська латиниця" встановлена в ряді державних інституцій, зокрема в НБУ імені Вернадського та МВС України. Отже, впровадження УЛ – справа міжнародного престижу держави.

На жаль, не всі спроби поширення УЛ відповідають загальноприйнятим нормам наукової етики та моралі. Наприклад, „автор" [29] познайомився з ідеєю латиниці та сутністю транслітерації з нашої доповіді у Львові 1994 року і спирається на наші попередні роботи – зокрема, на [9; 18; 30-32] – без жодного на них посилання. У „працях" [33; 34] також немає покликань на наші попередні публікації – але активно використовуються наші транслітераційні таблиці (з мінімальними, але постійними змінами), принципи транслітерації, перелік застосувань УЛ, приклад сербохорватської мови і навіть сам термін „латиниця", впроваджений нами в 1995 році.

Причини таких дій прості: не вистачає аргументів, але дуже хочеться, щоб своє було зверху. У 1998 р. Технічний комітет зі стандартизації науково-технічної термінології (ТК СНТТ) на чолі з Б. Рицарем став на заваді участі України в розробленні міждержавного транслітераційного стандарту 7.79-2000 (*СИБИД*), а натомість, разом із Інститутом фундаментальних досліджень, розповсюджував як свій проект стандарту компілятивну розробку в обхід прийнятої процедури (див. [35]). І зараз ТК СНТТ видає себе за офіційних розробників стандарту транслітерації. Як стверджує ДП „УкрНДНЦ" в листі від 21.01.2010 № 2-10/20-323, він не доручав ТК-19 переглядати ГОСТ 16876-71 і не укладав договорів на розроблення національного стандарту стосовно правил транслітерування. Згідно з Положенням про ТК-19, транслітерація не входить у його сферу повноважень.

На нашу думку, голова ТК-19 використовує службове становище в особистих інтересах – а держава поки що втрачає кошти та міжнародний авторитет.

Схоже, неетична й не дуже законна активність ТК-19 спонукала Кабмін затвердити 27.01.2010 постанову № 55 щодо транслітерації, підготовлену цілком таємно, без обговорення з компетентними фахівцями і всупереч рішенню академічної Транслітераційної комісії. Додаток до цієї постанови уже втретє за роки незалежності накидає англійського „старшого брата" в написанні українських імен, що внаслідок порушення основних принципів транслітерації, затверджених Держстандартом 18 жовтня 1995 року, призводить до штучного ототожнення ряду літер із літеросполученнями, зокрема „щ" і „шч", „ц" і „тс", „я" та „іа", „ю" та „іу", „є" та „іе", пом'якшених приголосних із твердими. Тому за допомогою таких систем неможливо розрізнити прізвища, імена та назви *Шишченко* і *Шищенко*, *Сушченко* і *Сущенко*, *Галчук* і *Гальчук*, *Донка* і *Донька*, *Тронко* і *Тронько*, *Польова* і *Полова*, *Левицький* і *Левитський*, *Брокгауз* і *Брохауз*, *Пії* та *Пій*, *Лар'ін* і *Ларін*, *Мар'ян* і *Маріан*, *Прудіус* і *Прудюс*, *Малюс* і *Маліус*, *Клаузіус* і *Клаузюс*, *Ляльо* та *Ліалко*, *Ліана* та *Ляна, Медіана* і *Медяна, Міус і Мюс, Возіанов* і *Возянов, Гундеріан* і *Гундерян, Годулян* і *Годуліан* та багато інших (це так званий „синдром Мартина Борулі"). Також неможливо правильно відтворювати скорочені слова та абревіатури: *кг*, *лісгосп, ЙЕКО, КІІЦА, УНІАН* тощо. Для Києва – штучно придуманий витвір *Kyiv* – якого немає в жодній мові і через що іноземці вживають екзонім *Kiev*. А назва *Україна* записується як *Ukraina* – за російською латинографічною нормою. Вносити пропозиції щодо такої постанови має право Держспоживстандарт України – отже, було порушено й закон.

Таким чином, використання латиниці, розробленої в КНУ імені Тараса Шевченка, дозволяє поставити проблеми транслітерації українських текстів на наукову основу. Необхідно прийняти національний стандарт УЛ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Маслов Ю. С.* Введение в языкознание. – М., 1987. – 272 с.; **2.** *Сердюченко Г. П.* Китайская письменность и ее реформа. – М., 1959. – 56 с.; **3.** *Прядохин М. Г.* Пособие по изучению нового китайского фонетического алфавита. – М., 1960. – 22 с.; **4.** *Григорьев Г. М.* Краткий китайско-русский словарь / Сост. Г. М. Григорьев; под ред. проф. И. М. Ошанина. – М., 1962. – 632 с.; **5.** *Hoelzel Ed.* Öesterreichisher Unterstufenatlas. – Wien, 1989. – 182 s.; **6.** *Dunn C. J., Yanada S.* Japanese. – London, 1965. – 312 p.; **7.** *Тилков Д.* Граматика на съвременния български книжовен език / Гл. ред. Д. Тилков. – Том 1. Фонетика. – София, 1982. – 299 с.; **8.** *Реформатский А. А.* Транслитерация русских текстов латинскими буквами // Вопр. языкознания, 1960. – № 5. – С. 96-103; **9.** *Вакуленко М. О.* Як записувати українські власні назви латинкою // Вісн. геодезії та картографії. – 1995. – № 1(3). – С. 68-72; **10.** *Вакуленко М.* Про "складні" проблеми українського правопису (українська латиниця, запозичені слова та ін.). – К., 1997. – 32 с.; **11.** *Вакуленко М.* Українська латиниця як стандартизоване доповнення до українського правопису //

Бібл. вісник. – 1998. – № 2. – С. 10-12; **12.** *Вакуленко М.* Штрихи до фасаду державної мови // Вісн. Книжк. Палати. – 1998. – № 10. – С. 16-17; **13.** *Amery H.* First 500 Words Russian / *Amery, H., Kirilenko, K.* – Chick-fil-A, Inc. by Frederic Thomas Inc., Naples, Florida, USA, 2003. – 24 p.; **14.** *Тимошенко П. Д.* Хрестоматія матеріалів з української літературної мови. – Частина ІІ. – К., 1961. – 348 с.; **15.** *Москаленко А. А.* Історія українського правопису (радянський період). – Одеса, 1968. – 39 с.; **16.** *Щерба Л. В.* Транслитерация латинскими буквами русских фамилий и географических названий. – М., 1940. – № 3. – С. 119; **17.** *Якобсон Р. О.* О латинизации международных телеграмм на русском языке // Вопросы языкознания, 1965. – № 1. – С. 111-113; **18.** *Вакуленко М.* Правопис – друга натура? // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 11. – С. 59-61; **19.** Лингвистические задачи / Сост. В.М. Алпатов, А.Д. Вентцель и др. – М., 1983. – 223 с.; **20.** *Zima, M.* Transliterace, transkripce a jine druhy prepisu // Explizite Besehreibung der Sprache und automatische Textbearbeitung. XII. Questions of Orthography and Transliteration. – Matematicko-fyzikalni fakulta Univerzity Karlovy, Praha 1986. – С. 101-174; **21.** *Мейе А.* Общеславянский язык. – М., 1951. – 491 с.; **22.** Історична граматика української мови / Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А. та ін. – К., 1957; **23.** *Вакуленко М.* Наукові засади відтворювання запозичених та іншомовних слів: інваріантна транскрипція і транслітерація // Вісн. Книжк. Палати. – 1999. – №10. - С. 6–9; №11, С. 15–18; **24.** *Vakulenko, M.O.* Transliteration Through a Slavonic Latin Alphabet: Saving Information and Expenses // Вісн. Київськ. лінгвіст. ун-ту. – Серія *Філологія*. – Т.2. – №1 (1999). – С. 85-94; **25.** *Vakulenko, M.* Simple-correspondent transliteration through a Slavonic Latin alphabet // J. of Language and Ling. Studies. – Vol. 3, Issue 2. – 2004, pp. 213 – 228; **26.** *Вакуленко М. О.* Акустичні характеристики та інваріанти звуків української мови // Наук. вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. – Філологія, педагогіка, психологія. – Вип. 1. Київ, 2000. – С. 62–66; **27.** *Ladefoged P.* A Course in Phonetics / University of California, 1975. – 196 p.; **28.** *Вакуленко М.* Правописні аспекти науки термінології // Вісн. Книжк. Палати. – 1998. – № 11. – С. 15-17; **29.** *Рожанківський Р.* До проєкту універсальної таблиці українсько-латинської транслітерації / Тези 4-ої МНК "Проблеми української науково-технічної термінології", Львів, 1996. – С. 70-72; **30.** *Вакуленко М.* Українська латинка: правильне відтворення наших власних назв / Тези 3-ої МНК "Проблеми української науково-технічної термінології". – Львів, 1994. – С. 118-119; **31.** *Вакуленко М. О.* Українська латинка: відтворення без спотворення / Доповіді та повід. МНК "Відтворення українських власних назв (антропонімів і топонімів) іноземними мовами", Київ, 1993. – К., 1995. – С. 48-52; **32.** *Вакуленко М. О.* Українська латиниця: історія та перспективи / Тези доповідей та повідомлень Всеукр. наук.-практ. конф. з топоніміки "Створення національного інформаційного банку географічних назв". – К., 1995. – С. 8-9; **33.** *Рицар Б., Рожанківський Р., Микульчик Р.* Транслітерування українських текстів з кирилицю в латиницю // Вісн. нац. ун-ту "Львівська політехніка". – 2008. – № 620. – С. 55-61; 34. *Рицар Б., Рожанківський Р., Микульчик Р.* Транслітерування українських текстів із кирилицю на латиницю // Укр. термінологія і сучасність. Збірник наук. праць. Випуск VIII. – К., 2009. – С. 228-231; **35.** *Вакуленко М.* Українська латиниця чи львівська? // Вісн. Книжк. Палати. – 2000. – № 9(50). – С.14-15.

Дель Гаудіо С. (Київ, Україна)

Современные тенденции в болгарском языке: лабиализация латерального согласного

Метою статті є представлення й пояснення відносно «нового» фонетико-фонологічного феномену сучасної болгарської мови, котрий привернув увагу автора під час перебування в Софії (Болгарія). Мова йде про лабіалізацію латерального приголосного звуку в певних фонологічних контекстах. Ця характерна риса, разом із іншими соціолінгвістичними особливостями, була темою окремої дискусії у межах 41-ого літнього семінару для славістів та болгаристів, що проводився в університеті ім. К. Охридського міста Софія у липні 2003 року.
Ключові слова: *болгарська мова, фонетика/фонологія, лабіалізація, сучасні тенденції.*

Целью статьи является освещение и объяснение относительно «нового» фонетико-фонологического феномена современного болгарского языка, который обратил на себя внимание автора во время его пребывания в Софии (Болгария). Речь идет о лабиализации латерального согласного в определенных фонологических контекстах. Эта характерная черта, наряду с иными социолингвистическими особенностями, была темой отдельной дискуссии в рамках 41-го летнего семинара славистов и болгаристов, проводившегося в Софийского университете им. К. Охридского в июле 2003 года.
Ключевые слова: *болгарский язык, фонетика/фонология, лабиализация, современные тенденции.*

This article aims at presenting and discussing a relatively new phonetic and phonological phenomenon in contemporary Bulgarian that caught the author's attention during his first stay in Sofia. It is related to the labialization of the Bulgarian lateral consonant in specific phonological contexts. This aspect, as well as other sociolinguistic innovations, was a subject of the workshops held at the K. Ochridsky University of Sofia within the 41st Summer College for Slavic and Bulgarian Studies (Sofia, 2003).
Key words*: Bulgarian; phonetics; phonology; labialization; contemporary trends.*

Данная статья представляет относительно «новый» фонетико-фонологический феномен современного болгарского языка, что привлекло особое внимание автора во время первого пребывания в Софии. Речь идёт о лабиализации латерального согласного в определенных фонологических контекстах. Эта характерная черта, вместе с другими социолингвистическими особенностями современного болгарского языка, были темой дискуссии лекций 41-ого летнего семинара для славистов и болгаристов, который проходил в университете им. К. Охридского в июле 2003 года.

Эта фонологическая инновация касается расширения и закрепления лабиализованной фонемы / **ў** / в тех фонологических контекстах, где стандартный болгарский язык имеет латеральный согласный / **l** /. В результате, в таких фонологических контекстах разговорной речи как /C + l + V/ или /C +

V + l/* образовалась оппозиция между фонемой / **l** / и / **ў** /. Примеры, приведенные в следующей таблице - яркая иллюстрация вышесказанного:

Табл. 1

Стандартный болгарский язык	**Новая тенденция: /С + l + V/**
Филм	Фиўм /фіўм/
Вълна	Вуўна /вуўна /
Злато	Зўато /зўато/
Глас	Гўас /гўас/
Пиле	Пиўе /пиўе/
Колеги	Коўеги /коўеги /
Слово	Сўово /сўово /
Слънце	Сўəнце /сўонце/

Табл. 2

Стандартный болгарский язык	**Новая тенденция: /С + V + l/**
Финал	Финаў /финаў/
Футбол	Футбоў /футбоў/
Викал	Викаў /викаў/
Казал	Казаў /казаў/
Рекъл	Рекъў /рекъў/

Приведенные примеры четко указывают на то, что «инновационная» фонема /**ў**/ реализуется преимущественно перед следующими гласными: /**а**/; типичным болгарским гласным <**ъ**> /**ă**/; /**u**/, а также в отдельных фонологических контекстах. Подчеркнем также, что бывают случаи (например, «Слушател» > «С***уй***шате***й***»), когда мы одновременно наблюдаем изменения во внутреннем и конечном слогах фонологического сегмента. Графически, «инновационная» фонема /ў/, передается на болгарском языке в сочетании: <у+ъ>.

В. Мурдаров [2, 23-24] определяет этот феномен как «суадка детска реч» (перевод = «сладкая детская речь»), потому что эта речь напоминает «приятную» речь детей.

Исследование этого феномена показало, что такая инновация является характерной не только для детской речи, но и широко распространена среди 40% болгарского населения. Другими словами, каждый второй болгарин имеет такую речевую особенность. В последнее время подобное произношение появилось также в рекламе. Для того, чтобы проверить

* С точки зрения фонетики, предметом настоящего исследования является: а) фонема **/l/,** которая по артикуляционному способу определяется как «твердый» латеральный согласный и, по месту артикуляции, как средний альвеолярный; б) /**ў** / полугласный.

данные А. Мурдарова [2, 23-24], мы провели выборочный анализ спонтанной речи молодежи мужского пола в возрасте 20-25 лет со средним уровнем образования. Результаты интервью, проведенного традиционным способом (например, чтение отрывка, где были написаны отобранные слова; вопросы, ответы на которые предусматривали использование определенных слов, личные замечания опрошенных и т. д.), подтвердили нашу гипотезу.

Наблюдение показало, что практически все информанты болгарского происхождения, рожденные и воспитанные за пределами Болгарии, использовали нестандартное произношение, по сравнению с их ровесниками, которые постоянно проживали в Болгарии. Более того, даже сыновья некоторых болгарских эмигрантов из Софии также игнорировали литературную (стандартную) норму.

Возможные причины появления этого феномена, по мнению болгарских лингвистов, -следующие:

- несознательное использование этой идиосинкразии большинством родителей нового поколения, что автоматически передается детям;
- попытка многих родителей адаптироваться к нестандартной речи своих детей и молодого поколения в целом, чтобы не показаться старомодными и авторитарными; или потому, что эта инновация в произношении действительно воспринимается более «сладкой» и, следовательно, более близкой молодежи.

Относительно причин распространения этого явления, можно согласиться с объяснениями, изложенными выше. Тем не менее, они не полностью объясняют возникновение и происхождение феномена, который может быть связан с процессом стандартизации современного болгарского языка и является результатом его взаимодействия с историческими диалектами. На самом деле, подобное фонетическое явление присуще другим славянским языкам, например белорусскому, польскому, отчасти украинскому и т.д. Если рассматривать его происхождение в таком контексте, тогда этот феномен можно объяснить общей природой славянских языков.

Известно, что болгарский язык, в отличие от других европейских языков (например, французского), не опирается на предписания или требования академии; он ориентируется на узус живой речи его носителей и принимает их речевые образцы[*]. Мы также исключаем гипотезу, выдвинутую некоторыми логопедами[**], согласно которой эта инновация может вписываться в фонопатию (нарушение произношения), известную на профессиональном языке логопедии как «ламбдацизм», и расширения

[*] Напомним, что проф. Б. Вулчев неоднократно подтверждал этот тезис во время летного семинара для славистов и болгаристов (София, 30.07.2003).

[**] Дискуссия с логопедом Tiziana Del Gaudio (сестра автора) относительно «ламбдацизма».

которой состоялось вследствие социо-культурного *тренда*[*].

Скорее всего, лабиализация латерального согласного имеет диалектный характер[**] и стала объектом наблюдения последних десятилетий, после того как она начала распространяться не только в разговорной речи молодежи, а также в языке рекламы, и серьезно конкурировать с соответствующим латеральным согласным. Процесс расширения лабиализации частично можно объяснить и тем, что болгарский язык не является строго нормативным языком[***]; кроме того, определенные лингвистические феномены или–«инновации», под воздействием внешне лингвистических факторов, например, социокультурных и политических трендов/тенденций/моды, стали конкурировать с нормативной фонемой, вытесняя ее из активного употребления.

В заключение важно отметить, что в настоящее время сложно предвидеть возможности дальнейшего использования латеральной фонемы в болгарском языке. С одной стороны, наблюдается тенденция к развитию культуры речи с целью повышения уровня лингвистического сознания всех говорящих на болгарском языке. Именно таким способом они могут преодолеть свое пассивное отношение к проникающей фонетической инновации, которая является чуждой для фонологической системы литературного болгарского языка. С другой стороны, трудно определить, воспринимается ли «старый» <**л**> уже как характерный (устаревший) вариант речи старшего поколения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Граматика на съвременния български език. – Т. 1: Фонетика. − София, 1995; **2.** *Мурдаров, В.* Родна реч 99. Езикови Съвета. − София, 2001. − С. 23-24; **3.** http://en.wikipedia.org/wiki/Southwestern_Bulgarian_dialects

[*] Стоит подчеркнуть, что в истории европейских языков, при определенных обстоятельствах, частотность искажения литературной речи изменяла языковую норму. Например, случай возникновения испанского фрикативного согласного звука <s>, который первоначально приписывался к недостатку речи испанского короля, но со временем, стал нормой стандартного испанского языка.

[**] Диалектное происхождение этой речевой особенности можно обнаружить в говорах г. Мельника, расположенного на юго-западной территории Софии, известных под названием «Белослатинско- плевенские» (Болгарский язык «Белослатинско-плевенски говор») диалекты. Для характерных фонетических особенностей западно-болгарских говоров, также см.: http://en.wikipedia.org/wiki/Southwestern_Bulgarian_dialects [3]. Именно в этой зоне встречается подобная фонетическая реализация; в болгарской транслитерации <уь>.

[***] См.выше.

Джєржавін К. (Краків, Польща)

Fonetyka mieszkańców Przemyśla na tle polsko-ukraińskich kontaktów językowych

Мета статті полягає в описі фонетики мови мешканців Перемишля та його околиць. У праці розглядається, наскільки фонетика південно-східного діалекту, описана З. Курзовою, збереглася, а наскільки змінилася на сьогоднішній день у тій місцевості, яка після війни увійшла до складу Польщі. Матеріалом для дослідження служать інтерв'ю, взяті у мешканців зазначеної території (загалом – 200 хв.). Респондентами виступили як поляки, так і українці: мешканці міста та сіл, люди різного віку і рівня навчання.
Ключові слова: *фонетика, південно-східний діалект.*

Цель статьи состоит в описании фонетики речи жителей Перемышля и его окрестностей. Работа дает представление, насколько фонетика юго-восточного диалекта, описанная З. Курзовой, сохранилась, а насколько на сегодняшний день изменилась в той местности, которая после войны вошла в состав Польши. Материалом для исследования послужили интервью, взятые у жителей указанной территории (в общем 200 мин.). Респондентами выступили как поляки, так и украинцы: жители города и деревень, люди разного возраста и уровня обучения.
Ключевые слова: *фонетика, юго-восточный диалект.*

The aim of this paper is a description of the sound system of Przemyśl inhabitants. In this article it was decided to research to what extent the phonology of the South-eastern dialect described by Zofia Kurzowa survived and transformed today on this small area, which after the IIWW became part of Poland. The research will include both Poles and Ukrainians of all ages living in urban and rural areas with different levels of education.
Key words: *sound system, South-eastern dialect.*

1. Założenie badań.

Problem polsko-ukraińskich kontaktów językowych na tzw. Kresach Wschodnich dawniej Rzeczypospolitej był już od lat 70-tych XIX w. przedmiotem licznych i wielostronnych analiz i opracowań. Badacze skupiali się przede wszystkim na jego opisie w języku poszczególnych pisarzy. Zagadnienie słownictwa południowokresowego podjęli A. Kremer[*] i P. Parylak[**]. Autorem pierwszej językoznawczej charakterystyki był T. Lehr-Spławiński[***], który opisał fragmenty systemu polszczyzny kresowej oraz jej uwarunkowania historyczne,

[*] *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich*. Roczniki Towarzystwa naukowego Krakowskiego. Poczet III, t. XVIII (XLI). Kraków 1870, s.178 – 259.

[**] *Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach.* Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej. I. Kraków 1877, s.57 – 78.

[***] *O mowie Polaków w Galicji wschodniej*. Język Polski II 1914, s. 40 – 51; *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej. Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego.* Lwów – Warszawa 1938, s. 105 -127.

społeczne i narodowościowe. Artykuły R. Kubińskiego[*] i J. Janowa[**] dostarczyły wiele interesujących wniosków z zakresu fonetyki, które badacze wyciągnęli na podstawie błędów w zadaniach uczniów lwowskich. Zwrócono także uwagę na polskie gwary ludowe wśród otoczenia ukraińskiego. Opisali je W. Harhala[***], S. Hrabiec[****], K. Dejna[*****] i M. Łesiów[******]. Współcześnie zagadnieniem fonetyki kresowej pośrednio zainteresowała się też M. Brzezinowa[*******], która przede wszystkim skupiła się na południowo-wschodniej polszczyźnie Żydów.

Jednak największe zasługi w tej dziedzinie należą do Zofii Kurzowej, która zbadała, ile z elementów kresowych pozostało w języku polskim mieszkańców tego obszaru do II Wojny Światowej. W monografii *„Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku”*[********] opisała funkcjonowanie polszczyzny na terenie dawnej Rusi Czerwonej, czyli w przedwojennych województwach: lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim. Badaczka odtworzyła system gramatyczny języka, scharakteryzowała go w różnych przekrojach społecznych i geograficznych, w uzależnieniu od języka ukraińskiego, a także stworzyła słownik południowokresowy, obejmujący słownictwo i frazeologię. We wstępie do monografii autorka wyraziła obawy, że ten wariant polszczyzny stopniowo ulega zapomnieniu: *„Dążeniem naszym jest więc zarejestrowanie tego, co ulega zapomnieniu, ginie, staje się historią. Trzeba, żeby to była historia zapisana”* [3, 13]. W niniejszym artykule postanowiono określić, na ile fonetyka dialektu południowo-wschodniego opisana przez Zofię Kurzową zachowała się, a na ile uległa przeobrażeniom dziś, na tej (niewielkiej) części opisywanego obszaru, która po wojnie znalazła się w granicach Polski. Na badania składają się wywiady przeprowadzone wśród mieszkańców Przemyśla i okolic (w sumie 200 minut). Objęły one zarówno Polaków jak i Ukraińców w różnym wieku, mieszkańców miasta oraz wsi o

[*] *Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach uczniów lwowskich*. Język Polski VII 1922, s. 145-148.

[**] *Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach polskich Rusinów lwowskich*. Język Polski IX 1924, s.12-16.

[***] *O polskiej gwarze okolic Komorna.* Lud Słowiański II A 1931, s. 55 – 91, 156 – 177.

[****] *O polskiej gwarze wsi Duliby w b. powiecie buczackim*. Rozprawy Komisji Językowej ŁTN III 1955, s. 31 – 76.

[*****] *Gwara Milna*. Rozprawy komisji Językowej ŁTN IV 1956, s. 7 – 41.

[******] *System fonetyczny gwary hutniańskiej*. Rozprawy Komisji Językowej ŁTN V 1957, s. 131 – 153; *Uwagi o fleksji i składni gwary hutniańskiej.* Rozprawy Komisji Językowej ŁTN VI 1959, s. 95 – 112.

[*******] *Języki mniejszości narodowych w tekstach literackich i folklorystycznych. I. Południowokresowa polszczyzna Żydów.* Warszawa – Kraków 1979.

[********] *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*. PWN, Warszawa – Kraków 1983.

odmiennym poziomie wykształcenia.

Analizę zebranego materiału wypada tu poprzedzić krótkim przypomnieniem, jak przedstawia się stan fonetyki zbadany i opisany przez Zofię Kurzową oraz T. Lehra-Spławińskiego?

2. ***Wokalizm polszczyzny południowokresowej.***

Do jego konstytutywnych cech zaliczono: wpływ akcentu na barwę samogłosek, fakultatywną identyfikację *i* z *y*, zmianę barwy samogłosek przed spółgłoskami sonornymi oraz *j* a także ogólnopolską wymowę samogłosek nosowych oraz grup eN, oN + spółgłoska.

2.1. Wpływ akcentu na barwę samogłosek.

Kluczową cechą omawianego dialektu różniącą go zdecydowanie od języka ogólnopolskiego był akcent wyrazowy. Sylaby akcentowane wymawiano silniej i dłużej. Poza tym były pod względem tonu wyższe niż sylaby nieakcentowane. Artykułowano je nieco szerzej, czego następstwem było obniżenie artykulacji wysokich samogłosek akcentowanych *y*, *i* do *e*. Występujące w związku z tym zmniejszenie fali wydechu w zgłoskach nieakcentowanych skracało ich czas trwania, zwężało kanał artykulacyjny, czego efektem było podwyższenie samogłosek średnich *e*, *o* do wysokich *i*, *y*, *u*, natomiast niskiej *a* (w obustronnym sąsiedztwie spółgłosek miękkich) do *e*. Przyczyną tych właściwości było bliskie sąsiedztwo z językiem ukraińskim, w którym występują:

1. duże różnice siły przycisku między głoską akcentowaną i nieakcentowaną,
2. obniżony sposób artykulacji samogłosek w pozycji akcentowanej,
3. tendencja nieakcentowanych samogłosek *e, o* do podniesionej (zwężonej) artykulacji w kierunku *i* oraz *u* [3, 74].

Oto niektóre przykłady podwyższania samogłosek, jakie przytacza Z. Kurzowa na podstawie zebranych materiałów: *e → i, y*: *pryzenta, uciszyła si, śmiała si, dzinkuji, przyczytał, zy śmichu, byz ciebi.*

Lwowianie starali się unikać tendencji do podwyższania samogłosek średnich, ponieważ uważali ją za bardzo prowincjonalną i niewłaściwą. W wyniku hamowania redukcji samogłosek wysokich powstawały formy hiperpoprawne, z wtórną samogłoską *e* lub *o* na miejscu etymologicznych *i, y, u.* Oto przykłady takich hiperpoprawności, które z zeszytów uczniów gimnazjalnych wynotowali Kubański i Janów: *przestanek tramwajowy, przeczeniłe, wtede, żebem, na drugie dzień, w noce, sławni historyce, byłe, okochał, osłyszał, grób obrany kwiatami, zajmojonca, bodynek.*

2.2. Samogłoski *y, i.*

Do relewantnych cech tej odmiany polszczyzny należała wymowa *y* na miejscu ogólnopolskiego *i* oraz stwardnienie spółgłoski poprzedzającej, np. *pywo, pywnica, chwyleczki.* Charakteryzowała ona język warstw niższych, a jako nacechowana żartobliwie pojawiała się także w dialekcie kulturalnym. Jak podaje Z. Kurzowa za J. Ziłyńskim, wymowa ta jest echem ukraińskiej samogłoski *y* powstałej ze zlania się dwóch psł. fonemów *i, y.* Miały tu także wpływ archaiczne cechy wokalizmu polskiego i rdzennie

polskie dialekty ludowe, które realizują dawne *e* pochylone jak *i(y)*. Dialekt południowokresowy także zachował tę dawną realizację, np.: *chlib, grzych, śmich, śnig, kubita, bidny, cikawy, miszał, naliwam, śpiwa, wim, wisz, wi.* Oprócz polskich dialektów ludowych na występowanie *i(y)* w tych wyrazach ma wpływ język ukraiński, który przeprowadził zmianę fonetyczną dawnego *e* w *i*. Podobna tendencja języka polskiego i ukraińskiego *ě* > *i* doprowadziła do podobieństw leksykalnych polsko – ukraińskich, np. pol. *chlib, chliw, śnig*, ukr. *хліб, хлів, сніг.*

2.3. Zmiana barwy samogłosek przed spółgłoskami sonornymi oraz *j*.

Zmiany kombinatoryczne samogłosek *e, o* w sąsiedztwie joty a także przed R, N doprowadziły do zwiększenia frekwencji tekstowej samogłosek wysokich. Oto przykłady, przytaczane za Z. Kurzową:

- *jiż, jidynaści, jisz, ji (jej), dalij, lepi, późni, gorzy;*
- utrzymanie dawnego *iR*, *yR* zamiast ogólnopolskiego *eR: syrdeczni, pirszy, szczyra, szyroko, wirszyk, umirasz, spirali si;*
- *iR* zamiast ogólnopolskiego *eR: zbira, wybirani;*
- *iN, yN zamiast eN: paminć, dziesinć, świnty, kaminie;* a także *uN* zamiast *oN: kuń, ugunyk, un, zawiunzał, gumbka.*

2.4. Wymowa ogólnopolskich samogłosek nosowych oraz grup eN, oN + spółgłoska.

W przeciwieństwie do języka ogólnopolskiego, dialekt kresowy doprowadził do końca ogólnopolską tendencję fonetyczną do usuwania samogłosek nosowych, które wyeliminował z wygłosu i pozycji przed spółgłoską szczelinową. W wygłosie ogólnopolskie *ę, ǫ* denazalizowały się w *e, o* i w tej nieakcentowanej pozycji uległy podwyższeniu do *y, i, u,* np.: *dzienkuji, muszy, bedy, idy*. Wygłosowe *e* zawsze zostało podwyższone, natomiast wygłosowe *o* mogło się zachować pod akcentem: *baby takie so, sy idym z nio.* Natomiast w pozycji nieakcentowanej przechodziło w *u*: *mówiu, uczu, maju, przypiszu.*

W pozycji wewnątrzwyrazowej przed spółgłoskami szczelinowymi ę, ą były wymawiane tylko przez warstwy wykształcone. Powszechnie panowała tendencja do wymowy bifonematycznej *en, on* albo do denazalizacji *tšenśli, vonsy.* Połączenia *ęS, ąS* realizowane były jako *enS, onS,* np.: *Czenstuchowy, czenstu, ksienżyc, monż, wonski, wonż.* Przed szczelinową miękką spółgłoska nosowa w grupie *eN, oN* wymawiana była palatalnie: *gałeńzi, chrzeńści, siońść, vziońść.*

Wymowa *eN, oN* przed spółgłoskami wargowymi była zbliżona do polszczyzny ogólnej, tzn. spółgłoska nosowa uległa upodobnieniu pod względem miejsca powstania do spółgłoski wargowej: *giemba, kompisz.* Przed innymi niż wargowe spółgłoskami zwartymi oraz przed zwartoszczelinowymi realizowała się bardzo różnie - *e, o* w pozycji akcentowanej utrzymywały swoja barwę, w pozycji nieakcentowanej zwężały się w *y, i, u,* natomiast spółgłoska nosowa była wymawiana jak *n, ń* lub spółgłoska upodobniona pod względem powstania do następnej spółgłoski, czyli: *n* lub *ŋ, ń: renki, wienkszy, wyciongli, łonki, reńczny, błeńkitny, wsteńga, sińgamy.*

Przedstawione wyżej właściwości fonetyczne należą do zasadniczych cech wokalizmu kresów południowowschodnich. Pozostałe mają charakter

drugorzędny i odznaczają się mniejszą regularnością. Wokalizm ten był więc pod ewidentnym wpływem fonetyki języka ukraińskiego. Równocześnie polszczyzna południowokresowa kontynuowała archaiczne cechy wokalizmu polskiego, które język polski zmienił podczas swojego rozwoju.

3. *Konsonantyzm południowokresowy.*

3.1. Spółgłoski wargowe miękkie.

Charakteryzowała je wymowa asynchroniczna. Jej efektem było powstanie grup dwufonemowych, składających się ze spółgłoski twardej: p, b, f, v + i̯ oraz m + i̯ lub ń: *pi̯ana, bi̯ały, bi̯ory, mi̯asto* lub *mńasto, mńała*. Po raz kolejny polszczyzna kresowa wykazała tendencję zbieżną z językiem ukraińskim, który element palatalny rozwija w osobną głoskę *i̯* lub *l', ń,* powodując dyspalatalizację lub całkowity zanik spółgłoski podstawowej: *pi̯atnyća, hołubi̯ata.* Popularna w ukraińskiej gwarze jest także realizacja *mʲ* jak *mń: mńaso, sołomńany.*

3.2. Spiranty i afrykaty miękkie.

W analizowanym dialekcie średniojęzykowe spiranty i afrykaty były wymawiane podobnie jak w języku literackim. Co ciekawe, wymowa podniebienna wpłynęła na język gwar ukraińskich, które przeprowadziły zmianę ruskich spółgłosek *s´, z´, c´* na *ś, ź, ć,* grupę *st´* na *ść.*

Pomiędzy dwiema spółgłoskami miękkimi spirant *s* nabierał miękkości w przyrostku *–ski: pańśk' i, polśk' i*, rzadziej po spółgłosce twardej, np. *lwou̯śk' i*. Był on charakterystyczny dla wymowy osób niewykształconych.

Spółgłoski *t', d'* utrzymywane były w wyrazach zapożyczonych, np. *bat' ar*. Zdarzały się jednak częste zmienienia ukr. *t', d'* na polskie *ć, ź*: *baćar, boźak*.

Niestałość w wymowie spirantów s, z ‖ ś, ź zdarzała się głównie w nagłosie wyrazów przed spółgłoską wargową miękką i wewnętrzną wyrazu przed sufiksem *–ny, np. spiwał, spiwać, spi* obok *śpi; zwirz* obok *źwirz; boleśny, litośny, miłośny, zazdrośny, żałośny* obok *współczesny*.

Wahania w wymowie š, ž ‖ ś, ź: *przyśpilić, ślag*, obok *Szląsk, szlub,* ukazują przede wszystkim, dawniejszy stan polszczyzny literackiej, która jednak w ciągu XIX wieku utrwaliła zmiany z języka dzisiejszego, ale także oddają one podobieństwa z postaciami ukraińskimi: *вішня, шлюб*.

3.3. Palatalność przed sufiksem –ący.

W temacie imiesłowu czynnego przed sufiksem *–ący* dość często występowała miękkość spółgłoski poprzedzającej przyrostek, np. *nichcioncy, pachnioncy, świcioncy*. Tłumaczy się to zjawisko wpływem odpowiednich form ukraińskich, w których imiesłowowy przyrostek – *ячий* lub – *ючий* powoduje miękkość poprzedzającej spółgłoski tematycznej: *хомячий, свімячий*.

3.4. Spółgłoski tylnojęzykowe miękkie.

Spółgłoski tylnojęzykowe *k, g, x* w połączeniu z samogłoską *e* były wymawiane miękko: *k'e, g'e, x'e,* natomiast ogólnopolskie *xy* uległy zamianie na *x'i: kiempa, giemba, gięś, muchi, bybechi, brzuchi*. W pozycji wygłosowej, nieakcentowanej *e* zwężone zostało do *i: idziemy na wycieczki, kuleji na nogi.* Zdarzała się, choć o wiele rzadziej, twarda wymowa hiperpoprawna: *wszystkego*

drogego. Zmiękczenie wszystkich tylnojęzykowych przed *e, i* dokonało się pod wpływem ukraińskiego języka literackiego i gwar zachodnioukraińskich.

3.5. Spółgłoski *l, l', ł, u̯*.

Południowokresowe *l* nie różniło się od ogólnopolskiego. Wyjątek stanowi pozycja przed *i* oraz historyczna jotą, w której *l* wymawiane było palatalnie: *sol´li, l´ulka, rol´a*. Polszczyzna kresów południowo-wschodnich sytuowała się pośrodku miedzy polskim językiem literackim z twardym *l*, a ukraińskim, który ma wyłącznie miękki fonem *l'*.

Stosunek między spółgłoskami *l : ł* nie stanowił opozycji spółgłoski miękkiej i twardej, ponieważ spółgłoska *ł* (podobnie jak w języku rdzennie polskim i ukraińskim) wykazywała skłonność do wymowy zredukowanej: *u̯*.

3.6. Głoski *w, u, u̯*.

Podobieństwo artykulacji ukraińskiej głosek *w, u̯, u* powodowało zakłócenia ich wymowy. Widoczne było to w pomieszaniu funkcji przyimków w oraz u: *u iego domu, u teatše, u kośćele* obok *w kogo, w Stefana.* W języku ukraińskim doszło do zlania się przyimków *w* oraz *u* w jeden wymawiany różnie w zależności od sąsiedztwa fonetycznego. W polszczyźnie kresowej mieszanie tych dwóch przyimków obejmowało mowę warstw niewykształconych.

3.7. Spółgłoska *h*.

W przeciwieństwie do języka ogólnopolskiego dialekt kresowy miał dźwięczny fonem *h (hak, hełm, hołota)* w opozycji do bezdźwięcznego *x (xata, xoxla)*. Podobna opozycja występuje w języku ukraińskim, np. *xołodnyi* i *hołodnyi*. Zarówno w dialekcie jak i w języku ukraińskim fonem *h* był spirantem krtaniowym lub tylnojęzykowym. Jednak język ukraiński realizuje go różnorodnie. Jak podaje Z. Kurzowa, przed II wojną światową lwowska inteligencja nie wymawiała już fonemu *h*.

3.8. Frykatywne *ř*.

Istotną cechą języka południowokresowego była archaiczna wymowa frykatywna *ř*, które w pewnych pozycjach nie utożsamiało się jak w języku ogólnopolskim z *ž* lub *š,* lecz utrzymywało się w postaci grupy bifonematycznej *rž* lub *rš*. Wymowa *rž, rš* przed spółgłoską charakteryzowała cały dialekt południowokresowy, nie była nacechowana geograficznie, społecznie ani środowiskowo, jedynie pokoleniowo – zanikała w języku młodszej przed wojną generacji. Oprócz tego pod wpływem języka ukraińskiego pojawiła się wymowa samego *r* na miejscu polskiego ž < *ř*, np. *z wirchu, rucać*. Odwrotnością tego ukrainizmu były hiperpoprawne formy z *ž, š* np. *kšyštał, pšenumerata.*

3.9. Wahania spółgłosek syczących i szumiących.

c ‖ č

Zamiast ogólnopolskiego *č* regularnie występowało *c w* partykule – spójniku *czy*: *Cy z człowiekiem gadasz, cy… zy źwirzencim, Ta jaju si urudziłu…, cy co?* Wynikało to z bliskiego sąsiedztwa języka ukraińskiego, który ma dwojaką postać fonetyczną partykuły pytającej: *чи* lub *ци*.

s, z ‖ ž, š

Wymowa *s, z* zamiast ogólnopolskich *š, ž* zdarzała się sporadycznie w wyrazach polskich: *skło, sklanka, żelazo, zm'ią* lub dawno przyswojonych: *zom'ieš* (żołnierz). Ten sposób wymowy występował w gwarach i był kontynuacją częściowo polskich i częściowo ukraińskich archaicznych postaci fonetycznych. Wymowa *š* zamiast ogólnopolskiego *s* także zdarzała się pojedynczo w wyrazach polskich: *szpinka*, *szkwarczki*, i o wiele częściej w wyrazach zapożyczonych: *szkarpetki, szpyrytus, szpycyfinder, szpaceruwali, maszkarada*. Wymowa ta nawiązywała do gwar polskich i polskiej mowy potocznej osób niewykształconych.

3.10. Wtórna nosowość.

Polegała ona na występowaniu spółgłoski *m* przed spółgłoską wargową oraz *n* przed inną spółgłoską*: sompel, angrest, ankohol, kwandrans*. Z wyjątkiem ostatniego wyrazu, który występował też w mowie inteligencji, brzmienie to pojawiało się u osób niewykształconych i dzieci z różnych sfer społecznych, które nie opanowały jeszcze języka ogólnego.

3.11. Grupy spółgłoskowe.

Pod wpływem języka ukraińskiego grupy *tv , sv, św , kv , xv* oraz *krv , trv* nie uległy ubezdźwięcznieniu tak jak w języku ogólnopolskim (z wyjątkiem wielkopolskiego dialektu kulturalnego), a utrzymały drugą spółgłoskę neupodobnioną, dźwięczną *v,* v^j, np. *tvuį, svuį, xvała, krv*^{j} *i.*

3.12. Afrykatyzacja połączeń *tš, dž = č, ǯ.*

W potocznym języku południowokresowym, ogólnopolskie grupy *tš, dž* uległy afrykatyzacji: *čymać, roščaskać, ǯevo*. Podobny proces miał miejsce w całym języku południowopolskim (małopolskim).

3.13. Udźwięcznienie *s* w połączeniach *n + s, r + s* w wyrazach obcych.

S występujące w wyrazach obcych po *n* lub *r*, a przed samogłoską uległo udźwięcznieniu: *konzul, senzacja, konwerzacja, uniwerzytet*. Proces ten był wynikiem wpływu języka niemieckiego w byłym zaborze austriackim i pruskim, i charakteryzował polszczyznę lwowską, krakowską oraz poznańską.

4. *Fonetyka międzywyrazowa.*

Dominowała międzywyrazowa fonetyka udźwięczniająca, np.*: przyszydym, ni mugym, nawedeś ni powiedział, na śmierdzim zapomniał, jezdym, jezdy, jezdyś, bradrura* (bratrura). Istnieją dwie możliwości jej pochodzenia: może być ona wynikiem oddziaływania małopolskiej odmiany regionalnej języka ogólnopolskiego, albo jest wspólną tendencją rozwojową bliskich sobie dialektów słowiańskich: południowopolskiego, zachodnioukraińskiego oraz słowackiego.

Konsonantyzm południowokresowy charakteryzują trzy główne tendencje: innowacje pod wpływem języka ukraińskiego, utrzymywanie archaizmów polskich, wpływy fonetycznych procesów języka ogólnopolskiego i polskich gwar ludowych.

5. Przykłady nagrań

Jak wspomniano badania zostały przeprowadzone wśród mieszkańców Przemyśla i okolic metodą wywiadu w sytuacjach oficjalnych (np. wykład w Państwowej Wyższej Szkole Wschodnioeuropejskiej w Przemyślu, kazanie) oraz

nieoficjalnych (np. bazar, ulica, środki komunikacji). Są więc one zapisem „żywej" mowy respondentów, którzy swoją uwagę skupiali na przekazywaniu informacji, a nie sposobie ich wymawiania. W ten sposób w 2009 roku zgromadzono 200 minut nagrań zarówno Polaków jak i Ukraińców w różnym wieku (od 16-stu do 80-ciu lat), mieszkańców miasta oraz wsi o odmiennym poziomie wykształcenia. Warto podkreślić, że badania objęły także jedno z czterech istniejących w Polsce liceów z ukraińskim językiem nauczania – Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 2 im. Markiana Szaszkiewicza w Przemyślu. Poniżej zaprezentowano próbkę zgromadzonego materiału – 2 wywiady z młodymi osobami pochodzenia ukraińskiego.

Wywiad 1.

Respondent: Ukrainka, 17 lat, urodzona w Przemyślu, uczennica II klasy Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 2 im. Markiana Szaszkiewicza w Przemyślu:

[nazyvam ś ə l′ ubomira de kau̯už ny | uruʒ́iu̯am ś ə f pš ymyś lu | mam ś idymnaś ć ə lad‿i daly̯i mʲ ˏieš kam f pš ymyś lu | no s poxoʒ eń a ˏiestym ukraiŋ kų | ə mo̯i roʒ́ice mo̯i ʒ́atkovʲ ˏie | fš yscy byl′ i ukraiń cy | rač y̯i ń ə ˏiestym z ruʒ́iny mʲ iš ane̯i]

- Wszyscy mieszkali w Przemyś lu?

[ə tak | nə ˏieš ǯ ə tam z ukrainy ale to ˏiuš | taḱi davny davne č asy | ə | no cuš | ˏię zyka ukrai̯isḱego uč yu̯am ś ə ot | uroʒ eń a | taᵏ tu ˏiak teš polsḱego | ń ə byu̯ə ə mʲ ə č ɣ ć taḱego ž ə na̯ipʲ ə rv‿ukrai̯iski a potem polski č y na odvrut | po prostu ˏiednoč eś ń i b°u | mʲ ˏieš kam f polsce to | muš e znać polsḱi | a ukrai̯isḱi ˏiestə m ukraiŋ kų vʲ ˏiinc | to byu̯ tag‿ ˏiagby xonor dla mń e ž eby ś ə nauč yʒ́‿ukraiń sḱego]

- Czyli uczył aś się równocześ nie polskiego i ukraiń skiego już domu we wczesnym dzieciń stwie?

[tak | c | bapć ų i z r°uʒ́icamʲ i ruzmavʲ ˏiau̯am pu ukrai̯isku | a z r°uʒ ei ˏ stvym pu polsku | i tag zustał °u du ʒ́iś a̯i]

- W jakich sytuacjach i z kim jeszcze rozmawiasz po polsku, a z kim po ukraiń sku?

[zə starš ymʲ i luʒ́mʲ i | ń ə tylko z mo̯ią bapć ą č y tam z ʒ́atkamʲ i | ale taḱimʲ i tyš | ə | ukraiń camʲ i starš ymʲ i to | oč yvʲ iś ć e r°uzmavʲ ˏiam pə ukrai̯isku | bə ń ə vyobraž am sobʲ ə ž eby muvʲ iʒ́ do

ń ix pu polsku | a tak ə | z m°uimʲ i ruvʲ ˌieś ń ikamʲ i | ə to | naˌič eˌiś ć iˌi ruzmavʲ ˌiamy pu polsku | puń evaž ‿ˌiest to barźˌi vygodny | ˌiag‿iźemy źeź ‿na ulʹ icə nə tu sˌuyś ymy polʹ sḱi i mʲ im°u fš ystko ˌiest to vygodń eˌiš ə dla nas ‖ z moˌiimʲ i ś ə stramʲ i to też ‿rač yˌi gadam pə polʹ sku | xoć tam źeś iźemy na ˌiaḱiź ‿imprezy ukraiˌiśkə nə tə ftedy pə ukraiˌiskə]

Wywiad 2

Respondent: Ukrainiec, 17 lat, urodzony w Przemyślu, uczeń drugiej klasy Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 2 im. Markiana Szaszkiewicza w Przemyślu:

[nazyvam ś ę mʲ ixauˌ fedʲ ˌia |mam | ś edymnaś ć e lat | ə uroźiuˌem ś i f pš ymyś lu | nadalʹ mʲ ˌieš kam f pš emyś lʹ u | ə pʲ ˌierš ym ję zykim kture | gu ś ə nauč yuˌym byuˌ ję zyg‿ukraiˌiśḱi | ə druǵegu ˌię zyka zač ouˌem ś (e) uč yź‿mož e v vʲ ˌieku pʲ ˌień ć u š eś ć u lat | ə v domu muvʲ ie vˌię zyku ukraiˌiśḱim]

- A polskiego gdzie się zaczą ł eś uczyć ?

[ə no bo v domu na poč ontku | uč yuˌem ś e ukraiˌiśḱego | a puź ń eˌi po prostu v domu zač elʹ i mń e uč yć polsḱego]

- Którym ję zykiem wolisz mówić ?

[obuˌientń i | mʲ i to | jezd bez‿ruž nicy | mož e być | polsḱi ukraiˌiśḱi]

- W jakich sytuacjach i z jakimi osobami rozmawiasz po polsku, a z jakimi po ukraiń sku?

[nə bə | mam znaˌiomyx i | polakuf ktury ni rozumʲ ˌieˌiu | ń e rozumʲ ˌieˌią ukraiˌiśḱego i też mam | ukraiń cuˌ | nə no ruž ń i | č asamʲ i | r°uzmavʲ ˌiamy po ukraiˌisku | no a s tymʲ i co umʲ ˌieˌių tylko p°u polsku to oč yvʲ iś ć e ž e rozmavʲ ˌiam tylko v ję zyku polskim]

- Jakiem masz plany na przyszł oś ć ? Co chcesz studiować i gdzie – w Polsce czy na Ukrainie?

[s tymʲ i studʲ ˌiamʲ i to ˌieš č e ń e vʲ ˌiem gźe bende studiovauˌ | ale | xce iź ź‿na farmaˌi e | no i | na ukraiń e to rač eˌi ń e | ń e vʲ im č y f polsce | bo mam mož lʹ ivoź ž ‿vˌiexań a do kanady]

6. ***Analiza nagrań.***

Nagrania poddano tu wyłącznie analizie fonetycznej, określając ich właściwości charakterystyczne dla dialektu południowokresowego. Oto cechy wokalizmu i konsonantyzmu południowokresowego, występujące w

zgromadzonym materiale:

6.1. Akcent wyrazowy

Wyraźnie pod wpływem języka ukraińskiego badane osoby mają tendencję do podwyższania samogłosek nieakcentowanych lub obniżania akcentowanych.

Podwyższanie samogłosek nieakcentowanych:

e → y

- w sylabie przedakcentowej: *Przymyślu*, *sidymnaście,*

- w 2. sylabie przed zgłoską akcentowaną: *przybierając* (przebierając)

- w sylabie poakcentowej*: raczyj; dalyj; jestym; rodzeństwym, nauczyłym, urodziłym si, bodajży,*

- w wygłosie: *dawny* czasy, jest to *wygodny*, *lekarzy* (lekarze), *jedyn,* oraz w zestroju akcentowym *takimi tyż,* obok pojawiającej się także ogólnopolskiej wymowy *też*

- o → u

- w sylabie przedakcentowej: *punieważ*, *pracuwałam*, *obujętni*, oraz w zestrojach akcentowych: *pu polsku (* obok pojawiającej się także ogólnopolskiej wymowy *po polsku), bu nieraz;*

- w 2. sylabie przed zgłoską akcentowaną: *ruzmawiamy*

- w wygłosie: *któregu, ścińczału, tylku,* w zestroju akcentowym *jak cuś, czy cuś.*

Zebrany materiał dostarcza też przykład hiperpoprawności, które odnotowali Kubański i Janów – forma z wtórną samogłoską e na miejscu etymologicznego i: *swojem.*

6.2. Samogłoski *y, i.*

Przykłady: *roszczelaly*, *miszanej, jednocześni, jakiś* (jakieś), *sidymnaście, wim*, *obujętni* (obojętnie), *jest różni, świtlisty, cimnego, zminiony, momentalni, ścińczału, we Lwowi, czterdziści, ucikł, dziwiątym, ni pamiętam, nie wim, właściwi, sierpiń, prosze ciebi,*

6.3. Zmiana barwy samogłosek przed *j.*

- e + j w wygłosie: *najczęścij, bardzij, puźnij, takij, do nij, gorodeckij,*

6.4. Wymowa ogólnopolskich samogłosek nosowych.

Istotną cechą wokalizmu respondentów jest usuwanie samogłosek nosowych:

- *ę* ulega denazalizacji w *e* i w tej pozycji jako nieakcentowanej zostaje podwyższone do *i*: *dziewińcet*, proklityk *wjinc* zamiast *więc* w zestroju akcentowym: *więc to był,* zaimek *si* zamiast *się np. urodziłym si, odbył si,*

- wygłosowe *ǫ* ulega denazalizacji i w pozycji nieakcentowanej identyfikuje się z *u*: *babciu, Ukrainku, rozumieju, umieju, lśniącu,*

Przed szczelinową miękką spółgłoska nosowa w grupie *eN, oN* wymawiana jest niekiedy palatalnie: *dziewińcet.*

W większości przypadków respondenci nie wymawiają spółgłosek nosowych w wygłosie. W zgromadzonym materiale pojawiają się przypadki denazalizacji wygłosowego *ǫ* w *e: take* zamiast *taką, same* zamiast *samą.*

6.5. W wywiadzie, który nie został tu zaprezentowany pojawiła się cecha dialektu południowokresowego, którą Z. Kurzowa zaliczyła do drugorzędnych - labializacja nagłosowych samogłosek szeregu tylnego *o, u.* Nagłosowe *o*

otrzymuje protetyczny element labialny w postaci głosek *u* lub *w,* np.: u*ojciec, łucikł.*

6.6. Spółgłoska l.

Zauważalne są wahania w wymowie *l* ‖ *l'*. Respondentka, która udzielała pierwszego wywiadu, wymawia ukraiński miękki fonem *l'* zamiast ogólnopolskiego *l* w wyrazach: *l'ubomira, byl'i,* a także *pol'ski, pol'sku,* obok *polski, polsku.* W nieprzytoczonym tu wywiadzie badana pochodzenia polskiego artykułuje *l'* na miejscu *ł w wyrazach*: *urodzil'am si, pracowal'am.*

6.7. Spółgłoski wargowe miękkie

Wszystkie badane osoby wymawiają je asynchronicznie, w związku z tym powstaje grupa dwufonemowa:

p + i̯ np. *pi̯eńcu, pi̯eńć*

v + i̯ np. *vi̯ eku, muvi̯ie, vi̯em, vi̯elḱi, l'istvi̯e*

m + i̯ np. *źemj i̯e, zmj i̯eńony, ɔbramj i̯onym*

Omówione tu właściwości fonetyczne stanowią najważniejsze i najczęściej występujące w przeprowadzonych badaniach regionalne cechy wokalizmu i konsonantyzmu południowokresowego. Pozostałe są już w porównaniu z nimi mniej regularne, pojawiły się sporadycznie. Należą do nich:

6.8. Afrykatyzacja połączeń *tš, = č.*

Przykład: *roszczelaly* zamiast *rozstrzelali*.

6.9. Wymowa r zamiast ž.

W wywiadzie drugim pojawiła się, zapewne pod wpływem ukraińskim, wymowa samego *r* na miejscu polskiego ž: *który* zamiast *którzy*.

6.10. Hiperpoprawna, twarda wymowa spółgłosek językowych miękkich.

Przykład: *całkem* zamiast *całkiem*.

6.11. Fonetyka międzywyrazowa

Nagrania dostarczają przykładów udźwięczniającej fonetyki wyrazowej:

- w wyrażeniach: *tag* jakby, *jag* idziemy, *gdzież* na ulice, *tyż* raczyj, *jakiż* imprezy, *najpierw* ukraiński, *bez* różnicy
- w bezokolicznikach: *nauczydź, uczydź* ukraińskiego oraz *iźdź* na
- w wyrazach: *lad* (lat), *języg, możliwoźdź.*

7. Wnioski.

Badania dowodzą, że w wymowie respondentów pojawiają się główne cechy dialektu południowokresowego opisane przez Zofię Kurzową. Bez wątpienia na fonetykę mieszkańców Przemyśla i okolic istotny wpływ ma język ukraiński. W wokalizmie wpływ ten przejawia się poprzez:

1. akcent wyrazowy oraz jego następstwo, tzn. obniżanie artykulacji akcentowanych samogłosek wysokich, a podwyższanie nieakcentowanych średnich,
2. identyfikację i z y,
3. labializację o,u.

Znaczące jest także przeprowadzanie innowacji pod wpływem języka ukraińskiego w konsonantyzmie badanych. Oto one:

1. bifonematyczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich
2. pozycyjna miękkość l
3. wymowa samego r na miejscu polskiego ž.

Jak zauważył Z. Stieber „wpływ ukraińszczyzny na dialekt kresów południowych ograniczał się do narzucania językowi polskiemu ukraińskich cech nowych, aktualnych i żywych, natomiast stare i ważne cechy językowe zachowały się polskie."[3;26] Oprócz języka ukraińskiego na fonetykę południowokresową miały też wpływ: utrzymywanie archaizmów polskich, oddziaływanie fonetycznych procesów języka ogólnopolskiego i rdzennie polskich gwar ludowych.

Badania przeprowadzone w Przemyślu – a więc na terenie narodowościowo mieszanym o przewadze polskiej, na zaledwie niewielkiej części obszaru, który siedemdziesiąt lat temu objęły badania Zofii Kurzowej pokazują, że kształt fonetyczny języka polskiego na tej części południowokresowej prowincji, która po wojnie pozostała w obrębie Państwa Polskiego bardzo nieznacznie zmienił się w stosunku do tego jaki opisała badaczka w swojej znakomitej monografii. Wygląda więc na to, że jej nostalgiczne przewidywanie na temat losu dialektu południowokresowego na szczęście niezupełnie się sprawdza. Polszczyzna ta nie uległa zapomnieniu i nadal funkcjonuje, przede wszystkim w kontaktach nieoficjalnych mieszkańców okrojonych dziś wprawdzie, ale przecież wciąż istniejących polskich kresów południowo-wschodnich. Przemyśl i okolice stanowią obecnie jedno z najważniejszych etnicznie i językowo centrów tych kresów. Słynny lwowski bałak zastępowany jest dziś całkiem zręcznie przez istniejący wciąż bałak przemyski, sanocki, zamojski etc. Obserwując zaś rosnące i odradzające się zainteresowanie polską kulturą i językiem w samym Lwowie i na znacznym obszarze Zachodniej Ukrainy, a także ściśle z tym związany wzrost na tym terenie liczby osób mówiących po polsku (także narodowości ukraińskiej), łatwo można odnieść wrażenie, że kto wie, czy i tam się on wkrótce nie odrodzi. Objęcie Ukrainy procesem politycznej integracji Europy perspektywa taka znacznie urealnia.

LITERATURA:

1. Błędy orfograficzne i gramatyczne w zadaniach polskich Rusinów lwowskich / J. Janów. - Język Polski. – 1924. – IX. – S. 12-16; **2.** Błędy orfograficzne i gramatyczne w zadaniach uczniów lwowskich / R. Kubiński. - Język Polski. – 1922. – VII. - S. 145 - 148; **3.** Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku / Z. Kurzowa. - Warszawa – Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983; **4.** O mowie Polaków na Kresach wschodnich / Z. Kurzowa. – Kraków: Polska Akademia Nauk, Nauka dla wszystkich nr 460, Wydawnictwo i Drukarnia Secesja, 1993; **5.** O mowie Polaków w Galicji wschodniej / T. Lehr. - Język Polski. – 1914. – II. - S. 40-51; **6.** O polsko - ukraińskich związkach językowych w średniowieczu / M. Łosiów. - Język Polski. – 1962. – XLII. – S. 70 -71; **7.** Język ukraiński / W. Witkowski. - Kraków : Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość, 1970. - S. 325 – 354.

Ємчура Н.Р. (Львів, Україна)

Теоретичні засади визначення неологізмів у сучасному слов'янському мовознавстві

Стаття присвячена центральному поняттю неології – неологізму, зокрема проблемі визначення неологізмів у сучасному українському, російському та чеському мовознавстві. Особливу увагу приділено основним критеріям до визначення поняття «неологізм», синтезуються різні дефініції цього поняття, осмислюється сутність термінів «інновація», «новотвір» та «неологізм».
Ключові слова: *неологія, нове слово, неологізм, лексична інновація, новотвір, номінація.*

Статья посвящена центральному понятию неологии – неологизму, в частности проблеме определения неологизмов в современном украинском, русском и чешском языкознании. Особое внимание уделяется главным критериям к определению понятия «неологизм», синтезируются разные дефиниции этого понятия, осмысливается сущность терминов «инновация», «новообразование» и «неологизм».
Ключевые слова: *неология, новое слово, неологизм, лексическая инновация, новообразование, номинация.*

The article is devoted to the main notion of neology – neologism, especially to the problem of the determination of neologisms in modern Ukrainian, Russian and Czech linguistics. Special attention is paid to the main criteria in the determination of "neologism", different definitions of this notion are synthesized, the essence of the terms "innovation", "new formation" and "neologism" is thought over.
Key words: *neology, new word, neologism, lexical innovation, new formation, nomination.*

Лексична система кожної мови формується протягом багатьох віків, перебуває у безперервному русі, постійно оновлюється, збагачується та вдосконалюється. Однак, незважаючи на постійний розвиток, мова зберігає ознаки стабільності, завдяки чому виступає основним засобом комунікації між поколіннями, обумовлюючи можливість взаєморозуміння між носіями мови. Саме динамічні процеси є свідченнями сутності мови як живого організму, як єдності стабільного та змінного.

Питання мовної еволюції завжди цікавили лінгвістів, але стрімкий характер процесу оновлення лексичного складу на межі століть зумовив актуалізацію проблем, пов'язаних з аналізом саме лексичних інновацій. Основним джерелом поповнення мови завжди були нові слова, які виникали у мові для номінації нових предметів, явищ, для вираження нових понять.

Для визначення нових лексичних одиниць у сучасному мовознавстві використовуються такі терміни, як «інновація», «новоутворення» (або «новотвір») та «неологізм». Найпоширенішим терміном у сучасних

лінгвістичних дослідженнях є неологізм, проте на сучасному етапі є доволі «модним» використання терміна «інновація».[*]

Термін «інновація» застосовується для позначення змін, нововведень на будь-якому рівні мовної системи. Виділяють інновації морфемні, словотвірні, лексичні, фразеологічні та граматичні [6, 104]. У нашій роботі терміни «лексична інновація» та «неологізм» будемо розглядати як синоніми. О. А. Сербенська зауважує, що інновації – це «новотвори, запозичення, а також включення і входження в мову, зумовлені перерозподілом значень у видах і жанрах мовлення; це і відродження слів і висловів з минулих епох» [12, 108].

Термін «новоутворення» застосовується стосовно будь-яких інновацій – інновацій різних рівнів мови, або стосовно словотворчих неологізмів – однієї з груп нових номінативних одиниць [11, 4]. З наведених дефініцій стає очевидним, що поняття «інновація» та «новотвір» перебувають у родо-видових відношеннях і співвідносяться як ціле та частина.

Подібну думку стосовно визначення терміна «новоутворення» висловлює Ю. К. Волошин. Під лексичним новоутворенням автор розуміє «знову створене на матеріалі рідної мови у повній відповідності до існуючих у мові словотвірних моделей (рідше запозичене) слово чи словосполучення, яке позначає нове, раніше невідоме поняття, предмет, галузь науки, рід заняття, нову професію і т.д.» [2, 8]. Таке визначення доповнює трактування новоутворення, вказуючи на об'єкт номінації, яким виступає поняття, раніше не існуюче.

Не викликає сумніву той факт, що термін «неологізм», який співіснував разом з іншими подібними термінами на позначення нових реалій, виявився найуживанішим та «найжиттєздатнішим». Нерідко його вживають поряд з термінами «інновація», «оказіоналізм», «потенційне слово», «новотвір», однак мовознавці висловлюють різні погляди щодо їхнього співвідношення. «Дослідники неології часто стикаються з проблемою визначення «справжнього» неологізму, тобто слова, яке має перспективу стати повноправним елементом лексичної системи, на відміну від оказіоналізму» [20, 141][**]. Такі термінологічні розбіжності свідчать про багатогранність поняття «неологізм», складність його структури та проблему визначення неологізмів.

На сьогодні проблема неологізмів актуалізована у численних

[*] Наприклад, у роботах Мазурик Д.В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки XX ст.): дис... кандидата філол. наук: 10.02.01. – Львів, 2002. – 212 с.; Лисенька Н.Г. Фразеологічні інновації в сучасній німецькій мові : когнітивний та функціональний аспекти : автореф. дис…канд. філол. наук : 10.02.04 – Л., 2004. – 20 с.; Березовенко А.В. Лексичні інновації (на матеріалі болгарської мови 80-х років). – К.: Київський університет, 1998. – 189 с.

[**] Тут і надалі переклад наш.

лінгвістичних дослідженнях як українських, так і зарубіжних вчених. Неабиякий інтерес науковців до нових слів породжує слушні зауваження щодо високої «неогенності» XX століття, «неологічного буму» [3, 37], який на сучасному етапі переживає кожна мова.

Активізація вивчення інновацій сприяла виокремленню особливої галузі теоретичних та прикладних досліджень, нової лінгвістичної науки – неології. Протягом останніх років були створені спеціальні центри дослідження англійської, німецької, французької, чеської, російської неології, де учені фіксують та аналізують нові слова і їх значення, вивчають моделі їх утворення, здійснюють лексикографічну розробку. Увага мовознавців до нової динамічної частини словникового складу знайшла своє вираження у лексикографічному описі неологізмів, тобто укладанні словників нових слів. Іноземні дослідження словників неологізмів вказують, що приблизно 60 % одиниць входять до складу загальних тлумачних словників.

Неоднозначні, а часто й суперечливі погляди мовознавців супроводжують центральне поняття неології – неологізм. Незважаючи на різноманітність трактувань неологізмів, методів їх визначення та дослідження, єдиного підходу до розв'язання проблеми неологізмів не існує. Відсутнє також однозначне і загальноприйняте тлумачення цього терміна. Виходячи з цього, актуальними залишаються питання природи неологізмів, причин появи нових слів чи нових значень, питання про співвідношення терміна «неологізм» з іншими термінами неології.

Мета нашої статті – проаналізувати основні критерії та засади визначення неологізмів, зокрема в українському, російському та чеському мовознавстві, сформулювати оптимальне визначення неологізму.

Для розуміння поняття «неологізм» варто звернутися до причин виникнення лексичних інновацій. Як слушно зауважує Д. В. Мазурик, усі дослідники інноваційних процесів у лексичному складі мови сходяться на тому, що виникнення нових слів, як і нових значень, зумовлено двома основними причинами:

1) потребою назвати нове поняття – *eurošek, středolevý, středopravý, ilegál;*

2) бажанням дати нове (виразніше чи коротше) найменування тій реалії зовнішнього світу, яка вже має назву [10, 52] – *IČO (identifikační číslo osoby), StB (estébáctví)*.

Неологізми служать, з одного боку, для номінації нових чи ще не названих понять, реалій, а з другого – для заміни попередніх найменувань новими, зумовленої різними чинниками: тенденціями до мовної економії, уніфікації номінативних моделей, виразнішого, точнішого найменування, експресивно-стилістичного оновлення, з причин соціально-політичного, пуристичного, евфемістичного характеру [14, 427].

Неологізми виникають як наслідок свідомого пошуку найоптимальнішого найменування певних реалій соціуму, які спричинені

змінами у суспільно-політичній, економічній, науково-технічній та культурній сферах, глобалізаційними процесами чи змінами у сфері повсякденного життя окремої людини. Оскільки поява нових слів пов'язана із новими обставинами та подіями у житті суспільства, проблему неологізмів потрібно вивчати з соціолінгвістичного погляду, тобто варто дослідити, наскільки соціально мотивованими є зміни у лексичній системі мови. Останнім часом актуальним є питання ставлення мовців до нових слів, факт колективного схвалення чи відкидання неологізмів.

У сучасному мовознавстві загальновизнаними є декілька основних критеріїв до визначення терміна «неологізм», серед яких виділяємо хронологічний, стилістичний критерії, критерій мовного простору, лексикографічний, структурний, денотативний та психологічний критерії.

При визначенні конкретних лексичних одиниць як неологізмів досить часто застосовується критерій часу, або хронологічний критерій, згідно з яким «неологізми – це нові слова будь-якого періоду по відношенню до будь-якого із попередніх періодів, тобто такі слова будь-якого періоду, які не існували у попередній період» [9, 14]. Проте, як зазначає Н. З. Котелова, потрібно визначити часові рамки двох періодів, щоб трактувати певну лексичну одиницю як неологізм. Хронологічним критерієм визначення неологізмів керувалися укладачі словників нових слів чеської мови *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1 (1998),* який описує новий лексичний матеріал 1985-1995 рр., та *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2 (2004),* який охоплює нову лексику 1996-2002 рр. При порівнянні нового лексичного матеріалу, який закріплений у першому словнику, та нових лексичних одиниць, які подані у другому, ми виявили певний зв'язок між ними. Значна частина неологізмів попереднього періоду (1985-1995) стала основою для утворення похідних слів *(euroatlantický – auroatlantik, euroatlantizmus, manažer – manažerka, manažování, manažerizmus, manažerství)*. Розширилася семантика та сфера вживання численних неологізмів.

Однак ми вважаємо, що хронологічний підхід не є вичерпним, оскільки не вирішує низки проблем, пов'язаних із датою виникнення певної інновації, встановленням точку відліку в «житті» конкретного новотвору. Тому такий критерій, на нашу думку, потребує уточнення.

Хронологічний критерій тісно пов'язаний із стилістичним критерієм, згідно з яким до неологізмів відносять такі лексичні засоби, які характеризуються як нові і мають відтінок «новизни». «Природа неологізмів найчастіше виявляється у тому, що неологізми називають новий предмет чи явище дійсності, що збагачують виражальні засоби мови, або їхнє визначення переходить у стилістичний рівень, де неологізми протиставляються архаїзмам» [19, 10]. З огляду на те, що неологізми мають стилістичне забарвлення та пов'язані з певним історичним періодом розвитку мови, у межах сучасного словникового складу вони являють собою опозицію архаїзмам і застарілим словам.

Основною ознакою лексичної інновації у наведеному розумінні є його «новизна». Саме таке визначення неологізму подано у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»: «це нове слово, словосполучення, фразеологічний зворот, що з'являється у мові» [1, 770]. Подібна дефініція наводиться і в енциклопедії «Українська мова»: «це слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися у мові на певному етапі її розвитку (загальномовні неологізми) або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові конкретного автора (стилістичні або індивідуально-авторські неологізми)» [14, 426-427]. Таке визначення містить диференціацію понять «власне неологізм» та «індивідуально-авторський неологізм», проблема співвідношення яких є предметом дослідження багатьох мовознавців. Доволі проста дефініція неологізмів, яка ґрунтується на трактуванні лексичних інновацій з погляду «новизни», представлена у передмові до словника неологізмів «Нові слова у чеській мові» (Nová slova v češtině). До неологізмів тут відносять «нові найменування, нові слова та вирази, слова з новими значеннями» [18, 15].

Спільним для всіх неологізмів, з погляду стилістичного та хронологічного критеріїв, є своєрідне маркування часом, яке виявляється у незвичності, «свіжості» на фоні мовних норм, які зафіксовані у наукових посібниках та словниках. Однак більшість дослідників зауважують, що «критерій «новизни», який виокремлюють як основну ознаку неологізму, доволі нечіткий, позбавлений конкретики, всеосяжний» [8, 29]. Місткість і нечіткість цього критерію зумовлює значну частку суб'єктивізму в процесі зарахування того чи іншого слова до класу неологізмів [10, 55].

Іншим підходом до аналізу неологізмів є критерій мовного простору, тобто сфери вживання, де виникають лексичні інновації. При цьому можуть використовуватися наступні показники слова як нового утворення для позначення нових реалій чи відображення «старих» понять:

1) у мовах взагалі;
2) у певній національній мові;
3) у літературній мові;
4) у конкретній підмові [9, 16].

Неологізми, на думку чеського мовознавця П. Гаусера, – це слова, які вживає менше коло мовців (інколи навіть сам автор) та які поступово поширюються, поки не стануть загальновживаними, та втрачають відчуття «новизни». «Неологізмами можемо вважати такі лексичні одиниці, які дотепер не були частиною словникового складу, однак мають можливість нею стати» [16, 44].

Поняття «неологізм» набуває ширшого змісту, якщо взяти до уваги те, що, крім інновацій літературної мови, є велика кількість одиниць, що існували у мові раніше, але перебували на «периферії» його системи, були обмежені у своєму функціонуванні певними «підмовами» або

підсистемами. До таких одиниць належать терміни, професіоналізми, сленгізми, жаргонізми [5, 4]. У момент своєї появи неологізми входять до пасивної лексики мовної підсистеми, згодом вони можуть ставати загальновживаними та ввійти до сфери активного вжитку мови.

При визначенні неологізмів мовознавці виділяють також лексикографічний критерій, згідно з яким до неологізмів належать слова, не зафіксовані у словниках. На нашу думку, даний критерій є відносним та відсутність слова у словниках не можна сприймати як основний підхід до виявлення лексичних інновацій, оскільки певні слова, що їх нині не знаходимо у словниках, короткий проміжок часу можуть буди зафіксовані у словниках, не втративши повністю відтінок «новизни».

Сутність структурного критерію визначення неологізмів полягає у співвідношенні форми та змісту. Враховуючи той факт, що форма і зміст виступають основними чинниками при визначенні нових слів, неологізми розглядаємо як нові за формою і нові за змістом - новотвори на позначення нових понять чи явищ дійсності *(hnutí Greenpeace, humanitární gesto, hyperinflace, mzdová regulace, ozonový zákon, pragocentrizmus)*, нові за формою та частково за змістом – лексичні інновації на позначення «старих» понять, які уже зафіксовані у номінативному корпусі мови *(cash – hotové peníze, supermarket – obchodní dům, lídr – vůdce, homeless – bezdomovec)*, нові за змістом і з давно існуючою формою – семантичні неологізми або неосемантизми – наявні у лексичній системі мови слова, на які накладається нове значення *(deštník – ochranný bezpečnostní deštník NATO; mechanizmus – politický mechanizmus, spustit mechanizmus jednání; jednobarevný – jednobarevná vláda; chodba – chodba vlády; nemoc – nemoc společnosti)*.

Прихильники структурного підходу розуміння лексичних інновацій зараховують до неологізмів «тільки ті слова, які володіють абсолютною структурою, формальною новизною; зазвичай це унікальні звукосполучення, які сприймаються як неподільні, непохідні, немотивовані одиниці» [11, 10]. Проте, як зазначає А. В. Янков, нові морфеми, які частково або повністю змінюють форму, виникають у мові рідко [15, 26]. Ми вважаємо, що подібне твердження буде правильним і стосовно нових слів, які мають абсолютно нову форму, не обумовлену попередньою мовною традицією та не запозичену з іншої мови.

Найпоширенішим для визначення неологізмів є денотативний критерій, про що свідчить чисельність дефініцій лексичних інновацій, які відповідають розумінню неологізмів як слів, словосполучень або зворотів для позначення нових понять, предметів чи явищ, нових об'єктивних реалій. Так, наприклад, у «Словнику лінгвістичних термінів» неологізмом вважається «слово чи мовний зворот, створені для позначення нового предмета чи вираження нового поняття» [4, 151]. Як доводять сучасні

дослідження у царині неології, «найчисельнішою групою неологізмів є ті, які дійсно позначають нові реалії і поняття. …У той же час появилося багато неологізмів, які позначають раніше відомі реалії» [11, 9]. Таким чином, наведений критерій не враховує іншого аспекту, про який йшлося вище: виникнення новоутворень обумовлено бажанням мовців дати виразніше, експресивніше чи «економніше» визначення понять чи явищ дійсності, які уже мали вираження у лексичній системі мови.

У деяких концепціях значний наголос робиться на психологічному критерії, згідно з яким основною засадою визначення слів як неологізмів вважається відчуття «новизни» з боку мовців. Психологічний критерій певною мірою пов'язаний зі стилістичним, спільним для яких є відтінок «новизни», проте перший з них робить головний акцент на суб'єктивному, індивідуальному сприйнятті мовцем інновації, а другий – на новизні на фоні мовних норм конкретного періоду. С. І. Тогоєва зауважує, що архаїзми можуть сприйматися носіями мови у відповідності до їх життєвого досвіду як нові, невідомі їм одиниці [13, 94]. Автор дійшла такого висновку на основі дослідження лексики художньої літератури середини XIX ст., у результаті якого виявила, що молоді реципієнти сприймають слова пасивної лексики як нові, наприклад, іменник *погост*.

Кожен з наведених критеріїв є важливим, однак при визначенні поняття неологізму варто застосовувати комплексний підхід.

На нашу думку, слушним є визначення неологізму Д. В. Мазурик: «неологізм – це слово, значення слова чи стійке сполучення слів, які сформувалися в мові упродовж певного історичного періоду для найменування нової об'єктивної реалії, відповідають усім нормам сучасної літературної мови і можуть увійти до її активного лексикону» [10, 169]. Дане визначення окреслює причини виникнення нових слів та їх співвідношення з мовною нормою.

Вагомий внесок у дослідження поняття «неологізм» зробила Ж. В. Колоїз. На її думку, у широкому розумінні неологізмом можна вважати все те нове, що характеризує зміни і розвиток мови. У залежності від мовного рівня неологізми доцільно було б диференціювати на лексичні, семантичні, фразеологічні, граматичні тощо [7, 81]. Терміном «неологізм» можна означити кожну новопредставлену одиницю номінативного характеру, номему, поява якої зумовлюється потребами номінації або переномінації [8, 35].

Комплексним підходом до розуміння поняття неологізму керувалися автори Енциклопедичного словника чеської мови: «неологізм – це лексична одиниця, яка у порівнянні з існуючими одиницями словникового складу сучасної мови виділяється новизною як з погляду виникнення, так і з функціонального погляду» [17, 284]. Дане визначення характеризує неологізми з двох поглядів: структурного, згідно з яким виділяють словотвірні неологізми, запозичення, неосемантизми, словосполучення і фраземи, та з

функціонального, відповідно до якого до неологізмів відносять оказіоналізми, індивідуалізми, модні слова та слова, характерні для певної епохи.

Враховуючи вище зазначені підходи до визначення неологізмів, ми трактуємо їх як нові лексичні одиниці та нові значення, які пов'язані з певним історичним періодом розвитку мови та виникли на позначення нових понять і реалій, сприймаються свідомістю мовців як нові та можуть увійти у сферу активного вжитку.

Отже, у лінгвістичній науці останніх десятиліть, зокрема у наукових працях про лексичні інновації, окреслилася тенденція до розширення змісту поняття «неологізм». Його визначають не просто як нове слово, словосполучення чи вираз, а й виділяють наступні властивості неологізмів: приналежність до конкретного періоду часу, наявність часткової незвичності на фоні мовних норм та певної сфери вживання, новизна плану вираження та плану змісту у різних співвідношеннях, відчуття «новизни» з боку сприймання мовцями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ "Перун", 2007. – 1736 с.; **2.** *Волошин Ю. К.* Новообразования и собственно неологизмы современного английского языка (опыт дифференциации новых слов): автореф. дис… канд. филол. наук: спец. 10.02.04. – М., 1971. – 20 с.; **3.** *Гак В. Г.* О современной французской неологии // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С. 37-52; **4.** *Ганич Д. І., Олійник І. С.* Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.; **5.** *Зацний Ю. А.* Сучасний англомовний світ і збагачення словникового складу. – Л.: ПАІС, 2007. – 228 с.; **6.** Інноваційні процеси в лексиконі та граматичному ладі сучасної української мови. Проект ДФФД: № 07.07/5/ Під кер. Карпіловської Є. А. // Фундаментальні орієнтири науки. – К.: Академперіодика, 2005. – С. 98-127; **7.** *Колоїз Ж. В.* До питання про диференціацію основних понять неології // Вісник Запорізького державного університету: Філологічні науки. – 2002. – №3. – С. 78-83; **8.** *Колоїз Ж. В.* Основні підходи до визначення лінгвістичного статусу неологізму // Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: Філологічні студії. – 2008. – Випуск 1. – С. 27-36; **9.** *Котелова Н. З.* Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978.– С. 5-26; **10.** *Мазурик Д. В.* Інноваційні процеси в лексиці сучасної української мови (90-і роки XX ст.): дис... кандидата філол. наук: 10.02.01. – Львів, 2002. – 212 с.; **11.** *Попова Т. В.* Русская неология и неография: Учебное пособие. – Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2005. – 96 с.; **12.** *Сербенська О. А., Волощак М. Й.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К.: Просвіта, 2001. – 204 с.; **13.** *Тогоева С. И.* Новое слово: подходы и проблемы // Психолингвистические проблемы функционирования слова в лексиконе человека : кол. монография / Под общ. ред. А.А. Залевской. – Тверь, 1999. – С. 75-101; **14.** Українська мова: Енциклопедія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – 3-е видання. – К.: Українська енциклопедія, 2007. – 852 с.; **15.** *Янков А. В.* Соціально-політичні неологізми та оказіоналізми в американському варіанті англійської мови: структура – семантика –

функціонування: дис… канд. філол. наук. – Л., 2004. – 276 с.; **16.** *Hauser P.* Nauka o slovní zásobě. – Praha: Státní pedagogické nakl., 1980. – 192 s.; **17.** *Karlík P., Nekula V., Pleskalová J.* Encyklopedický slovník češtiny. – Praha: Nakladelství Lidové noviny, 2002. – 604 s.; **18.** *Martincová O. a kol.* Nová slova v češtině. Slovník neologismů 1. – Praha: Academia, 1998. – 380 s.; **19.** *Martincová O.* Problematika neologismů v současné spisovné češtině. – Praha: Univerzita Karlova, 1983. – 160 s.; **20.** *Savický N.* Neologie jako singulární bod jazykovědy // Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15. – 21.8.2003. – P.: Academia, 2003. – S. 135-145.

Зайченко Н.Ф. (Київ, Україна)

Порівняльний аналіз поетичного слововживання Т.Г.Шевченка і М.Ю. Лермонтова

Стаття висвітлює спостереження автора над функціонуванням лексем ***душа*** *і* ***серце*** *в поетичних творах Т.Г. Шевченка і М.Ю. Лермонтова.*
Ключові слова: *поетичне слововживання, лексема.*

Статья освещает наблюдения автора над функционированием лексем душа и сердце в поэтических произведениях Т.Г. Шевченко и М.Ю. Лермонтова.
Ключевые слова: *поэтическое словоупртребление, лексема.*

The article focuses on author's research on lexemes soul and heart in poetic works of T.H. Shevchenko and M.Yu. Lermontov
Key words: *poetic word usage, lexeme.*

Наш аналіз обмежений спостереженнями над функціонуванням лексем **душа** і **серце** в поетичних творах Т.Г. Шевченка і М.Ю. Лермонтова. Вибір саме цих слів для аналізу не є випадковим. Зрештою все, в тому числі й поезія як феномен національної культури, обертається навколо людини, мовної особистості, проходить через людське серце й душу. Така антропоцентричність і, так би мовити, кордоцентричність природнім чином зумовлює широке використання вказаних слів як виразників alter ego поета. Проте існування й життя "власного Я" поета є можливим лише у поєднанні з alter ego іншої людини, а розуміння поетового Я є своєрідною вказівкою, ключем до відкриття глибинного смислу поетичного сприйняття життя взагалі і себе в цьому житті зокрема. Об'єктивною передумовою нашого порівняльного аналізу є, передовсім, близькість художньо-естетичних і світоглядних концепцій обох поетів, на якій наголошується в цілій низці відомих літературознавчих праць[*]. У творчості Шевченка і Лермонтова яскраво відбились, зокрема, характерні риси

[*] Див., зокрема: Эйхенбаум Б.М. Статьи о Лермонтове. - М, 1961; його ж. О поэзии. - Л., 1969; Заславский И.Я. М.Ю.Лермонтов и украинская поэзия. - К.,1977; його ж. Лермонтов и Украина: Литературно-критический очерк.- К.,1989; Т.Г.Шевченко в інтернаціональних літературних зв'язках. - К., 1981.

української й російської романтичної поезії, що зосередила свою увагу на внутрішньому світі особистості, а відтак, на чільне місце в поетичному мовленні поставила слова **душа** і **серце**.

Саме ці слова виступають в обох поетів ключовими елементами традиційного поетичного словника. Прикметно, що за "Словником мови Шевченка" [1] слово **душа** в його поезії має абсолютну частотність – 167, а **серце** – 311; у Лермонтова відповідно – 483 і 359 [2]. Ці слова як своєрідні образи-міфологеми [3] розкривають суперечливий, складний душевний світ особистості, формують образно-художній смисл поетичного тексту загалом і художніх мікротекстів зокрема. З цього погляду лінгвістичний аналіз контекстного оточення лексем **душа** і **серце** цінний тим, що дає об'єктивний матеріал для розуміння спільних і відмінних рис поетичного слововживання Шевченка і Лермонтова. Зазначимо принагідно, що подібності й відмінності у функціонуванні цих лексем зумовлюються, з одного боку, власне лінгвістичними та соціолінгвістичними чинниками: системні розбіжності між українською та російською мовами – у плані парадигматики та синтагматики; своєрідність значеннєвої структури аналізованих лексем; неоднакові умови функціонування української та російської мов у 40-х роках XIX сторіччя. З іншого боку, вони зумовлені ідіостилем кожного художника слова, в якому за спільності певних тем, мотивів, художньо-естетичних концепцій знайшло вербальне вираження властиве тільки кожному з них індивідуально-авторське сприйняття, яке сформувалося почасти в генетично й типологічно спільних, а більшою мірою у відмінних соціально-культурних умовах, під впливом різних етнопсихологічних чинників. Спільною рисою поетичного слововживання обох поетів є те, що, поєднуючись із дієсловами і прикметниками, ці слова реалізують, як правило, свої системні переносні значення [4]: **серце** і **душа**, синонімічно зближуючись, виступають як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань людини, її психічного стану і як позначення основних рис характеру людини. Відповідно до законів художнього мовлення слова **душа** і **серце**, всотуючи смисл тематично й асоціативно пов'язаних з ними слів найближчого оточення, розширюють, поглиблюють або ж конкретизують символічне значення: *серце-віщун;серце-любов; серце-страждання.*

В ареалі слів, семантично й асоціативно пов'язаних зі словами **душа** і **серце**, виявлені спільні для обох поетів тематичні групи лексики, що відбивають різні грані сприйняття – просторові, зорові, слухові тощо. Це, як і слід було чекати, дієслова емоційного й психічного стану, їх більше двадцяти, що кількісно перевищує всі інші групи. Серед дієслівної лексики є дієслова на позначення фізичної дії, існування; зорового й слухового сприйняття; дієслова зі значенням мовлення й думки; дієслова руху та ін. У звичайному мовленні всі вони вживаються на позначення різних проявів поведінки людини, а в поетичному − сприяють персоніфікації слів **душа** і **серце**.

У **серця** є таємна мова /*вещало тайным языком*/, є очі, якими воно

дивиться на світ, плаче */из сердца слезы выжала/;* **серце** може посміхатись, навчитись чогось. Прикметними з цього погляду є відомі рядки Шевченка, де **серце** одночасно виступає як фізіологічний об'єкт і як орган, наділений свідомістю, власне вся людина:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос - більш нічого.
А серце б'ється - ожива,
Як їх почує …

Душа ридає, виливає сльози-слова, дивиться, говорить, навчається, любить… Порівняння дієслівно-іменникових словосполучень, уживаних обома поетами, виявляє / на фоні спільності тематичних груп/ відмінності в їхній вибірковій реалізації. У Шевченка приблизно вдвічі більше дієслівних словосполучень зі словом **серце**, а в Лермонтова – зі словом **душа**: можливо, причиною є загальне перевищення частотних показників уживання цих слів: нагадаємо у Шевченка 311 **/серце/** проти 167 /**душа**/, у Лермонтова відповідно 359 і 483.

Привертають увагу й індивідуально-авторські словосполучення, що відбивають відмінності асоціативно-образної системи кожного з поетів, зумовлені відмінностями соціокультурного контексту, в якому вони формувалися як особистості.

Наприклад, у Лермонтова: *душа лицемерит; душа хочет дойти во всем до совершенства*. Останнє словосполучення набуває особливої ваги в контексті юнацького захоплення поета питаннями конкретної філософії: проблемами моралі, добра і зла, пошуками моральної досконалості [5]. Порівняймо також його метафору "сумерки души". Загалом же у Лермонтова переважають асоціації інтелектуально-оцінного плану; для Шевченкового слововживання характерними є словосполучення, що відбивають органічний зв'язок його поезії з народно-поетичною традицією: **серце** – *воркує*, *щебече соловейком*; *стрепенеться, як рибонька;* **душа** – *виливає сльози-слова* тощо. Наш аналіз показує, що лише у Лермонтова активно використовуються одна група дієслів "горіння": *горит, сжигает, кипит* не лише **серце**, а й **душа**. Дієслівні контексти цього типу підтримуються іменниками близької семантики: **огонь, костер, пыл, жар, пламень,** які вживаються в традиційних для російської романтичної поезії 30-40-х років сполученнях зі словами **душа** і **серце**. Натомість у Шевченка цей мотив "горіння" знаходимо лише у словосполученні "*раз добром нагріте серце*". Тим цікавішим видається той факт, що в його поемі, написаній російською мовою, використано традиційну для російської романтичної поезії метафору *пожар сердца* поряд з яскравим індивідуально-авторським виразом "*сердце в сердце растопить*". Пор. також інші приклади індивідуально-образного втілення поетичної думки: якщо у Шевченка **серце** найчастіше "мліє, ниє, плаче, в'яне", то у Лермонтова **сердце** *"*трепещет*"*. Зауважимо, що і Шевченкові не чужою була ця метафора, яку він, наприклад, майстерно використав для створення виразного за своєю емоційною силою словесно-поетичного

образу: *"я трепет сердца навсегда оледенил в снегах чужбины"*.

Особливо характерною для обох поетів є взаємодія абстрактної конкретної лексики, насамперед, у поєднанні зі словом **серце** , що актуалізує в семантиці словосполучень семи "фізичний", "душевний", "духовний", як, наприклад, у наведеному вище рядку "Ну що б, здавалося, слова…" Слід наголосити, що питома вага використання слів **душа і серце** в номінативно-похідному значенні є невисокою. Хоча, порівнюючи з Лермонтовим, у Шевченка слово **душа** /інколи **серце/** в значенні "людина" зустрічається частіше: *козацька душа, щира душа* /козак/; *кляті, прокляті душі* /ляхи/; *шляхетні душі, жидівські душі, нехрещені душі; дівоче серце* /дівчина/. Пор. епізодичні вживання у Лермонтова: *восточная душа, русская душа.* Зазначимо принагідно, що національно-марковані словосполучення *козацька душа*, *дівоче серце* є наскрізними в поезії Шевченка, у Лермонтова, натомість, знаходимо спорадичне вживання: *казак душой*.

Серед спільних для обох поетів мотивів чи не найхарактернішим є мотив "самотності", протиставлений мотиву "єднання","приязнь, дружба". Найчастіше вказане протиставлення вербалізується за допомогою дієслів, у семантичній структурі яких є відповідні семи, пор.: Шевченко – *поєднать, поділитись, ділитись; поділитись нема з ким;* Лермонтов – *крушиться сердцем о двоих*; *не делиться душой*. Шевченко в поемі "Тризна " створив яскраво-індивідуальний метафоричний образ єднання двох людей, котрі кохають одне одного /*И сердце в сердце растопить и утопить в самозабвенье*/, і людей-однодумців */Их сердце одною тоскою болело/*. В останньому прикладі привертає увагу поєднання вжитого в однині слова **серце** з множиною займенника − **їх**.

У поетичному слововживанні обох авторів слова **душа** й **серце** часто включаються у звичну низку психологічних асоціацій, стаючи спільною художньо-образною основою словесного втілення близьких мотивів, пов'язаних часто-густо з народно-поетичною традицією: *сердце - камень, душа-цепи; серце-змія, кайдани-серце* – ці й інші подібні образи є спільними для міфопооетичної традиції росіян та українців. Невипадковим, відтак, є активне використання обома майстрами поетичного слова цих метафор у Лермонтова: *камень сердца; тяжелое как камень сердце; преобрати мне сердце в камень; хоть сердце тяжело как камень;* у Шевченка: *та не таким горем карай серце: розірветься, хоч би було камень*. Наведемо також поетичні контексти, в яких вербалізується міфологема **серце-змія**: **Шевченко**: *коло серця – як гадина чорна повернулась; заховаю змію люту коло свого серця; змія люта давить душу, серце розриває; в сердце рану змея прогрызла; коло серця козацького як гадина в'ється; в груди – черви, змеи.*

Лермонтов: *Кипи, душа моя! Твоя измена черная Понятна мне, змея; Везде шипят коварства змеи. Ты не коварна, как змея. Лишь часто новым*

впечатленьем Душа вверяется твоя.

Для Шевченкового метафоричного слововживання, асоціативно пов'язаного з міфологемою "серце/душа/ кайдани", підґрунтям, безперечно, були обставини його життя – спочатку кріпака, а потім вигнанця з рідного краю: *кують кайдани в серці одне на одного; о, матер божая! розкуй мою душу.*

Асоціативно-образне поєднання "душа-цепи" зустрічаємо також у Лермонтова, проте, на нашу думку, воно базується на дещо іншому: *Его душе не наложил цепей; Душе от чувств высоких стало тесно, И вмиг она расторгла цепь свою; темница души.* "В'язницька тема", як бачимо, трактована ширше як "неволя душі", є характерною для обох поетів. Спільним для них є також протиставлення "несвободи душі" на землі в земному житті людини і "свободи волі", якої вона досягає після тілесної смерті. Безсмертя, космічність душі втілюється у Шевченка в поетично-філософський образ:… *бо душа жива. Як небо блакитне – нема йому краю. Так душі почину і краю нема.* Пор. також у Лермонтова протиставлення: *телесная душа – парящая душа*. В іншому місці /поема "Причинна"/ у Шевченка знаходимо національно-специфічний образ безсмертя, несмертельності душі:

... Коли ж загинув чорнобривий,-
То й я погибаю.
Тоді неси мою душу
Туди, де мій милий,
Червоною калиною
Постав на могилі /розрядка наша – Н.З./

Аналізуючи ад'єктивні словосполучення з лексемами **душа** і **серце**, ми дійшли висновку, що і в кількісному, і в якісному відношенні перевага належить російському поетові. У цих словосполученнях відбивається одна з характерних рис його творчості, про що писав свого часу Б.П. Ейхенбаум: "гордость – как характерная и необходимая черта нового "поколения", пронизывающая все творчество Лермонтова как принцип, как позиция" [7]. А ще раніше В.Г.Бєлінський, сучасник поета, писав про "байронізм" юнацького періоду творчості Лермонтова: "... везде вопросы, которые мрачат душу, леденят сердце", "...он поэт русский в душе - в нём живет прошедшее и настоящее русской жизни; он глубоко знаком с внутренним миром души" [8]. Закономірним з цього погляду видається те, що найпоширенішими означеннями до слова **душа** виступають у поета слова, які характеризують її як **мятущуюся**, **мятежную**, **гордую**, **больную**, **беспокойную, таинственную, мрачную** і под. Цікавим є й те, що словосполучення *серце, жіноче, женское сердце* набувають різного забарвлення в поетичних контекстах: у Шевченка зазвичай позитивного, а в Лермонтова – негативного, інколи синонімічного за смислом виразу *коварное сердце.* Хоча в обох авторів знаходимо й спільні паралелі: *сердце незлобное, серце чистеє.*

Підсумовуючи наші попередні спостереження, наголосимо на найголовнішому:

В обох поетів слова **душа** і **серце** виступають як стрижневі, ключові

елементи традиційного поетичного словника, за допомогою якого розкривається суперечливий, складний духовний і душевний світ особистості, тим паче особистості поета, чия мова повною мірою має перетворитися з мови для себе на мову для інших.

Аналіз контекстного оточення вказаних лексем переконливо, на наш погляд, демонструє загальні закономірності реалізації їхніх системних значень / прямих, номінативно-похідних і переносних метафоричних/, а також напрямки семантичних зрушень в контекстуальних значеннях. Як у Шевченка, так і в Лермонтова ці слова найчастіше виступають у своєму символічному значенні "внутрішній світ людини","духовність людини в її чуттєвому аспекті". Вбираючи смисл тематично пов'язаних з ними слів найближчого оточення, лексеми **душа** і **серце** розширюють і поглиблюють це символічне значення, конкретизують його: **серце-віщун**, **серце-любов**, **серце-страждання**, тощо. Наявність спільних інтегральних сем у системно-структурному значенні цих слів виступає об'єктивною основою реалізації синонімічних відношень між словами **серце** і **душа** у межах системного контексту кожної з мов.

Зіставлення мовленнєвих контекстів аналізованих лексем у поезії Шевченка і Лермонтова показує, що актуалізація емоційно-оцінних сем відбувається за рахунок константно й дистантно розташованих слів одного й того ж тематичного поля. В арсеналі слів, асоціативно пов'язаних з ними, виявляються спільні для обох поетів групи дієслівної лексики. Головна відмінність полягає у вибірковості ад'єктивно - іменникових словосполучень, у характері побудови індивідуальних словесно-художніх образів з лексемами **душа** і **серце**, що свідчить про специфічні риси ідіостилю кожного з поетів.

Аналізовані слова відіграють у поетичному мовленні Лермонтова і Шевченка важливу функціональну роль, виступаючи як текстотвірні чинники, що дозволяють краще пізнати мікро- і макросвіт видатних майстрів слова у контексті всієї творчості кожного з них.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Словник мови Шевченка. В 2-х т./Відпов, ред. В.С.Ващенко. - К.,1964. – С.1; 215; Т.2. – С. 242-243; **2.** Частотний словарь языка М.Ю. Лермонтова /Под. ред. В.В.Бородина, А.Я. Шайневича// Лермонтовская энциклопедия/ Гл.ред. В.А.Мануйлов. – М., 1981. – С. 728–753; **3.** *Слухай /Молотаева/ Н.В.* Художественный образ в зеркале мифа этноса: М.: .Лермонтов, Т.Шевченко. - К.,1995. - С. 21; **4.** Аналіз слововживання здійснено за виданнями: Шевченко Т. Кобзар. -К., 1988 /поезії до 1841 року/; Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений: В 4-х т. – Т.1. – М., 1975; Т.2. – М., 1976; **5.** *Эйхенбаум Б.М.* Художественная проблематика Лермонтова // Эйхенбаум Б.М. О поэзии. – Л., 1969. - С. 187; **6.** *Ляхова Ж.Т.* Епістолярій Т.Шевченка як джерело вивчення його творчої індивідуальності // Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць, присвячених 180-річчю від дня народження поета. – К.: Видавн. - полігр. Центр «Київський ун-т», 1994. – С. 51; **7.** *Белинский В.Г.* Стихотворения Лермонтова// Белинский В.Г. О русских классиках. – М., 1986. – С. 215; **8.** *Выготский Л.С.* Мышление и речь. – М.-Л., 1934. – С. 279.

Калениченко М.М. (Київ, Україна)

Безособові речення з предикатом, ускладненим власне модальними характеристиками, у чеській мові

У статті розглядаються безособові речення у чеській мові, предикативна основа яких сформована власне модальними дієсловами. Основну увагу приділено семантичним і структурним параметрам таких безособових одиниць.
Ключові слова: *безособове речення, предикативна основа, модальне дієслово, семантична група.*

В статье рассматриваются безличные предложения в чешском языке, предикативная основа которых сформирована модальными глаголами. Особое внимание обращается на семантические и структурные параметры данных безличных единиц.
Ключевые слова: *безличное предложение, предикативная основа, модальный глагол, семантическая группа.*

The article deals with impersonal sentence of Czech language, predicative basis of which is formed actually modal verbs. Basic attention is spared the semantic and structural parameters of such impersonal units.
Key words: *impersonal sentence, predicate stem of the sentence, modal verb, semantic group.*

Із середини XX ст. мовознавча наука все більшу увагу звертає на виявлення нових значень і функцій реченнєвих структур. У цей період науковці зосередилися на розгляді речення як основної синтаксичної одиниці мови, котрій властива комунікативна функція, яка безпосередньо пов'язана з іншими ознаками.

Характерною рисою сучасної славістики є максимальна увага до значеннєвого аспекту мови, причому на перший план активно виступає аналіз функцій мовних засобів, які забезпечують умови для успішної комунікації і разом з тим відображають позамовну дійсність у людській свідомості, з'ясовується ступінь ізоморфізму, з одного боку, між структуруванням процесу мислення, а з іншого, між способами його мовного відтворення, а також здатність мовних засобів адекватно виражати багатогранні відношення у об'єктивній дійсності.

У чеському мовознавстві проблеми семантичного синтаксису розробляли Я. Бауер, Г. Бєлічова, Ф. Данеш, М. Докуліл, М. Грепл, Я.Корженський, Р. Мразек, П. Сгалла, К. Свобода, С. Жажа. Велику увагу до семантичної структури демонструють роботи Ч. Філлмора, У.Л. Чейфа, Н.Д.Арутюнової, С.Д. Кацнельсона, Н.Ю. Шведової, В.Г.Гака, М.М.Гурмана, П.В. Чеснокова, Г.В. Валімової, Є.Д.Падучевої, Ю.Д.Апресяна та ін. Вітчизняна лінгвістика представлена роботами таких дослідників як Й.Ф. Андерш, О.С.Мельничук, І.Р. Вихованець, В.М.Русанівський, К.Г. Городенська, В.І. Кононенко, С.Я.Єрмоленко, К.Ф.Шульжук, А.П. Загнітко, Н.Л.Іваницька та ін.

Практично кожен із дослідників, відстоюючи власні погляди, реалізовував різноаспектні підходи до питань синтаксичної семантики, враховуючи складну природу змісту речення.

У центрі уваги нашого дослідження перебувають безособові речення чеської мови, предикативне ядро яких складають модальні дієслова. У таких безособових реченнях (їх кількість у проаналізованих текстах становить 15,6% від загальної кількості) категорія модальності, що формально виражена власне модальними дієсловами, утворює певну частину розгорнутої модальної сфери речення.

Треба відзначити, що чеські синтаксисти, визначаючи модальність у широкому розумінні, вважають цю категорію необхідним атрибутом кожного речення (навіть якщо тематично це і не виражено). Зокрема Бенешова Е. вважає модальність граматично вираженим відношенням мовця до реальності сказаного, тобто визначає модальність як суб'єктивно-об'єктивну категорію, але у специфічному розумінні: "суб'єктивно" – тому що мова йде про відношення мовця, "об'єктивно" – тому що реально це відношення завжди виражається об'єктивними і ніколи не суб'єктивними засобами [1, 97].

Дещо по-іншому трактує ці поняття В. Шмілауер, який говорить про так звану "об'єктивну" модальність, власне про відношення змісту висловлювання до дійсності, і про "суб'єктивну" – відношення мовця до змісту висловлювання (активна реакція на дійсність) [2, 21-31].

Дуже схожою на погляди В.Шмілауера є точка зору Г.Бєлічової, яка теж займалася дослідженням цієї проблеми, виокремлюючи той факт, що ядром модального значення є відношення між учасниками мовленнєвої ситуації з погляду їхнього існування у позамовній дійсності [3, 4]. Такі трактування видів модальності нам видаються найкраще обґрунтованими, оскільки Г.Бєлічова і В.Шмілауер намагаються врахувати специфіку модальності саме безособових речень.

У науковій літературі стверджується, що модальні характеристики предиката у слов'янських мовах фактично визначаються модальними характеристиками дієслова. При цьому накладання модальної характеристики на предикат речення виключає можливість накладання її на предикат логічний, який виявляється при членуванні речення на тему і рему.

Зауважимо, що для чеських безособових речень цієї групи компонент із значенням пасивного суб'єкта є облігаторним, їхня семантика повністю пов'язана з характеристикою людини, живої істоти, а своєрідність полягає у тому, що вони передають відношення особи до будь-якої дії, стану чи ситуації. Відношення ж визначається не самою особою, а зовнішніми причинами і обставинами, які не залежать від волі особи.

Як показують наші спостереження, семантична специфіка безособових речень цієї групи створюється відповідним лексико-семантичним наповненням предикатів і відмінковим чи інфінітивним оформленням

синтаксем. Напр.: *K vůli rodičů už bylo možno oko přimhouřit* (K.Sezima:141); *K jiné přípovědi však nebylo možno hocha pohnouti* (K.Sezima); *Je nutno s tím zacházet opatrně* (L .Vaculik); *Na to se musí brát ohled* (L .Vaculik).

У чеській лінгвістиці відзначається, що залежно від конкретного значення та від способу наповнення предикативного ядра безособові модальні речення доцільно поділити на декілька підгруп: конструкції зі значенням реальності та конструкції зі значенням нереальності, які, у свою чергу, виражають можливість/неможливість певної дії; бажання/небажання виконання певної дії; дозвіл на виконання; жадання; примусовість; необхідність необхідність виконання тієї чи іншої дії [4, 97].

Враховуючи запропоновані чеськими вченими-славістами принципи токсономії модальних безособових конструкцій, вважаємо за доцільне виділити такі підгрупи речень: модальні конструкції, які виражають можливість дії, її позитивну оцінку; модальні конструкції, які виражають бажання/небажання, намагання, тяжіння до якоїсь дії; модальні конструкції, які виражають значення необхідності, примусовості; модальні конструкції, які виражають недоцільність дії. Для всіх виділених підгруп дуже важливим елементом теорії залишається теза про те, що давальний відмінок пасивного суб'єкта передає загальне для всієї групи значення пасивної реципієнтності, зумовлене лексико-семантичними властивостями предикатів.

Найчастіше (9,4% від загальної кількості проаналізованих безособових речень), у чеській мові роль предикатів у конструкціях із **значенням можливості/неможливості** виконання дії виконують безособово-предикатні слова типу možno, lze та безособові дієслова відповідної семантики, які передають додаткові емотивні відтінки того ж модального значення. Напр.: *Jak bylo možno jíti v náhlém šeru* (V.Dyk: 266); *K vůli rodičů už bylo možno oko přimhouřit* (K.Sezima: 141); *Zdálo se mi, že zablouditi nemožno* (V.Dyk: 265); *A nebylo lze nobídnout mládeži hrdinu mládežničtějšího než Julka Fučíka* (P.Tigrid: 149); *Je mi nemožno zde žíti, nemožno prožíti zde ještě jeden den a snad i noc* (R.Jesenská: 62); *Lze krást, lze rabíjet, ale jenom opatrně* (V.Dyk: 251); *Kéž by bylo možno zapomenuti* (J.K. ze Lvovic: 13).

У багатьох аналізованих чеських безособових реченнях модальне значення можливості/неможливості дії супроводжується фоновим значенням пасивності: можливість здійснення дії надається суб'єкту зовні, не залежить від його волі і бажання, і тому суб'єкт отримує значення об'єкта наданої дії. Особливо яскраво ця особливість проявляється при зіставленні безособової пасивної конструкції та її особового активного корелята. Пор.: *Je mu dovoleno se koupat* (B.Hrabal) – *Dovolili se mu koupat; Bylo jí řečeno, aby šla spat* (B.Hrabal) – *Řekli jí, aby šla spat.*

Важливим елементом реалізованої теорії безособових речень є той факт, що семантична глибина таких односкладних конструкцій визначається природою предиката, адже модальні слова типу

možno/*nemožno* у чеській мові безпосередньо співвідносяться з особовими дієслівними формами *možno*/*moct*: *je mu možno... – může*. Тому на основі предикатів із таким модальним значенням утворюються спеціальні конструкції із узагальненим значенням пасиву [4,110–124]. Безособові модальні речення з усуненою особою такого плану не можна визначати як компресиви, тому що вони передають загальне значення пасивності, напр.: *Je mi nemožno zde žíti, nemožno prožíti zde ještě jeden den a snad i noc* (R. Jesenská: 62) – *Nemůžu zde žíti, nemůžu prožíti zde ještě jeden den a snad i noc; Jejž bylo možno mysliti* (V.Dyk) – *Mohla mysliti*.

У той же час чеські безособові дієслова з часткою *se* не корелюють безпосередньо з жодною особовою дієслівною формою [4, 109], а тому співвідносне з ними значення може передаватися лише приблизно. При цьому зворотне модальне дієслово може корелювати лише з дієсловом dá se, яке має тотожне до модального значення, напр.: *Může se to opět opakovat* (B.Hrabal) – *Dá se to opět opakovat*; *Na dvou židlích se sedět nedá* (прислів'я**)** – *Na dvou židlích se sedět nemůže*; *Dalo se čekat* (K.Čapek: 46) – *Mohlo se čekat*.

Наступний семантичний підтип модальних безособових речень чеської мови складають **конструкції зі значенням бажання/небажання, намагання, прагнення** тощо (2,5% від загальної кількості проаналізованих конструкцій). Предикативний центр таких речень становлять рефлексивні дієслова відповідної семантики chtít, zamyšlet тощо. До предикативної структури входять також облігаторний поширювач зі значенням реципієнта стану, пасивного суб'єкта та інфінітив зі значенням відповідної дії. Напр.: *Nechtělo se vám ani žíti, ani zemříti* (J.K.ze Lvovic: 7); *Nechce se mu svůj příběh rozvíjet nazpátek* (B. Říha: 81); *Chtělo se mi plakat a smát se* (Mája Z.: 46); *Chtělo se mi spát* (O.Bočková: 87); *Chtělo se mu totiž dřímat* (K.Čapek: 205).

Семантична специфіка таких чеських безособових конструкцій полягає в тому, що вони є емоційно забарвленими, передаючи зазначене модальне значення як стан, що суб'єкт відчуває підсвідомо, як наслідок психологічних, внутрішніх причин. Тому семантично такі речення є дуже близькими до безособових конструкцій зі значенням стану людини (особи). Така семантична близькість поєднується із структурною подібністю – наявністю рефлексивного дієслова-предиката і давального відмінка пасивного суб'єкта, напр.: *Nějaký čas nechtělo se mu než vegetovat* (K.Sezima: 123); *Nechtělo se mu do toho* (P. Tigrid: 58); *Nechtělo se vám ani žíti, ani zemříti* (Jiři K. ze Lvovic: 7); *Nechtělo se mi tomu věřit* (O.Bočková: 79).

Наведені вище конструкції є одним із можливих результатів модального оформлення екстралінгвістичної ситуації. У багатьох випадках простежуються інші типи кореляційних зв'язків безособових речень з особовими двоскладними конструкціями, у яких той же стан передається як усвідомлений, цілеспрямований, тобто як активним стан. Пор.: *Chtělo se mu spát – Chtěl spát, Chtělo se mu dřímat – Chtěl dřímat.*

Наступну семантичну групу модальних безособових конструкцій чеської мови становлять речення, **які виражають модальне значення необхідності виконанні дії** (1,9% від загальної кількості проаналізованих конструкцій). Предикативне ядро таких речень враховує специфіку значення необхідності виконання дії, зокрема, у безособових реченнях зазначеної групи простежуємо вживання модального дієслова muset, mít безособово-предикатних слів nutno, třeba тощо у сполученні з інфінітивом, напр.: *Bylo nutno odejíti* (J.K. ze Lvovic: 14); *Nebylo možné to pozvání nepřijmout* (L.Vaculik); *Jak by se mělo říkat holčičce od surovce?* (K.Čapek: 60); *Nutno začíti zpředu* (P.Kles: 76).

Слід зауважити, що конструкції даного типу передають значення необхідності, яку пасивний суб'єкт у формі давального відмінка сприймає як даність, що продиктована ззовні, незалежно від його волі. Такі речення, як один з можливих варіантів оформлення відповідної ситуації волевиявлення, корелюють з особовим двоскладним реченням, де безособово-предикатному слову відповідає дієслово *muset,* пор.: *Je nutno jíti – Musíš jíti.* Напр.: *Bylo mu uloženo…* (V.Dyk: 262) – *Někdo mu uložil … (musí to udělat); Nutno začíti zpředu* (P.Kles: 76) – *Musí začíti zpředu*; *Je nutno jíti za svým osudem* (J.K. ze Lvovic: 8) – *Musíš jíti za svým osudem.*

У чеській мові такі конструкції виражають пасивність суб'єкта по відношенню до необхідності здійснити якусь дію, вказують на зовнішній, такий, що не залежить від волі виконавця, характер необхідності, тобто виконавець модальності ті дії не є тотожними [4, 110]. При цьому в модальній категорії необхідності закладено сему неприпустимості альтернативного рішення, тобто повністю виключається можливість чинити навпаки, ніж зазначено у реченні. Пор.: *Na to se musí brát ohled* (L.Vaculik); *Od trestání muselo být upuštěno* (K.Ptáčník); *Bude nutno o ní pojednati zvlášť* (K.Čapek: 13) та ін.

Специфіка лексико-семантичного наповнення і категоріально-морфологічного оформлення предикатів у таких безособових конструкціях чеської мови надає їм не лише значення пасивності, але й визначає джерело дії. Теоретично вказівка на таке джерело дії може простежуватися у структурі речення у формі орудного відмінка. Пор.: *Bylo mi uloženo* (kým?) – *Bylo mi uloženo ředitelem.*

Як показують результати досліджень інших лінгвістів, у чеських безособових реченнях орудний відмінок суб'єкта практично ніколи не вживається, опускається. Ця специфіка, мабуть, і дозволяє виявляти у конструкціях даної підгрупи ще й неозначено-особове значення, пор.: *Bylo mu uloženo vyplatit oslovenému dvacet korun – Uložili mu vyplatit oslovenému dvacet korun*; *Bylo mi uloženo – Uložili mu*.

Отже, безособові речення з предикатом, ускладненим власне модальними характеристиками, є одним із продуктивних типів односкладних речень у чеській мові, у якому специфічно поєднуються

характеристики семантики та структури синтаксичної одиниці і який відображує особливості мислення мовців, віддзеркалюючи навколишній світ. Проаналізований масив безособових речень дає підстави стверджувати, що найпоширенішим семантичним типом у чеській мові є конструкції, які виражають значення можливості чи неможливості дії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Paněnová J., Benešová E., Sgall P.* Čas a modalita v češtině / Jarmila Panevová, Eva Benešová, Ppetr Sgall. – Praha: Univ.Karlova, 1971. – 169 s.; **2.** Mluvnice češtiny. Díl 3. Skladba. – Praha: Academia, 1987. – 746 s.; **3.** *Běličová H.* Modální báze jednoduché věty a souvětí (K porovnávací syntaxi češtiny a ruštiny) / H. Běličová. – Praha: Ústav pro jazyk český, 1983. – 154 s.; **4.** *Paněnová J., Benešová E., Sgall P.* Čas a modalita v češtině / Jarmila Panevová, Eva Benešová, Ppetr Sgall. – Praha: Univ.Karlova, 1971. – 169 s.

Кравченко Н.К. (Київ, Україна)

Методологические принципы дискурс-анализа в ракурсе современной компаративной лингвистики

Стаття фокусується на виявленні методологічних принципів дослідження дискурсу і відповідних рівнів дискурс-аналізу у ракурсі можливостей перетину дослідницьких інтересів сучасної компаративістики й дискурсології. Обґрунтовуються формальний, контекстуально-когнітивний, інтеракційно-прагматичний і комунікативно-рольовий рівні дискурс-аналізу.
Ключові слова: *принципи дискурс-аналізу, рівні дискурс-аналізу, компаративний аспект дискурсивних досліджень.*

Статья фокусируется на выявлении основных методологических принципов исследования дискурса и соответствующих им уровней дискурс-анализа в ракурсе возможностей пересечения исследовательских интересов современной компаративистики и дискурсологии. Обосновываются формальный, контекстуально-когнитивный, интеракционно-прагматический и коммуникативно-ролевой уровни дискурс-анализа.
Ключевые слова: *принципы дискурс-анализа, уровни дискурс-анализа, компаративный аспект дискурсивных исследований.*

The article reveals the main methodological principles and their corresponding levels of Discourse Analysis while exploring the possibilities of the contemporary comparative linguistics and discoursology interconnections. The formal, contextual-cognitive, interactional-pragmatic and communicative-roles levels of discourse analysis are substantiated.
Key words: *principles of Discourse Analysis, levels of Discourse Analysis, comparative aspects of discursive researches.*

Развитие компаративистики (прежде всего, ее синхронического направления) отмечено, подобно другим отраслям современного языкознания,

сменой системы дисциплинарных идей и представлений, постепенным перемещением исследовательских интересов с объекта познания на субъект и с микроединиц на макроединицы, отличающиеся высокой степенью сложности. Новые подходы к исследованию текстовых макрознаков связаны, прежде всего, с анализом дискурсивного аспекта использования языка [2; 6, 116]. В соответствии с современной функционально-коммуникативной научной парадигмой основной единицей нового уровня познания лингвистических явлений служит дискурс [1-6; 10-13; 19; 28], изучение которого позволит, на наш взгляд, углубить представления о типологической специфике генетически близких языков (например, славянских) на уровне когнитивных, концептуальных, интерационно-прагматических дискурсивных структур, о связи языков в синергетических дискурсивных системах с этносознанием и культурой «родственных» групп народов.

Продуктивным для компаративистики научным выводом современных исследований по дискурсологии является, на наш взгляд, обоснование структурированности, упорядоченности, когнитивной организованности, регламентированности речи. Системной единицей речи и, шире, коммуникации, служат, по мнению ряда ученых, дискурсивные образцы [1; 6], которые могут стать предметом типологических и сопоставительных исследований современной компаративной лингвистики. Возможной точкой пересечения исследовательских интересов современной компаративистики и дискурсологии представляется нам изучение интерсемиотической специфики дискурсивных образцов – в аспекте их вхождения в семиотический универсум культуры генетически близких народов; сопоставление таких дискурсивных параметров, как интерактивные стратегии в дискурсе (связанные, как считают некоторые исследователи [6; 27, 1-24], с картинами мира, ценностями и нормами коммуникативной культуры этноса) либо коммуникативные роли дискурсивных субъектов, в той или иной мере производные от базисных универсальных или этнокультурных сценариев коммуникативного поведения [26, 387-412].

В связи с этим, для компаративистики определенный интерес представляет методология и инструментарий анализа дискурса, позволяющие, с одной стороны, устанавливать типологические характеристики языков (в частности, славянских) на самом высоком уровне реализации языковых явлений и, с другой стороны, сравнивать особенности дискурсивного аспекта использования родственных языков со спецификой коммуникативно-дискурсивного функционирования лингвистических явлений в других языковых группах.

Цель настоящей статьи – сформулировать основные методологические принципы, позволяющие обосновать выбор уровней дискурс-анализа, а также параметров и характеристик, соответствующих этим уровням, что может быть продуктивным для выявления новых аспектов компаративных исследований (компаративно-дискурсивных).

На основе обобщения существующей научной литературы и различных образцов разговорного дискурса нам удалось сформулировать четыре основных методологических принципа дискурс-анализа.

1).Первый принцип – принцип взаимосвязи формально-содержательных характеристик дискурсивной интеракции со структурами моделирующей ее ситуации / контекста.

Формально-содержательные характеристики интеракции позволяют выявить структуру ситуации / контекста, которая обусловливает интеракцию (ср.: интеракция всегда демонстрирует ситуативно обусловленную, накладывающую ряд своих ограничений структурированность, основанную на символах, обычаях, ритуалах, стереотипах и общепринятых смыслах – [3, 55]). При этом задающая интеракцию структура ситуации понимается различным образом школами микро и макроанализа дискурса. Так, для конверсационного анализа и этнометодологии [17; 11-23] – это, с одной стороны, некоторый «базисный» нормативный порядок, социальные практики и ожидания, на основе которых участники конструируют собственное поведение и интерпретируют поведение другого. Именно этот порядок выявляется в регулярностях разговора и определяет универсально-типологические стратегии интерактантов и правила мены коммуникативных ролей. С другой стороны, в центре внимания конверсационно-аналитических исследований находится ко-текстуальный контекст самого разговора (контекст как проект и продукт текущих интеракций). Конверсационных аналитикой интересует также воздействие на интеракцию третьего вида контекста – контекста непосредственного окружения (каким образом изменение значимых артифактов ситуации воздействует на характеристики интеракции).

Для теории П. Брауна и С. Левинсона [8], обосновывающей феномен лица и вежливости, определяющими в исследования дискурса и интеракции являются характеристики ситуационного (такие ситуативные переменные, как серьезность требований и формальность), социального (власть, социальная дистанция) и культурного (кросс-культурные переменные) контекста.

Для нарративного анализа дискурса и теории позиционирования [26] понятие социальной структуры, воздействующей на поведение интерактантов и выбор ими семиотического кода, включает культурные смыслы, социокультурные сценарии, «обобщающие» личное и социальное. Для критического дискурс-анализа – это структуры социального порядка (власти и идеологии). Согласно Р. Водак, понятие контекста является четырехуровневым, включая: 1) непосрественный лингвистический внутренний ко-текст; 2) интертекстуальную и интердискурсивную взаимосвязь между высказываниями, текстами, жанрами и дискурсами; 3) экстралингвистические социальные / социологические переменные и институциональные фреймы специфического «контекста ситуации»; 4) широкий социополитический и исторический контекст, в который встроены и с которым связаны дискурсивные практики [28, 67].

Для интеракционной социолингвистики [7; 15;16], теории релевантности [24, 607-632] – это «когнитивный контекст» общего или различного фонового знания, а также непосредственный визуальный интеракциональный контекст. Для теории кооперативных принципов и импликатур Х. Грайса контекстом интеракции является, с одной стороны, универсальные правила кооперативного поведения в коммуникации и, с другой стороны, общие фоновые знания интерактантов друг о друге и о ситуации общения, мотивирующие отклонения от кооперативных правил [14, 113-128].

Таким образом, методики, анализирующие дискурсивную интеракцию versus ситуации, позволяет описать различные аспекты контекстуальности дискурса: а) контекст как ко-текст: динамический, разворачивающийся во времени процесс, который осуществляется посредством текущей перестройки структур разговора; б) ситуационный контекст - то, что говорящие наблюдают вокруг себя: значимые характеристики материального окружения, на которых фокусируется внимание участников); в) контекст как образцы социальных действий, структурирующие стандарты ведения разговора и порядок изложения событий (перформативную информацию); г) универсальный культурный контекст, связь дискурса с семиосферами; д) социальный идеологический контекст как фон, объясняющий использование определенного семиотического кода, выявляющий ассиметричность прав и обязанностей участников интеракции.

Обоснование *конституирующей* роли контекста (внетекстового явления) в производстве / восприятии / понимании дискурса, то есть функции различных видов контекста как дискурсивных характеристик, предполагает необходимость опосредующего звена между социальным (контекстуальным) и коммуникативным (интерактивным) параметрами дискурса. Таким звеном служат когнитивные конструкты, которые опосредуют связь, с одной стороны, между дискурсивными структурами и, с другой – локальным и глобальным социокультурным контекстом. С обоснованием когнитивной «составляющей» контекста как дискурсообразующего фактора связан второй методологический принцип анализа дискурса, предложенный в настоящей статье.

2) *Второй* методологический принцип, определяющий соответствующий уровень дискурс-анализа, – это понимание контекста как когнитивного явления, роль когнитивной составляющей контекста в производстве и восприятии дискурсивных смыслов (ср. с высказыванием М.Л. Макарова о том, что ментальная сфера общающихся индивидов отображает «в том числе и факторы внешнего контекста, так как только став частью внутреннего мира человека, они могут влиять на его деятельность и общение» [3, 145]), возможность свести различные виды контекста к схемам / моделям восприятия и понимания.

Связь когнитивных конструктов с системой социокультурных смыслов обосновывается представителями различных направлений дискурсивного

анализа. В критическом дискурс-анализе [9; 10-13; 28] социальное и когнитивное интегрированы в понятии «социокультурного знания» (Тойн ван Дейк), которое интерпретируется очень широко, включая знания языка, дискурса, коммуникации, людей и событий (имеются в виде различные аспекты коммуникативной компетенции – языковой, дискурсивной, социолингвистической, а также два основных вида контекста фоновых знаний: интерперсональный и социокультурный – *Н.К.*), существующие в форме «скриптов». Контекст определяется критическими лингвистами в когнитивном аспекте – как ментально представленная структура тех характеристик социальной ситуации, которые релевантны для производства и понимания дискурса. Контроль, основанный на контексте (контекстуальный или глобальный контроль), обусловлен наличием в коммуникативном сознании моделей коммуникативных ситуаций, «предпочтительных контекстуальных моделей». Для теории «феномена лица и вежливости» П. Брауна и С. Левинсона контекстом является набор ситуативных переменных: власть, социальная дистанция и серьезность требований; *знание* этих переменных определяют количество «работы лица» и соответствующие стратегии позитивной и негативной вежливости [8, 56-324].

Таким образом, в ракурсе макроанализа дискурса контекст истолковывается как модель интерпретации, интерпретативная схема (если использовать термин конструктивизма), которая помещает интерпретируемое событие в более широкий контекст, со всеми присущими последнему смыслами и ожиданиями.

Понимание контекста как определенной модели интерпретации характерно и для микроуровня дискурсивного анализа. Так, теоретической основой теории конверсационных импликатур Х. Грайса [14, 113-128] служит предпосылка о том, что говорящие являются членами одной социокультруной группы и разделяют часть невысказанных контекстуальных знаний.

Существование контекста как «общей когнитивной базы» интерактантов декларируется как основной исследовательский постулат теорией релевантности Д. Шпербера и Д. Уилсона [24, 607-632], разработанной с целью дополнения и развития концепции конверсационных импликатур Х. Грайса. Авторы теории утверждают, что все максимы Х. Грайса можно свести к максиме отношения, так как релевантность – естественная характеристика любого общения: условием осмысленности / релевантности любых высказываний является «подходящая» когнитивная среда (когнитивный контекст – *Н.К.*). Слушающий интерпретирует сказанное, находя доступный контекст, который продуцирует «максимальное количество новой информации с минимальным количеством усилий по обработке» [25, 58]. Чем больше воздействие контекста (как общего фонда знаний коммуникантов), тем сильнее релевантность определенного факта.

Когнитивно-контекстуальный подход является одним из определяющих

при выявлении содержательно-смыслового аспекта дискурса, поскольку совокупность контекстов и их изменение в процессе дискурса (ср. теории меняющегося контекста – context-change theory [18, 276]) формируют основу для интерпретации вновь поступающей информации.

Информация, данная в контексте и «когнитивно освоенная» коммуникантами, рассматривается в дискурсологии как основа прагматических пресуппозиций – [3, 135; 2, 174].

3) Это положение определяет *третий методологический принцип* анализа в данном исследовании - принцип воздействия контекста и его когнитивных проекций в виде знаний / представлений комммуникантов о физических, социальных, психологических характеристиках ситуации общения на производство *«значения в интеракции»* (согласование смыслов говорящего и слушающего). Производство такого значения является динамическим процессом, вовлекающим согласование смыслов говорящего и слушающего, контекста высказывания (физического, социального и лингвистического) и смыслового потенциала высказывания. С помощью прагматических методик анализа дискурса исследуется роль различных аспектов внешнего и внутреннего контекста как основания для прагматических инференций, с помощью которых «извлекаются» речевые неконвенциональные импликатуры и другие варианты прагматических смыслов, позволяющие восстановить стратегии коммуникативного поведения участников.

Таким образом, если второй методологический принцип ориентирован на изучение *прагматических механизмов контекстуализации, то третий – на исследование контекстуальных механизмов производства прагматическоих смыслов.*

3) *Четвертый методологический принцип* анализа вытекает их трех обоснованных выше и формулируется в ракурсе понимания дискурса как интеракционного события: это принцип обусловленности *коммуникативных ролей* участников дискурса, во-первых, когнитивными характеристиками контекста (макропараметрами роли), во-вторых – конкретной конверсационной структурой, формально-содержательными характеристиками интеракции и, в-третьих, прагматическими стратегиями участников по производству и взаимному согласованию дискурсивного значения. Так, макропараметрами сценариев коммуникативного поведения в конкретном дискурсе могут быть знания о коммуникативных, социальных и институциональных ролях участников в определенных социальных ситуациях, об их целях, мнениях, установках, идеологиях и др. Согласно критическому дискурс-анализу, такая информация является частью контекста как ментальной структуры тех характеристик социальной ситуации, которые релевантны для производства и понимания дискурса.

Помимо институционально-идеологических (критический дискурс-анализ), выбор ролей в интеракциях задан социокультурными (универсальные социокультурные сценарии как «предлагаемые» для

выбора модели коммуникативного поведения интерактантов – методика нарративного анализа дискурса), и когнитивно-психологическими (фреймовая организация ролевых категорий как ассоциативно связанных действий и предикатов, прогнозирующих коммуникативное поведение) макропараметрами дискурса.

С другой стороны, распределение в ролевую категорию осуществляется на основе распознавания стратегий и тактик коммуникативного поведения участников, которое, наряду с контекстуальными переменными, определяется самим процессом интеракции, конкретной конверсационной структурой и, одновременно, предопределяет эту структуру (в процессе распределения, поддержания, сопротивления и опровержения роли) (методика конверсационного анализа + «анализ категории членства» Г.Сакса [20]). Соответственно, из третьего методологического принципа вытекает необходимость интегрирования методик макро и микроанализа коммуникативных ролей субъектов.

Таким образом, сформулированные методологические принципы позволяют обосновать выбор уровней дискурс-анализа, а также параметров и характеристик, соответствующих этим уровням. Принцип взаимосвязи формально-содержательных характеристик интеракции со структурами ситуации / контекста и принцип понимания контекста (в его различных видах) как когнитивного ресурса в сознании интерактантов, мотивирующего выбор, с одной стороны, постоянных и переменных характеристик конверсационной структуры, и, с другой, стратегий и тактик интерактантов, позволяют выделить в качестве предмета анализа такие уровни конверсационного дискурса, как *формальный (конверсационно-структурный), контекстуально-когнитивный и интеракционно-прагматический.* Принцип двувекторной связи коммуникативных ролей, с одной стороны, с локальным дискурсивным контекстом, с позиционированием себя и других в интеракции, и, с другой стороны, с макросценариями коммуникативного поведения в социокультурном (универсальном), идеологическом, институциональном и др. форматах мотивирует выбор такого уровня дискурс-анализа, как *генеалогический коммуникативно-ролевой.*

Перспективным направлением дальнейших научных исследований на стыке современной дискурсологии и компаративной лингвистики представляется осуществление компаративного анализа генетически близких языков (в частности, славянских) на формальном, контекстуально-когнитивном, интеракционно-прагматическом и коммуникативно-ролевом уровнях их дискурсивной манифестации.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Кравченко Н.К.* Интерактивное, жанровое и концептуальное моделирование международно-правового дискурса: Монография / Н.К. Кравченко. – К.: Реферат, 2006. – 320 с.; **2.** *Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г.* Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова [и др.] – М.: Наука, 1996.

– 246 с.; **3.** *Макаров М.Л.* Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.; **4.** *Селиванова Е.А.* Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е.А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.; **5.** *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **6.** *Селіванова О.О.* Дискурс української загадки // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету. – Вип. 4. – Т. 2. Серія «Філологічні науки»: Зб. наук. праць [Структура представлення знань про світ, суспільство, людину: у пошуках нових змістів / Луган. Нац.. пед.. ун-т ім.. Т. Шевченка. – Лугаськ: «Альма-матер», 2003. – 342 с. – С. 115-132; **7.** *Blom J.-P., Gumperz J. J.* Social meaning in linguistic structure: code-switching in Norway / John Gumperz, Dell Hymes, Jan-Petter Blom // Directions in sociolinguistics. The ethnography of communication. – Reprint. – Oxford: Blackwell, 1988. – P. 407-434; **8.** *Brown P., Levinson S.C.* Universals in language usage: Politeness phenomena / P. Brown, S.C. Levinson // Questions and politeness: Strategies in social interaction / E. Goody ed. – Cambr. etc.: Cambr. UP, 1987. – P. 56-324; **9.** *Butler J.* Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left / B. Judith, E. Laclau, S. Zitek. – London: Verso, 2000. – 329 p.; **10.** *Dijk v. T.A.* The Study of Discourse /T.A. Van Dijk (Ed.) // Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. – London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 1997. – Vol.1 – P. 1-34; **11.** *Dijk v. T.A.* Principles of Critical Discourse Analysis // The sociolinguistic Reader. – Vol. 2: Gender and Discourse / Ed. By Jenny Cheshire and Peter Trudgill. – London, New York: Arnold, 1998 – P. 367-393; **12.** *Dijk v.T. A.* Context models in discourse processing / Van Oostendorp, Herre & Goldman, Susan R. (Eds.) // The construction of mental representations during reading. – Mahwah, NJ, USA: Lawrence Erlbaum Associates, 1999. – P. 123-148; **13.** *Fairclough N.* Discourse and text: linguistic and intertextual analysis within discourse analysis // Discourse and Society, 1992. – № 3. – P. 192-217; **14.** *Grice H.P.* Further Notes on Logic and Conversation / P. Cole (ed) // Syntax and Semantics. – New York: Academic Press, 1978. – Vol. 9. – P. 113-128; **15.** *Gumperz J.* Contextualization Conventions // Discourse strategies. – New York: Cambridge University Press, 1982. – P. 130-152; **16.** *Gumperz J.* On interactional sociolinguistic method / C. Roberts & S. Sarangi (eds.) // Talk, Work and Institutional Order. Discourse in Medical, Mediation and Management Setting. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1999. – P. 453-471; **17.** *McHoul A.W.* Hermeneutic and ethnomethodological formulations of conversation and textual talk // Semiotica, 1982. – Vol. 38. – № 1/2. – P. 91-126; **18.** *Levinson Stephen C.* Pragmatics / S.C. Levinson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 421 p.; **19.** *Potter J.* Discourse Analysis as a Way of Analyzing Naturally Occurring Talk / D. Silverman (Ed) // Qualitative Research: Theory, Method and Practice. – London: Sage Publications, 1997. – P. 144-160; **20.** *Sacks H.* Lectures on Conversation / ed. G. Jefferson. – Oxford: Blackwell, 1992. – Vol.1, 2. – 254 p.; **21.** *Sacks H.* A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation / H. Sacks, E. Schegloff, G. Jefferson // Language: Journal for the Linguistic Society of America. – 1974. – Vol. 50, № 3. – P. 696-735; **22.** *Schegloff E.A.* The preference for self-correction in the organization of repair in conversation / E. Schegloff, G. Jefferson, H. Sacks // Language: Journal for the Linguistic Society of America, 1977. – Vol. 53. – № 2. – P. 361-382; **23.** *Schegloff E.A.* "Whose text? Whose context?" // Discourse & Society, 1997. – Vol. 8. – P. 165-187; **24.** Sperber Dan and Deirde Wilson. Relevance Theory / G. Ward and L. Horn eds. // Handbook of Pragmatics. – Oxford Blackwell. – London, 2004 – P. 607-632; **25.** *Trask R.L.* Key Concepts in

Language and Linguistics / R.L. Trask. – London – New-York: Routledge, 1999. – 378 p.; **26.** *Wetherell M.* Positioning and interpretative repertoires: Conversation analysis and post-structuralism in dialogue // Discourse and Society. – 1998. – Vol. 9. – P. 387-412; **27.** *Wierzbicka A.* «Cultural scripts»: A semantic approach to cultural analysis and cross-cultural communication / L. Bouton and Y. Kachru (Eds.) // Pragmatic and Language Learning: Monograph Series. – Urbana-Champaign: University of Illinois, 1994. – Vol. 5. – P. 1-24; **28.** *Wodak R.* The discourse-historical approach / Ruth Wodak and Michael Meyer (eds.) // Methods of Critical Discourse Analysis. – London, GBR: Sage Publications Incorporated, 2002. – 200 p. – P. 63-94.

Кравчук А.Є. (Київ, Україна)

Діалектні риси в структурі прикметника (на матеріалі волинських пам'яток кінця XVI – першої половини XVII ст.)

Статтю присвячено аналізу прикметникових форм місцевого відмінка однини та множини в межах трьох родів на матеріалі волинських ділових пам'яток, у порівнянні з іншими документами, які репрезентують український різнодіалектний масив.
Ключові слова: *Волинь, південно-західне наріччя, семантико-граматичні групи, прикметникова парадигма, флексія місцевого відмінка, внутрішня аналогія.*

В статье анализируются прилагательные формы предложного падежа в рамках трёх родов единственного и множественного чисел на материале волынских деловых памятников, в сравнении с другими документами, которые представляют украинский разнодеалектный массив.
Ключевые слова*: Волынь, юго-западное наречие, семантико-грамматические группы, парадигма прилагательного, флексия предложного падежа, внутренняя аналогия.*

The article is devoted to the analysis of adjectives forms of prepositional case of singular and plural within all three genders on the material of the Volynian business memorials versus the other documents that represent the Ukrainian multidialectal array.
Key words: *Volyn, southwest dialect, semantic-grammatical groups, paradigm of the adjective, the flexion of prepositional case, inner analogy.*

Рукописна спадщина кінця XVI – першої половини XVII ст. – це різноманітні за жанрами джерела, у яких відображено шлях становлення української літературної мови. Серед більшості пам'яток важливе місце займають ті, що пов'язані з офіційно-діловою сферою і засвідчують повсякденну практичну діяльність людей, оскільки саме в них можна простежити нові процеси фіксованого утвердження народнорозмовної мови. Своєрідним явищем у контексті розвитку староукраїнської писемної мови є волинські ділові пам'ятки зазначеного періоду, територіальна належність яких характеризується різнодіалектними

виявами на структурному рівні мовної системи.

У різні часи розуміння поняття "Волинь" значною мірою залежало від адміністративно-територіального поділу і державної належності, а саме входження Волині до складу Київської держави, згодом Галицько-Волинської, потім Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Адміністративно-територіальні, політико-ідеологічні, релігійні, соціально-економічні зміни в різний період руйнували або ж змінювали усталені народом традиції, залишаючи свої глибокі сліди та нашарування, і мали як негативний, так і позитивний вплив на розвиток краю. На думку сучасного історика Г.В. Бондаренка, поняття "Волинь" відзначається певною стійкістю, хоч і різними підходами та характеристиками щодо його окреслення, особливо, в історичному часі та просторі [4, 1]. Поєднання часово-просторових особливостей вказує на те, що "Волинь", "волинська земля", "волинське князівство", "волинське воєводство" ніколи не вкладалися в усі характеристики Великої Волині. Багато в чому розуміння його залежало від політико-адміністративного поділу та змін, тому не завжди вписувалося в адміністративні кордони, особливо в окремі його частини: Західну, Східну, Південну Волинь. Тогочасні північні території більше перебирають на себе назву "Полісся", яка виходить за межі власне Волині, залишаючись складовою певної адміністративно-територіальної одиниці [4, 2].

Сучасний лінгвістичний ландшафт історичної Волині також засвідчує свою діалектну неоднорідність, яка виявляється передусім у розмежуванні на волинський говір південно-західного наріччя та західнополіський і середньополіський – північного. Дехто з мовознавців [10, 136] вважає, що волинський говір становить наслідок інтерференції поліських (північних) говорів з південними [7, 193].

В історії української мови значення говорів Волині зумовлюється, на думку А.М. Залеського, входженням їх до тієї діалектної основи, на якій сформувалася західноруська писемно-літературна мова ранішого періоду, а саме XIV–XV ст. [7, 190], що представляла не тільки актову мову канцелярій Великого князівства Литовського, але й культурно-релігійних центрів Західної Русі, і обслуговувала потреби українських та білоруських земель. Зважаючи на високий ступінь культурно-освітнього розвитку Волині у XVI – XVII ст., на поширення серед українського, литовського, польського населення інтелектуальної еліти, є всі підстави припускати, що й уплив говорів Волині на фонетичну, граматичну і лексичну системи староукраїнської мови був досить значним. Спостерігається він і в структурі прикметника в мові пам'яток із цієї території.

Тому, об'єктом нашого дослідження є волинські ділові документи кінця XVI – першої половини XVII ст. Предметом – словозмінні прикметникові форми місцевого відмінка однини чоловічого–середнього, жіночого родів

та множини. Метою – виявлення їх територіальних і загальнопоширених особливостей, а також руху до нормативності.

У ряді робіт ХХ ст. з історичної граматики української мови системний характер дослідження морфологічних рис (зокрема, динаміки прикметникових флексій) на матеріалі писемних пам'яток представлений у монографічних працях А.П. Грищенка, І.М. Керницького, С.П. Бевзенка; у дисертаційних роботах ХХ–ХХІ ст. – Г.П. Стрельчук, Н.П Русаченко, С.А. Федак, Т.С. Бичкової. Особливості прикметникової словозміни говірок висвітлено в узагальнюючих працях Ф.Т. Жилка, І.Г. Матвіяса та в окремих регіонально-описових дослідженнях Г.Ф. Шила, Я.О. Пури, Ф.Й. Бабія, Д.Г. Бандрівського та ін. Проте відмінкові форми прикметника у волинській діловій писемності староукраїнського періоду не були предметом окремого дослідження, що і визначило новизну нашої роботи.

Джерельною базою слугували як рукописні (оригінали, завірені копії), так і друковані волинські пам'ятки, створені на території сучасного північноукраїнського наріччя (західнополіські – луцькі і володимирські, середньополіські – житомирські), південно-західного (кременецькі). Для порівняння залучаємо деякі акти ділової документації з інших регіонів південно-західного та північного діалектного масиву.

Спостереження над повними прикметниковими формами місцевого відмінка однини чоловічого–середнього роду, з протиставленням двох семантико-граматичних груп – якісних та відносних, у волинських ділових пам'ятках чітко виявляє тенденцію до збереження спільнослов'янської типологічної ознаки – розмежування твердих і м'яких основ [5, 63]. Відповідно морфологічний аналіз **якісних** прикметників із твердим приголосним основи засвідчує перевагу давньоукраїнського закінчення ***-ом(ъ)← -омь***: *в старо(м)* дворє (ВГ, 174)*, *на сыро(м)* корєни збудова(л) (ВГ, 90), *на лєво(м)* боку (АЖ, 1584, 119), *на велико(м)* болотє (ВГ, 63), *у спокоиномъ* дєржаню (СВ 1595, 146), *на* плєчи *право(м)* (АЖ, 1584, 129), *в добро(м)* хова(н)ю (ВГ, 123), во всє(м) чинити маю досыт, яко бы ся *во* всємъ *шко(д)номъ* (ВГ, 66), *в* селѣ *вєликомъ* (ВГ, 132)**,** а також **відносні**: *на* вряде *зє(м)скомъ* (ВГ, 39), *в* костєле *римскомъ* поховати (ЗГО 1579, 110), постановившися ѡбличнє *в* замку *гдрскомъ Луцкомъ* (НД 1595, 146), *в* року *минуломъ* (ПКС 1574, 72), *на* вряде *господаръскомъ* (АЖ, 1583, 68), *въ* рове *замковомъ* (ВК 1619, 1об.), *вы* (и)мє(н)ю моє(м) *ѡ(т)чи(з)номъ* (ВГ, 61), *ꙗко в* правє *плавꙗнъском* наданом (ГКО 1590, 150), *в* мѣстє *г(с)дръско(м) житоми(р)скомъ* (АЖ, 1583, 67). Цілком ймовірно, що такі закінчення в пам'ятках пояснювалися не тільки орфографічною традицією, але й специфікою тих говірок, у яких ***-ом(ъ)*** було реальним формотворчим афіксом [5, 90]. Певною мірою волинські ділові документи відображають особливості

північноукраїнського діалекту, оскільки форми з ***-ом*** у сучасних поліських діалектах збережені ще й досі, зокрема в ненаголошеній позиції [2, 111].

Традиційність фіксації давньоукраїнської прикметникової форми ***-ом(ъ)*** місцевого відмінка однини чоловічого-середнього роду простежується і в текстах ділового стилю південно-західного наріччя та окремих говірок північного: *въ* повете *Веницкомъ* лежачие (ОРД 1578, 213), скоро *по ярославскомъ* ярмарку (ПЛБ, 1604, 38), *в* роде нашом *Россійском* (ПЛБа, 1608, 528), *по свято(м)* Петрѣ (АО, 121), *в* рокѹ звышъ *менованомъ* (ВКК 1615, 1), *в* томъ дєкрєтє *трыбѹна(л)скомъ* (ВКК 1616, 1), ***ѡ*** *свето(м)* Михалє (КК, 1584, 58), ***ѡ*** свято(и) Тро(и)цы *ры(м)скомъ* святє (КК, 1599 112), *на* рубежи *Московскомъ* (ЗМ 1587, 1).

Відмінювання прикметників місцевого відмінка однини чоловічого-середнього роду характеризується в історії української мови складною взаємодією різних тенденцій [5, 89]. Поряд з наведеними вище формами на ***-ом(ъ)*** у волинських пам'ятках засвідчені діалектні флексії ***-ым(ъ)*** у формах відносних та якісних прикметників. Наприклад: дворе(ц) *на старымъ* голѣатине (ВК 1578, 5), *в* дворе пана *Долкгердовымъ* (ВК 1619, 2об.), *в* року *пришлы(м)* (ВГ, 71), *на* вряди *кгродскым* (ДВ 1578, 1), *на* имє(н)ю єго *вла(ст)ны(м)* (АЖ, 1584, 91), *на* врѧдє *г(с)дръско(м) Воло(ди)мє(р)скомъ кгро(д)ски(м)* (ВГ, 110), *въ* станє *панє(н)ски(м)* (ВГ, 119), *в* повєтє *Крємянєцки(м)* (АЖ, 1584, 93). На думку деяких дослідників, такі форми спричинені впливом білоруської [11, 89] і польської мов [15, 763] на українську.

У польській і білоруській мовах первинна форма місцевого відмінка однини прикметників чоловічого-середнього роду була витіснена формою орудного відмінка. Така взаємодія відмінкових форм у прикметниковій парадигмі білоруської мови особливо активізувалася в XVI ст. [5, 91]. Сучасна лінгвістика часто пояснює це явище впливом внутрішньої аналогії, яка "веде до нівелювання парадигматичної системи і створення граматичної омонімії" [3, 60]. Дослідниця Н. Бекеш стверджує, що аналогія на певному етапі мовного розвитку вносить певний дисбаланс в усталену систему парадигм, а тлумачення "неправильних" форм, які витворилися під дією аналогії, повинно ґрунтуватися передусім "на пошуках імпульсів аналогічного процесу", що дасть змогу простежити причинно-наслідковий зв'язок у змінах і виявити їх закономірність [3, 57–61].

Як зазначає А.П. Грищенко, слов'янські прикметникові закінчення на ***-ым/-им***, перенесені з орудного відмінка, засвоїлися окремими південно-західними говорами української мови [5, 91] і збереглися, головним чином, в лемківських та закарпатських говірках [9, 116], що уможливлює взаємне накладання північного- та південноукраїнського діалектних масивів [10, 136]. Ділові пам'ятки, які репрезентують південно-західне

наріччя, чітко фіксують це явище: бы(в)ши *в добры(м)* з(д)ровью (АО, 58), *при* пноу яноушоу *о(д)рєхо(в)скы(м)* (АО, 116). Зрідка представлено воно присвійними прикметниками у волинських пам'ятках, паралельно з традиційним ***-ом(ъ)***: *по* нарожєн(н)ю Ису(с) *Хр(с)товы(м)* (ВГ, 207) / *по* рожєствѣ *Хрыстовомъ* (ВГ, 134).

Місцевий відмінок однини прикметників чоловічого-середнього роду на ***-ім<-ом(ъ)*** ввійшов до прикметникової парадигми української літературної мови як окрема, але не основна форма, оскільки існувала тенденція до своєрідного функціонального перерозподілу в системі відмінків. В українській мові цей перерозподіл визначався у вживанні давального відмінка однини прикметників чоловічого-середнього роду в значенні місцевого [5, 91]. Волинські ділові пам'ятки ще не фіксують цього явища, оскільки прийменники вказують на чітке їх розрізнення, пор.: привєли *к* ставу *Щєнюти(н)скому* (ВГ, 220), *в* ставу *Щєнюти(н)ско(м)* (ВГ, 220).

М'яка група прикметників чоловічого-середнього роду у волинських ділових документах представлена в основному своєму вияві давньоукраїнським закінченням ***-єм(ъ)***: *в* року *бо(ж)ємъ* нарожє(н)и (ВГ, 36), *в* року *теперешне(м)* (ВГ, 107), *на* палцу *крайнем* (ДВ 1578, 2), *въ* месте *тутошнемъ* Луцкомъ (КЛ 1596, 112), *в* року *теперешнемъ* (ПКС 1574, 73), *на* па(л)ци *сєрєднє(м)* (АЖ, 1584, 129). Проте інколи після шиплячого приголосного основи вживане закінчення ***-єм(ъ)*** виявляє тенденцію до його вирівнювання за твердою групою [9, 111]: *в* року *божо(м)* (ВГ, 100), *в* то(м) селе *звинѧчо(м)* (ВКГЛ 1578, 15об.), *на* (и)мє(н)ю моє(м) *лєжачо(м)* (ВГ, 162). Поширеність такої флексії засвідчує і пам'ятка з північноукраїнського діалектного обширу: *в* мєстє *ни(н)єшо(м)*, *в* ратꙋшу *ни(н)єшомъ* (ВПМ 1585, 1). Уніфікація прикметникової парадигми за твердим типом відмінювання й досі переважає в сучасних південно-західних говорах [12, 99; 14, 20].

Діалектним виявом форми місцевого відмінка однини м'якого різновиду є флексія ***-им(ъ)***: *в* року *нинешнимъ* (КСС 1608, 1), *въ* замъку *вышънемъ тутошнимъ Луцкимъ* (СВ 1584, 14), що, на нашу думку, підтверджує процес впливу орудного відмінка на місцевий, а також ймовірний вплив особливостей польської та білоруської мов.

На пізніших етапах становлення української літературної мови давньоукраїнське прикметникове закінчення місцевого відмінка однини чоловічого-середнього роду поступово витіснялося його новим морфонологічним варіантом ***-у***, пов'язаним із відповідними змінами [о], [е] в нових закритих складах [5, 90]. Волинські ділові документи фіксують лише один такий випадок у прикметнику з м'якою основою, що, очевидно, засвідчує інтерференцію окремих говірок південно-західного наріччя, на

яких позначився вплив польської мови: на пе(в)но(м) мє(ст)цу *в за(д)ню(м)* ѡбрубє (ВГ, 27). Пам'ятки кінця XVI – початку XVII ст., як і сучасні закарпатські говірки [13, 57], чітко відбивають цю рису: вызналъ *в доброумъ* з(д)ровю (АО, 45), бы(в)ши *оу до(б)ру(м)* здро(в)ю (АО, 59), *в ко(п)ну(м)* записѣ (АО, 60), *по* ярма(р)ку *сано(ц)ку(м)* (АО, 47).

Спостереження над формами місцевого відмінка однини прикметників жіночого роду засвідчує перевагу в якісних та відносних прикметниках твердої групи закінчення ***-ои***: *по* своє(и) *добро(и)* воли (ВГ, 17), *по лєвои* руцє (ВГ, 17), *по доброи* воли моее (ДГ 1565, 1), *на* руцє *право(и)* (АЖ, 1584, 129), *на* слу(ж)бє *г(с)дръско(и)* (ВГ, 52), *в зупо(л)но(и)* памєти (ВГ, 68), *на доброво(л)но(и)* дорозє (КМ, 56) та поодиноке вживання флексії ***-єи*** після споконвічно м'якого шиплячого приголосного: *в* ц(р)кви *божє(и)* (ВГ, 121).

Збережене закінчення якісного прикметника жіночого роду однини ***-оє***, зафіксоване у волинській пам'ятці кінця XVI ст.: нє (з) жа(д)ного понєволє(н)я, ѡ(д)но *по доброє* воли (ВГ, 181) можна пояснити "особливостями рефлексації /ѣ/ в ненаголошеній позиції (/ѣ/ → /е/)", ареал поширення якого спостерігається в північноукраїнських говірках [8, 201].

У текстах волинських ділових документів початку XVII ст., надрукованих в "Архивах Юго-Западной России" зрідка збережена флексія ***-ой***: *въ* речи *посполитой* (ОО 1593, 39), *въ Троецкой* улици (ПК 1596, 108), яка, очевидно, засвідчує деякий поступ до нормативності, оскільки внаслідок закономірної морфонологічної зміни ***/о/***, ***/е/*** → ***/і/*** в нових закритих складах витворилася форма ***-ій*** [6, 249].

Тексти волинських пам'яток першої половини XVII ст. ілюструють проміжну стадію зазначеної видозміни – монофтонг [***у***] на місці [***о***], відомий ще з писемних джерел XIV ст. [8, 203]: *на*…нозє *за(д)нѵ(и)*, (АЖГ, 1635, 157), *на* нозє…*пєрє(д)ню(и)* (АЖГ, 1635, 157). Таке явище було характерне і для ділових документів південно-західного наріччя: *при* котороуи *оста(т)ню(и)* соушѣ (АО, 48), *на* осадѣ *пола(в)ску(и)* (АО, 50), проте спостерігався і паралелізм форм: *въ отцевъскуй старожитной* вѣрѣ (ПЛБа, 1613, 531). На думку А.П. Грищенка, фіксація закінчення ***-уй*** свідчила про рух до нормативного вживання форми ***-ій*** [5 99].

Волинські ділові пам'ятки відображають східнослов'янські прикметникові форми місцевого відмінка множини із закінченнями ***-ыхъ*** / ***-ихъ*** (графічно ***-ыхъ*** для твердого різновиду та ***-ихъ*** – для м'якого): *на* роцє(х) *прошлы(х)* (ВГ, 44), листами моими *в* сумах *долговых*…позаписовала (ЗГО 1579, 110), *на* роко(х) *судовы(х)* бли(з)ко *пришлы(х)* (КМ, 59), *в* рокохъ *судовыхъ* (АЖ, 1584, 70), *(в)* дуброва(х) нши(х) *тамошни(х)* (ВГ, 217), *на теперешнихъ* рокахъ (ОО 1593, 40). У позиції після задньоязикового приголосного прикметники множини

засвідчують флексію ***-ихъ*** замість питомої ***-ыхъ***: *в* то(и) сумѣ пнзѣ(и) в тисѧчи золоты(х) *по(л)ски(х)* (ВГ, 81), такъ *в зѣмски(х)*, яко и въ за(м)ковыхъ книга(х) (ВГ, 28), *в* рокохъ *зѣмскихъ…киѣвскихъ* (АЖ, 1584, 73), будучи в рука(х) като(в)ски(х) (АОВ, 85) і, відповідно формують звукосполуку ***-ки***, яка виступає нормативною в сучасній українській літературній мові. Аналогічні закінчення властиві і для інших пам'яток: *въ Левутских* книгах мовет…(ПЛБа, 1613, 531), *на тѣперѣшни(х)* роко(х) *зѣ(м)ски(х) киѣ(в)ски(х)* (КК, 1600, 164).

Досліджувані документи, окрім північноукраїнських рис, частково відбивають особливості південно-західних говорів, оскільки в текстах можна чітко простежити органічні рефлекси стародавніх м'яких форм місцевого відмінка множини після твердих приголосних: *на* листѣ(х) *давны(х)* (ВГ, 46), *в* граница(х) *стародавны(х)* (ВГ, 110), *вѣ в(шє)лѧкы(х)* клопото(х) (АО, 48), які в сучасних діалектах можна почути ще й досі [1, 205].

Отже, розгляд флексій прикметників місцевого відмінка однини та множини дав можливість зробити певні висновки про їх основні риси в мові волинських ділових пам'яток кінця XVI – першої половини XVII ст. і незначну тенденцію до вияву нормативних форм. Як свідчать обстежувані джерела, процес нормування прикметників не завершився, що підтверджується наявністю варіантних форм однини в чоловічому-середньому роді твердого різновиду: ***-ом(ъ)***, ***-ым(ъ)*** та м'якого: ***-ем(ъ)***, ***-ым(ъ)***, ***-юм***; відповідно в жіночому роді – ***-ои***, ***-ой***, ***-еи,*** та множини – ***-ых(ъ)*** з твердим приголосним основи, ***-их(ъ)*** – з м'яким. Територіальне поширення варіантних форм пояснюється тяжінням до традиційного оформлення відповідних прикметників староукраїнської ділової писемності, а також впливом говіркового мовлення. За семантико-граматичним розподілом, значну поширеність паралельних форм у волинських ділових пам'ятках засвідчують відносні прикметники, меншою мірою якісні, спорадично присвійні. Певну роль в оформленні прикметникових флексій місцевого відмінка однини відіграла внутрішня аналогія до орудного відмінка однини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бевзенко С.П.* Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору / С.П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.; **2.** *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 248 с.; **3.** *Бекеш Н.* Засади граматичної аналогії / Н. Бекеш // Український діалектологічний збірник. – К.: "Довіра", 1997. – Кн.3. – С. 57–63; **4.** *Бондаренко Г.В.* Волинь і Волинське Полісся в історичній політичній географії: [Електронний ресурс] / Г.В. Бондаренко // http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=1. – 22 лютого 2008. – 8 с.; **5.** *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові / А.П. Грищенко. –

К.: Наукова думка, 1978. – 208 с.; **6.** *Грунський М.К., Ковальов П.К.* Нариси з історії української мови / М.К. Грунський, П.К. Ковальов. – Львів: Укр. вид-во, 1941. – 355 с.; **7.** *Залеський А.М.* Структурна й ареальна диференціація говорів Волині / А.М. Залеський // Минуле і сучасне Волині: тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції, 26–28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988. – Ч.II. – С. 190–197; **8.** Історія української мови: Морфологія / [редколег.: С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова та ін.]. – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с.; **9.** *Керницький І.М.* Система словозміни в українській мові / І.М. Керницький. – К.: Наукова думка, 1967. – 288 с.; **10.** *Коць–Григорчук Л.* Найбільша зона вібрацій // Л. Коць–Григорчук. Лінгвістично-географічне дослідження українського діялектного простору. – Нью–Йорк – Львів, 2002. – С.115–136; **11.** *Півторак Г.М.* Білоруська мова: [підручник]. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.; **12.** *Стрельчук Г.П.* Південно-західні та північні діалектні особливості в морфологічній структурі староукраїнських пам'яток / Г.П. Стрельчук // Науковий вісник Чернівецького університету "Слов'янська філологія". – Чернівці: Рута, 2000. – Вип. 93. – С. 97–107; **13.** *Чередниченко І.Г.* Деякі особливості говірок Ужгородської округи, Закарпатської області / І.Г. Чередниченко // Діалектологічний бюлетень. – К., 1950. – Вип. II. – С. 47–60; **14.** *Шарпило Б.А.* Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських (старобільських говірок) / Б.А. Шарпило // Діалектологічний бюлетень. – К., 1960. – Вип.VII. – С.3–23; **15.** *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; [пер. з англ.]. – Харків: Акта, 2002. – 1055 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

АЖ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / [підг. М.К. Бойчук]. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.

АЖГ Акти Житомирського гродського уряду: 1590, 1635р. / [підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, відп.ред. В.В. Німчук]. – Житомир, 2004. – 250 с.

АО Акти села Одрехови. – К.: Наукова думка, 1970. – 260 с.

АОВ Акт обстеження возного у справі князя Федора Івановича Масальського з князем Костянтином Вишневецьким про крадіжку бджіл у маєтку Гулевці. – Кременець, 1572 р. // Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Випуск 1. / Підготовка до друку та авторський текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука. – К.: Університетське видавництво "Пульсари", 2007. – С. 83–85.

ВГ Волинські грамоти XVI ст.: [упоряд.: В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко, відп. ред. В.В. Німчук]. – К.: Наукова думка, 1995. – 247 с.

ВК 1578 Випис из книги гродской Луцкой. – Луцьк, 1578 р. / ІР НБУВ, Ф.II, спр. № 22160. – F. 1–17 лл.

ВК 1619 Выпись из книги луцкой гродской о приговоре за утопление ребенка матерью. – Луцьк, 1619 р. / ІР НБУВ, Ф.61, спр. № 815. – F. 1–3.

ВКГЛ 1578 Випис из книги гродской Луцкой 1578 // "Інвентарі" 1566 – 1710 рр. – НБУ ім. В. Вернадського; Інститут рукопису – Ф. II, спр. 22160. – F. 1–17.

ВКК 1615 Выпи(с) скни(г) зе(м)ски(х) воєво(д)ства кие(в)ско(г). – Київ, 1615 р. / ІР НБУВ, Ф.Х, спр. № 7430. – F.1 лл. – Завірена копія.

ВКК 1616 Выпи(с) скни(г) кгро(д)ски(х) воєво(д)ства киє(в)ского – Київ, 1616 р. / ІР НБУВ, Ф.Х, спр. № 7431.– F. 1л. Завірена копія.

ВПМ 1585 Выпи(с)…права ма(г)дебо(р)ного ратуша ни(н)ешого – Київ / ІР НБУВ, Ф.ІІ, спр. № 20755. – 1 л.

ГКО 1590 Купчинський О. Забута грамота Костянтина-Василя Острозького для карпатського села Мала Тухля / Олег Купчинський // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1. – С. 148–150.

ДВ 1578 Донесеніе вознаго, производившаго дознаніе по дѣлу о буйствах и грабежахъ польскихъ жолнеровъ въ селѣ Локачахъ, имѣніи князя Константина Острожскаго. – Локачі, 1578 р. / ІР НБУВ, Ф.ІІ, спр. № 21698. – F. 2 лл.

ДГ 1565 Дарча грамота Ганни Путятинної її чоловікові Андрію Петровичу Масальскому. – Луцьк, 1595 р. / ІР НБУВ, Ф.ІІ, спр. № 22260–22290. – F. 1–4 лл. Копія другої половини XIX ст.

ЗГО 1579 Заповіт княжни Гальшки Остозької. – Турів, 1579 р. / [підгот. Людмила Демченко] // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1. – С. 110–111.

ЗМ 1587 Земельні документи значкових товаришів, жителів, сільських обивателів, добровників, купчі, надруковані в Чернігівських губерніальних відомостях, 1587 – 1746 рр. / ІР НБУВ, Ф.ІІ, спр. № 22896. – F. 1 лл. – Копія половини XIX ст.

КК Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) : [підгот. Г.В. Боряк та ін.]. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.

КЛ 1596 Книга гродская Луцкая справъ поточныхъ. – 1596 р. // АЮЗР – К., 1862–1863. – Т.1. – Ч.3. – С. 107–122.

КМ Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого Князівства Литовського) / В. Поліщук. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2007. – 100 с.

КСС 1608 Книги справъ суду Головнаго Трибуналу Любельскаго Воеводства Волынскаго. – Кременецький повіт, 1608 р. // Папери Подгорських про земельні та родинні справи (1591 – 1620 рр.) / ІР НБУВ, Ф.ІІ, спр. 20975. – F.1. – Копія з кінця XIX ст.

НД 1595 Кравченко В. Невідомий документ про вдову острозького друкаря. – Луцьк, 1595 р. / Володимир Кравченко // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1. – С. 146–147.

ОО 1593 Объявленіе обывателей земли Волынской. – Луцьк, 1593 р. // АЮЗР. – К., 1862–1863. – Т.1. – Ч.3. – С. 38–40.

ОРД 1578 Отложеніе кор. Стефаномъ до слѣдующаго сейма разбора дѣла между п. Кмитою, державцею чернобыльскимъ, и Кублинцами. – Львів, 1578 р. // АЮЗР. – К., 1907. – Т.5. – Ч.8. – С. 212–214.

ПК 1596 Приговоръ къ смертной казни. – Луцьк, 1596 р. // АЮЗР. – К., 1862–1863. – Т.1. – Ч.3. – С. 106–122.

ПКС 1574 Позов кременецького земського суду. – 1574 р. // Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого Князівства Литовського) / В. Поліщук. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2007. – С. 72–73 .

ПЛБ Протоколы Львовскаго Ставропигіальнаго Братства // АЮЗР. – К., 1904. – Т.11. – Ч.1. – С. 3–772.

ПЛБа Протоколы Львовскаго Ставропигіальнаго Братства // АЮЗР – К., 1904. – Т.12. – Ч.1. – С. 1–549.

СВ 1584 Сознаніе Возного въ томъ, что въ Церкви Ивана Богослова, въ замкѣ Луцкомъ дѣйствительно находится сукно, назначенное Королемъ для козаковъ. – Луцьк, 1584 р. // АЮЗР. – К., 1862–1863. – Т.1. – Ч.3. – С. 14–15.

СВ 1595 Сознаньє возного в справє пна Риминского с паномъ воєводою подляскимъ. – Луцьк, 1595 р. // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – С. 146–147.

Михальчук О.І. (Київ, Україна)

Словники імен: лексикографічні та соціолінгвістичні аспекти (на матеріалі українських, польських, російських джерел кінця XX – поч. XXI ст.)

У статті розглянуто основні лексикографічні засади укладання сучасних словників імен, а також проаналізовано специфіку функціонування особових імен у мовній практиці, розрізнення документальних, розмовних, канонічних варіантів імен тощо.
Ключові слова: *ономастична лексикографія, особові імена, варіативність імен, ідентичність.*

В статье рассматриваются основные лексикографические принципы построения современных словарей имен, а также проведен анализ особенностей функционирования личных имен в языковой практике, анализируются различия между документальными, разговорными, каноническими вариантами имен.
Ключевые слова: *ономастическая лексикография, личные имена, вариативность имен, идентичность.*

The article reviews the basic lexicographic principles of making modern dictionaries of names, and analyzes the specifics of operation of personal names in linguistic practice, features of distinguishing documentary, speaking, canonical options of names, etc.
Key words: *mastic lexicography, personal names, variety of names, identity.*

Ономастична лексикографія бере початок від витоків дослідження назв, базовою основою для яких є зібрання та упорядкування фактичного матеріалу. Специфіка словників власних назв в тому, що ці

лексикографічні праці – предмет зацікавлення як науковців – філологів, істориків, географів тощо, так і широкого кола читачів, усіх хто цікавиться походженням та історією власних назв. Одними із найзатребуваніших лексикографічних праць з ономастики є словники особових імен, що зумовлено значною практичною і теоретичною цінністю матеріалу. Популярність таких видань і стремління широкого загалу пізнати історію власного імені часто – особливо в період комерціалізації – призводить до з'яви далекої від наукової цінності продукції, що подає інформацію про імена. Кількість словників імен не завжди дорівнює якості матеріалу. Значна частина книжкових видань, що пропонують інформацію про імена, є популістською компіляцією. Характерною рисою таких видань є превалювання додаткової інформації над власне лінгвістичною: зіставлення особового імені з особливостями характеру, поведінки, психології носія, інформація астрологічного та нумерологічного спрямування тощо. Досить нищівну критику подібних видань можна простежити у рецензіях російського ономаста Г. Ф. Ковалева щодо словників Б. Ю. Хігіра, В. А. Миронова, П. Флоренського, Г. Квіти, Т. Вєдіної [9]. Подібні праці поширені у сучасній польській ономастичній лексикографії, зокрема, Б. Вернішовська (B. Wernichowska) «Imiona współczesne, dawne i osobliwe» (2008), «Skarbec imion polskich» (2006), Б. Яцевич (B. Jacewicz) «Księga imion dla dzieci» (2006), М. Вінчевський (M. Winczewski) «Leksykon imion. Magia ukryta w każdym z nas» (2006). Попри те, реєстр імені, коротка довідка щодо значення та походження, часто фіксація відповідників у інших поширених мовах є достатньо інформативним джерелом для вузького практичного призначення таких іменників – вибору імені для дитини. Очевидно, словникові видання такого ґатунку мають свого користувача, однак не можуть бути предметом для наукових та юридично-правових експертиз щодо соціального функціонування особових імен. Практичні проблеми вибору імені, питання правильного документального запису, уточнення та ідентифікація документальних та розмовно-побутових варіантів особових імен, етимологічна інтерпретація, правильне утворення імені по батькові від різних форм чоловічих імен, відмінювання і передача українського запису імені латинкою тощо залишаються актуальною лінгвістичною та соціальною вимогою часу. Завдання таких лексикографічних праць у сучасній мовній практиці – прокласти місток, з одного боку, між особовим іменем як лінгвістичною одиницею і соціумом як реципієнтом і продуцентом особового імені, з іншого – між лінгвістичною інтерпретацією імені особового і соціально-правовими нормами щодо юридичного (документального) запису та функціонування імені. Передбачене законодавством право «називати за бажанням» мусить узгоджуватися з чинними нормами правопису, з лінгвістичною і соціальною доцільністю запису імені. Інакше свобода вибору імені з наступною документальною фіксацією призводить до 1) проблем

міжмовної ідентифікації особових імен; 2) порушення екології ономастичного ландшафту кожної мови (про це свідчать прецеденти запису на вимогу батьків у свідоцтвах про народження українською мовою імен на зразок Нікіта, Вєра, Альона тощо). Вирішити всю низку проблем сьогодні очевидно міг би енциклопедичний словник імен, в якому, окрім вичерпного іменника, який би охоплював у реєстрі всі відомі та реконструйовані особові імена і структурував їх за лінгвістичними (походження, первинне значення, історія розвитку на власному мовному ґрунті, етимологічні відповідники в інших мовах, запис уніфікованою латинською графікою, принципи розрізнення та ідентифікації документальних, розмовно-побутових та канонічних варіантів імен, граматичні, правописні характеристики) та соціальними (поширеність, місце в християнському календарному іменнику, імена відомих людей тощо) чинниками, можна було б почерпнути інформацію, що стосується юридично-правових норм функціонування особового імені.

Незважаючи на те, що слов'янська ономастична наукова традиція у часовому просторі сягає кінця XIX століття і може похвалитися десятками добротних праць про особливості становлення антропонімної системи, лексикографічне оформлення матеріалу має відчутні прогалини і залишається важливою ланкою сучасного мовознавства. На сьогодні для української ономастики особливо цінними як з лінгвістичного, так і з практичного погляду є українські словники особових імен: Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська «Власні імена людей» за редакцією В. М. Русанівського [3] (два видання 1986 і 1996 рр. сьогодні є книжковими раритетами) та «Словник українських імен» І. І. Трійняка (2005) [6], а також, з огляду на позамовні історичні чинники, польські ономастичні іменники, найцікавішим з погляду наукового підходу на сьогодні є «Słownik imion» Я. Гжені (J. Grzenia) [8], та сучасні російські словники особових імен, серед яких наукової уваги заслуговує «Словарь русских личных имён» Н. О. Петровського [2] та «Словарь русских личных имён» А. В. Суперанської [5], а також «Краткий русско-украинский и украинско-русский словарь. Крымскотатарские фамилии, имена, отчества» Р. Р. Девлетова, Г. М. Каленчук, Ю. Ф. Прадида [1] та щойно виданий «Словарь народних форм русских имен» А. В. Суперанської [4]. Кожен з цих словників має свою історію і певним чином перегукується один з одним, оскільки засвідчує переважно християнські імена, що мають власні фонетичні вияви на кожному мовному ґрунті, та взаємодоповнюють один одного додатковою інформацією. Ці праці мають спільні завдання і аналогічне коло проблем викладу матеріалу: 1) труднощі поєднання наукової лінгвістичної інтерпретації (етимологія, мова походження, транскрипція деяких мов, фонетичний мовний вияв у національній традиції, що часто представлений широкою варіативністю (пор. Опанас / Панас / Танас / Афанасій; Пелагея / Палажка / Палагна тощо) та потенційної популярності, доступності викладу матеріалу для широкого кола користувачів; 2)

розмежування канонічних імен та їх фонетичних варіантів; змішування автохтонних слов'янських та похідних від канонічних імен (фонетичних інтерпретацій або імен-кальок) (пор. Ярина / Ірина; Любава / Любина / Любов тощо); 3) місце германських, французьких, італійських імен-запозичень у слов'янських мовах та способи їх передачі тощо.

Порівняльна характеристика засад укладання словників та принципів побудови словникових статей дозволяє виявити позитивні та проблемні аспекти цих лексикографічних праць. В основі принципу підбору імен укладачі керуються передусім критерієм поширеності (популярності) імені. Словник-довідник «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківської «не дає вичерпного опису всіх імен людей, у ньому подані насамперед найбільш поширені тепер в офіційному вжитку імена, незалежно від їх походження» [3, 20], Я. Гженя у «Słowniku imion» (останнє перевидання 2008) характеризує понад 1000 імен, кожне з яких в Польщі у XX столітті надано щонайменше 200 разів. До «Словника українських імен» І. І. Трійняка увійшло 2734 реєстрових офіційних імен, з них 1794 чоловічих і 940 жіночих. Як зазначено у вступі, «словник – не популяризатор імен, а перш за все зібрання того реального, що було й є, і його потрібно знати» [6, 8]. «Словарь народных форм русских имён» А. Н. Суперанської фіксує 25000 різних варіантів імен, що сприяє «ідентифікації різних варіантів одного і того ж імені та розмежуванню подібних форм різних імен» [4, 9]. У реєстрах аналізованих словників дотримано принципів укладання за абеткою відповідних мов. У праці І. І. Трійняка, окрім традиційно поширених у сучасному соціумі імен, зафіксовано рідкісні документальні імена різного походження, в тому числі «рідкісні й дуже рідкісні» канонічні імена і реконструйовані імена на базі прізвищ, поширених в українському антропоніміконі, а також нові імена «принесені революцією» й пізніших часів» [6, 8]. Цю категорію імен Н. О. Петровський трактує як «нові імена, що виникли в результаті індивідуальної «творчості», і не засвідчує їх у своєму словнику, так само як «канонічні імена, що вийшли з ужитку» [6, 12]. Що стосується словника Я. Гжені, автор фіксує і пояснює імена, які трапляються рідко, однак тільки ті, що «їхні носії посідають чільне місце в історії або літературі» [8]. Такі рідкісні імена І. І. Трійняк у вступі до свого словника влучно називає «історичні пам'ятки» і теж залучає їх до реєстру. На відміну від праць І. І. Трійняка, Я. Гжені, Н. О. Петровського у словнику-довіднику «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківської розділено реєстр імен на дві частини: чоловічі імена та жіночі імена з відповідним абетковим упорядкуванням. Це часто не є доцільним з лінгвістичного погляду, однак робить іменник зручним для практичного призначення – вибору імені дитини. Саме така цілеспрямованість словника виправдовує фіксацію в окремих розділах поширених та рідкісних імен. Хоча виділення в окрему частину похідних імен по батькові утруднює користування словником в

практичних цілях: запису імені по батькові у РАЦСах, встановлення ідентичності імені по батькові від офіційного та розмовно-побутового варіанта імені тощо. Основою всіх цих лексикографічних довідників є словникова стаття побудована таким чином, що після реєстрації особового імені користувач ознайомлюється у відповідній послідовності з походженням, етимологічним трактуванням, історією, граматикою імені, подаються загальні відповідники, похідні і здрібнілі форми, часто окреслюється популярність імені (зокрема, у «Słowniku imion» Я. Гжені рівень поширеності імені подано на підставі бази даних PESEL (Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności). Фіксація розмовних, розмовно-побутових, зменшувальних, пестливих, скорочених форм імен у кожному з аналізованих словників має свої особливості. До того ж спостерігаємо неуніфікованість термінологічного апарату стосовно класифікації таких форм імен. Різниця між стилістичними варіантами – розмовно-побутовим, зменшуваним, здрібніло-пестливим і навіть між пестливим і зневажливим варіантом імені – часто може проявлятися тільки на рівні акценту і залежить від мовних та говіркових особливостей території поширення, пор. ремарки до імен Надюха, Натаха, Льоха тощо. У «Власних іменах людей» Л. Г. Скрипник, Н, П. Дзяківської та «Словаре русских имен» Н. О. Петровського вказівник зменшувальних форм імен подано в окремій частині, І. І. Трійняк всі засвідчені розмовні, пестливі, зневажливі та інші варіанти імен подає підпунктом словникової статті. Потужна база цих варіантів імен з фіксацією географічної локалізації є особливо цінним інформативним джерелом для встановлення ідентичності через змішування офіційних імен різної етимології внаслідок вживання у побуті їх аналогічних варіантів, зокрема Леонід / Леонтій – через посередництво здрібнілих форм Льоня, Льончик, Льоник, Льонько; Галина / Ганна – через Галя, Галюнчик, Галочка, Галка, Галиночка тощо. Важливим для української ономастики, для ідентифікації російсько-українських варіантів особових імен є засвідчені форми імен у «Словаре народных форм имён» А. Суперанської, оскільки зросійщені розмовні імена, які з певних причин не фіксують українські словники, часто присутні у російськомовних документальних записах українських громадян.

Проблемним явищем залишається омонімія між офіційними іменами, що звучать однаково, але мають різну етимологію (Дамир, Гертруда), офіційними формами і варіантами імен (зокрема, офіційне ім'я Ірина є розмовним варіантом для етимологічно віддалених імен Ірма, Іраїда), змішування різних за етимологією особових імен (Мирослав / Мирон через посередництво Мирось, Миросько, Миронко тощо). У «Словаре русских личных имён» Н. О. Петровський імена-омоніми з різною етимологією подає окремими статтями, у І. І. Трійняка – реєстрова одиниця одна, але подано дві чи більше етимологічних інтерпретацій, оскільки найчастіше така омонімія, вважає автор, виникає на основі народної етимології «слово

за своїм звучанням нагадує якесь інше, хоч вони різного походження [6, 6]. Розмежування імен-омонімів слов'янського походження та варіантів канонічних імен та «імен-кальок» поглиблюється тим, що на сьогодні не розв'язаним залишається «встановлення загальної кількості вживаних імен слов'янської етимології в українців, як і в інших слов'янських народів» [7, 88]. Очевидно, частково здатен заповнити цю прогалину загальнонаціональний історико-етимологічний словник власних особових імен «Слов'янські імена українців другого тисячоліття», над яким працює П. П. Чучка [7]. Не завжди однозначним залишається розрізнення офіційних варіантів одного імені, що формувалося протягом століть на мовному грунті однієї мови під впливом різних територіальних та соціальних умов, пор. Оксана / Аксенія / Оксенія / Ксенія, Опанас / Панас /Атанасій /Афанасій / Танасій / Танась тощо. Такі імена лексикографи переважно пропонують однією словниковою статтею, розташовуючи варіанти імен у послідовності, що відповідає коефіцієнту поширеності. Зручним для практичного застосування є фіксація кожного офіційного варіанта імені окремим реєстром з відсиланням до основної словникової статті.

У більшості словників імен подано додаткову інформацію, яка відповідно може бути лінгвістичного, історичного, правничого, літературного спрямування тощо. У словнику-довіднику «Власні імена людей» додаткова лінгвістична інформація, що стосується імен подана у третьому розділі, в якому проаналізовано особливості правописних норм власних імен та прізвищ, подано перелік основних законодавчих матеріалів, що стосуються функціонування імен. Важливими для нинішньої мовної ситуації в Україні є українсько-російський та російсько-український словник імен у словнику-довіднику Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської та аналогічному довіднику, що засвідчує кримськотатарський антропонімікон, під редакцією Ю. Прадіда. У словнику І. І. Трійняка цінним лінгвістичним матеріалом є подані у словникових статтях перелік прізвищ, походження яких можна пов'язувати із реєстровим іменем, а також словничок топонімів антропонімічного походження. У «Słowniku imion» Я. Гжені подано також список відомих носіїв імені, а ще етимологічні аналоги в інших мовах. На жаль, при переліку відповідників з інших мов – німецької, англійської, російської, французької, іспанської – автор не засвідчує українських відповідних імен. Цікавим з погляду новизни і популяризації у словниках такого типу є фіксація дати іменин кожного імені особового. У «Słowniku imion» Я. Гжені така інформація подана безпосередньо у словниковій статті, у Н. О. Петровського вказівник днів святкування іменин побудований за календарним принципом як додаток до словника: дата і список імен.

Отже, словники імен на теренах Слов'янщини з погляду їх лексикографічної цінності (що? як? для кого?) можна умовно поділити на популярні та науково-практичні. Реєстри словників охоплюють переважно імена християнсько-канонічного походження; значна частина слов'янських

автохтонних імен малопоширених у сучасній мовній практиці не засвідчена у сучасних джерелах особових імен; проблемним є розрізнення етимології канонічних та давніх слов'янських однозвучних імен; різнохарактерним залишається підхід до варіативності імен, а звідси специфіки їх подачі у реєстрах словників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Девлетов Р. Р. , Каленчук Г. М. , Прадид Ю. Ф.* Краткий русско-украинский и украинско-русский словарь. Крымскотатарские фамилии, имена, отчества. – Симферополь «Таврия-Плюс», 2000, – 128 с.; **2.** *Петровський Н. О.* Словарь русских личных имён. – М.: Русские словари, 1996. – 480 с.; **3.** *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей. Словник-довідник // за редакцією В. М. Русанівського. – К.: Наукова думка, 1996. – 335 с.; **4.** *Суперанская А. В.* Словарь народных форм русских имён. – М.: Книжный дом, Либроком, 2010. – 362 с.; **5.** *Суперанская А. В.* Словарь русских личных имён. – М.: АСТ, 1998. – 522 с.; **6.** *Трійняк І. І.* Словник українських імен. – К: Довіра, 2005. – 509 с.; **7.** *Чучка П. П.* Давнослов'янські автохтонні імена, засвідчені південнокарпатськими українськими онімами // Studia Slovakistica. – Випуск 9: Ономастика. Антропоніміка: зб. наук. ст. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2009. – С. 83-90; **8.** *Grzenia J.* Słownik imion – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2005. – 414 s.; 9. www.onoma.newmail.ru/kov-rec.htm.

Наєнко Г.М. (Київ, Україна)

Слов'яноукраїнська мова науково-природничого трактату кінця XVII ст.

У статті розглянуто фонетичні, морфологічні та лексичні риси української мови, зафіксовані в слов'яноруському перекладі „Проблемата" кінця XVII ст. Вказано на способи перекладу термінологічних запозичень.
Ключові слова: історія української мови, термінологічна лексика, наукова мова.

В статье рассмотрены фонетические, морфологические и лексические признаки украинского языка, зафиксированные в славянорусском переводе «Проблемата» конца XVII в. Указаны способы перевода терминологических заимствований.
Ключевые слова: *история украинского языка, терминологическая лексика, научная речь.*

The article focuses on the phonetic, morphologic and lexical peculiarities of the Ukrainian speech, fixing on the scientific treatise "Problemata" translaten by 17 c. The types of translating of terminology are analyzed.
Key words: *history of Ukrainian lenguage, terminology, scientific speech.*

Переклад латинського стародруку „Проблемата", що в рукописі кінця XVII ст. зберігається в Інституті рукопису ЦНБ НАН України ім. В.В.Вернадського, є цінним джерелом із вивчення наукової мови

середньоукраїнського періоду. Повна назва: *Проблемата сирѣчь гананїѧ, или совопрощенїѧ ра(з)личнаѧ. ѿ книгъ великагѡ філософа Арїстотелѧ и иныхъ м(д)рыхъ* (Проблемата, арк. 1). Видання оригіналу датується 1567 роком, це засвідчено в передмові: „*В' Краковѣ, ꙋ станислава Схарфенберга: лѣта , ҂ѧфѯз*" (арк. 1 зв.).

Об'єктом дослідження є ознаки та типологія літературної мови перекладу, предметом – конкретні риси української мови, що характеризують слов'яноруську мову української редакції.

Мова перекладу мало, або й зовсім не вивчалася. На текст немає покликання ні в списку джерел „Словника української мови XVI – першої половини XVII століття", ні в списку джерел „ Історичного словника українського язика" Є.Тимченка. Це пов'язано з тим, що до першого з лексиконів він не потрапляв за хронологічними рамками, а до другого – тому, що той був свідомо зорієнтований на пам'ятки книжної української мови. Ця концепція продовжує панувати в історико-лінгвістичних дослідженнях, показовою є, скажімо, методологічна настанова в передмові до видання ділових документів XVI ст.: „Для вивчення історії української мови першорядне значення мають ті писемні пам'ятки, що за своїм характером найбільшою мірою відбивають живомовні явища певного періоду" [4, 5]. Текст також не вивчався в зв'язку з академічним дослідженням історії лексичної системи [2], немає його і в списку джерел праці В.В.Німчука „Давньоруська спадщина в лексиці української мови".

Інтерес до вивчення церковнослов'янських пам'яток східнослов'янської (руської) редакції нині втілюється в роботі над словником цих пам'яток та дослідженням їх морфології, виданні Євсевійового євангелія та коментарі до історії певних морфологічних одиниць [5].

Відродження церковнослов'янської мови в 70-х рр. XVI ст. – XVII ст. осмислене та поціноване як „відповідь українських учених церковників на польські претензії щодо вищості латини, нібито єдиної мови, спертої на поважну традицію й придатної для наукового та богословського вжитку. Церковнослов'янську мову відроджено як продовжувачку греки за призначенням і за будовою та як спільну спадщину всіх православних слов'ян. Через те вона не могла ґрунтуватися на власне українських підвалинах"[7, 720]. Відтак тексти наукового стилю, компонент український в яких виявляється в статусі випадкових домішок, фонологічного-морфологічного чи лексичного субстрату, надзвичайно мало залучалися до історико-мовознавчих студій. Тим самим історію літературної мови збіднено на цілий стиль. А проте дослідники історії культури, історії філософії помічають ці лакуни; так, М.Кашуба, згадуючи про перекладні джерела староукраїнського періоду, вказувала: „....переклади так званих природничо-наукових трактатів („Аристотелеві врата", „Космографія", „Логіка Авіасафа") вже засвідчують спроби створення української наукової й

філософської термінології. Вона така своєрідна, що досі ніхто не наважився нею зайнятися і розтлумачити для нашого часу. Але вона українська (діаметр кола „снур", центр кола - „тичка", форма - „предержаніє", „небеса одні ув одном як цибуля" - картина світу і под.). Ця термінологія, а також зміст самих перекладених пам'яток, на мій погляд, засвідчують спроби філософствування поза Біблією, намагання розуміти людину і світ своєрідно, не вдаючись до відомих істин" [3, 69].

Мова перекладу «Проблемати» може бути визначена як церковнослов'янська з незначними вкрапленнями українських ознак. Це простежується передусім на графічному та фонетико-фонологічному рівнях.

До давніх східнослов'янських рис належать початкове [о] в запозичених словах замість [а]: Сицевая ѹгасается *оцтомъ* (149); та одиничні фіксації слів із повноголоссям: но *соломѹ* или плевы, абїе ихъ в҃ прахъ ѡбращаетъ (183 зв), відсутність послідовності у передачі твердості – м'якості шиплячих: *Вещь* противная печали... *вещы* противныя (120 зв); нежели внегда суть *свѣжсы* (221).

Типовим є неконсеквентне вживання літер на позначення етимологічних *і та *у, в тих самих позиціях зустрічаються літери ї – и – ы : *на(д)имаетъ* его такѡ (50 зв); и такѡ ю̃ ѿ тѣла *надымаетъ* (93); в҃ пѣнѣ воды *текѹщїя* (52 зв); в҃ таковыхъ тѣлѣсѣхъ *г(с)дьсвѹющыя* (52 зв) ; сицевіи людїе обще вси бываютъ *блѣди* (102); приснѡ *бѣлы,* и *блѣдны* бываютъ (186 зв).

Літера ѣ загалом вживається етимологічно правильно: *Повѣствѹютъ* (119 зв); *тѣло* (123); *имѣти* (126); *Извѣстная* (137); *смѣлагѡ* (306). Проте інколи на місці ненаголошеного *ě плутаються и та е : *мехиръ* водѹ испѹскаетъ (122); к҃ *михирю* (123).

Дуже часто на місці ѣ пишеться е: ибѡ непрестаннѡ *летаютъ* (124); слѹчается чре(з) *лекарства* (137 зв). Як відомо, „часті змішування літер ѣ та е у пам'ятках з Полісся та суміжних територій слід пояснювати впливом не лише церковнослов'янської традиції, але й відповідних діалектних рис" [6, 117].

Зустрічається неправомірне вживання ѣ для передачі значення [і] на місці етимологічного [о]: кровь же в мокротѣ *теплѣй* содержится (143 зв), пор.: не//жели в҃ самой *простой* водѣ (222 зв - 223).

У деяких випадках плутання літер и та ѣ може бути викликане зближенням дієслівних коренів лѣп –ити, лип-ну-ти: Ибо оный имать *липкость* излишнѹю (164); Ибѡ мѹка пшеничная, ради //своея *лѣпкости* есть сѣлѡ дебела (167 зв – 168); так само : сидѣти - сѣсти : сегѡ ради людїе мно(го) на(д) книгами *сѣдящїи,* пр(с)нѡ [всегда] малѡ //дебели бываютъ (239 - 239 зв).

Плутання літер и – е зустрічається як показник зближення у вимові

ненаголошених звуків [е] та [и]: Ибо его в́ нѹтри величайшая часть ѡстаетъ, ѣже *растичется* почленамъ ра(з)личнымъ (59); болѣе постъ *вредитъ* (142 зв) ; болѣе постъ *вридитъ* (143 зв).

Переконливо засвідчені асимілятивні процеси в групах приголосних після занепаду зредукованих : и *незадхнется,* дондеже вѣтръ сохраняется в' плюцахъ. Такожде абїе //внегда и(з)и″детъ, и″ ныйже неможетъ внити и тогда ср(д)це *затхнется* (59 – 59 зв); тѣмже вскорѣ *ра(з)ходится* (168), сегѡ ради ѹ″бѡ нетакѡ *расходится*…(168); …обаче *бли(з)ще* ко воскисанїю (244); мозгъ же иже его свои(м) хладо(м) творитъ *згущенъ* (260 зв). Так само виразні наслідки спрощення у скупченнях приголосних: лѹчше си(м*) притиснетъ* (128); кровь здравая *и(з)лыѧ* пищи (134 зв); Чесого ради *по(з)ная* вечеря не есть здрава; (251); и сегѡ ради ѹбѡ не *щасливый* (286 зв); Восходитъ во плюца, и творитъ и//мъ *ѹтѣсненїе*, или кашель (229).

До діалектних рис української мови належать ствердіння кінцевого [р′]: и нетребуютъ *михира* (92); ѣкѡ вне //гда оный *михиръ,* (110-110 зв); пор: и испѹскаютъ ќ *михирю* двѣма жилами (123) та збереження м'якості кінцевого [ц′] як результату ІІІ палаталізації: *в́ матицѣ* женстѣй (95 зв); ср(д)це в лѣвомъ *боцѣ* (96). Водночас твердість кінцевого [ц] послідовно фіксується в термінах *мелянхолицы* (265), *ѡ мышцахъ* (318).

Свідчення північного походження тексту - фіксація явища асимілятивного акання: ѣкѡ *поглащающая* (66), *жаравли,* ботяны, гѹси, и прочая…(66зв); сицевое заѡщренїе сотворяютъ в́ ладїицахъ и *карабляхъ* (79); и(з) другихъ же *калбасы* сострояютъ (122 зв); Чесогѡ ради мл(д)нцы вси обще *содрагаютъ* в началѣ сна (267 зв).

Окремо слід вказати на способи перекладу грецьких та латинських запозичень, та графічну варіативність у їх відтворенні: ѿверзается камора мозгѹ, ѣже *фонтазїя* глѣется, сирѣчь смышленїе дивныхъ вещей: ивтойже ѹбѡ часъ пары и(з)внѣ восходятъ во главѹ, ѣже *фантазїю* мешаю(т) (88 зв); юже *ѹриною* или мочею нарицаютъ (122); тѣмже таковыя *ѹріны*, или мочи не испѹщаютъ (93).

На морфологічному рівні текст характеризують нові закінчення іменників у формах чол. роду: пачеже *ѿ вѣтрѹ* (64); спати *по ѡбѣдѣ* (114зв); творитъ болѣзнь в́ составѣхъ, *ѣкоже в колѣнахъ, и вголеня(х)* (204 зв); внегда бы лежало *во оцтѣ*, девять дній (197 зв); едино исходитъ и(з) вѣтровъ грѹбыхъ: ѣже творяется // тся и(з) пищей: ѣкоже *ѿ горохѹ, бобѹ,* капѹсты квасныя (244); ибо таковый не можетъ надолзѣ *гладѹ* терпѣти (245) та архаїчні, збережені українською мовою, закінчення О.в. іменників жіночого роду: с простою *водою* смѣшаный (169 зв).

Засвідчені притаманні українській мові короткі форми прикметників

ж.роду: в нихъ плоть есть *терпка,* и ко ѹпотребленїю *непристойна* (109) та нові форми вищого ступеня порівняння прикметників: имать хребетъ *ширшїй* (88*); сниз*ѹ *бываетъ и ширшїй* (195 зв); власне українські моделі числівників: …и такѡ творится и(з)нихъ болшїй вредъ, нежели бѣ *первшїй.* (247зв) та займенників: нежели *иншаго* тѣла плоть (98 зв); прикметників: наипаче *італійскїѧ* (250).

На лексичному рівні помітно вживання українських перекладів іншомовних термінопозначень, зокрема назв хвороб: тогда впалибы внепрестаннѹю фебру *[трясавицѹ]* (52 зв); сирѣчь жегома *огнищею* (74 зв); имѣютъ *и(з)гагѹ* (114 зв); твори(т) *сверботѹ, и пѹхлины* (158 зв); и творятъ *бѣгѹнкѹ* [поносъ] (180 зв); И(з) негоже бываетъ фебра *[трясавица] (*213 зв); и(з)нихъ же творится болѣзнь главы, такожде и *нежитъ*, иже есть мати всѣ(х) болѣзней, наипаче флюкѡвъ (238);

- анатомічних номенів: дабуде(т) онъ щитъ *[хребетъ]* членѡвъ тонкихъ (87 зв); *нырки* онѹю мокротѹ к' себѣ притягаютъ (123); Такожде и по(д) *пахами* (311)

- зоологічних назв: ѣже *лѹскъ* [чешѹй] на себѣ не имѹтъ (115);

- ботанічних: сице ѹбѡ творитъ *рѹта* (211 зв);

- загальнонаукових термінів: крѹглый фїгѹръ *[образъ]* есть ѹдобнѣйшая (68); (з)ѡображенїе коеяждо *формы [образа],* или *фигѹры* (278);

- побутових назв, зокрема продуктів харчування та страв: Єдина вина сегѡ: да *смакъ [*вкѹсъ] пищи си(м) ѹдобѣе преходитъ ко ономѹ членѹ *(49) ;* пачеже ѿ ѹхъ *[варивъ]* мяса воловаго (68 зв); тѣмже ухи, или *поливки* (116); хлѣбъ и(з) новаго *жита* (169); чесогѡ ради вода *[росолъ]* квасныя капѹсты, ѡчищенїе ѣ желѹдкѣ творитъ (209); сїе зри(м) ѣ *слодѣехъ* [повѣшенныхъ] (87зв); Власы *гнѣдыя,* сирѣчь среднїя междѹ черностїю, и че(р)вленостїю (282).

Засвідчується значна кількість форм українських прислівників: …обще *[ѣ кѹпѣ]* смокротою естественною (55); не здраво *ѣ знакъ* // спати [возлега]; (88зв – 89); недобро есть насилное питїе, но *помалѹ* (118); *ѣ кѹпѣ* любятся (120 зв); идущаѧ *далѣ* (124 зв); питїе вїна *натще* sѣлѡ вредитъ (179*);* сегѡ ѹбѡ ради потребнѡ ихъ *добрѣ* ѡсолити (203 зв); такожде имена прїемлю(т) *по гречески* [греческая] (205); ѣже онъ волнѣ *[помалѹ]* испѹскаетъ, болши смрадъ и(з)даетъ (211).

Засвідчені притаманні українській мові значення дієслівних форм: сїя *починается* во ѹтробѣ (94); мокротѹ ѣ себѣ *притягаютъ* (123); можетъ чл̃къ ѹпитися (188зв); Чесогѡ ради врачи *заказѹютъ* при ѡбѣдѣ ѣ кѹпѣ ѣсти млеко и рыбы (189 зв); врачеве, великихъ рыбъ *заказуютъ* ѣсти болны(м) (199 зв); сегѡ ѹбѡ ради потребнѡ ихъ добрѣ ѡсолити (203 зв);

инымъ же ꙗкѡ бы ѿ истопленїѧ *ꙋтѣкали* (270 зв).

У тексті функціонують лексеми, що характеризуються як польсько-українські спільні або запозичені з польської чи чеської мови: дондеже вѣтръ сохраняется в҆ *плюцахъ* (58); сюдꙋ и сюдꙋ по во(з)дꙋхꙋ *тꙋляющеся* (79); Ибо в҆ младомъ чеснокѣ примѣшенна есть мокрота земнаѧ, и *воня,* ꙗже его *воню* ꙋсмиряе(т) (210); різні західноєвропейські запозичення, добре збережені українською мовою: сеже все творятъ, да оная *фарба* си(м) лꙋчше ꙋтвердится (218).

Із запозиченої та іншомовної лексики функціонують переважно терміни медицини, анатомії, фізіології та аристотелівської натурфілософії. Способи їх перекладу виявляють активну роботу перекладача над пошуком адекватного відповідника латинського чи грецького з походження терміна, часто він, крім слов'янського, вказує польський відповідник. Використовуються покрайні та внутрішньорядкові глоси, часто тлумачення поєднані: Єсть сїе ради ихъ ра(з)личнаго дѣйства: ибо преднїя снѣдаютъ [на полі: *кусаютъ*] пищꙋ: заднїя же ра(з)дробляютъ, и ꙗкѡ бы сминаютъ, тѣмже латински нарицаются *моляте(с), [*на полі - *molates]* ѿ молотїя. полски же *треновыя, ѿ тренїя* или *сотренїя* (46); в҆ матицѣ женстѣй, сотворяется прежде *препонка* [на полі - *blonka*] (95 зв); Чесѡ ради в҆ хребтѣ есть множество составѡвъ, ꙗже латін҆ ски гл҃ются. *іпон҆ ділїа*: поляцы же *патеры* нарицаютъ (89).

За способами тлумачення та глибиною пояснення можна виокремити такі групи.

Лексеми, давно засвоєні, що потребують перекладу тільки зрідка, або й зовсім не пояснюються: влага *флегмы* госпо(д)ствꙋющая (50 зв); и такѡ тамо ꙋмножаетсѧ *мелянхолїя,* ꙗже есть стꙋдена и сꙋха (76 зв). Це грецизми з тривалою традицією вживання в науковій мові: и(з) матерїй же сꙋхія, и теплыя, творится *холера*. Вторая мокрота, ꙗже сохраняется в҆ желчи. Третїя есть *флегма,* из҆ матерїй мокрыя, и стꙋденыя: сїяже имать свое соб҆ ственное мѣсто в'плюцахъ. Четвертая *мелянхолїя*, // ꙗже гл҃ется *черная холера*, и(з)матерїй студеныя, и сꙋхія, сїя же имѣетъ свое мѣсто в҆ селезнѣ (94-94зв); Сіи вси бываю(т) *мелянхолицы,* грꙋбагѡ сложенїя, чернагѡ и сꙋхагѡ естества (224 (зв).

Терміни, що отримують церковнослов'янські та/або розмовні відповідники, це анатомічна або медична номенклатура: тогда впалибы внепрестаннꙋю *фебру* [*трясавицꙋ*] (53 зв); и такѡ ꙋбѡ мехиръ водꙋ испꙋскаетъ, юже *ꙋриною* или *мочею* нарицаютъ, второе правленїе ихъ есть,

сохраняти всебѣ *спермꙋ*, или *сѣмя*, или *племя мꙋжеское* (122); ꙗже чл҃ ка приводятъ ко *вредо(м),* или ко дикой *сверботѣ.* сирѣчь *фран҆ комъ* (189 зв); Но внегда сицевое истеченїе флегмы преходитъ по членѡ(м) сѣмѡ и ѡвамѡ, иногда в҆ составѣ(х), иногда в҆ костехъ. сїе есть часть болѣзни, ꙗже латіни, *огнь ад҆ скїй*, нарицаютъ: люди же обще вси *франкою*, или *ломленїемъ*, нарицаютъ (205 зв).

Терміни, які не мають народних відповідників, отримують переклади-композити або словосполучення: Приходитъ сїе ѿ *паралижꙋ*, иже *чл҃коꙋбитїемъ* нарицается: такожде и ѿ *аплеѯїй*, ꙗже бываетъ ѿ напраснагѡ и и(з)лишняго кровеи(з)теченїя (55); познаваемъ людей добрыя или ѕлыя *комплеѯїю*; [агѡ] *сложенїя*] (75 зв); понеже достоитъ вѣдѣти, ꙗкѡ дѣйство ср(д)чное, такоже и(з)дравїе тѣла, по *пꙋлсамъ*, сирѣчь *содраганїю ср(д)чномꙋ*, болѣе по(з)навается (101). При цьому використовується старослов'янська частка сирѣчь: Первая *цефалїка.* сирѣчь главная. Вторая *епатїка*: сирѣчь ꙋтробная. Третїя *пꙋльматика:* сирѣчь плюцная. Четвертая *зафена*: или жила денна, *медїана*: сирѣчь средняя жила: ꙗкѡ всѣхъ мати: ибѡ в҆ ню в҆ ходятъ жилицы нѣкїѧ ѿ четыре(х) преждереченныхъ. Тѣмже ктѡ *медїамъ* испꙋскаетъ, все тѣло или вредитъ: // сїе же внегда не потребнѡ пꙋщаетъ, или ꙋкрѣпляетъ все тѣло, внегда впотребное время сїе бываетъ. (105-105 зв); ѿсюдꙋ приходитъ ѕѣлѡ великая скорбь, и *апоплеѯїѧ*, сирѣчь *незапная смерть* (179 зв).

Інколи відтворюється і грецький чи латинський термін : Ибо тамо есть потребнѡ двꙋ скважней, единыя к҆ прїятїю пищи в҆ желꙋдокъ, и в҆ чрева, сїя еллин҆ ски гл҃ется *ісофагꙋсъ* [на полі – ї σοφα], ꙗкѡ *поглащающая*: вторая по взятїю и ни(з)пꙋщенїю вѣтрꙋ до плюцъ, и до ср(д)ца: сїя есть сꙋха, и крꙋгла, и ꙗкѡ ѿ обрꙋчей составлена (66).

Терміни, які перекладаються чи не вперше (а це переважно назви хвороб) супроводжуються описом симптомів чи причин захворювання: Ибо таковое во(з)леганїе дѣйствꙋетъ чл҃ка к'трꙋдꙋ к҆ *манїи*, такожде к҆ *морѣ*, еже вѣждь: ꙗкѡ *манїе* есть скорбь, внегда предняя часть мозга в҆ челѣ повредится, такѡ ꙗкѡ оный чл҃къ ѕлое ра(з)мышленїе имѣти бꙋдетъ, *мора* же есть, скорбь, латінски *ин҆ кꙋбꙋсъ* гл҃ется, внегда чл҃къ видится, ꙗкѡбы на нь что во(з)легаетъ такѡ, ꙗкѡ и двигнꙋтися не можетъ, иже ꙋбѡ хоще(т) сегѡ // и(з)быти, да нево(з)легаетъ в҆ знакъ (88 – 88 зв). Окремі з них попередніми дослідженнями наукових терміносистем XVI-XVII століть не фіксуються: слꙋчается же часто, ꙗкѡ таковіи страждꙋтъ скорбь

великꙋю, ꙗже гл҃ ется *ст҃ агѡ валентїа* (176 зв) , пор.: [1, 385-398].

Те ж саме стосується і нових абстрактних номенів: тѣмъ же ꙋбѡ емꙋ ꙋкрашенїе дадеся в҆ слꙋженїи членѡвъ: дабꙋдетъ ꙋбѡ *пропорцїя,* сирѣчь. *достойное состоянїе членѡвъ,* по//неже сѣдалище и бедра , сꙋть дебелы: тѣмъже ꙋбѡ ꙋды нѣкакѡ имъ сꙋть ꙋподоблены: ибѡ была бы в҆ семъ вещь гнꙋсная, внегда бы тон҆ кїй членъ, носити имѣлъ на себѣ дебелы″ и толстый (126 зв - 127).

Помітне прагнення перекладача дотримуватися норми церковнослов'янської мови: дуже часто як покрайня глоса виступає слов'янське або книжне слово, що мусить заступити українізм або розмовну форму: жажда можетъ быти ѡхлажденна *самымъ* [*единымъ*] вїномъ: или нѣкоимъ питъемъ…(148 зв); чесого *зимность* [*стꙋденость*] в҆ рыба(х) сотворити не можетъ (195); Ѡ раменахъ и ѡ *баркахъ* [*ѡ мышцахъ*] ра(з)сꙋждати, никая же трꙋдность (318); Каковый медъ есть лꙋчшїй новый или *старый* [*ветхїй*] (224 зв); Пакиже вещь сꙋхая, лꙋчшая есть свѣжая нежели внегда ѕѣлѡ и(з)сохнетъ: ибо тогда ꙋже нѣкакѡ *вывѣтрѣетъ* [*ѡбетшаетъ*], и вреждается (225). и весма вїно на долзѣ пребываетъ, внегда е такѡ хранятъ, тамѡ идѣже вѣтръ *свѣжїй* [*живый*] не входитъ: тѣмже в҆ срединѣ лꙋчшее есть, понеже долѣе есть ѿ вѣтрꙋ (230); *часто* [*многажды*] прелщаю(т) (265); творитъ тѣснотꙋ жиламъ *в҆ шіѣ* , [*в҆ выѣ*] (270 зв).

Слов'яноруська мова перекладу наукового трактату засвідчує церковнослов'янську основу з ознаками української редакції. Живомовні явища вказують на північне походження перекладача/переписувача („акання", [е] на місці ненаголошеного *ě); український елемент найбільш виразний у складі побутової лексики. Термінологічний апарат збагачений значною кількістю запозичень із латинської мови, що в попередні періоди не вживалися. Текст є надзвичайно перспективним джерелом у плані вивчення специфічних засобів оформлення теоретичного жанру наукового стилю середньоукраїнського періоду; не менш цікавим був би цілісний аналіз анатомічної номенклатури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Дидик-Меуш Г.* Українська медицина. Історія назв / Ганна Дидик-Меуш. - Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. - 400 с.; **2.** Історія української мови. Лексика і фразеологія/ В.О.Винник, В.Й. Горобець, В.Л.Карпова [та ін.] / Відповід. ред. В.М. Русанівський. - К.: Наук. думка, 1983. - 743 с.; **3.** *Кашуба М.* Києво-Могилянська академія в українській духовній культурі / Марія Кашуба // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Зб. праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред.-упоряд.: Л.Довга,

Н.Яковенко. - К.: Критика, 2005. – С. 68-72; **4.** *Матвієнко А.М.* Передмова // Волинські грамоти XVI ст. / Упорядн. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 5 – 16; **5.** Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI – XIII ст./ [Арполенко І.А., Козирєва З.І., Лиса Г.І., Симонова К.С. та ін.] –К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. – 191 с.; **6.** *Півторак Г.П.* Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис) // Г.П.Півторак. - К.: Наук.думка, 1988. - 278 с.; **7.** *Шевельов Ю. В.* Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов – Х.: Акта, 2002. – 1054 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

Проблемата Проблѣмата сирѣчь гананія или совопрощѣнія различная. От книг Вєликого Філософа Арістотеля и иных м(у)дрых. – Рукоп. ЦНБВ, Ш. І, 5483.

Назаренко Л.Ю. (Київ, Україна)

Літературна мова versus розмовна мова у мовленні чеських політиків

У статті розглядається проблема взаємовідносин двох мовних систем чеської національної мови – літературної і побутово-розмовної мови, які вступають у відношення додаткової дистрибуції. Приділяється увага прагматичному ефекту розмовних елементів у мовленні чеських політиків, різним комунікативним тактикам у політичному дискурсі.
Ключові слова: *літературна мова, побутово-розмовна мова, політична комунікація, експресивність, прагматичний.*

В статье рассматривается проблема взаимоотношения двух языковых систем чешского национального языка - литературного и обиходно-разговорного языка, которые вступают в отношения дополнительной дистрибуции. Уделяется внимание прагматическому эффекту разговорных элементов в речи чешских политиков, различным коммуникативным тактикам в политическом дискурсе.
Ключевые слова*: литературный язык, обиходно-разговорный язык, политическая коммуникация, экспрессивность, прагматический.*

The opposition standard language / substandard language is investigated in the article. The use of substandard language elements, pragmatical potential of colloquial lexicon in speech of Czech politicians and influence of various speech tactics on the recipients are considered.
Key words*: standard language, substandard language, politics, expressivity, pragmatics.*

Сучасна наука виявляє інтерес до різних аспектів політичного життя суспільства, у тому числі й до проблем, пов'язаних з мовою політики. Передусім це зумовлено масштабним зростанням впливу засобів масової інформації, які стають провідником політичної влади, знаряддям маніпулятивного впливу на маси. Політична комунікація – це мовна діяльність, яка спрямована на пропаганду політичних поглядів, ідеологічний вплив на громадян країни та спонукання їх до політичних дій. Її головною

функцією є боротьба за владу. Кожна людина, яка хоч інколи читає газети, включає радіо чи телевізор, стає адресатом політичної комунікації. Слово – найважливіше знаряддя, за допомогою якого політики впливають на своїх виборців, створюють важливі ідеологічні образи, спонукають до дій. Слово – це той інструмент, який допомагає політикам досягати поставленої мети. Політична комунікація відображає існуючу політичну реальність, змінюється разом з нею, впливає на її створення та перетворення.

Мова політики є частиною загальної мовної культури суспільства, а також способом її вираження. Політичний дискурс Чехії за роки після „оксамитової революції" 1989 року зазнав кардинальних змін, що стосуються як змісту, так і форм комунікативної діяльності. Новий чеський політичний дискурс вирізняється прагненням до індивідуального стилю, експресивністю, яскравістю. Мова чеських політиків стає все більше невимушеною та розкутою. Тому дедалі частіше у мові політиків з"являються елементи так званої „чеської народно-розмовної мови". Політична комунікація віддзеркалює специфічну мовну ситуацію Чехії – опозицію стандартизованої чеської літературної мови (ЛМ) і субстандартної чеської народно-розмовної мови (РМ).

Чеська народно-розмовна мова – це функціональний різновид чеської мови, який вживається в усному мовленні в неформальній комунікації, а також в інших ситуаціях, коли суспільний чи культурний контекст не має явно вираженого формального характеру, тобто не існують формальні правила, які регулюють комунікацію (як, наприклад, під час офіційного візиту). Чеська народно-розмовна мова виникла як усна мова, що має характер наддіалекту, який витіснив з комунікації окремі місцеві говірки й діалекти у переважній більшості регіонів країни. Формування цього наддіалекту пов'язане з розвитком капіталістичних відносин, коли почалася інтенсивна соціальна і географічна міграція населення Чехії, притік сільських жителів до великих міст у пошуках роботи. Інтегруючу роль у міграційних процесах відіграла Прага як найбільший господарський і культурний центр країни. Прага також стала центром національного відродження кінця XVIII - початку XIX ст., яке мало значний вплив на об'єднувальні процеси в суспільстві і мові. Завдяки інтеграційним процесам поступово стиралися діалектні розбіжності в центральній Чехії, нарічча зближувалися, нівелювалася їхня специфіка. Поступово на базі празьких та центрально-чеських говірок утворюється наддіалектна мовна формація, або інтердіалект, який отримав назву obecná čeština (чеська народно-розмовна мова) [1, 12-13] В нерегульованому, спонтанному мовленні на більшій території Чехії (за винятком частини Моравії) вживається не літературна, а саме ця субстандартна народно-розмовна мова, яка значно відрізняється від кодифікованої чеської літературної мови. Специфічні риси чеської РМ виявляються на всіх мовних рівнях. Зокрема, до фонетичних особливостей РМ належать такі: фонема ***í*** на місці більш

давнього ***é***: *mlíko, polívka, malýho kluka, velký auto*; протетичний ***v-*** перед початковим ***o***: *von, vokno*; ***-ej*** на на місці більш давнього ***í/ý***: *mlejn, novej dům, cizej*; випущення кінцевого **-l** у формах минулого часу дієслів: čet, nes, dovez. До морфологічних особливостей належить єдине закінчення ***–ma*** в орудному відмінку множини іменників усіх відмін: *s tvýma klukama, s dětma, s panenkama*; уніфікація закінчень прикметників усіх родів у називному відмінку множини: *dobrý kluci, kamarádky, kola*; вживання єдиного закінчення **-á*ch*** в прийменниковому відмінку іменників усіх відмін: *v začátkách, o ženách, o klukách* та інші. Особливості синтаксичної структури РМ базуються на спонтанності, усному характері та діалогічності мовлення. У порівнянні з ЛМ речення мають менш чітку структуру, менший репертуар сполучникових засобів, які визначаються багатозначністю, речення здебільшого неповні, широко використовуються еліптичні конструкції. Такі характеристики синтаксису РМ зумовлені, передусім, функцією безпосередньої комунікації.

Найбільші розбіжності РМ і ЛМ виявляються у словнику. Лексика РМ визначається виразним експресивними та оцінними компонентами семантики. Пор.: *podmazat* (розм.) – *podplatit* (літ.), *drbat* (розм.) – *pomlouvat* (літ.), *vožrát se* (розм.) – *opít se* (літ.), *štětka* (розм.) – *prostitutka* (літ.), *kecat* (розм.) – *mluvit* (літ.). Лексика РМ включає велику кількість елементів професійного жаргону, сленгу, напр. *špeditér, lapiduch, habaďura, majzl, vercajk*.

Сучасна мовна ситуація в Чехії визначається виразною опозицією: літературна мова versus народно-розмовна мова. ЛМ – є мовою офіційного спілкування, вживається у підкреслено офіційній обстановці, в публічних виступах, формальних контактах, в літературі, науці та мистецтві. ЛМ має передусім письмові форми комунікатів, володіє значним арсеналом мовних засобів для вираження найскладніших наукових і абстрактних понять. Однак для потреб приватного спілкування з його широким спектром емоційно-оцінних відтінків і різноманітних комунікативних функцій літературній мові не вистачає власних засобів вираження. І це не випадково. Після двох століть засилля офіційної німецької мови чеська літературна мова була відновлена в XIX ст. діячами чеського національного відродження як писемна мова для літературної та наукової комунікації. Цій меті відповідають і її інтелектуалізовані виражальні засоби.

Виникнення двох чеських ідіолектів – ЛМ і РМ, що мають суттєві розбіжності на всіх рівнях мовної структури, пов’язане також з традиціями кодифікації чеської літературної мови. В основі літературної норми лежить фундаментальна граматика чеської мови, створена видатним славістом і діячем чеського національного відродження Й.Добровським у кінці XVIII ст., яка вже на той час була досить далекою від народної розмовної мови. Величезний авторитет Й.Добровського серед чеських лінгвістів сприяв тому, що його опис книжної та застарілої мовної норми зберігся майже незмінним до 30-х років XX ст. Ця норма була офіційно закріплена в

граматиці Я.Гебауера 1900 року видання, яка вважається основою кодифікації сучасної чеської мови [2]. Лише після антипуристичної дискусії, ініційованої членами Празького лінгвістичного гуртка 1932 року, починається повільне та поодиноке усунення окремих архаїчних елементів з літературної норми. Однак і дотепер сучасна чеська літературна мова залишається досить далекою від народно-розмовної мови.

Протистояння чеської ЛМ і чеської РМ можна розглядати як диглосію за Ч.Фергюсоном. Візьмемо, наприклад, проблему надбання мови. Звичайний чех вважає своєю рідною мовою чеську народно-розмовну мову, і лише коли вперше йде до школи, дізнається, що не говорить „правильно", і що насправді „правильною мовою", якою слід говорити і писати, є та мова, з якою його знайомить пані вчителька. Таким чином дитина вперше зустрічається з ЛМ лише в початковій школі і поетапно вивчає її норми в процесі освіти. Дитина має у школі перевчитися розмовляти так, як розмовляла до цього часу, починаючи від колиски. Тому людина, яка досконало оволодіває всіма засобами ЛМ, безсумнівно належить до освічених верств суспільства. Багато людей ніколи повністю не засвоять всіх норм ЛМ, тому що у їхньому соціальному та професійному житті не виникає такої потреби.

Чеська ЛМ має високий престиж, це культивована мова поезії та прози, науки і культури. Чеська школа наполягає на тому, що єдино правильна мова, якою слід розмовляти – це чеська літературна мова. Отже, чим вищим є рівень освіти людини, тим більше вона вірить у те, що її справжньою рідною мовою є літературна мова. Людина менш освічена зазвичай втрачає впевненість у тому, що є правильним, як треба говорити, а тим більше писати. Наслідком цього є те, що свою природно сильну мовну інтуїцію, з якою дитина приходить до школи, вона поступово втрачає. Однак нової мовної інтуїції на базі іншої мовної формації (літературної мови) така людина здебільшого не надбає. Тому у багатьох людей виникає відчуття невпевненості, навіть неповноцінності у мовному відношенні.. Цю ситуацію підсилює періодичне запровадження правописних реформ, які здебільшого викликають опір у суспільстві. Чеський лінгвіст Ф.Чермак вказує на існування у мовній ситуації Чехії прихованої прескриптивності [4, 16].

Однією з найважливіших рис диглосії є спеціалізація функцій двох мовних утворень. У той час, як функціями ЛМ є створення письмових комунікатів літературного, суспільно-публіцистичного та наукового змісту, а також регламентована усна комунікація офіційного характеру, функціями РМ є спонтанне, безпосереднє усне мовлення. Спілкування чеською літературною мовою через архаїчність кодифікації і норм сприймається адресатами як недостатньо дружнє, підкреслено офіційне, холодне. Тому носії мови, які добре володіють обома ідіолектами, переключають мовні коди відповідно до сфери та цілей комунікації. Університетський професор, який читає лекції літературною мовою, закривши двері аудиторії розмовляє з колегами народно-розмовною мовою. Так само вчителька чеської мови,

яка на шкільних уроках навчає дітей говорити і писати „правильно”, додержувати всі лексичні, фонетичні і граматичні норми ЛМ, у своєму приватному житті зазвичай користується РМ. Людину, яка б під час комунікації в магазині або на вулиці говорила зі співрозмовниками виключно ЛМ, у кращому випадку сприймали б як показного інтелектуала і дивака, а в гіршому - як зарозумілого сноба. У кожному разі ставлення до такої людини не було б дружнім. Тому відбувається часте цілеспрямоване перемикання кодів у різних типах комунікації.

Таке перемикання мовного коду можна спостерігати і в сучасній політичній комунікації. Зазвичай чеські політики зв’язані стандартизованими нормами спілкування, переважна більшість виступів, заяв, промов виголошується літературною мовою. Проте комунікати цього типу мають виразно офіційний, формальний характер. У той же час демократизація суспільства вимагає інших, нових стереотипів поведінки. Ростуть у ціні такі якості політика, як відкритість, щирість, невимушеність, близькість до людей. Тому все частіше в медійному просторі з вуст політиків звучать елементи чеської народно-розмовної мови. Вживання РМ асоціюється з більшою внутрішньою свободою особистості у вираженні своїх почуттів та емоцій, природністю і безпосередністю. Найчастіше елементи народно-розмовної мови зустрічаються в діалогічному мовленні, зокрема в інтерв’ю з політиком, у політичному ток-шоу або круглому столі. Значну кількісну перевагу у вживанні мають елементи лексичного рівня народно-розмовної мови. Для прикладу наведемо кілька цитат з інтерв’ю міністра праці, депутата парламенту З.Шкромаха, опублікованого у впливовій газеті „Mladá fronta”: „*To se nás momentálně neptejte. Přece vám to* ***nevytroubím*** *tady teď a v tuto chvíli.Řekla jste jasně, kdo jsou ti* ***kazišuci****, kteří nechtějí umožnit, aby tady vzniklo nějaké stabilní povolební uspořádání. Víte, že u nás se všechno* ***vykecá****. Jsem dostatečně* ***ostřílený*** *na to, abyste mě vyprovokovala, abych vám to* ***vyprdelil.”*** Лексика народно-розмовної мови надає висловленню значної експресивності та емоційності.

Часто у мові чеських політиків зустрічаємо фразеологічні звороти, переважна більшість яких вживається не в літературній мові, а в народно-розмовній*: „Prosím tě, co* ***děláte takový bugr*** *s tím Tlustým...”* (М.Земан); *„Já si nedovedu představit tvrdší, poctivější politickou kariéru než tu, kterou jsem zvolil já. Vždyť* ***já si to odšlapávám od píky”*** (Й.Пароубек). Народна фразеологія збагачує виражальні можливості тексту або висловлення, робить його більш яскравим, емоційним. Якщо уявити, що всі промови політиків виголошуватимуться виключно стандартизованою чеською літературною мовою, то кількість їхньої аудиторії, і без цього не надто велика, радикально зменшиться.

За нашими спостереженнями кількість елементів РМ у мовленні політиків є тим вищою, чим більш спонтанною і безпосередньою є комунікативна ситуація. Так, набагато частіше можна спостерігати

перемикання кодів ЛМ – РМ у живому ефірі на радіо та телебаченні. В такому спонтанному мовленні виявляються всі специфічні риси чеської народно-розмовної мови – лексичні, фонетичні, морфологічні і синтаксичні. Наприклад, у фрагменті радіоінтерв'ю з сенатором М.Мейстриком знайдемо чимало елементів РМ: „*Oslovili mě .. a mně se to zdálo docela zajímavý. Já každoročně chodím se svými dcerami, s manželkou na Národní třídu k tomu pomníčku se svíčkou, s kytkama, myslím si, že to je, vždy to je pro mě velmi jako silný zážitek...*"

Як зазначалося вище, лексичні і граматичні розбіжності між ЛМ і РМ дозволяють тим носіям чеської мови, що активно володіють обома утвореннями, обирати різні ступені офіційності висловлення або його неформальності шляхом відбору відповідних мовних засобів. Часто у такому виборі виявляється і ставлення до адресата висловлення. Строго літературним висловленням мовець може продемонструвати свою ввічливість, сухість спілкування, підкреслити свою відстороненість від співрозмовника, навіть зверхнє ставлення до нього. У той же час вибір РМ в комунікації може сигналізувати про широку шкалу ставлення: від неформального, дружнього до фамільярного. Обираючи для спілкування РМ, політик підкреслює неофіційний характер бесіди, своє дружнє ставлення до співрозмовника. Вживанням елементів народно-розмовної мови політик часто сигналізує: „Я є одним із вас, я також хлопець з вулиці". Тому переключання мовного коду відбувається найчастіше під час виборчих кампаній, на зустрічах кандидатів з виборцями. Трапляється, що політики у намаганні будь-що сподобатися потенційним виборцям втрачають не тільки відчуття міри, але й доброго смаку. Широкого розголосу в чеських засобах масової інформації набула зустріч міністра культури В.Яндака з виборцями, що відбулася під час парламентської виборчої кампанії 2006-го року. Ось деякі „перли", які ще довго коментувалися журналістами та громадськістю*: „Ono je to hezký, rovná daň, ale koukněte se na Slovensko, kde ji zavedli. To žrádlo je tam dražší!"; „Po roce 89 jsme se odstřihli a Rusáci se na nás nasrali"; „Kdyby mě viděli zelení, tak zezelenaj"; „To víte, jsem ješák umělohmotnej. Já říkám, ti fotografové jsou ďáblové"; „Lidi, když zvolíte ODS, dostanete přes držku. Jestli začnou experimentovat, tak to bude na pendrek"; „Víte, já vám řeknu, celý je to pitomina. Pamatujete na Důchodce za životní jistoty, jak jejich předseda žral chrousty?"; „Zjistil jsem, že politika je strašnej boj o koryta" і под.* Перенасиченість мовлення політика субстандартими лексичними одиницями з вульгарною та пейоративною конотацією зіграла з ним злий жарт: його рейтинг популярності різко пішов униз.

Необхідно зазначити те, що різні елементи мовної структури РМ мають різний мовний статус. Існує широке перехідне пасмо явищ розмовної мови, які під впливом колективного узусу поступово отримують статус літературних. Значну роль у цьому процесі поруч із колективним узусом

відіграють і засоби масової інформації. Демократизація суспільства призвела до демократизації мови преси, радіо, телебачення. Такі жанри, як інтерв'ю, ток-шоу, інтерактивні опитування та інші, утверджують право на існування РМ в медійному просторі. Останні десятиліття визначаються все більшим проникненням елементів чеської РМ до ЛМ.

Немає сумнівів у тому, що з функціональної точки зору РМ має перевагу над ЛМ, оскільки володіє більшою кількістю засобів для реалізації експресивної, оцінної та комунікативної функцій. Вона також цілком спроможна виконувати й інші функції, властиві ЛМ: референтну, поетичну, метамовну. Тому все частіше звучать заклики провідних чеських лінгвістів (P.Sgall, F.Čermák, J.Hronek та інші) щодо необхідності систематичного вивчення народно-розмовної мови, а також суттєвого перегляду застарілих норм літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Sgall P., Hronek J.* Čeština bez příkras. – Praha, 1992; **2.** *Gebauer J.* Příruční mluvnice jazyka českého. – Praha, 1900; **3.** *Ferguson Ch.* Diglossia // Hymes D. (ed.) Culture and Society. A Reader in Linguistics and Anthropology. – New York, 1964. – S.429-439; **4.** *Čermák F.* Obecná a spisovná čeština: poměr, funkce a metodologie // Spisovnost a nespisovnost dnes. - Brno, 1995.

Ненько Г.Л. (Київ, Україна)

Самобутність мовної картини світу як чинник новаторства Євгена Пашковського (на матеріалі роману "Щоденний жезл")

У статті пропонується аналіз мовної картини світу, репрезентованої в романі Є. Пашковського „Щоденний жезл", з'ясовується її роль у новаторських підходах письменника. Виділено базові рівні проявленої у романі мовної індивідуальності, розглянуто деякі типові вербальні механізми поетики.
Ключові слова: *мовна картина світу, мовна особистість, постмодернізм.*

В статье предлагается анализ языковой картины мира, представленной в романе Е. Пашковского „Ежедневный жезл", определяется её роль в новаторских подходах писателя. Выделены базовые уровни проявленной в романе языковой индивидуальности, рассмотрены некоторые типичные вербальные механизмы поэтики.
Ключевые слова: *языковая картина мира, языковая личность, постмодернизм.*

The article presents the analysis of linguistic picture of the world of E. Pashkovskiej novel „Daily rod", the role of which is determined in innovative approaches of the writer. The basic levels of the linguistic individuality shown in a novel are identified, certain typical verbal mechanisms of poetics are considered.
Key words: *linguistic picture of the world, linguistic personality, postmodernism.*

У сучасному літературознавстві активно розвивається дослідницька парадигма із виразним антропоцентричним характером, що мотивує аналіз художньої тканини твору з точки зору людського фактора. Одним із її ключових понять є „мовна картина світу". Існування цього феномена, на який було вказано іще В. фон Гумбольдтом [2,304], не викликає сумнівів, проте щодо смислового наповнення даного поняття та його тлумачення науковцями є суттєві відмінності. Воно лише частково відповідає традиційному для літературознавства дослідженню поетики мови твору, але в цілому спрямоване на процеси мовної репрезентації, які значною мірою мотивуються рівнем підсвідомості. Різноаспектне дослідження мовних картин світу активно здійснюється на сучасному етапі як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями (А. Вежбицька, Ж.А. Вардзелашвілі, І.О. Голубовська, О.С. Кубрякова, Г.Н. Скляревська, Л.Н. Чуриліна та ін.). У даній статті мовна картина художнього світу досліджується як дієвий чинник новаторства своєрідної романістики Є. Пашковського, важливий складник його постмодерної поетики. Автор літературного твору за такого підходу постає як творець мистецького дискурсу у всій складності його культурних, психологічних, соціальних, ідейних, художніх, етнічних тощо чинників. Метою статті є з'ясування механізмів створення мовної самобутності творів Є. Пашковського, прикметних рис авторської мовної особистості. При аналізі враховуються теоретичні категорії, запропоновані Ю.М. Карауловим, який розробив модель мовної особистості як об'єкта дослідження. Ця модель репрезентує ієрархію трьох рівнів: вербально-семантичного (асоціативно-семантичного), тезаурусного (лінгвокогнітивного) і мотиваційного (мотиваційно-прагматичного) [3,60-62].

На вербально-семантичному рівні як одиниці аналізу розглядаються окремі слова у комплексі граматико-парадигматичних, семантико-синтаксичних та асоціативних зв'язків. Дослідження даної інформації дозволяє скласти уявлення про емпіричний досвід, вербальну рефлексію письменника на ті чи інші явища, своєрідність його оцінно-експресивного інструментарію, мовний запас тощо.

На тезаурусному рівні базовими одиницями дослідження виступають узагальнені поняття, концепти, ідеї, дефініції, афоризми, крилаті вислови, прислів'я та приказки в їх автентичному та трансформованому автором вигляді. Аналіз цих одиниць дозволяє робити висновки про концептуальні схеми мислення письменника, масштабність і глибину його інтелектуального простору, ідейні пошуки, когнітивні пріоритети, джерела формування його мовної картини світу, особливості синтаксису тощо.

Аналіз одиниць мотиваційного рівня, який передбачає з'ясування комунікативно-прагматичних аспектів, пізнавальних та емоційних контекстів, діяльності, спрямованої на підтримання мовного консерватизму у творчості чи націленої на експеримент у царині жанрової поетики, розкриває самобутність

авторських підходів до творчого процесу, культурне тло, етнічні, національні та інші впливи, позаособистісні чинники тощо.

Комплексне дослідження одиниць усіх рівнів, які перебувають у взаємодії як інструмент втілення авторського задуму, дозволяє визначитись стосовно специфіки мовної індивідуальності письменника, її ключових та маргінальних понять, мотиваційної сфери творчої самореалізації. Зокрема, прояснюється питання і про домінування певного рівня у мовній особистості автора, що визначає його приналежність до певної школи.

Надзвичайна самобутність мови Є. Пашковського, проза якого нагадує "безперервний текст, де домінує зображення об'єктивного космосу, а не потоку свідомості" [1], вражає навіть майстрів слова. „Так, як пише Пашковський, ніхто ніколи не писав і не писатиме в найближчих сто років. Це неможливо. Це буквально вулкан. Тут – багатство слів, уміння уживати їх. Він витворює нові слова. Він поєднує слова в несподіваних зіставленнях. Іноді це обурює, іноді дивує, іноді захоплює", - написав П. Загребельний у передмові до роману Є. Пашковського „Щоденний жезл". Проте мова є повноцінним персонажем в усіх романах письменника: „Свято" (1989), „Вовча зоря" (1990), „Безодня" (1992), „Осінь для ангела" (1993) тощо. Попри те що „муки слова" знайомі будь-якому письменнику, П. Загребельний цілком правий щодо неповторності мовного експериментування Є. Пашковського. Загалом, ідея повернення художньому тексту елітарності, глибини, шляхетності на тлі панування смаків і цінностей масової культури, яка в літературній критиці асоціюється з постмодерною творчістю цього автора (Т. Гундорова), значною мірою реалізується через мовні механізми. Текст Є.Пашковського читається важко. Власне кажучи, він або повільно і прискіпливо декодується, або відкидається взагалі. Найперше, що кидається в очі, читаючи твори письменника, що слів з їх традиційною семантикою (найнижчий рівень аналізу) йому вистачає тільки тоді, коли він пише про щось добре, згадує рідних і близьких, атмосферу батьківської домівки, відтворює сільський побут в усьому різноманітті барв, звуків, запахів, тактильних відчуттів, які творять неповторну мозаїку сприйняття і переживань людини, котра живе природним життям, зайнята щоденними корисними справами, спілкується з односельцями й у серці носить мудру любов до самого процесу існування на землі. Попросту кажучи, "нормально" він пише тоді, коли йдеться про щось "нормальне", людське. Тоді доречно говорити про певну мовну норму, яка постає збалансованою щодо форми і змісту, не порушує словниковий академізм, засвідчує високий рівень освіти, фахові навички та уміння дидактично формувати інформаційний потік, транслювати важливі смисли, що втілюють багатий життєвий досвід. Коли ж його думка натикається на зло, у що б воно не маскувалось, мова негайно на нього реагує відмовою від згаданої унормованості. Вона своїми безмежними можливостями у створенні

якнайточніших смислів через фонетичний образ (*шмарксиське, гробадянська, фаршизм, політикал, падлітик, партійтутка, привидизація, євгроба, цвілізуватись, димографічна, гаманізм, держадмінісрація* тощо), суфікси (*скотинізм, благодюга, стипендійка, державка* тощо), префікси (*прифургонені*, *притарахтарений*, *піддемокративши, недовикуплений, дозмертвляє* тощо*)*, нетипову морфологічну форму (*літописніти*, *героїти, манікюрити, дебілія, набагачений, умнякаюча, заблукалість, геноцидство, тюремніючити* тощо), порушення граматичної чи стилістичної норми (*з'азартніти, звьоздолічность*, *співуни і співухи*, *легіонне ім'я мов сухий кізяк для історії, стало якнайсумніше жаль покидати, життя ніде вдихне* тощо), фразеологічної єдності (*писав серпнем, рабеї всіх країн з'єднались, несвобода сексуальних меншин* тощо), колоритний неологізм (*телеморг, банкірило, сучалізм, маньякобатько, всепідслухання, надантилюдина, щеневмерлити, інвалідокаліч* тощо), мовну алюзію (*культура на всеспаленнях дотепер і знову, віднині; вся влада смрадам*) тощо демонструє своє ставлення до „задекорованих денотатів". Ключове слово при цьому тяжіє до концептуальності: тягне за собою цілу низку інших, які ніби фіксують рамки цього зла, показуючи, що одне зло породжує інше, те, у свою чергу, ще інше, яке так само плодиться й розмножується аж поки автор свідомим зусиллям не зупинить цю ланцюгову реакцію новим словом – з іншим семантичним наповненням, ближчим до світла та Божественного задуму. Мова завжди точно відповідає предмету авторської рефлексії (персонажі як такі відсутні), власне, вона є частиною реальності, яка проявляє себе у даній частині твору: „ ...правда, є нєкоторі, діти з очінь порадошних, урядових і припрезидентських сємєй ... всі дєвочкі й мальчікі провєрєні" [5, 226]. Письменник демонструє тенденцію до ущільнення кількох семантичних значень у межах одного слова – у відповідності з особливістю „денотатів" (*депутякало, бедламент, крадіїна, злидокраїна, зникраїна, гавкологія, хрякономіка, хрюформа, смрадіо, рабонарод* тощо). Словотвір у нього може бути спрямований одразу в декілька площин: лінійно, через ряди однокорінних слів, й асоціативно, відсилаючи нас до словотвірної матриці, яка знаходиться не у площині семантики, а є найближчою за асоціативними ознаками: *демокракія, демоклятія, демокрадія, доздихратія, дармократія, давократія, вдавократія, дурикратія, тьмократія, блудократія; греболюція, чреволюція; чорнгробиль, чортзнобиль, чорнобилізм, комуноїди* тощо). Вплив через слово посилюється тим, що текст спрямовується одночасно на вухо, око, почуття завдяки використанню відповідних предикатів (*вихриплюючи з себе жах побоїщ*; *смерділо…запахом сатани; папка з розпушеними асигнаціями, кривавo заплакані* тощо*)*. Особливу майстерність автор виявляє в оригінальних поєднаннях слів. Його оксиморони (*недоумкуваті переумки, у пазурах голубки*), метафори (*крокодилище добродійства*, *баракуди доброчестя, білібердальна реформа, свобода скотства* тощо)

розкривають авторську систему життєвих цінностей, моделей поведінки, емоційних реакцій тощо. Ці маркери особистості письменника постають системно і значною мірою декодують мотивацію вибору тієї чи іншої мовної одиниці. Афористичність мовлення Є. Пашковського має широкий емоційний контекст – від гіркої іронії та чорного гумору до безпристрасної констатації (*хто попавсь, той і хворий*; в лікарні *доконають маніями, перекинутими на здорового з лікарів; сифіліс, що прикинувся насморком,; історична правда слабша від інстинктивної; років, здармованих на виправлення горбатих перед могилами; та, що чигає на всіх; спецприюти для елітаріїв; вечір дозвілля та відпочинку ветеранів татаро-монгольського іга* тощо). У портретних характеристиках письменник ріже словом як досвідчений патологоанатом: „*свинопасного вигляду молодик із вухами, як старі магнітофонні бобіни і ротом, немов перископ, роззявленим на всеньку голову: весь його мішкуватий, ліричний вигляд, схилена до плеча головешка, ледача хода, порізаний зморшками, змучений думами про мистецтво лобешник, підказували: він що почує, те дослівно і верзе*" [5, 264]. В одному із своїх нечастих інтерв'ю Є.Пашковський зазначав: „Слово, на моє переконання, має здатність, найтоншу спроможність пробуджувати підсвідому і хрональну енергії в людині – і вдосконалювати, розробляючи їх, надможливості власне розумові, глибинні" [4]. То ж слово для нього є своєрідним ключем до інтелектуального досвіду людини і в такому розумінні свого функціонального призначення воно потребує філігранної обробки, бо, відкривши двері людської свідомості, можна отримати доступ до певного історичного часу, а через нього – до глибин народного досвіду, ідеї розкриття та утримання якого і має служити література, адже „тільки їй по силах осмислення великих уроків буття у різних площинах" [4]. Є. Пашковський в романі "Щоденний жезл" поділився роздумами про власні муки пошуків мистецького слова і страх, що "мова загине через відразу до зболеного й справжнього; мова збазарніє, бо зійде на торг вся пам'ять зжитого тутай в муках і безчесті" [5, 252]. Отже, робота зі словом, зміцнення його елітно формуючої функції для письменника мають важливе значення. Він поставив перед собою завдання - через відродження мови відродити справжню літературу на противагу реаліям сучасного споживацького постколоніального світу. Аналіз мовної картини світу, здійснений на матеріалі роману Є. Пашковського „Щоденний жезл", дозволив реконструювати прикметні риси мовної особистості автора, з'ясувати його ставлення до певних реалій, розкрити механізми творчого інструментарію.

Творчість Є. Пашковського потребує подальшого літературознавчого дослідження, оскільки він – один з найцікавіших і найталановитіших письменників сучасності, який формує перспективу розвитку українського письменства на даному етапі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Алконост А.* Лаборатория прозы: размышления у «западной околицы» / Анна Алконост // Зеркало недели.- № 24 (193).-13-19 июня 1998; **2.** *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – М.:ОАО ИГ «Прогресс», 2001. – 400 с.; **3.** *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов. – М.: Наука,1987. – 263 с.; **4.** *Островский И.* Евгений Пашковский: «В поисках последнего мамонта» / Игорь Островский. - [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.PHILKA.RU; **5.** *Пашковський Є.* Щоденний жезл / Євген Пашковський. – Київ: Генеза, 1999. – 471 с.

Нікітіна Ф.О. (Київ, Україна)

М.Я. Калинович і теорія слова

Стаття досліджує терію слова в розрізі наукових публікацій академіка М.Я. Калиновича.
Ключові слова: *слово, визначення, теорія.*

Статья исследует теорию слова в разрезе научных публикаций академика М.Я. Калиновича.
Ключевые слова: *слово, определение, теория.*

The article contains the investigation of the word-theory connected with the scientific publications of acad. M.J.Kalinowitch.
Key words: *word, definition, theory.*

Інтерес до теорії слова, тобто до його чіткого визначення як мовної одиниці з усіма можливими параметрами (різновиди граматичної форми слова, межі та обсяг його семантики та баг. Ін.), сягяє віків і тисячоліть, про що зокрема свідчать численні тлумачення біблійного λογος («спочатку було слово»), які й досі є об'єктом лігшвістичних, теологічних, філософських дискусій.

За останні десятиліття теорією слова займалися й саме як теорією (Розетті, костомаров, Верещагін та ін.) і в межах досліджень синтаксичної омонімії (американські та російські структуралісти); інтерес до цієї проблеми виникає й при розвязанні практичних, зокрема орфографічних завдань, таких, як правопис складних прикметників, утворених з двох основ – прислівникової та прикметникової: писати разом обидві частинини як одне слово, або через дефіс, або розрізняти як окремі слова.

Слідуючи за Шевченковою настановою «чужого навчатися, й свого не цуратися», варто переглянути, які надбання у вивченні теорії слова має українське мовознавство.

Серед загальномовознавчих проблем, які розглядав один із патріархів української лінгвістики М.Я. Калинович, не останнє місце посідала проблема вивчення та визначення слова. Їй було присвячено статтю

«Поняття окремого слова», опубліковану в 1935 р в «Мовознавстві»; до неї він повенртався у курсі «Вступ до мовознавства», прочитаному в Київському університеті ім. Т. Шевченка. М.Я. Калинович був добре обізнаний з історією питання. У статті він детально розглядає концепції слова, висунуті попередниками і сучасниками, піддає ці концепції аналізові. Актуальним лишається твердження Калиновича про те, що хоча «проблема окремого слова стоїть у науці вже більше двох тисячоліть, вона й досі ще не розв'язана остаточно». І досі лінгвісти займаються аналізом того, чим відрізняється слово від інших значущих елементів мови, як і за часів М.Я. Калиновича. Частина мовознавців зовсім не визначає слова, хоча й не уникає використовувати його термінолологічно як дещо безпосередньо дане. Дехто задовольняється переліком певних рис слова. Проте не можна й поскаржитися на недолік визначень: у сучасній лінгвістиці їх навіть забагато, однак цілісного й прийнятного для всіх немає.

Повернімося ж до концепції М.Я. Калиновича; наведемо його визначення: «слово – звук або комплекс звуків, який являє собою самостійну значиму одиницю – відокремлювану від інших одиниць, структурно-смислову єдність, в періоди свого становлення і занепаду несталу, отже відносну».

Багато уваги приділив учений описові граматичної форми слова та способів її утворення в різних мовах. При цьому граматичною формою окремого слова він називає здатність слова розкладатися в свідомості мовця на основу і формант. Він вважав, що граматичну форму мають не всі слова, а лише певна їх кількість. На думку Калиновича, кожен формант є одним з видів морфеми, але не можна ставити знак рівняння між морфемою і формантом, оскільки формант – це завжди компонент окремого слова; морфемою ж може бути й окреме слово; і порядок слів у реченні тощо.

Як бачимо, визначення Калиновичем морфеми відрізняється від сучасного, відходить від сучасних лінгвістичних поглядів і розуміння семантеми. Із твердження про те, що семантема може дорівнювати основі, можна зробити висновок, що під семантемою Калинович розумів те, що сучасні лінгвісти часто розглядають як лексичну морфему.

Граматичну форму для вченого, слова мають лише тоді, коли їх словозмінні форманти існують в інших однорідних словах і коли їхня основа існує в інших словах з іншими формантами. Так званим невідмінюваним словам Калинович відмовляє у граматичній формі. Як приклади він наводить кенгуру і (чомусь?) шубовість. М.Я. Калинович детально розглядає способи утворення граматичної форми, налічуючи серед таких способів три основних – афіксацію, флексію основи та формальне подвоєння основи. Для розгляду цих способів він залучає приклади з мов, що належать до різних мовних сімей. Слід зазначити, що концепція слова, висунута Калиновичем, справляє враження дуже солідної саме завдяки тому, що для її встановлення аналізуються прикалади з різних

мов світу – африканських, австронезійських, австроазіатських та ін. Наводяться приклади з мов живих і мертвих. Варто додати, що Калинович добре знав класичні мови (латинську і давньогрецьку), знав також санскрит. При розгляді такого типу афіксації, як інфіксація, він використовує приклади з мон-хмер, мунда, сантальської мови, а також староіндійської і латини. При аналізі афіксального способу утворення граматичної форми слова Калинович відходить від традиційного розуміння та тлумачення префіксів. На його думку, українські «приставки» (він бере слово в лапки) в дієсловах і віддієслівних іменах, які звичайно називають префіксами, не є ними, оскільки звуки та комплекси звуків *в-, на-, при-, роз-* та ін. в українських та російських словах на його думку, є не морфеми – показники граматичних категорій, а частини складних слів. Тут він полемізує з Пєшковським (див. «Русский синтаксис в научном освещении», стор. 16, 1928 р. видання) і відходить від загально визнаної концепції, прийнятої дотепер. Натомість префіксами він вважає морфеми, що стоять на початку слів у мові гвінейського племені кедемон'є і означають однину або множину: ку-пі «вовнинка», - множ. сіпі, ону «людина» - ба-ну «люди» та ін.; або морфеми, що відповідають нашим суфіксам із агентивним закінченням. Так, у мові островів Фіжді *мбутако* означає «красти», *нда-мбутако* «злодій». Калинович вважає префіксами саме ті звукові компоненти, за допомогою яких утворювався перфект у давньогрецькій або давньоіндійській мові, наприклад, φέρω "несу", 'έφερον "ніс", γραφω "пишу",'έγραφον "писав", dádami (інд.) "даю", adadam "я давав" та ін. Калинович вважає префіксом також морфему ge-, за допомогою якої у німецькій мові утворюються форми дієприкметника минулого часу: geben "давати" – gegeben, gehen "приходити" – gegangen та ін. Для другого названого ним способу утворення граматичної форми слова (флексія основи) Калинович використав багато цікавих прикладів із семітських та хамітських мов, а також відомі приклади аблауту в індоєвропейських мовах. Дещо спірними в ролі ілюстрацій до флексії основи можна вважати приклади, які Калинович наводить з французької мови: утворення множини travail "праця"– travaux та ін. Цікаві приклади наводяться на подвоєння основи. Це слова ономатопоетичного (звуконаслідувального) походження: укр. одуд, діал. вудвуд; рос. кукушка, улюлюкать, япон. кітутукі "дятел" та ін. Наводяться таож приклади з різних екзотичних (з нашого, європейського погляду) мов, де подвоєння слугує або утворенню множини, або є аналогом наших суфіксів, або відіграє певну семантичну роль. Так, на фіджійській мові мбулу означає "ховати", мбулумбулу – "кладовище", на малгасгійській тутсі "білий", - тутсітутсі "білуватий". Приклад оригінального семантичного чинника: анін "вітер", анінанін "буря" (давньояванське, о. Ява).

Наводяться також приклади повного подвоєння зі звуковою зміною в подвоєній частині: яп. куні "країна", кунігуні "всі країни". Не забуває Калинович і про подвоєння основи в класичних мовах, зокрема при

утворенні форм перфекту: гр.λέλοιπα від λείπω “залишати”, πεπαίδευκα від παιδεύω “навчати, виховувати”; лат. pepuli від pello “гнати” та ін.

Отже, детально розглянувши способи утворення граматичної форми слова, дослідник підводить міцні підвалини під своє визначення слова (наведене вище).

М.Я. Калинович аналізує чотири критерії, що дозволяють вважати слово структурно-смисловою єдністю; ці критерії також дають змогу відмежовувати слово від словосполучення.

Один із критеріїв – граматична форма (про яку вже згадувалося), другий – наголос слова, третій – рухомість слова у фразі, його здатність міняти місце відносно інших одиниць “мовного мислення” (вираз М.Я.). Четвертий критерій – письмо.

Варто розглянути останнє твердження, яке входить до сформульованого Калиновичем визначення слова, а саме твердження про те, що єдність слова в періоди його становлення і занепаду є несталою, тобто відносною. Воно відбиває динамізм лексики, свідчить про те, що слова у мові не є вічними, кожне з них має свій початок і кінець. При обґрунтуванні цієї думки Калинович робить ряд оригінальних зауважень. Так він вважає, що укр. синій-синій (тобто дуже синій) – це слово в стадії становлення, бо його значення вже не дорівнює сумі значень його компонентів. Французькі особові займенники je (я), tu (ти), il (він) Калинович кваліфікує як слова в процесі занепаду, оскільки самостійно, без дієслівних форм, вони не вживаються, на відміну, скажімо, від відповідних українських, або російських займенників; самостійно, як відомо, використовуються інші форми: moi toi lui.

Калинович зазначав, що труднощі визначення окремого слова не обмежуються всім тим, що він проаналізував; потребує окремого висвітлення питання про так звані “різні форми” і “різні значення”. Однак він не розглядає детально ні полісемію, ані омонімію, хоча й посилається на такий приклад, як голова у трьох наведених ним значеннях: 1) частина організму, 2) голова зборів, 3) голова рафінаду. Останнє значення тепер мало актуальне, або зовсім неактуальне, на відміну від 20-х – 30-х років минулого століття, коли цукор часто постачався у великих міцних кусках, що формою нагадували голову.

При розгляді різних форм слова та його різних значень К. посилається на думку Пєшковського. Як відомо, Пєшковський запропонував такий розподіл: 1) слово-член, тобто слово як складова частина одного вислову і 2) слово-тип, або лексема, тобто асоціативна група, утворена зі схожих слів-членів. Калинович вважав своє визначення слова визначенням слова-члена. На його думку, поняття лексеми як похідне не повинно виводитися з нього (слова-члена).

Світова лінгвістика зробила певні кроки у вивченні слова, його визначенні та описі окремих аспектів.

Серед визначень є зовсім короткі, як-от у Блумфілда: “мінімальна вільна форма”, і довгі, як у О.С.Ахманової: “Предельная составляющая предложения,

способная непосредственно соотноситься с предметом мысли как обобщенным отражением данного "участка" (кусочка) действительности и направляться (указывать) на эту последнюю; вследствие этого слово приобретает определённые лексические или вещественные свойства".

Сучасна американська лінгвістика виробила окрему систему процедур для виділення слова. Ще в 60-х роках минулого століття Дж. Грінберг ("Essays n Linguistics", Chicago, 1960) наводить "механізм" виділення слова за допомогою так званих ядер та їх сполучень.

Проблеми слова привертали до себе увагу видатних російських лінгвістів. Крім Пєшковського, на якого посилається К. можна назвати Л.В.Щербу і В.В. Виноградова. "Що таке "слово?", - питає Л.В.Щерба і відповідає: "Мені думається, що в різних мовах це буде по-різному. З цього, власне, виходить, що поняття слова взагалі не існує. Але якщо погодитися з тим, що у "мовленні"("parole") слово не дано і що воно є лише категорією "мови як системи" ("langue"), то слово предстане перед нами у вигляді тих цеглин, з яких будується наша "мова" ("parole") і повний репертуар яких слід мати в пам'яті для здійснення мовлення". Як бачимо з цього висловлення, у Щерби підхід до слова був дещо іним, ніж у М.Я.Калиновича. Проте не даючи визначення слова як спільної для всіх мов категорії, він так само, як Калинович, безперечно, вважав слово однією з основних мовних одиниць, про що свідчить принаймні порівняння слів із цеглинами.

В.В. Виноградов, розглядаючи у монографії "Русский язык" проблему слова, посилається на статтю Калиновича "Поняття окремого слова", цитує її, коли говорить про те, що слова і речення відповідають "основним одиницям мови".

Багато уваги визначенню слова приділяли й інші відомі лінгвісти, зокрема О.І. Смирницький, П.С. Кузнєцов, М.М. Шанський, Д.М. Шмельов.

П.С.Кузнєцов, як М.Я. Калинович, був знавцем багатьох мов (зокрема він чудово знав санскрит). Він дав два визначення слова, з яких друге доповнює та уточнює перше. Отже, слово: 1) звукова послідовність, що може бути обмежена паузами будь-якої довжини, звукова послідовність, що містить принаймні одне самостійне слово; 2) звукова послідовність, визначена вказаним вище способом, усередину якої не може бути вставлена інша звукова послідовність, визначена таким же способом і є окремим самостійним словом.

Можна було б процитувати ще кілька визначень слова, опублікованих за другу половину XX сторіччя та початок XXI, однак і наведених визначень вистачає, щоб переконатися, що вони багато в чому перетинаються з тим, яке висунув М.Я.Калинович – у них йдеться про слово як про структурно-смислову єдність, на чому саме й наголошував М.Я. Калинович.

Розроблена ним теорія слова, безперечно, належить до здобутків вітчизняного мовознавства. Вона містить цікаві спостереження та ідеї, до яких звертатимуться українські мовознавці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С. 422-423; **2.** *Виноградов В.В.* Русский язык. – М., 1972. – С. 13-43; **3.** *Калинович М.Я.* Вступ до мовознавства. Курс лекцій, читаних у Київському державному університеті в 1938-1939 навчальному році. – К., 1940; **4.** *Калинович М.Я.* Поняття окремого слова // Мовознавство. –1935. – № 6. – С. 23-45; **5.** *Кузнецов П.С.* Опыт формального определения слова // Вопросы языкознания. – 1964. – № 2; **6.** *Пешковский А.М.* Понятие отдельного слова // Лингвистика и др.: Сб. статей. – М., 1925; **7.** *Щерба Л.В.* Очередные проблемы языкознания // Известия АНСССР. – 1945. – Т. IV. – Вып. 3.

Паламарчук О.Л., Чмир О.Р. (Київ, Україна)

Українська національно маркована лексика у міжслов'янських перекладах

У статті йдеться про відтворення у міжслов'янських художніх перекладах українського колориту, реалій засобами чеської та болгарської мов.

Ключові слова: *художній переклад, відтворення, реалії.*

В статье идет речь о воспроизведении в межславянских художественных переводах украинского колорита, реалий средствами чешского и болгарского языков.

Ключевые слова: *художественный перевод, воспроизведение, реалии*

The article deals with realitiesuble reproduction (interpretation) of Ukrainian color local, realities by means of Czech and Bulgarian languages.

Key words: *translation of literature, reproduction (interpretation), realities*

Однією з найскладніших проблем перекладу загалом і перекладу на близькоспоріднені мови, зокрема, є відтворення національно-культурної специфіки оригіналу, адже саме при її відтворенні чи не найяскравіше проявляється один із парадоксів перекладу – переклад має читатися як оригінал, але зберігати національний дух, народну специфіку першоджерела. Відомо, що художній твір в усій повноті впливає на розум і почуття читачів тільки в тому мовному середовищі, в якому цей твір красного письменства виник, тобто його найкраще сприймають ті, хто досконало володіє мовою створеного тексту. Між слов'янськими мовами, незважаючи на близьку спорідненість, існують настільки суттєві відмінності у граматиці та лексиці, що здебільшого читачі – носії конкретної мови вільно читати в оригіналі художні твори інших слов'янських народів не можуть. Тільки переклад уможливлює повноцінне

знайомство з „чужим" твором, з культурою і звичаями іншого народу. Близька спорідненість мов оригіналу й перекладу у багатьох випадках не полегшує працю перекладача, як можна було б сподіватися, а навпаки, породжує додаткові труднощі, порівняно з тими, що постають перед тими, хто перекладає на неспоріднені мови.

Питання відтворення у перекладному художньому творі національного колориту, національного духу, притаманного оригіналові, давно перебувають у центрі уваги теоретиків і практиків перекладу (А.В.Федоров, Л.С.Бархударов, К.І.Чуковський, І.Кашкін, В.С.Виноградов, М.Рильський, О.Кундзіч, В.В.Коптілов, Р.П.Зорівчак, С.Влахов, С.Флорін, Ї.Левий, Б.Ілек, М.Грдлічка, М.Грала, А.Попович, А.Лілова та ін.), оскільки саме в перекладі як специфічному різновиді людської діяльності перехрещуються власне лінгвістичні, етнопсихолінгвістичні та соціокультурні аспекти корелюючих мов.

Проблеми відтворення національно-культурної специфіки першотвору безпосередньо пов'язані з вибором способів і прийомів передачі національно-культурного компоненту одиниць різних рівнів мови – безеквівалентної та фоново-конотативної лексики, словотвірних засобів, синтаксичних структур тощо.

Лексичні одиниці, що передають національний колорит оригіналу, становлять досить великий і неоднорідний шар: вони позначають усе те, що є характерним для культури, побуту, традицій кожного народу впродовж різних історичних епох. Сюди, як правило, входять словесні засоби вираження реалій, ономастична і частково діалектна лексика, одиниці для передачі звертань, символів, кольорів тощо. Проблема відтворення національно маркованої лексики засобами іншої мови ускладнюється й тим, що в перекладі необхідно передати не тільки особливості певних побутових чи історичних реалій оригіналу, але й донести до читача правильне розуміння усталених образів, що складаються в кожного народу протягом віків, знайти у мові перекладу такі засоби, які б достовірно й адекватно відображали риси національної психіки народу – носія мови оригіналу. Так, у кожного зі слов'янських народів є свій ідеал краси, що відповідно відбивається у мові. У болгарських піснях очі порівнюються *з чорним гроном винограду, чорною черешнею*, губи - *з червоним яблуком*, стан – *з виноградною лозою*, зуби – *з перлами*; у сербів коса – *зелений сад*, брови – *як дві ластівки*, коса – *чисте золото* [1, 111-112]. Для українця цілком достатньо епітетів *карії очі, чорнії брови* , щоб викликати в уяві

образ дівчини-красуні. Це зумовлено тим, що в народній творчості, в естетичній свідомості українського народу склався певний ідеал краси, своєрідний еталон. Переклад цих, здавалося б, дуже простих одиниць на чеську і болгарську мови пов'язаний із певними труднощами, оскільки лексичні еквіваленти чеськ. *hnědooká, černobrvá*, болг. *черноока* не адекватні вже хоч би тим, що несуть нульову національно-культурну інформацію.

Зрозуміло, що зберегти у перекладі всі елементи оригіналу, позначені національною чи історичною специфікою, просто неможливо, однак перекладач має „творити" так, щоб у читача перекладу виникало відчуття національного середовища, з одного боку, а з іншого – щоб читач одержував насолоду від читання художнього твору, а не словника іншомовних слів. Оскільки осягнення культури українського народу неможливо уявити без творчості Т.Шевченка і його твори давно звучать чи не всіма мовами світу, конкретні приклади наводитимемо в основному з перекладів Кобзаря слов'янськими мовами.

Національним колоритом у кожній мові відзначаються звертання, особливо емоційно забарвлені звертання до дорогої, коханої людини. Для чужинця вони звучать не зовсім звично і зрозуміло. Як засвідчує практика, здебільшого відшукуються функціональні відповідники, часто із втратою конототивних значень (пор.: укр. *голубко, серденько, ненько,* чеськ. *holubičko sivá, štěstí moje, přítulné kuřátko,* болг. *гълъбица, бабо мила*).

Цікавий матеріал дає аналіз передачі імен та топонімів у слов'янських перекладах. Для відтворення чужомовного середовища і національного колориту твору перекладачі, як правило, намагаються ввести чужомовні імена й топоніми (або хоч наблизити їх) до системи мови перекладу. Для збереження національно маркованої ономастичної лексики використовується транскрипція, значно рідше – транслітерація (укр. *Микита* – чеськ. *Mykyta*, укр. *Сагайдачний* – чеськ. *Sahajdačnyj і Sahajdačný*, укр. *Чигирин* – чеськ. *Čygyryn*), у „промовистих" прізвищ – переклад (чеськ. *Vydřihost* – укр. *Деригість*) або так зване ономастичне калькування (укр. *Вільшана* – чеськ. *Olšany*, укр. *Гандзя* – чеськ. *Hanka*).

Оскільки специфікою перекладу є поєднання об'єктивних чинників, особливостей кореспондуючих мов зокрема, і суб'єктивних – перекладацької компетенції, звернімося до перекладацької практики.

Здійснений нами аналіз перекладів поезій Т.Г.Шевченка на інші слов'янські мови дозволяє висловити деякі міркування. Порівняймо уривки двох російських перекладів (О.Безименського і О.Твардовського): укр. *Іди,*

доню, - каже мати, - не вік дівувати, рос. *Выйди замуж! – мать сказала. Я тебя пристрою* (О.Б.), рос. *Иди, дочка! Вековухой сидеть некрасиво* (О.Т.). Образ матері, що по-своєму розуміє доньчине щастя і шукає їй багатого (нехай і старого) нареченого, спільний для народнопоетичної традиції слов'янських культур. І з цього погляду переклад О.Безименського передає інформаційно-змістовий компонент уривка, хоч відчутно зміщує модально-семантичні акценти, і не лише через пропуск пестливого звертання *„доню"*, а й за рахунок заміни недоконаного виду дієслова доконаним. Пор.: „*Іди, доню*!" і *„Выйди замуж!*". Принагідно зауважимо, що в одному з ранніх перекладів на чеську мову через погане знання перекладачем української мови слово „*іди*" помилково перекладено дієсловом руху: „*Jdi jen dcero*" замість „*vdej se dcero*".

Стильова і стилістична недоречність *„Я тебя пристрою!"* свідчить не лише про порушення ситуативно-стильової унормованості, а й про перекручення змісту оригіналу. Переклад О.Твардовського, на наш погляд, краще передає емоційно-експресивний підтекст та образність оригіналу, хоч і він не позбавлений інформативних втрат.

Болгарський поет-перекладач Д.Методієв успішно справився з першим, чи не найважчим своїм завданням – передати якомога точніше (наскільки це можливо засобами мови, на яку здійснюється переклад) етноспецифічні компоненти оригіналу. Втрати, коли йдеться про реалії, тут незначні: укр. *Кругом поле, як те море, широко синіє, чумак іде...* – болг. *Вред, като море широко, степите синенят, чумак мине...,* укр. *чабан вранці з сопілкою сяде на могилі* - болг. *овчар дойде, па под нея седне на тревата.* Заміну реалій „сопілка", „могила" можна пояснити, мабуть, „образним буквалізмом" перекладача: адже йдеться про тополю, тому саме під нею і сидить вівчар на зеленій траві, а сопілка в тексті Т.Шевченка – другорядний атрибут чабана, тому про неї можна й не згадувати. Компенсація образу відбувається за рахунок точного відтворення фразеологічно зв'язаних одиниць оригіналу: укр. *„голову схилить"* – болг. *„мька вси душата"*; укр. *„серце ниє"* – болг. *„сърцето заболи"*; укр. *„як сирота"* – болг. *„като сираче"*. Повтор у тексті перекладу болг. *„сам самичка", „сам сама"* емоційно співвідносний з авторським *„як билина"*.

Як відомо, щодо перекладу безеквівалентної лексики існують різні думки. М.Мольнар, наприклад, аналізуючи ранні переклади поезії Тараса Шевченка на чеську і словацьку мови та оцінюючи їх якість, зазначає, зокрема, що слово *„чумак"* чеською мовою звучить вульгарно („*морда*"),

тому перекладач Е.Вавра мав би його уникнути [4, 143]. Поряд із цим цілком слушним,на наш погляд, зауваженням робиться висновок більш загального плану, з яким важко погодитися: „Великою помилкою було б залишати в чеському перекладі й інші специфічно українські вирази, оскільки вони лише перешкоджали б читачеві сприймати зміст твору. Це, зокрема, негативно позначилося на перекладі Р.Єсенської, яка іноді залишала неперекладеними українські слова. Переклад Е.Ваври має саме ту перевагу, що він не буквальний" [4, 143]. Певна річ, ніхто не відстоює буквалізм, та йдеться все ж про переклад, а не адаптацію. Хоч це може видатися парадоксальним, з країнознавчого погляду становить цінність саме буквальний переклад, який зберігає інонаціональні реалії. Щодо відтворення специфічно українських (на тлі спільних слов'янських) реалій, то перекладачі знаходять різні шляхи їх органічного включення в переклади Шевченкової поезії, де вони зустрічаються часто. Йдеться про слова типу *бунчук, булава, козак, гайдамака, гетьман, рушник* тощо, збереження яких не пов'язане з буквальним перекладом. Так, наприклад, *„сопілка"* у російському перекладі *„сопилка"* (О.Безименський) та *„свирель"* (О.Твардовський), у чеському - *„pišťalka"*, у болгарському відповідна назва відсутня.

Враховуючи практику навіть найкращих перекладачів, бачимо, що певні втрати при перенесенні на іншомовний ґрунт національно-специфічної образності Шевченкового оригіналу, мабуть, неминучі, адже багатозначний, асоціативний художній слово-образ можна лише інтерпретувати. Як зазначає Ї.Левий, у чехів і словаків, приміром, не лише переклад вірша прозою (у французів саме такий підхід), а й переклад александрійського вірша білим, пропуск каламбура або історичного натяку, як й інші полегшення перекладацької праці, вважається відступом від норми [10, 141] .

Безумовно, певні втрати інформації неминучі в перекладі хоча б тому, що в читача перекладу інший естетичний досвід, фонові знання, аніж у читача оригіналу – носія мови, культури свого народу. Однак не можна вважати нормальним явищем пропуски назв, які важливі для розкриття цілісного художньо-естетичного образу твору. Саме через художнє слово, завдяки його специфічним властивостям, відбувається не лише раціональне пізнання, осмислення фактів культури в найширшому розумінні цього слова, але також їх емоційне сприйняття., підґрунтям, субстратом якого так чи інакше виступає ментальність певної нації. Коли стрижнем

національно-словесного художнього образу стає слово як мовний знак культури, проблема глибинного сприйняття художнього тексту іншомовним читачем ще більше ускладнюється.

Попередні результати нашого дослідження свідчать, що складнішим виявляється збереження не історичних або соціокультурних реалій як лінгвокраїнознавчих мовних одиниць, а відтворення конотативно-емоційних та асоціативних компонентів тексту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бостан Г.К.* Типологическое соотношение и взаимосвязи молдавського, русского и украинского фольклора. – Кишинев, 1985; **2.** *Влахов С., Флорин С.* Непереводимое в переводе. – М., 1986; **3.** *Зорівчак Р.П.* Реалія і переклад. – Львів, 1989; **4.** *Мольнар М.* Тарас Шевченко у чехів і словаків. – Пряшів, 1961; **5.** *Русанівський В.М.* Єдиний мовно-образний простір української ментальності. – Мовознавство, 1993, № 6. – С. 3–12; **6.** *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1988; **7.** *Шевченко Т.* Кобзарь / под ред. А.Дейча, М.Рыльского, Н.Ушакова. – М., 1954; **8.** *Шевченко Т.* Кобзарь / сост. В.С.Бородин. – М., 1989 **9.** Шевченко Тарас. Кобзар / Пер. Д.Методиева. – София, 1975; **10.** *Levý J.* Umění překladu. – Praha, 1983; **11.** Ševčenko Taras. Bílé mraky – černá mračna. – Praha, 1977.

Пономаренко В.П. (Київ, Україна)

О. О. Потебня і проблема становлення форм увічливості у східнослов'янських мовах

Стаття базується на важливих судженнях О.О. Потебні, висловлених у праці «Значення множини у російській мові» (1887-1888 рр.) щодо порівняно пізнього поширення pluralis maiestatis і, відповідно, pluralis reverentiae у російській та інших слов'янських мовах.

Ключові слова: *О.О. Потебня, займенникові форми ввічливості, звертання, східнослов'янські мови.*

Статья основывается на важных суждениях А. А. Потебни, высказанных в работе "Значения множественного числа в русском языке" (1887–1888 гг.) в отношении сравнительно позднего распространения pluralis maiestatis и, соответственно, pluralis reverentiae в русском и других славянских языках.

Ключевые слова: *А. А. Потебня, местоименные формы вежливости, обращение, восточнославянские языки.*

The article is based on O. O. Potebnya's important judgements expressed in his work "Meanings of Plural in Russian" (1887–1888) with respect to relatively late spreading of

pluralis maiestatis and, correspondingly, pluralis reverentiae in Russian and other Slavonic languages.
Key words: *O. O. Potebnya, pronominal polite forms, address, East Slavonic languages.*

У науковому арсеналі О. О. Потебні можна знайти праці, присвячені фактично всім фундаментальним проблемам мови. Не становлять винятку і питання культури мови та мовного етикету. Утім, саме така проблематика не стала предметом детального розгляду у працях послідовників видатного мовознавця, а також дослідників його наукової спадщини. І хоча окремих спеціалізованих праць О. О. Потебні на цю тему формально немає, засновник психологічного напряму у світовій славістиці не міг не звернутися до відповідних питань або, принаймні, окремих аспектів цієї безперечно важливої проблематики.

У цьому контексті одним із дискусійних донині питань залишається походження й поширення форм увічливості, передусім займенникових, у східнослов'янських мовах. Саме ця тема, яка має безпосереднє відношення й до історії української мови, розглядається у ґрунтовній статті О. О. Потебні "Значения множественного числа в русском языке", виданій у журналі "Филологические записки" в 1887–1888 р.

Зосереджуючись на ввічливому звертанні до однієї особи, необхідно зазначити насамперед концептуально важливий висновок, згідно з яким "**Мы** владних осіб" (тобто так званий pluralis maiestatis, або множина величності – В. П.), що прийшло від візантійських імператорів, починаючи від Константина Великого (він правив, здійснюючи адміністративні реформи, у першій половині IV ст. – В. П.), через Німеччину й Західну Русь, у XIII ст. на Русі ще не зустрічається (перші приклади датуються кінцем XIV ст.), а князям кажуть *ты* [див. 1, 3]. Варто зробити невеликий історичний екскурс. Виникнення таких форм традиційно пов'язується з зародженням феодальних відносин і поділом Римської імперії на Західну і Східну, внаслідок чого обидва імператори виступали нерідко від імені обох, що передбачало, відповідно, й звертання до обох одночасно (таку концепцію відстоював, зокрема, американський лінгвіст М. Е. Пей).

У названій праці О. О.Потебні знаходимо ще один істотний (хоча й без зазначення відповідного періоду) коментар, майже ігнорований вітчизняними мовознавцями, принаймні за радянської доби: "Подібним чином іде з Заходу й пізно доходить до нас різниця в поводженні із вищими, рівними й нижчими, що виражається ви-канням і ти-канням" [1, 4].

Згідно із згаданою вище концепцією, так зване гоноративне "ми" справило значний вплив на утворення множинних форм увічливості 2-ої

особи в багатьох мовах, про що переконливо свідчать, зокрема, пам'ятки романських і германських мов давніх періодів (XI–XVI ст.). Водночас цього не можна сказати про давні слов'янські тексти. Так, скажімо, старослов'янські манускрипти X–XI ст., від "Київських листків" до "Зографського євангелія", демонструють наявність алокутивної дихотомії *ты – вы* з диференціацією лише за ознакою числа (зазначимо при цьому, що старослов'янська мова виконувала, як відомо, роль міжнародної для південних, західних і східних слов'ян). Так само (давньо)руські пам'ятки, починаючи з "Повісті временних літ" за Лаврентіївським списком (початок XII ст.) і "Слова о полку Ігоревім" (кінець XII ст.), засвідчують загальний характер звертання на *ты*, яке поширювалося на сановних осіб, у тому числі й на князів: *поиди кнаже с нами в дань. да и ты добудеши и мы* ("Повість"); *Донъ ти Княже кличетъ, и зоветь Князи на побwду* ("Слово").

Фактично всі зафіксовані давньоруські приклади з формою *вы* стосуються звертання до групи осіб: *[Господь] гл[агол]є:…и аште вы и тоуждемь вwрни не бысте, ваше както дасть вамъ?* ("Ізборник" великого князя Святослава 1073 р.) або: *Аминь г[лаго]лю вамъ* (Південно-галицьке євангеліє поповича Євсевія 1283 р.). Чимало подібних прикладів знаходимо і в пізніших східнослов'янських пам'ятках (новгородських грамотах XIII ст., Києво-Печерському Лаврському Євангелії (друга половина XIV ст.), Іпатіївському літописі (початок XV ст.) тощо. Зауважимо також, що "ввічливе" значення *въı* не згадується, наприклад, у класичних "Материалах для словаря древнерусского языка" І. І. Срезневського.

Складність, однак, полягає в тому, що використовувані в багатьох лексикографічних та інших джерелах, таких, як академічні "Словник староукраїнської мови" 1977 р., або "Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)" 1989 р. (до них можна додати "Гістарычны слоўнік беларускай мовы" 1986 р.), приклади з деяких давніх (руських або староукраїнських) текстів ("перехідного" періоду) із гадано саме "ввічливим" множинним займенником 2-ої особи, не видаються достатньою мірою переконливими, оскільки немає абсолютної впевненості у тому, що йдеться про звертання саме до однієї особи.

Наведімо відомий приклад – традиційно вважається, що це один із найдавніших зразків уживання (ст.-укр.) *ви* як форми ввічливості. Його зафіксовано у грамоті кінця XIV ст. (1392–1393 рр.), адресованій польському королеві: *Слово тактамышєво къ королєви польскому вwдомо даємъ нашєму бра(т) ажь єсмь сwлъ на столw вєликого цр̃ства Коли єсмь пєрвоє сwлъ на цр̃ьскомъ столw тогда єсмь послалъ былъ к вамъ асана и котлубугу вамъ дати вwданиє и наши посли нашли ва(с) под городомъ...* Не виключено, що слова *нашєму бра(т)* мають у даному разі збірне значення.

У тому ж тексті знаходимо схожу фразу: *нынѡ послалъ єсмь къ вамъ слуги наши асана и тулу очжю то повѡдати вамъ нашєму брату абы то вѡдали вы што мєжи твоєѡ зємлѡ суть кнаѧ(ж)ниа волости*… У цьому випадку сумніви зростають через присутність присвійного займенника *твоєѡ*.

Можна, щоправда, припустити, що йдеться про своєрідний виняток, а саме намагання догодити іноземному монархові, для чого було вжито нехарактерну форму, яка, здогадно, – переважно за непрямими свідченнями – зароджувалася вже в польській мові під впливом західноєвропейських мов, зокрема французької.

Так само в різних наукових виданнях останніх років говориться про існування "ввічливої" форми в українській мові саме (кінця) XIV ст. [див., напр., 2, 67; 3, 107], щоправда, іноді вона називається "запозиченою" [4, 38], що теж видається не зовсім точним, оскільки йдеться про процес, що відбувався в багатьох індоєвропейських та інших мовах. До того ж не визначається принаймні можливе джерело "запозичення". Ним не може бути тільки російська мова (хоча іноді в такому контексті говориться й про вплив української мови на російську), в якій увічливе *Вы* з'явилося фактично майже чотири століття потому, що відповідає поширеній сучасній концепції (думку про його відносно пізнє походження обґрунтовують, зокрема, такі відомі російські русисти, як П. Я. Черних і М. В. Федорова, або італійський славіст Р. Бенаккіо, яка досить ретельно дослідила й описала поступове поширення звертання на *Вы* в російській мові за доби Петра I); подібним чином функціонування ввічливого *вы* в білоруській мові XVI–XVII ст. заперечував знаний історик мови А. Й. Журавський. Таку роль могла певною мірою відіграти польська мова, але в ній подібні звертання, спричинені іншомовним, у тому числі (з політичних причин) і російським, впливом, не набули значного поширення, на відміну від характерної моделі шанобливого звертання в 3-ій особі. Що ж до контактів із германськими й тим більше романськими мовами, то вони, як видається, теоретично теж могли певною мірою вплинути на появу нового мовного явища такого масштабу. Мабуть, слід радше говорити саме про комплексний вплив соціолінгвістичного характеру з боку інших мов, спричинений активними й різнорідними за змістом і характером міждержавними, міжетнічними й міжмовними контактами, а також новими суспільно-політичними процесами.

Аналіз текстового матеріалу показує, що в українській мові XVII–XVIII ст. звертання на *ти* на різних рівнях і за різних комунікативних умов іще значною мірою зберігало свою традиційну роль. Про історичну давність універсального звертання в однині свідчить, зокрема, той факт, що коли в

художніх творах автор звертається до уявного читача, за традицією помітно переважає саме така форма: *Станеш ти благословен, мудрості набувши* (М. Козачинський, поет XVIII ст.). (Ця традиція певною мірою зберігається й нині.) Водночас у передмові до твору Кирила Транквіліона, відомому під назвою "Перло многоцwнное" (1646 р.), на початку говориться так: *Ласкавый чителнику, подобает вам напруд то вwдати, для чого автор важилъся подыймовати так великую и тяжкую працу…* Наприкінці ж спостерігаємо інший – протилежний – випадок: *А притом и то потрібно вwдати тебw, ласкавый чителнику…*Такі приклади є ознакою поступового перерозподілу семантичних функцій особових займенників.

О. О. Потебня зазначав також у названій вище статті, що в "народній поезії pluralis reverentiae (множина ввічливості – В. П.) трапляється дуже рідко" [1:4]. Слід, однак, наголосити на тому, що саме в XVII-му й особливо у XVIII ст. відбувається, нарешті, поширення "ввічливого" *ви*. Зазначимо й те, що в офіційних текстах (починаючи від грамот та інших документів XV–XVI ст.) високі посадовці зазвичай звертаються від себе у множині: *Ознаймуем сим писанемъ нашим…* (з універсалу гетьмана Б. Хмельницького 1650 р.), але це вже можна розцінити як різновид "множини скромності" (pluralis modestiae).

Цей історичний період вирізняється також значним поширенням іменних алокутивів *пан*, *пані*, *панна*, але й вони поєднуються із звертанням на *ти*: *Що тобі, благому пану…* (з інтермедії 1619 р.); *Ты кто естес, панно?… Цнота естем…* (із драми 1673–1674 рр.). Нерідко в подібних випадках використовуються так само звертання *господинъ і господ(д)жа*, так, у "Посланні до стариці Домнікії" І. Вишенського (1605 р.) читаємо: *Видиши ли, госпоже Домникіе, як пан Юрко не вwст нашего слwда…*

Видається необхідним зазначити в цьому зв'язку важливу деталь соціокультурного характеру. Теза про давнє походження займенникових форм увічливості в російській та українській мовах, що підтримувалася за радянської доби і певною мірою після неї, пояснюється, скоріш за все, дещо гіперболізованими сприйняттям і оцінкою цих форм як показника рівня історичного розвитку мови й культурного розвитку відповідних етносів. Проте історія багатьох інших мов, зокрема германських або романських, свідчить про те, що саме такі "ввічливі" форми (на тлі демократизації суспільних відносин) можуть поступово нейтралізуватися, як це сталося давно в англійській мові і відносно нещодавно (у XX-му ст.) в усіх скандинавських мовах, нині подібні процеси спостерігаються в італійській мові, в європейському варіанті іспанської тощо.

Отже, у XVIII ст. в українській мові (як, зрештою, і в російській) починає

активно вживатися "ввічливе" *ви*. В іншому творі вищеназваного автора, датованому 1737 р., поряд із численними прикладами звертання на "ти" (до мужика, дяка, сина до батька), є вже й такі: *А ну и мнw… умалюйте дяче…*; *Скажwте, пане Власе, що то там такое…* (у цьому епізоді пиворіз звертається до приятеля). Водночас у вертепній драмі того ж періоду, за схожих контекстуальних обставин, читаємо: *І тобі теє ж од нас, пане кондяче*. В інших пам'ятках (наприклад, у віршах І. Некрашевича) у репліках дійових осіб польського походження відбиваються особливості типово польського звертання в 3-ій особі: *Пшепрошам, пана Яна!* Такі приклади демонструють відсутність унормованої системи засобів звертання.

Вживання *ви* у новому значенні, як це нерідко трапляється з новими мовними явищами, спочатку поширювалося стихійно, без дотримання чітко визначених правил. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в епістолярних пам'ятках на *ви* звертаються не тільки до представників знаті, а й до батьків, чоловіків і навіть власних дітей. Приватні листи початку XVIII ст. дають окремі зразки традиційного звертання на *ти*, навіть за умов присутності численних іменних показників увічливості, але в цілому рішуче переважає звертання у множині, про що свідчать численні приклади з листів середини століття на зразок *сами вы ізволитє заблагоразсудитъ*. У цьому разі дружина звертається так до чоловіка; чимало також прикладів подібного звертання дітей до батьків, яке донедавна було досить поширеним, головним чином у селянському середовищі.

Отже, праці визначного вітчизняного мовознавця О. О. Потебні, ім'я якого носить Інститут мовознавства Національної академії наук України, є також цінним джерелом для міркувань і висновків, стосовних і такого актуального й не зовсім вичерпно дослідженого кола соціолінгвістичних, культурологічних і взагалі когнітивних питань, вивчення яких слід віднести до розряду пріоритетних завдань сучасної науки про мову.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Потебня А. А.* Значение множественнаго числа в русскомъ языкw // Филологическія записки / Александр Афанасьевич Потебня. – Воронежъ: Тип. Б. И. Исаева, 1887. – Вып. 2. – С. 1–22; 1888. – С. 1–76. **2.** *Радевич-Винницький Я. К.* Етикет і культура спілкування / Ярослав Костянтинович Радевич-Винницький. – К.: Знання, 2006. – 291 с. **3.** *Ботвина Н. В.* Міжнародні культурні традиції: мова та етика ділового спілкування / Наталія Володимирівна Ботвина. – К.: Артек, 2000. – 189 с. **4.** *Богдан С. К.* Мовний етикет українців: традиції і сучасність / Світлана Калениківна Богдан. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.

Райчева І.О. (Одеса, Україна)

О некоторых текстологических разночтениях в списках Типика св. Саввы Сербского

В статье описываются известные на сегодняшний день списки Типика св. Саввы Сербского, рассматриваются текстологические разночтения в Хиландарском списке XIII ст. и Одесском списке XIV ст., что имеет большое значение для лингвотекстологических наблюдений, а также для реконструкции изначального состава памятника-оригинала.
Ключевые слова: *памятники письменности, текстологические разночтения, Типик св. Саввы Сербского, реконструкция оригинала.*

У статті описуються відомі сьогодні списки Типика св. Сави Сербського, розглядаються текстологічні розбіжності за Хіландарським списком XIII ст. та Одеським списком XIV ст., що має велике значення для лінгвотекстологічних спостережень, а також для реконструкції початкового складу пам'ятки-оригіналу.
Ключові слова: *пам'ятки писемності, текстологічні різночитання, Типик св. Сави Сербського, реконструкція оригіналу.*

The article is described the copies of the manuscript "Typikon of St. Sava Serbian", examined Hilandar copy in the XIII-th century and Odessa copy in the XIV-th century. That is very important:

- *the first, for lingvotextual supervisions;*
- *the second, for reconstruction the original manuscript.*

Key words: *manuscripts, textual variants, Typikon of St. Sava Serbian, reconstruction the original manuscript.*

Хиландарский типик (далее ХТ) принадлежит кругу церковно-правовых произведений святого Саввы Сербского. Им регулируется порядок жизни в Хиландаре, сербском монастыре на Афоне. Типик сохранился в нескольких списках, время возникновения которых датируется периодом XIII – XIX веков. Это позволяет говорить о том, что ХТ – один из важнейших церковно-правовых документов, ценность которого обусловила его постоянное использование в течение средних веков и новейшего времени, результатом чего стало сравнительно большое число списков. Известно восемь дошедших до нашего времени списков ХТ, но вполне возможно, что этот перечень не охватывает всех сохранившихся списков, а именно: Хиландарский список XIII века, Одесский список XIV века, Марков список, Румынский список, Рукопись из монастыря Завала, Хиландарский список 1788 года, Хиландарский типик XIX века, Список Викентия

Хиландарца. Изучением и изданием этих списков, а, следовательно, и рассмотрением текстологических особенностей занимались такие учёные, как В. Ягич, М. Живоинович, В. Чорович, Л. Миркович, П. Джорджич, А. Белич, П. Ивич, А.И. Соболевский, Т. Йованович, Д. Богданович и др.

Самый ранний из сохранившихся списков Типика – Хиландарский список XIII века, который является постоянным экспонатом Хиландарского монастырского музея. Если учесть, что оригинал типика, к сожалению, не сохранившийся, был написан в начале XIII века, а по замечаниям Д. Богдановича [1, 53] устав датируется первыми десятилетиями XIII века, то можно сделать предположение, что этот список является одним из первых, сделанных с оригинала. Отметим, что первый переплёт рукописи не сохранился, – сейчас рукопись находится в переплёте XV века, представляющем собой деревянные доски, перетянутые кожей, – листы скреплены не последовательно, а четырёх просто не достаёт. Переписчик остался неизвестным, так как нигде в тексте нет сведений ни о его имени, ни о цели переписки. В. Чорович предположил, что этот список был создан для чтения монастырской братии, во избежание порчи оригинала [6, 8]. Как самый древний из всех списков, он привлекает наибольшее внимание учёных, о чём свидетельствует количество его изданий. Первое из них осуществил архимандрит Леонид в 1868 году [7]. К тексту приложены снимки нескольких страниц. Это издание мало использовалось в науке из-за обилия ошибок. Следующее издание вышло в 1898 году под редакцией епископа Димитрия [2]. По его словам, пребывая зимой 1894 года в Хиландаре, он сравнил хранящийся в музее Хиландарской библиотеки список с изданием архимандрита Леонида. Найдя большое количество ошибок в последнем, епископ Димитрий решил переиздать его. Критическое издание этого списка вместе с другими произведениями святого Саввы было сделано В. Чоровичем в 1928 году [6]. В 1935 году на основе издания В. Чоровича Л. Миркович осуществляет издание перевода ХТ на современный сербский язык [5]. И последнее издание этого списка было сделано в 1995 году в связи с предстоящим 800-летием монастыря Хиландаря в 1998 году. Его подготовил Д. Богданович еще в конце 70-ых – начале 80-ых годов XX века, но не успел завершить. Закончила это издание Л. Юхас-Георгиевская. В этом издании представлены фототипические цветные снимки всей рукописи, текст на сербскославянском, перевод на современный сербский язык. После текста следует обширная статья Л. Юхас-Георгиевской о ХТ [10].

Одесский список по хронологии – второй список, относящийся к третьей четверти XIV века. В отличие от списка XIII века он содержит ХТ в составе сборника вместе с Житием св. Симеона. На шмуцтитуле есть запись, сделанная почерком XIX – начала XX вв.: «№31. Житіе св. Симеона

Сербскаго и Типикъ св. Саввы Сербскаго, рукопись XIV ст. [еще неизданная]. Из скита св. Троицы, что близъ Хиландарского монастыря, совсемъ испорчена» [8]. В данный момент фрагмент этой записи – [еще неизданная] – зачёркнут чернилами, хотя сведений об издании этого памятника не имеется. Оригинальный переплёт не сохранился, в данный момент рукопись реставрирована и содержится в переплёте XIX века – картон в белом ледерине. На корешке мы находим тиснение золотом: «Житіе св. Симеона Сербскаго и Типикъ св. Саввы Сербскаго». Одна из записей в сборнике гласит, что он был пожертвован церкви святой Троицы в 1685 году. В ските св. Троицы его и нашел русский славист В.И. Григорович. Вместе с другими рукописями, собранными в длительной командировке по славянским землям, сборник был привезен в Россию, после чего В.И. Григорович принес его в дар, только что открывшемуся, Новороссийскому университету в числе 60-ти рукописей и старопечатных книг. В 30-е годы XX века фонд рукописей В.И. Григоровича был передан в отдел рукописей и старопечатных книг Одесской национальной научной библиотеки (ОННБ) им. А.М. Горького, в котором сборник хранится и сейчас под шифром 1/97. Как уже отмечалось, этот список ещё ни разу не издавался и мало привлекался для сопоставлений, хотя В. Чорович упоминает о нём в Собрании сочинений св. Саввы [6].

Марков список, хранящийся в Народной библиотеке Сербии под шифром Рс17, близок по времени Одесскому списку. Он относится к периоду около 1370 – 1375 гг. В рукописи недостает нескольких листов. Исходя из записи в конце последнего листа, которая на сегодняшний день утрачена из-за ошибок, допущенных при реставрации рукописи, сборник написал Таха монах Марко. Этот список был издан единственный раз в 1998 году профессором Т. Йовановичем в Хиландарском сборнике [4]. До этого список был использован при издании Хиландарского списка XIII века епископом Димитрием и В. Чоровичем для реконструкции текста, утраченного в древнейшем списке ХТ.

В неполном виде ХТ содержится в рукописи Румынской академии наук в Бухаресте (шифр Ms sl 134). Она состоит из двух частей, различных по времени возникновения. Первая часть, судя по водяным знакам, относится к 80-ым – 90-ым годам XIV века, вторая датирована XV веком. Из записей в рукописи невозможно сделать вывод о том, кто написал этот список. Из-за фрагментарности текста Хиландарского типика список не использовался в науке, хотя и упоминается В. Чоровичем в предисловии к Собранию сочинений св. Саввы [6]. В 2000 году профессор Т. Йованович издал четыре главы ХТ в сборнике «Међународни научни скуп: Осам векова Хиландара» [3].

Следующий по хронологии список XVII века из монастыря Завала в Герцеговине. К сожалению, рукопись исчезла вместе с другими рукописями из монастыря, вероятнее всего, во время Второй мировой войны. Об этой рукописи мы узнаем по описаниям В. Чоровича, который отмечает близость текста этого списка с текстом Маркова списка [9, 120]. Этот список ни разу не издавался, но, как и Одесский, упоминается в критическом издании списков св. Саввы В. Чоровича [6].

Хиландарский список 1788 года хранится в библиотеке Хиландарского монастыря под шифром 465. В. Чорович не включил этот список в свое издание, считая его переработанной версией. Этот список был издан в 1866 году Я. Шафариком, который предпринял некоторую реконструкцию текста, заменяя русско-славянские формы на сербскославянские, объясняя это тем, что если изданный список и не сохраняет языковых черт оригинала, то хотя бы передает его дух и смысл [11].

Хиландарский типик XIX века находится в сборнике различных произведений, относящемся XIX веку. В «Каталоге кириллических рукописей монастыря Хиландаря» Д. Богданович указывает, что в этом сборнике находятся лишь некоторые выдержки из Типика [1, 285]. Именно такой фрагментарностью и можно объяснить то, что список не использовался в науке и не издавался.

Завершает этот хронологический ряд Список Викентия Хиландарца 1877 года. Сведений об этой рукописи очень мало, так как она широко не исследовалась и не издавалась.

В данной статье будут рассмотрены некоторые текстологические разночтения в Хиландарском списке Типика св. Саввы XIII века и в Одесском списке XIV века. Важность подобного исследования заключается в том, что при сличении дошедших до нашего времени списков появляется возможность наиболее точного восстановления состава памятника. Как уже упоминалось выше, древнейший список утратил некоторые листы, и его реконструкция производилась с использованием других списков. Исследований же Одесского списка практически нет, хотя самый первый издатель Хиландарского типика Я. Шафарик говорил о том, что наиболее верный список находится у профессора В.И. Григоровича, т.е. речь шла об Одесском списке [11]. Изучение состава указанных списков действительно показало, что Одесский список является более полным по своему составу, так как в нём сохранились те смысловые отрывки текста, которые утрачены в Хиландарском списке и не восстановлены при его издании по другим рукописям. В первом случае пропущена часть главы, повествующей о смерти и достижениях ктитора монастыря Симеона, а также начало главы,

в которой рассказывается о пении и молитвах по окончании утрени:

Список XIII века	Список XIV века
Текст в скобках отсутствует	Сіи оубо храмь ꙗко бг҃омт҃ри и наставници гдⷭ҇жи [нашеи, ѿ самого сьздасе основаниꙗ. книгы же приложисмо, такождⷭ҇е и ст҃ыѥ сьсоуды, и бⷭ҇жтвьныⷯ҇ иконы. паче же и ст҃ыѥ ризы и завѣсы. и всако оудѣ всака красота. и пакы братїи на потрѣбоу тѣлесноую, что могоуще. О них же вамь пⷣобаѥть хотещїимь оувѣдѣти. вь хроусоволѥ прѣклоншесе, оувѣдѣти ꙗвлѥнно. мы же кь пⷣрѣложению послѣдствоу слова прѣклонѥниѥ. нь ты бе҃, и ги҃ всачьскымь. и ѿ прѣпѣтаа мт҃ га҃ и ба҃ и спс҃а нашего іс҃ хⷭ҇а. да боудеть сиꙗ, дѣльна же и дѣꙗнна. нам же и иже понⷭ҇а, до конца вѣка сего. чⷭ҇тными мл҃твами ваю оугодника, нашего же ѡц҃а и хтитора сумеѡна. вьнимаимь гл҃аннаꙗ. понѥже почети хощемь ꙗже большаꙗ, болшаа намь, ѿ свѣта прострѣвшагосе чⷭ҇а, ѥже ѥсть прьвы дн҃е. пⷣобаѥт же мнитмисе видѣти ѡ дѣлѣ свѣта. сказаниѥ творещи послѣдованно, ѿ свѣта начинати Слⷭ҇во. д҃ . О пѣнїи: а҃ го чⷭ҇а. и ѡ мл҃твахь и по скончанїи оуⷮ҇рнне слуⷤ҇бе. и прьвыѥ годⷣне. и походити братїи вь кѥлїе, и подⷣбнаꙗ сьврьшати. гⷭ҇вл д҃ Подобаѥть оубѡ оутрьнне славословиѥ. коупно пѣти вамь прьвоу годⷣноу ꙗко ѡбычаи. приговарати же и по конци ѥе, мⷧ҇ сию коупно. єже на всако врⷨ҇ѣ, и прⷱ҇о. по мⷧ҇твѣ же, бываюⷮ҇ колѣнопоклонѥниꙗ мало кь земли, могоущїимь. а немогоущїимь, мало нѣщо быти оутврьжⷣениꙗ. вь сих же, г҃ оубо колѣнопоклонѥниꙗ, льгко. потомь єлико оубо рещи, бе҃ ѡцѣстиме грѣшнаго и помл҃оуиме. гл҃ти кь себѣ, прострьтѣ имоуще роуцѣ. покланꙗющїимь колѣна и главоу до землѥ. и гл҃ти, сьгрѣших ти ги҃ прости ме, гⷨ҇. тⷤ҇а прочаꙗ, ві҃ побрьже. ꙗко ѥдиноущи рещи накоѥмжⷣо колѣно поклонѥнїи и вьстанїи, прѣжⷣе рⷱ҇еннаꙗ и мольбнаꙗ приносе словеса. тькмо же и равно, а не ѥдиномоу прѣжⷣе варити а дроугомоу ѻстати. нь наставника всѣмь имѣти єклⷭ҇иарха. или дн҃евнаго имѣти їереꙗ. близь сщ҃енныⷯ҇ стоѥщоу двреи, и чинь оуказоующоу ѥмоу. сиꙗ сико дрьжимь, ѥгⷣа не поѥⷨ҇ бь҃ гь҃ наутрни. аще ли ѥⷭ҇, бь҃ гь҃. то сіи вь цр҃кви творити, г҃ низоу поклонѥниꙗ творити. и кь себѣ гл҃ти, ꙗко прѣжⷣе] рⷱ҇нныѥ молбы. [8, лл.168 – 169 об.]

Эта часть текста является действительно утраченной в списке XIII века, а не простой припиской переписчика XIV века, так как первое предложение прерывается на середине, а последнее таким же образом начинается. При этом следует отметить, что в издании Д. Богдановича указывается на этот пропуск, но реконструкция текста в соответствии с Одесским списком не произведена. В рассматриваемых списках было найдено 3 случая таких

отсутствующих отрывков, с пропуском целых глав. Так, пропущены основные части глав «**О како п҄добаѥть иконома поставлꙗти**» и «**О постризающихсе**», а также целая глава «**О панахида҄х ст҃ы҄х ѡ҃цьь и братиѥ наше. почившїихь вь стѣмь мѣстѣ семь: и пакы почити хотещи҄х. како҄д п҄добаѥ҄т пѣти на п҄нах҄ди. и поменоваТи**».

Помимо таких серьёзных пропусков, наблюдаются также пропуски отдельных служебных частей речи, реже – самостоятельных. Наиболее часто пропускаемый союз – *и*: **имете ѡбидїти мѣсто ѡно** [10, f. 38 v] – **и имете ѡбидити мѣсто ѻно** [8, л. 223 об.], **и г҃ь грьдымь противитьсе** [10, f. 14 r] – **г҃ь грьдымь противитсе** [8, л. 182 об.]; частица – *же*: **а смѣренымь даеть благодѣть** [10, f. 14 r] – **смѣренным же дасть бл҄дть** [8, л. 182 об.]; редко встречаются пропуски предлогов: **и высокотворено смѣрениѥ ѡблѣщисѧ** [10, f. 19 r] – **и вь высокотворено смѣрениѥ ѡблѣщисе** [8, л. 178 об.]. Среди пропусков самостоятельных частей речи следующие примеры: **и послоушати игоумена** [10, f. 7 r] – **и послоушати вс҄мѣ игоумена** [8, л. 170], **вьдаривь же тог҄да вь клепалце** [10, f. 17 r] – **оударив же тог҄да вь малоѥ клепалце** [8, л. 175].

Есть также случаи пропусков в списке XIV века: **и здѣ сами себе ѡд инѣхь оуказати сами себе тьщімсе прѣвьзнашаеми** [10, f. 14 r] – **и здѣ сами себе ѿ инѣхь оуказати тьщимсе прѣвьзнашаѥми** [8, л. 182 об.], **и хотещоу избрати из братı избраньнаго** [10, f. 23 r] – **и хотещоу избрати избранного** [8, л. 197], **а вь нощь нощьномь роусѣ** [10, f. 29 r] – **а вь нощьномь роусѣ** [8, л. 206 об.]. Эти пропуски абсолютно не влияют на смысловую нагрузку, они, скорее, напоминают простые описки переписчика, а именно, повтор тех же самых слов в первых двух предложениях и корня слова **нощьномь** – в последнем. Издатели списка XIII века отметили некоторые случаи подобных описок-повторов: **и соблюда[да]ѥ заповѣди его** [10, f. 3 v], **ѣко же нѣкомоу ѿ ст҃ыхь о҃ць речено[но]** [10, f. 24 v], **и иного всего [всего] стежаниꙗ црковьнога** [10, f. 26 v] и др. Ещё один пример **сладького и блгаго [блгаго] пастыря** [10, f. 2 r], в котором была попытка стереть повторяющееся слово, но оно всё же осталось читаемым. Как видим, Одесский список помогает распознать некоторые дополнительные повторы-описки, допущенные в Хиландарском списке.

В указанных списках можно, кроме того, отметить такие текстологические различия, как перестановка слов. Но эти перестановки не влияют на изменение смысла выражений: **иже г҃ь оуготова лоубещимь и** [10, f. 3 r] – **иже оуготова г҃ь любещимь и҃** [8, л. 162], **и причестиѥ ст҃го д҃ха боуди всегда оу вѣкы с всѣми вами амнь** [10, f. 6 r] – **и причестиѥ**

ст҃гго д҃ха боуди всегда сь всѣми вами, в вѣкы аминь [8, л. 166 об.], **єго кьзні и како ихь хощете ѿганати** [10, f. 34 v] – **кьзни єго како хощете ихь ѿгнати** [8, л. 218].

Несмотря на то, что Типик живёт в письменности как единое произведение, при сопоставлении списков встречается много различий в словаре и словообразовании. Подобные различия в науке принято называть лексическими вариантами. Среди них при параллельном рассмотрении списков встречается приблизительно 20 пар разнокоренных вариантов. Так, например: **сьбираєтьсе** [10, f. 37 v] – **приближаєтьсе** [8, л. 222]. Для лучшего понимания приводим контекст: **ѣже слышасте и наоучистесе. сиѣ творити не ѿстоупаите братиѥ. врѣме бо сбираєтьсе. Поминаите д҃ше ваше. и н҃ше же сьмѣрениѥ не забываите вь м҃лтвахь ваших** [10, f. 37 v] – **ꙗже слышасте и наоучистесе. сиꙗ творити не ѿстоупаите братиѥ. врѣме бо приближаєтьсе. Поминаите д҃ше ваше. и наше же смѣрениѥ не забываите вь м҃лтвахь ваших** [8, л. 222]. По данным словарей, эти лексемы имеют разный объём значений: **приближатисе** – 'приближаться'; **сьбиратисе** – 'собираться вместе, накапливаться, сосредотачиваться, 'готовиться к нападению, собираться идти войной'. По контексту можно понять, что время, о котором говорится в тексте, – это время приближения смерти, к которой нужно готовиться. Приведённый пример показывает, как по-разному переписчики воспринимали значение отдельных лексем, хотя содержание текста в целом расценивалось приблизительно одинаково.

В исследуемых списках есть также примеры синонимов: **єдиночедаго** [10, f. 39 r] – **єдинороднаго** [8, л. 224]. Обе лексемы имеют значение 'единственный (о ребёнке у родителей), единородный'. Из контекста становится ясно, что речь идёт о Сыне Божием. Трудно определить, почему переписчики употребляют тот, а не иной синоним, но можно предположить, что один из них на определённой территории был в активном употреблении, а списки, как известно, писались в разных локусах.

Приведём ещё один пример: **по м҃лтве. толи же кь своимь поити кѧлиꙗмь** [10, f. 9 v] – **и скончавшисе м҃лтвѣ, толи же кь своимь келиꙗмь поити** [8, л. 185]. Оба варианта имеют одинаковое значение, различие же наблюдается на стилистическом уровне: 1-й стремится к разговорному стилю с сокращением высказывания, а 2-й – более полный и уточняющий, с использованием дательного самостоятельного.

Сравнение списков показало, что этот памятник даёт также материал словообразовательных разночтений. Среди них пары слов, различающихся префиксами: **чающімь на трапезоу позваниꙗ** [10, f. 13r] – **чающїимь на**

трапезоу вьзваниꙗ [8, л. 181], **а ѡ немощныхь печаль на волоу игоуменовоу налагаю** [10, f. 10 r] – **А ѡ немощны͡х печаль, на волю игоуменовоу прѣлагаю** [8, л. 188]; **быхь вь манастыри ншемь ст҃ыѥ вл҃чице** [10, f. 37 v] – **быхь вь монастыри нашемь прст҃ыѥ вл҃чце** [8, л. 222]. В первых двух примерах видим однокоренные слова, образованные с помощью разных приставок, а в двух вторых – синонимичные пары: слово с приставкой – однокоренное бесприставочное слово.

Следующие слова в параллельных местах текста различаются суффиксами: **то да вы есть соупьрь на страшнѣмь соудіщі** [10, f. 38 v] – **то да вы ѥ҃с соупьрникь на страшнѣмь соудищи** [8, л. 223 об.], **вьсакого нечистьства** [10, f. 19 r] – **и всакого нечистотьства** [8, л. 177 об.], **наоучаѥми** [10, f. 27 r] – **наоучаваѥми** [8, л. 204 об.]. В данных примерах слова также не меняют своих значений, но образованы они с помощью разных суффиксов. Большое количество лексико-словообразовательных разночтений отражает общую активизацию переписчиками словообразовательных потенций языка с целью поиска стилистического разнообразия, а не создания новых значений.

Кроме того, сравнение списков выявило некоторые грамматические замены: **по хотѣнию игоуменовоу** [10, f. 9 v] – **сь хотѣниѥмь игоуменовѣмь** [8, л. 185 об.]. В этом примере разные предложно-падежные формы главного слова влияют на падеж зависимых слов. Есть также примеры глагольных вариантов, отличия между которыми состоят в несовпадении видов. Например: **да *не створеть* стрьпьтьна вьставше ѿ трапезы** [10, f. 30 v] (совершенный вид) – **да *не твореть* стрьпьтнаа вьставше ѿ трапезы** [8, л. 208 об.] (несовершенный вид). В следующей паре вариантов в списке XIII в. употреблена форма инфинитива, а в списке XIV в. – личная форма (первое лицо, единственное число): **и *положити* д҃шоу мою** [10, f. 31v] – **и *положоу* д҃шоу мою** [8, л. 210 об.].

Итак, сличение списков открывает многие текстологические разночтения в параллельных местах текста. Это и пропуски частей глав, и даже отсутствие отдельных глав, и лексические различия, к которым относятся разнокоренные варианты, словообразовательные варианты и варианты, отличающиеся грамматическими характеристиками. Рассмотрение подобных разночтений важно для реконструкции изначального состава памятника. Оно может дать возможность исследователям определить состав словаря изучаемой эпохи, показать словообразовательные приёмы на определённых этапах развития языка. Продолжение подобной работы является необходимым для выявления системных связей между сохранившимися списками Типика св. Саввы Сербского с целью восстановления максимально возможного изначального

состава памятника-оригинала. А для этого необходимо принимать во внимание все дошедшие до нас источники, хотя бы и значение их было не равновелико, сравнивая при этом их с греческим оригиналом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Богдановић Д.* Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. – Београд, 1978. **2.** Епископ Димитрие Типик Хиландарски // Споменик XXXI. – СКА, 1898. – С. 37 – 69; **3.** *Јовановић Т.* Препис извода Хиландарског типика у збирци Румунске академије наука// Међународни научни скуп: Осам векова Хиландара. – Београд, 2000. – С. 193 – 201; **4.** *Јовановић Т.* Хиландарски типик према препису таха монаха Марка // Хиландарски зборник, № 10. – Београд, 1998. – С. 235 – 277; **5.** Лазар Мирковић Хиландарски Типик. – 1935, књ. XLIV. – С. 170 – 218; **6.** Списи Светог Саве / Издао их Д-р Вл. Ћоровић. – СКА, Београд, 1928; **7.** Типик или устав српске лавре Хиландару у св. Гори, који је написао њезин основалац св. Сава. Прилог архимандрита Леонида// Гласник српског ученог друштва. – 1868, књига VII. – С. 171 – 224; **8.** Типик святого Саввы Сербского (рукопись) // сб. Житие святого Симеона Сербского и Типик святого Саввы Сербского. – XIV век. – С. 159 – 224; **9.** *Ћоровић В.* Завалски рукопис Хиландарског типика // Јужнословенски филолог, књ. II, свеска 1 – 2, Београд, 1921. – С. 120 – 121; **10.** Хиландарски типик / Приредио Димитрије Богдановић. – Београд: Народна библиотека Србије, 1995. – 173 с.; **10.** *Шафарик Ј.* Типик Светог Саве првог архијепископа и просветитеља српског, за монастир Хилендар у Светој Гори Атонској // Гласник Српског ученог друштва, књ. III, свеска XX. – Београд, 1866. – С. 157 – 213.

Рудь І.А. (Київ, Україна)

Жанрово- стилістичні особливості перекладу англомовних юридичних документів

У статті розглянуто стилістичні та структурні особливості англомовних юридичних документів, а також специфіка їхнього відтворення у перекладі українською мовою. Особлива увага приділена специфічній лексиці, характерній для юридичних документів.
Ключові слова: *лексика, юридичні документи.*

В статье рассматриваются стилистические и структурные особенности англоязычных юридических документов, а также специфика их перевода на украинский язык. Особенное внимание уделено специфической лексике, характерной для юридической документации.
Ключевые слова: *лексика, юридические документы.*

In this article one raises the stylistic and structural pecularities of English law documents, and the specific feature of its reproduction into the Ukrainian. The main attention is paid to the specific lexycs common for law documents.
Key words: *lexycs, law documents.*

Виникнення й існування функціональних стилів обумовлено специфікою умов спілкування в різних сферах людської діяльності. Стилі розрізняються як за можливістю або неможливістю вживання тих чи інших елементів або конструкцій, так і за їхніми частотними співвідношеннями. Спеціальний (технічний) термін може зустрітися в розмовному стилі, але ймовірність появи його тут зовсім інша, ніж у технічному тексті з певної спеціальності, тому що терміни не є характерними для розмовного.

Власне назва «функціональні стилі» у повній мірі розкриває сутність цього поняття, тому що специфіка кожного стилю випливає з особливостей функції мови в певній сфері спілкування. Стилістика мовної діяльності розглядає сукупність моделей, що породжують, висловлень і текстів орієнтованих на оптимізацію використання номінативних комунікативних і експресивних засобів мови шляхом їхньої селекції й комбінації для досягнення певного прагматичного ефекту в заданих умовах спілкування.

Основним поняттям стилістичної мовної діяльності є поняття стилю мовної діяльності, що ми визначаємо як суспільно усвідомлений стереотип мовної поведінки. Стереотип мовної поведінки або функціональні стилі мовної діяльності являють собою норми побудови певних досить широких класів текстів або висловлень, в яких утілюються узагальнені соціальні ролі – політик, учений, поет, батько, мати.

Ці норми, як і всякі норми мовної поведінки визначаються рольовими приписаннями, які суспільство пред'являє до мовців (авторів). Суб'єкт мовлення (автор) знає, що тексти або висловлення певного роду, що переслідують конкретну мету, треба будувати так, а не інакше, і знає, що інші чекають від нього саме такого мовної поведінки. Кількість стереотипів мовної поведінки є досить значною.

Жодне суспільство не може існувати без системи, що регулює відносини між його членами. У будь-якому суспільстві такі відносини регулюються за допомогою мови. Жоден юридичний процес не може обійтись без мови, яка виступає у ролі посередника процесу, а іноді навіть і результату. У культурах, що мають писемність, юридичні норми та процедури, одноразово встановлені та стандартизовані, породжують особливу мову юриспруденції. Мова, якою створюються юридичні документи, докорінно відрізняється від загальновживаної мови. Вона має свої лексичні, граматичні та стилістичні особливості. Це дає підстави говорити про утвердження особливої спеціальної мови, мови права, мови закону, мови юриспруденції.

Особливості взаємозв'язку мови та права здавна цікавлять мовознавців та правознавців. Сучасна особлива актуальність проблем, пов'язаних з текстами юридичних документів, обумовлена значними змінами, що відбулися у сфері політичних та економічних міжнародних відносин в останні десятиріччя. Ця тема все частіш привертає увагу дослідників.

Мова права має на увазі спеціалізованість лексики, яка охоплює широкий спектр правових галузей та інститутів. У силу різноманітності правничих сфер, на сучасному етапі у лінгвістиці існує проблема, пов'язана з виділення мови права в окремий професійно орієнтований пласт мови. Проте у дослідників немає сумнівів у тому, що існує юридичний дискурс, що має свою структуру, закономірності та інформаційне поле. У центрі уваги лінгвістики, зокрема соціолінгвістики, знаходиться вивчення інституційних видів спілкування, разом з тим юридичний дискурс як один з видів інституційного мовного спілкування є недостатньо висвітленим у лінгвістичній літературі. Недостатність вивчення юридичного дискурсу і визначає **актуальність дослідження.** Крім того, на сучасному етапі у сфері юриспруденції та економіки спостерігається тенденція активного розвитку між суб'єктами бізнесу різних країн.

У якості **матеріалу** дослідження використовуються тексти міжнародних угод укладених між Україною та країнами Євросоюзу.

Предметом дослідження є особливості перекладу англомовних юридичних документів, тобто писемна форма мови юриспруденції, для якої характерні певні критерії та вимоги, оскільки юридичні документи, як і будь-які інші писемні тексти є комунікативними подіями, що мають місце у певних соціокультурних умовах. Юридична мова розглядається як один з видів інституційного спілкування, як інституційний дискурс, пов'язаний з певними функціями учасників цього спілкування, а також суспільними ритуалами та стереотипами.

У зв'язку з тим, що юридичні тексти різняться своїми функціями, їх класифікують на прескриптивні, дескриптивні та змішані [3, 143]. Тексти міжнародних угод належать до прескриптивних текстів так само як закони, регулювання, кодекси, контракти, договори. Ці нормативні документи є інструментами правових відносин, що містять правила поведінки та норми, яких повинен дотримуватися індивід при законній правовій діяльності. Отже, ці документи наказують, диктують, що треба робити, або не робити, щоб бути легально послідовними та уникнути негативних наслідків.

Семантика текстів міжнародних угод пов'язана з їх інтерпретацією як системою знань про основні закономірності з'ясування та роз'яснення правових норм, що охоплюють граматичні, логічні, історико-політичні та системні способи тлумачення. Дослідницьким шляхом доведено, що ті або інші фрагменти дійсності, зв'язки і відносини знаходять висвітлення в мові як суспільному явищі. Існують деякі особливості текстів міжнародних угод, які ведуть до труднощів, що виникають у процесі їх інтерпретації.

Мова англомовних правничих документів характеризується низкою жанрово-стилістичних особливостей: звичайні слова використовуються у незвичному значенні, речення мають ускладнену синтаксичну структуру, часто зустрічаються архаїзми у відносно первозданному вигляді, слова французького походження вживаються поряд зі словами англо-

саксонського походження, фрази та слова латинською мовою часто вживаються без перекладу, синоніми (парні та потрійні) використовуються для позначення одного поняття з метою уникнення двозначності, іноді низка синонімів вживається для ситуації з різних сторін, свідомо вживаються не зовсім точні слова та фрази для можливості інтерпретації, у документах окремі слова пишуться з великої літери або ж повністю великими буквами, кожна деталь має значення, вживаються формальні чи церемоніальні слова та конструкції, терміни з точним добре зрозумілим значенням вживаються поряд з жаргоном, використовується велика кількість кліше та усталених виразів (особливо це характерно для контрактів та документів)

Так, одним з таких труднощів є те, що в текстах міжнародних угод зустрічається значна частина загальновживаних слів *(avoid, money)*; загальновживані слова зі спеціальним значенням *(agreement, assessment, utility, valid, warrant)*, спеціальні юридичні терміни *(pleader, lawyer, reversal, party*), спеціально-технічні терміни, що відображають галузь спеціальних знань *(average rate, balance of migration, unfair competition, assess damages)* тощо.

Тексти міжнародних угод також характеризуються запозиченнями з латинської мови *(lex loci actus, ex parte, corpus delicti),* з французької мови *(appeal, plaintiff, lien, verdict).*

До кола проблем, пов’язаних із розумінням текстів міжнародних угод, входить також проблема синонімії й омонімії юридичних термінів, яка розглядається в контексті створення загальноправового тезауруса, а також проблема уніфікації термінології юридичної мови, під якою розуміють вживання стереотипних зворотів і виразів, розгорнені визначення термінів

Розгляд факторів передачі будь-якого тексту в умовах міжкультурної комунікації будується з урахуванням основних особливостей мовної культури, типу і механізму соціального кодування рідної (української) і іноземної (англійської) мов. Такий підхід дозволяє виявити нову точку зору на вирішення практичних задач, позв'язаних із проблемами перекладу, наприклад, юридичного тексту. Чільну роль у цьому зв'язку грає не тільки володіння соціальними знаннями правових норм, юридичної термінології, судово-процесуальних систем, але й особистісні якості перекладача, тому що передача будь-якого тексту припускає взаємодію суверенних і національних мов, і, відповідно, культурних концептів. Для досягнення адекватної передачі тексту необхідно володіти специфікою образів і зв'язаних з ними програм діяльності тих типів культур, між якими ведеться комунікація.

Саме передача тексту є однією з форм взаємодії культур, вона дає певне уявлення про чужу культуру. На думку чеських лінгвістів В.Матезіуса і В.Прохазки, передача тексту – це не тільки заміна мови, але і функціональна заміна елементів культури. Така заміна не може бути повною, оскільки вимога передачі тексту повинна читатися як оригінал

навряд чи здійсненний, тому що вона має на увазі повну адаптацію тексту до норм іншої культури [13, 183].

Будь-який перекладач, працюючи з юридичним текстом, повинний враховувати вимоги узусу – мовні звички носіїв мови передачі тексту, не порушуючи звичне сприйняття правового документа. Розбіжності лінгвоетнічного характеру між носіями іноземної мови і мови передачі тексту можуть носити як культурно-історичний, так і актуально-подійний характер.

Найбільш повне спілкування між різномовними комунікантами здійснюється шляхом створення мови передачі тексту, комунікативно рівноцінного іншомовному оригіналові, тобто, шляхом його перекладу. Поняття «комунікативна рівноцінність» текстів украй важлива для розуміння механізму передачі іншомовного матеріалу. Для комуніканта два тексти виступають як рівноправні форми існування того самого повідомлення, вони рівноцінні в їхньому функціональному і структурно-семантичному ототожненні. Під час передачі юридичного тексту досягнення такої адекватності можливо лише, коли сам перекладач володіє «юридичною грамотністю», причому як іноземною, так і рідною мовою [11, 45].

Найбільша проблема в цьому випадку – неможливість у деяких випадках знайти точний, адекватний переклад з однієї мови на іншу. Це ускладнює роботу перекладача, створює певні перешкоди у використанні іншомовного юридичного документа.

Різні види перекладацької діяльності в неоднаковою мірою зберігають близькість до перекладу і, відповідно, відтворюють оригінал з більшою або меншою повнотою. Оскільки досягнення ідеального перекладу є не зовсім можливим, то перекладачеві доводиться йти на різного роду компроміси.

«Ступінь же реального наближення двомовної комунікації з перекладом до комунікації одномовної, природно, залежить від майстерності перекладача, але також і від ряду об'єктивних обставин. До таких, в останню чергу, відносяться властивості тексту, що перекладається, і спосіб виконання перекладу» [5, 17]. Наприклад, юридичний документ є особливим перекладом, де мова повинна забезпечувати реалізацію суспільного призначення і відповідності правовому узусу.

Здійснюючи переклад юридичного тексту, перекладач навмисно відступає від структурної і смислової відповідності між двома сторонами комунікації на користь їх рівноцінності в плані дії. Так, юридичний текст є однією з найважливіших життєвих форм виразу права. Юридичний документ, інший письмовий носій перекладної юридичної інформації, має текстові особливості, своєрідне вираження у мові. Не дивлячись на наявні суперечності в поглядах учених-лінгвістів і юристів, більшість єдина в тому, що всякий текст має лексичну, логічну і граматичну основи, певним чином організовані з метою передачі інформації. Немає сумніву, що юридичні тексти в перекладі з іноземної мови на мову перекладу незалежно від їх функціонального призначення і прагматичної ролі мають такі ж основи.

Треба зазначити, що правом є сукупність правил поведінки індивідів і груп в суспільстві, що приписують кожному певну форму дій і що формують принципи дозволу спірних питань. Тому мова перекладу юридичного документа повинна в цілому відповідати трьом умовам: бути точним, ясним і достовірним.

Текст більшості документів має рівний і спокійний стиль, що не викликає додаткових асоціацій і не відволікає від суті документа. Нейтральний виклад юридичних норм підвищує ефективність правового регулювання.

Якість юридичного перекладу певним чином впливає на ефективність правозастосування, ступінь регламентації конкретних стосунків. Аналіз текстів, що стосуються правничої сфери, представляє інтерес для лінгвістичного вивчення структури дискурсу та виявлення особливостей дискурсів різного типу, оскільки спеціалізована спрямованість таких текстів дозволяє визначити найбільш яскраві та специфічні характеристики юридичного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Алєксєєва І.С.* Професійний тренінг перекладача. – К., 2001. – 288 с; **2.** *Арнольд І. В.* Лексикология современного английского языка. – М., 1993. – 295 с.; **3.** *Багмут Й.А.* Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. – К.:.НД, 1968. – 189 с.; **4.** *Борисова Л.І.* Основні проблеми науково-технічного перекладу. – М., 1983. – 212 с; **5.** *Бреус Е. В.* Основы теории и практики перевода. – М., 2000; **6.** *Головін В.М.* Термінологія. – М., 1981; **7.** *Коваленко А. Я.* Науково технічний переклад. – К., 2001; **8.** *Казакова М. В.* Практические основы перевода. – СПб., 2001; **9.** *Калюжна В.В.* Стиль англомовних документів. – К.,1982; **10.** *Карабан В.* Теорія і практика перекладу з української мови на англійську мову. – Вінниця, 2003; **11.** *Карабан В.* Переклад англійської наукової і технічної літератури. К., 2002; **12.** *Назаров В.Ф.* Курс юридичного перекладу. – М., 2000; **13.** *Рецкер Я.І.* Пособие по переводу с английского языка на русский язык. – М., 1982; **14.** *Сапожник І.* Дискурс комерційного права: основні фактори // Матеріали IV Міжвузівської конференції молодих учених. – Ч. 2. – Донецьк, 2006.

Скорина А.С. (Київ, Україна)

Праксеологічні засади дій перекладача-редактора в роботі над публіцистичним текстом

Стаття підіймає проблему правильності та доцільності редакторського втручання в текст перекладу. На прикладі статей культурологічного тижневика What's On автор намагається з'ясувати межі втручання редактором в текст перекладу. Перекладач вдається до традиційних засобів – перекладацьких трансформацій, а редактор вживає правки задля досягнення стилістичного ефекту в опрацюванні тексту. Тому, задачею автора цього дослідження є вдатися до праксеологічного осмислення засад дій, які допомагають раціоналізувати перекладацько-редакторську діяльність.

***Ключові слова**: редагування перекладу, правки, перекладацькі трансформації, культурологічна журналістика*

Статья поднимает проблему правильности и целесообразности редакторского вмешательства в текст перевода. На примере культурологического еженедельника What's On автор определяет допустимые границы вмешательства редактором в текст перевода. Переводчик использует традиционные инструменты – переводческие трансформации, а редактор использует правки для достижения стилистического эффекта в обработке текста. Поэтому, задачей автора этого исследования является праксологическое осмысление действий, которые помогут рационализировать переводческо-редакторскую деятельность.
***Ключевые слова**: реактирование перевода, правки, переводческие трансформации, культурологическая журналистика*

This article raises the problem of equivalence and timeliness of editing invasion into the text. Taken What's On as an example we try to identify the boarders of editor's invasion in the translation text. While the translator uses traditional tools – translation transformations, the editor uses proofreadings to achieve the stylistic effect. Therefore, the author's aim of the article is rationalizing of the translation-editing activity.
***Key words**: translation editing, proofreadings, translation transformations, cultural journalism*

Праксеологічними прийнято вважати такі характеристики діяльності, які оцінюють з точки зору правильності, доцільності, раціональності, продуктивності. Таке розуміння знаходить відгук у відповідній системі понять праксеологічних засад діяльності редактора. Посилаючись на більшість посібників з редагування, запропонованих радянськими вченими, межі втручання в текст редактором завжди вважалися довільними. В перекладацькій практиці, натомість, межі втручання в текст перекладу були врегульовані дотриманням і вживанням перекладацьких трансформацій. Вважаючи це питання **актуальним** в сучасному мовному дискурсі, ми спробували вдатися до нормування роботи перекладача-редактора. **Метою**, яку ми ставимо перед собою в написанні цієї статті є, насамперед, філософське осягнення поняття якості перекладу, норми, аналіз типів помилок тощо. **Матеріалом** дослідження стали примірники англомовного тижневика What's On, що розповсюджується в Києві, а саме перекладені тексти інтерв'ю, статей, заміток тощо, та їх редагований варіант носієм мови. **Предмет** дослідження — це норми перекладу та норми їх редагування на основі виділення критеріїв якості; праксеологічні засади, якими повинен керуватися будь-який перекладач-редактор. Об'єкт дослідження становлять граматичні елементи та структури в оригіналах, перекладах та відредагованих варіантах текстів публіцистики.

Говорячи про праксеологію редагування перекладу, залежно від характеризованого аспекту професійної активності редактора, виокремлюють кілька смислових рядів.

Перший складається з понять, що позначають ідеальний образ діяльності, та є певним орієнтиром для наступного практичного

застосування. Усвідомлюючи, якою має бути діяльність, ми можемо цілеспрямовано її забезпечувати з наміром відповідати в своїх діях заданим зразковим характеристикам.

У цьому ряді центральне місце посідає поняття якості редакторського опрацювання перекладеного тексту як узагальнюючої характеристики. До того ж, воно розкривається та конкретизується через систему таких понять, як кваліфікація, компетентність, культура, майстерність, стиль і тощо.

До вищезазначеної групи долучаються так звані інструментальні поняття, які позначають способи проявлення зазначених характеристик, здебільшого, оцінка та самооцінка діяльності редактора-перекладача. Далі йдуть характеристики, пов'язані з конкретизацією способів, за допомогою яких може здійснюватися оцінка: редакторська рефлексія, редакторський аналіз перекладу тощо.

Друга група праксеологічних характеристик вказує на якості дій, що проявляються при правильній організації редакторської діяльності, що сприяють тому, щоб вона проходила успішно.

Третя група понять та аспектів праксеології, якими оперує перекладач-редактор, дозволяє аналізувати та оцінювати його діяльність з точки зору досконалості її структури. Сюди належать редакторські цілі перекладу, задачі, методи, засоби, форми, результати, однак в їх праксеологічній інтерпретації.

До четвертої групи відносять характеристики, які визначають організаційно-процесійну сторону поведінки редактора. До неї відносять стратегію редакторської діяльності, логіку, тактику, професійну поведінку, методику, техніку.

Нижче наводимо приклад українською **(У),** його переклад **(А)** і подальшу редактуру носієм мови **(А*).** В цьому уривку з інтерв'ю з українською співачкою Ані Лорак видно, що редактор вносить чималі зміни в англомовний текст, роблячи його милозвучнішим з точки зору англіцистики. Перекладач вдається також до **декомпресії перекладу**, тобто збільшення обсягу речення цільової мови порівняно з обсягом речення мовою оригіналу. Причиною цього явища часто виникають особливості граматичної і лексичної будови мов, а також відмінності норм і традицій мовлення різними мовами:

> Мати спитала її: «Ти справді цього хочеш?» «Звісно», - вона відповіла, одержима своєю заповітною мрією *співачки*. Ані було 14, коли вона покинула **батьківський дім**, і, сповнена рожевих мрій, почала підкорювати Київ. 15 років потому її мрія збулася **(У).**
>
> Her mother asked her, "Do you really want it?" "Of course I do," she replied driven by her lingering dream **of singer's career**. Ani was 14 when she left **her home** and **full of rosy dreams** she started conquering Kyiv. It has been lasted 15 years till she became on the top of her popularity and her life-long ambition came true **(A)**.
>
> Her mother asked her, "Do you really want it?" "Of course I do," she answered, driven by **her dream** of **making it big as a singer**. Ani was 14 when she left home and, **powered by her hope and talent**, started to conquer Ukraine. Fifteen years later she's succeeded **(A*).**

Насамкінець, виділяють коло понять, на базі яких можна вивчати і

описувати продуктивність функціональних ролей редактора: взаємодія автора, перекладача та редактора, позиція кожного та межі втручання у текст.

Критерії якості роботи перекладача-редактора. В ході професійного навчання, підвищення кваліфікації або росту в кар'єрі виникає праксеологічна задача зведення різних типів та форм професійної діяльності до *теоретичного конструкту*, який би відобразив загальні закономірності властиві будь-якому виду. В даному випадку мова йде про ознаки редакційної діяльності, її цінності та зміст, компоненти та функції, особливості результату та критерії її оцінки. Виходячи з цього, *призначенням праксеології* є присутність в редакторській діяльності того, що визначає її якісну відмінність від інших видів професійної активності.

У філософському розумінні *якість* – це сукупність усіх суттєвих, стійких властивостей та характеристик об'єкта або явища. Якість розуміють як наявність специфічних ознак, особливостей, що відрізняють 1 предмет або явище від іншого.

Із **специфіки професійної якості** очевидно, що логічні аргументи чергуються із емоційними. Такими й мають бути кроки редактора під час роботи з автором, або перекладачем. *Задача* редактора тут – знайти різні за характером аргументи, щоб автор згодився на внесення змін у текст. Насамкінець, пильна увага до етичної сторони відносин в структурі автор→перекладач→редактор у процесі правки оригіналу формує рівень професійної культури редактора.

З позиції культури мовлення, типологія норм, слідування яким забезпечує ефективність спілкування, представлені *мовними*, чи системними, стилістичними та комунікативними нормами.

Розуміння поняття *мовні норми* позначає «сукупність мовних засобів та закономірностей їх використання, властивих даній формі існування мови, які приписані їй комунікативним співтовариством і які, відповідно, дане комунікативне співтовариство використовує як обов'язкові».

Окремо визначають поняття *перекладацької норми*, за допомогою якої здійснюють оцінку якості перекладу. Для досягнення високої якості перекладу перекладач повинен спів ставляти текст перекладу з оригіналом, оцінювати і класифікувати можливі помилки, вносити необхідні правки. Надалі оцінкою якості перекладу і класифікацією помилок займається велика кількість осіб, які аналізують результати перекладацької праці. До них належать: редактори, критики, замовники викладачі-перекладознавці і т.д. Якщо перекладач повинен виконувати певні вимоги, тоді оцінка результату його роботи вимірюється ступенем дотримання вимог. Як сам перекладач, так і ті, що оцінюють якість його роботи, притримуються точки зору, що вірний переклад повинен відповідати встановленим вимогам. Сукупність таких вимог називають **нормою перекладу**. Якість перекладу визначається ступенем його відповідності перекладацькій нормі та характером випадкових або свідомих відхилень від цієї норми. Нормативні ж вимоги

формулюються у вигляді принципів або правил перекладу. Нормативні положення можуть бути загальними або частковими, охоплювати окремі, приватні випадки або стосуватися окремого виду перекладу [5].

Порівняльна складність для перекладу різноманітних фраз оригіналу може бути оціненою шляхом визначення ступеню складності перетворень, до яких вдаються під час перекладу. Задля досягнення практичних цілей необхідна така система критеріїв, яка перш за все, виходила б з градації помилок та базувалася на ступені викривлення змісту оригіналу при перекладі. Така система не повинна бути суто «арифметичною», щоб дати можливість оцінювачу (редактору, перекладознавцю чи критику) взяти до уваги всю сукупність нормативних вимог. Разом з тим вона повинна давати можливість цифрової оцінки якості перекладу, скажімо, за п'ятибальною шкалою. Для рішення такої задачі можна застосовувати різні методи класифікації значеннєвих помилок. Подібні критерії варто вважати умовними. В них можуть вводитися додаткові коефіцієнти в залежності від ступеня важливості матеріалів, що перекладаються, а також типу перекладу (офіційний, робочий, чорновий). Використання таких оцінок може бути цілком виправданим лише в учбово-тренувальних цілях. Зазначені методи оцінки якості перекладу характеризують лише загальні принципи використання різних нормативних критеріїв. Тому розробка таких систем оцінки перекладів стає задачею спеціальних теорій перекладу [5].

Цією роботою ми спробували виділити та сформулювати послідовність дій літературного редактора, окреслити межі його втручання в перекладений текст. Праксеологія вимагає правильності, доцільності та послідовності виконання тих чи інших дій. Незважаючи на те, що роками ведеться дискурс стосовно ролі редактора в тексті, його творчості та варіативності в переосмисленні тексту, ми все ж вдалися до структуризації, методологізації його роботи над перекладеним текстом, що може стати початком більш адекватної редактури, тобто такої, яка буде максимально наближеною до оригіналу. Таким чином, щоб редактура була якісною, перекладач-редактор повинен вдаватися до застосування різних методів класифікації помилок та визначення одиниці перекладу як мінімальної одиниці тексту оригіналу, яка перекладається як єдине ціле. Саме такі методи, на нашу думку, допоможуть зберегти індивідуальний стиль автора, його творчу манеру та спосіб викладу, а також допоможе структурувати кооперацийну лінійку «автор» - «перекладач» - «редактор».

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Арнольд И. В.* Стилистика современного английского языка. — Л.: Просвещение, 1973. – 140 с.; **2.** *Волощак М. Й.* Довідник для журналістів: мовні поради. – К.: Просвіта, 2001. – 204 с.; **3.** *Григораш Д. С.* Теорія і практика редагування газети. – Львів: Вид-во Львів.ун-ту, 1966. – 451с.; **4.** *Зелінська Н. В.* Теоретичні засади роботи редактора над літературною формою тексту. – К.: УМК ВО, 1989. – 218 с.; **5.** *Комиссаров В. Н.* Теория перевода. — М.: Высшая школа, 1990. – 136 с.; **6.** *Партико З. В.* Загальне редагування:

нормативні основи: Навч. пос. – Л.: ВФ Афіна, 2006. – 416 с.; **7.** *Різун В. В.* Літературне редагування. – К.: Либідь, 1996. – 279 с.; **8.** *Романова С. П.* Пособие по переводу с английского на русский. – М.: КДУ, 2007. – 176 с.; **9.** *Сикорский Н. М.* Теория и практика редактирования. – М.: Высшая школа, 1980. – 345с.

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ:

1. What's On/Ani Lorak: 15 Years on the Scene. – 2007. – Feb. 16.

Стоянова Д.Ф. (Одеса, Україна)

Деякі біографічні довідки про Йосифа Брадатого

У статті розглядаються основні біографічні моменти життя монаха-таксидіота Рильського монастиря Йосифа Брадатого, висвітлюються значення і роль його перекладацької, літературної і проповідницької діяльності в історії болгарської культури XVIII ст.
Ключові слова: *Йосиф Брадати, культура XVIII ст.*

В статье рассматриваются основные биографические моменты жизни монаха-таксидиота Рыльского монастыря Иосифа Брадатого, определяются значение и роль его переводческой, литературной и проповеднической деятельности в истории болгарской культуры XVIII в.
Ключевые слова: Иосиф Брадаты, культура XVIII ст.

The article investigates some biographical details of *Josiph Bradati's* life, travelling friar's (taksidiot) *from Rylsky Monastery. His* importance and *role as translator, writer and preacher in the cultural history of* XVIII *are determined.*
Key words: *Josiph Bradati, cultural history of* XVIII.

Як відомо, одним з проявів тенденції демократизації культури на Балканах у XVI-XVII ст. є відмова від важкодоступної для розуміння широкому загалу традиційної літературної мови як інструменту культурного спілкування і створення нових книжних мов на народній основі [10, 17]. Соціально, економічно і політично зумовлені, ці процеси по-різному протікали у балканських народів. У Греції, наприклад, у XVI ст. з'являються твори Феофана Елеавулка, Йоакінія Картаноса, Дамаскіна Студита, Дорофея Монемвасійського, написані мовою, близькою до тогочасної новогрецької (дімотіке). Як поштовх до виникнення болгарської літературної мови на народній основі велику роль відіграв переклад збірника Дамаскіна Студита «Θησαυρο/ς» – «Скарб» [16, 3, 18, 5]. Не зменшуючи значення грецького впливу, абсолютизувати його проте не варто, особливо якщо взяти до уваги, що перші переклади збірника зроблені «архаїчною традиційною мовою пізнього євтимієво-ресавського правопису» [3; 4; 19, 16-18.]. Процес формування болгарської літературної

мови на народній основі як стилістично нейтральної мовної норми був спричинений цілим рядом екстралінгвістичних факторів. Він розпочався у XVII ст., коли болгарські архаїчні (як перекладні, так і оригінальні) тексти підлягали реадаптації, метою якої було зробити їх зрозумілими для неосвічених народних мас. У XVII – XVIII ст. Болгарія досягла подібного стану соціально-культурного і ідеологічного розвитку, який був у Греції в XVI ст. [7, 50]. Нагадаємо, що два переклади XVII і XVIII ст. в Росії, чи не єдиній вільній слов'янській державі тієї доби, були абсолютно непродуктивними і не отримали свого розвитку, оскільки не відповідали тогочасним літературним тенденціям і не задовольняли культурних потреб [22, 13]. Важливий не скільки факт перекладу збірника Дамаскіна Студита, скільки сприйняття самої і д е ї створення літератури живою розмовною мовою [10, 27].

Збірники перекладів «Скарбу» і їх численні переписи отримали за ім'ям автора назву «дамаскіни» [22:, 5]. Однак, ще архаїчні дамаскіни середньогороського типу почали доповнюватися так званими недамаскіновими словами (оригінальними та перекладними творами староболгарської епохи, релігійно-повчальними словами друкованих російських Прологів, новостворениими компілятивними творами, які не мали грецьких відповідників, творами інших новогрецьких авторів), кількість і різноманіття яких з часом зростала [19, 284]. В кінці XVIII – на початку XIX ст. до складу деяких дамаскінів слова «Скарбу» могли не входити взагалі.

В Одеській національній науковій бібліотеці ім. О. М. Горького в рукописному фонді В. Григоровича під № 1/154 зберігається дамаскін XVIII ст. «Сборникъ словъ и повѣстии на новоболгарском языкѣ», до складу якого входить перепис перекладу з грецької, зробленого, як зазначається в приписках, Йосифом Брадатим, Недільних повчань та Оглашеній Теодора Студита, а також перепис Жіночого збірника, авторство якого також приписують Брадатому.

Йосиф Брадатий – видатний болгарський культурний діяч XVIII ст. Засновник Рильської літературної школи, перекладач, автор оригінальних творів, упорядник збірників, переписувач, палкий оратор-проповідник [1, 74], він чимало зробив для утвердження «простої», народної мови як комунікативного засобу в літературі, проповідуванні, в отриманні релігійно-церковної та світської освіти. Йосиф Брадатий особливо наголошував на необхідності світського виховання, адже без нього неможливий повноцінний розвиток майбутнього [9, 59]. За прогресивність поглядів, які ламали здавна встановлені, застарілі правила суспільного ладу і освітлювали могутнім променем просвітительства шлях до нової доби в болгарській культурі, Йосифа Брадатого по праву вважають предтечею болгарського Відродження [14, 53]. Масштабна, багата і новаторська в ідеологічному плані літературна діяльність Йосифа Брадатого підготувала появу великих майстрів слова епохи Відродження – П.Хілендарського, С.

Врачанського, П. Берона, П.Славейкова.

Перу Йосифа Брадатого належить переклад майже всіх слів «Скарбу» Дамаскіна Студита [22, 85; 2, 55; 14, 55], окремих творів Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Василія Великого, Єфрема Сиріна [22, 55], багатьох житій святих, церковно-проповідницьких слів повчально-моралізаторського характеру. В процесі перекладу Йосиф часто відхиляється від оригіналу, додає, вилучає цілі пасажі, вводить власні зауваження, роздуми, спостереження, насичує побутовими подробицями життя болгарського народу, наснажує емоційністю [9, 58]. У такій творчій інтерпретації перекладні твори наближаються до індивідуально-авторських [2, 55]. Отримавши національно-болгарське забарвлення, вони стають актуальними і дуже популярними серед населення. Однак, найбільшу частину спадщини Йосифа Брадатого складають компіляції. Він комбінує найрізноманітніші літературні джерела (старобoлгарські оригінальні твори і переклади, грецькі оригінали, церковнослов'янські друковані книги та ін.), деякі частини яких, на власний розсуд, перекладає, переписує, переказує, переспівує. Книжник настільки вільно користується вихідними матеріалами, що часто дуже важко визначити їхнє походження.

Реформаторською є діяльність Йосифа Брадатого і в правописній системі. Він припиняє вживання цілого ряду графічних знаків, деяких букв (ѫ і ъı), рідко використовує ѧ і ѣ. Йосиф Брадатий фактично випереджує наступне молоде покоління, яке вестиме полеміки щодо характеру і принципів нового правопису [15, 256] .

Йосиф Брадатий проводить зрушення і в літературній сфері, розширивши її тематичні горизонти. Він звертає свій погляд на дійсність болгарського народу XVIII ст., правдиво описує соціальну ситуацію, ставить питання нерівності, людських недоліків, вад, ницості, не лишає осторонь проблему лицемірства духовного сану, аморальності і антигуманності священників, особливий акцент робить на неуцтво, темноту, забобонність населення, вузькість і обмеженість його думок. Звучить навіть заклик, хоч він не настільки пафосний, як у Паїсія, до збереження і захисту болгарської нації проти посягань іноземних поневолювачів. І це далеко не повний перелік проблем, які Йосиф Брадатий одним із перших виносить на вирішення. Він нещадно викриває, безжально засуджує і по-батьківськи радить.

Йосиф Брадатий – активний суспільний діяч. Яскрава і діяльна особистість, він не лишається байдужим до проблем суспільства і швидко реагує на них, висловлюючи свою позицію, думки і настрої в творах і проповідях [21, 202]. Мандруючи країною як монах-таксидіот Рильського монастиря і повчаючи темний люд, Йосиф Брадатий на власні очі бачить нужденне життя болгар, розуміє і відчуває їхні потреби, біль і шукає ліки від хронічних соціальних хвороб. Хоч Йосиф скромно підписується як

«Носиф непотребни, Носиф Брадати, Носиф, дѹховник Носиф», він все-таки усвідомлює своє значення для народу як його вчителя, наставника, як пастора для свого стада, за яке несе відповідальність.

Про життя і творчість Йосифа Брадатого відомо більше, ніж про інших книжників того періоду [22, 322]. Основні біографічні відомості отримуємо з дописок, приписок, поміток і зауважень в рукописах самого Брадатого про себе, про місце, час написання того чи іншого рукопису. Часто переписувачі творів Брадатого, здебільшого представники Рильської школи (Никифор Рильський, Роман Габровський, Янкул Хрельовський, поп Тодор Врачанский та ін.) старанно і без змін відтворювали їх [1, 75], а іноді і самі лишали додаткову інформацію про свого вчителя. Так, наприклад, Никифор Рильський в рукописі № 982 1758 р., який зберігається в Церковному історико-археологічному музеї, так називає Йосифа Брадатого – «дѹховник на всички православни христиани». Цей факт засвідчує авторитет Брадатого, яким він користувався серед своїх сучасників.

Вважається, що Йосиф Брадатий народився в місті Елена, поблизу Велико Тирново. Вперше це припущення, яке закріпилося в науковій думці, висунув Д. Маринов [17, 102]. Вчений посилається на спогади Неофіта Рильського, який чув про це від монахів [5, 246]. І дійсно в Елені проживала сім'я, яка в народі отримала прізвисько «Брадата». Один з членів багаточисельної родини, хаджі Йордан, брав участь у Плаківській змові 1835 р., підготовленій капітаном Мамарчевим [17, 102]. Після розкриття змови турками він був приреченим на смертну кару і повішеним у Велико Тирново. Оскільки це прізвисько збігається з прізвиськом батька Йосифа, вчений робить висновок про родинний зв'язок між ними. Б. Гацов зазначає, що з цієї ж родини походить відомий софійський лікар, який, переїхавши до Росії, змінив своє прізвисько «Брадаті» на прізвище «Брадель» [5, 246]. Саме на честь хаджі Йордана Брадаті, національно свідомого болгарина, одного з організаторів і учасників Велчевого повстання 1835 р., весь рід отримав прізвисько «Брадаті» [9, 54]. Вчений уточнює сімейні відношення, які Мариновим конкретно не визначені: Йордан Брадата був внуком брата Йосифа, попа Петко, сином Іван Разсукана, який Йосифу доводився племінником [9, 56]. До речі, до отримання нового прізвиська, рід носив ім'я Разсуканових, родоначальником якого був батько Йосифа Стоян [9, 56]. Отже, Йосиф походить з роду Разсуканових.

Б. Ангелов піддає сумніву цю тезу і наводить наступні аргументи:

- По-перше, рукописи Брадатого відображають найхарактерніші мовні особливості західноболгарських діалектів, а Елена, як відомо, знаходиться в східному регіоні Болгарії.
- По-друге, проповідницька та літературна діяльність Йосифа

здебільшого проходила поблизу Софії, Самокова, Рили, Враци, в Македонії. Якби Й. Брадатий перебував поблизу Елени, то, певне, знайшов би спосіб відвідати рідне місто, встановити зв'язки з місцевими літературно-культурними діячами і лишити їм свої рукописи для використання і подальшого поширення. Але такі відомості дотепер науці невідомі.

- По-третє, Йосиф Брадатий – типовий представник Західної школи дамаскінарської літератури, яка дуже відрізняється від Східної. [2, 40].

Б. Ангелов вважає, що видатний книжник народився в місті Розлог. Приписка в рукописі № 4/3(35) з рукописного фонду Рильського монастиря гласить: «Да се ꙁнае кога беше егꙋменъ хаджи Иѡсифъ ѿ Раꙁлокъ, та ꙗко беше ꙁло ѡнова време, саклетъ ꙁа пари ѿ Фета ага, ꙁатвориха го, та ꙗко ꙁле беше – 1784, ꙗанꙋар 20» [24, 83]. Хоч прізвище «Брадатий» тут і не зазначається, однак, на думку вченого, мова йде саме про нього, про одну зі сторінок життя Йосифа Брадатого на схилі віку. І цілком ймовірно, що шанований, мудрий старець, який вже не мав фізичної змоги подорожувати країною, приймає пост ігумена Рильського монастиря. 1784р. – один з років його перебування на цій посаді.

Про дату народження Йосифа Брадатого немає достовірних даних.

У спільній науковій розвідці Д. Петканова і К. Куєв визначають 1685-1690 роками можливий хронологічний діапазон дати народження Йосифа Брадатого. У Поптодоровому збірнику 1756 р., переписаному «ѿ иꙁводъ дꙋховника Їосифа», в одному з дамаскінових слів додатково вплетене описання події, що сталася у Пловдиві у 1703 р. Йосиф був її безпосереднім очевидцем. Отже, на 1703 р. Йосиф достатньо дорослий, аби запам'ятати цей епізод і через багато років відтворити в літературному перекладі. Якщо Йосиф має можливість спостерігати за подіями, які відбуваються впродовж тривалого часу, значить він мешкав у Пловдиві певний період. Можливо, саме тут, покинувши рідне місто, Брадатий, отримує освіту, вивчає грецьку мову. Слід враховувати і те, що тогочасний Пловдив – це велике місто, центр грецького духовенства, тут діють добре організовані школи. [23, 324].

Б. Ангелов хоч і вважає таке припущення правдоподібним, але разом з тим висуває своє власне. Вчений посилається на виписки з рукопису Йосифа Брадатого, зроблені невідомим автором. Згадувані матеріали входять до Архіву Г. С. Раковського. В приписці вказаний вік письменника: «Ꙁнанѡ да е какѡ аꙁъ Иѡсифъ Брадатіи посникъ иꙁведохъ отъ греческіи ꙗꙁыкъ на славенскіи сіе писмо ради женски и бабини враговщины, ради самовили и бродницы, на прочетеніе и на полꙁоу женамъ, въ лѣто ꙁсѯд (7264), а отъ рождества Христова аѱиѕ (1756) у Рилски монастиръ. Тога бѣхъ м҃в (42)

годнны». Подібні приписки зафіксовані в Романовому (Габровському) і в Одеському дамаскінах, але в них ця точна біографічна деталь упускається: Роман Габровський «ꙋ Габрово Терновьско тога бехь»; Никифор Рильський: «оу Рилски монастир тога бѣхь».

На основі цих даних можна вивести рік народження Йосифа Брадатого – 1714 р. (1756-42=1714).

Б. Ангелов ототожнює виписки, про які йшла мова вище, з документами, про які Г. С. Раковський згадує у листі від 1 серпня 1861 року до Йосифа Дайнелова повідомляє: «…открих сега в пътешествието си някои си важни паметници за наша нова история. То е житие и страдания отца Софрония, писано от него самого. Записки някого си Иосифа Брадатого от Рилски манастир, преди 120 години писани, и писма отца Неофита, първаго двигателя священного ни въпроса. Тия всички щат ся обнародва с първо благовремие» [8, 287].

Про дитинство Йосифа Брадатого практично нічого невідомо. Вчився в килійній школі чи в своєму рідному місті, чи, можливо, деінде. В молодому віці постригся в монахи і багато років був послушником у Рильському монастирі [2, 39], на думку Д.Маринова, з 1690 р. до 1750р. [17, 101].

За подальшим життям і діяльністю Йосифа Брадатого слідкуємо знову ж таки за даними приписок. Перший рукопис Йосифа № 3740/1925, який зберігається в Національній бібліотеці імені Кирила та Мефодія (НБКМ), датований 1740 р. На жаль, назву села в приписці неможливо прочитати: «Писахъ Їѡсіфъ въ лето аѱм мсца февруаріа д҃ꙋ село…».

Про життя Брадатого у період з 1703 до 1740 рр. також немає конкретних відомостей. Приписка в опублікованому російським вченим В. Качановським рукописі «и азъ по многꙋ земли ходихь и не сам видель толико многꙋ магесници като оу таѧ наша землѧ бльгарска и самовилы и бродницы. По дрꙋги земли имать дрꙋги грѣхове, но лесно приходить на покаѧние» [13, 33] дає підстави науковцям вважати, що саме в цей період Йосиф перебуває за межами Болгарії, відвідує багато інших країн [23, 223]. Даний рукопис недатований, його автор також невідомий. Проте результати палеографічного і мовного аналізу рукопису вказують на авторство Йосифа Брадатого. Можливо, Йосиф Брадатий за цей час встиг побувати на Афоні.

Професор Й.Іванов наступний рукопис, написаний в Рилі, датує 1741р. і додає, що всі дані про нього знаходяться у самого автора: «Бележки за дамаскина, през 1741 г., у автора на тая книга» [11, 114]. Однак, в жодній з його праць так і не знайдено детальніших відомостей про рукопис. Покладаючись на досвідченість і авторитет Й. Іванова, ми не можемо сумніватися в тому, що рукопис 1741р. є Йосифовим оригіналом.

До вересня 1742 р. Брадатий перебуває у Рильському монастирі, де закінчує роботу над одним дамаскіном [17, 101]. Цей рукопис, що зберігався в Бєлградській народній бібліотеці під № 421 (322), був знищений під час бомбардування міста фашистськими загарбниками у 1941р. [25, 138].

З приписки Янкулового збірника № 689 дізнаємося, що Йосиф Брадатий, зупинившись в селі Оризар, поблизу міста Кочани, в домі братів Атанаса і Станча, в травні 1745 р. починає переклад Тлумачного Євангелія і здійснює там лише його частину [1, 74]. Повний переклад завершує у 1749 р. у Враці у домі Дімітра Цветкова**.** Село Оризар знаходиться в Північній Македонії, де під час турецького поневолення існував напівзалежний соціальний пласт «оризарів», які звільнялися від непосильних податків за те, що обробляли землю і вирощували рис. Про оризарів, які в основному населяли Тиквішко, Велешко і Кочанско, згадується і у фермані султана Мустафи II 1615 р. Мандрівний монах декілька разів зупинявся в цьому селі у гостинних братів, які надавали йому притулок і необхідну допомогу [2, 31]. Про це свідчать приписки в оригінальних рукописах Брадатого: у 1745-1749 рр. [12, 356], у 1743р., (рукопис № 5/927 в НБКМ): «Написах сію кніжницꙋ въ Шипъска стра(на), въ село (О)ризаръ, въ дома сапꙋціа Аѳанасъ и Станъчо. Тога ꙗви се вѣлика звезда, глава и бешіе на западъ. Іѡсіфъ непотребни ни б҃гꙋ, ни чл҃кꙋ, написах въ лето ѿ саздание мирꙋ з҃сна, а҃ѱмг, м҃ца апріліа к҃»– тут, певне, допущена правописна помилка і йде мова про село Оризар, а не Ризар [1, 74].

З приписки у Янкуловому збірнику № 690 (НБКМ) дізнаємося, що у 1745 р. за проханням протопопа Велко Йосиф Брадатий компілює житіє Параскеви Римлянки «ѿ гръчкеки изводъ». На жаль, невідоме місце його написання.

Йосиф Брадатий ніколи надовго не затримувався на одному місці, він переходив з села в село, залишав там свої рукописи для подальшого використання і копіювання, організовував локальні літературні центри і підтримував зв'язки між ними. Яскравим прикладом, як бачимо, є село Оризар, яке стало також важливим літературним осередком тієї доби. Так, завдяки діяльності Брадатого і його учнів регіони поблизу сіл Кочани, Самоково, а також Північна Македонія перебувають під значним впливом Рильської школи.

Узагальнивши відомі на сьогодні свідчення, можемо перерахувати основні місця, де жив і працював Йосиф Брадатий: у Рильському монастирі – 1752 р., 1756 р., 1757 1758 р., 1768 р., у Враці – 1749р., 1750р., 1756р., 1758р., 1760р., 1761 р., 1762., 1775., Оризарі – 1743 р., 1745 р., Самокові, де була відкрита перша болгарська друкарня, – 1749 р., 1751 р., 1752 р., Хрельово – 1754 р., 1755 р., Габрово –1756р., Свіштові – 1789 р.

Коли обірвалося життя цієї визначної для свого часу особистості також невідомо. Довгий час вважалося, що Брадатий жив лише до 1757 року – року останньої документальної згадка про нього: «Такожде и Иосиф

Долгобрадатий имал ученик Пахомия, посечена от агарян за веру. Тои и нине живет 1757» [20, 431]. Однак, приписка на обкладинці нововіднайденого оригіналу рукопису Брадатого 1750 р. корегує цю дату: «Сна книжнца попь Манлова ѿ Дольна махала Симоновъ синъ кѹпнхь ѧ ѿ дѹховника Нѡсифа 7269: 1761 при архиереѧ Неѡфита». Значить, Йосиф Брадатий був живим у 1761 р. і продавав свої книги [12, 357]. Згідно приписки попа Іліовича в «Жіночому збірнику» Одеського дамаскіна, існує припущення, що Йосиф продовжував жити в Рильському монастирі і після 1789 р.

Б. Ангелов звертає нашу увагу на такий факт. Никифор Рильський у своєму Тлумачному Євангелії 1770 р. зазначає, що писав його «пре игѹмена киръ Веніамина іеромонаха и пре ксевофилака киръ Їѡісфа іеромонаха». Вчений вважає, що мова йде про Йосифа Брадатого. Отже, у 1770 р. він брав активну участь в організації внутрішнього ладу монастиря. Нагадаємо також, що, за припущеннями, у 1784 р. Йосиф був ігуменом Рильського монастиря.

Йосиф Брадатий залишив колосальну літературну спадщину. Багатство його творчого доробку потребує окремого і спеціального дослідження, яке не вміщується в рамки даного наукового жанру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Ангелов Б.* Още веднъж за дамаскинаря Йосиф Брадати // Език и литература. – София, 1963. – № 2. – С. 73-74; **2.** *Ангелов Б.* Съвременниците на Паисий. – София, 1963; **3.** *Василев В.* Правописната реформа на Евтимий и отражението й в произведенията на негови следовници и на българските дамаскинари // Търновска книжовна школа. – Велико Търново, 1980. – Т. 2. – С. 405-421; **4.** *Василев В.* Общи писменоезикови черти в преписите на архаичните дамаскини // Palaeobulgarica. – София, 1993. – № 2. – С. 99-108; **5.** *Гацовъ Б.* Дамаскинари от Рилската школа //Духовна култура. – София, 1933. – кн. № 51-52, юли-август – С. 245-252; **6.** *Гошев И.* Новооткрит сборник на Йосиф Брадати, преписан от монах Никифор в Рилския монастир в 1758 г. // ИИБЛ. – София, 1954. – кн.№ 2. – С. 263-267; **7.** *Дел'Агата Дж.* Гръцките и славянски встъпителни формули към словата на Дамаскин Студит // Студии по българистика и славистика (превод на български от италиански и съставителство А. Влаевска-Станчева). – София, 1999. – С. 39-52; **8.** *Димов Г.* Архив Г. С.Раковски. – София, 1952. – Т. I.; **9.** *Динеков П.* Първи възрожденци. – София, 1942. – С. 54-62; **10.** *Демина Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. – София, 1985 – Т.3; **11.** *Иванов Й.* Св. Иван Рилски и неговият монастир. – София, 1917; **12.** *Икономова А.* Новооткрити сборници на ЙосифБрадати // Известия на Народната библиотека «Кирил и Методий». – София, 1981 – Т. XVI (XXII). – С. 355-362; **13.** *Качановський В.* Памятники болгарського народного творчества // Сборник западно-болгарских песен со словарем. – Санкт-Петербург, 1882. – Вып.1; **14.** Кочева Е. Йоосиф Брадати – предвестник на българското културно възраждане // Съвременен български книжовен език (Основни развойни моменти и видни езикови

строители) / Съст. Георгиева Е., Тодорова Н. – София, 1983. – С. 53-55; **15.** *Кочева Е.* Нови и стари фонетични и правописни черти в книжовно дело на Йосиф Брадати // Изследвания върху историята на диалектите. – София, 1979. – С. 255-258; **16.** *Лавров П. А.* Дамаскин Студит и сборники его имени дамаскины в югославянской письменности. – Одесса, 1988; **17.** *Маринов Д.* Іеромонахъ Іосифъ Брадати (Приносъ къмъ историята на българската литература) // СбНУНК, XVIII. – София, 1901. – кн. № 18 – С. 101-130; **18.** *Милетич Л.* Копривщенски дамаскин. Новобългарският паметник от век XVII // Български старини. – София, 1908. – кн.II.; **19.** *Мирчева Е.* Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век. – София, 2001; **20.** Партений Павлович, Автобиография // Српски сион. – Београд, 1905. – № 15; **21.** *Пенев Б.* Историята на новата Българска литература. – София, 1932. – Т. II. – С. 193-202; **22.** *Петканова-Тотева Д.* Дамаскинарите в българската литература. – София, 1965; **23.** *Петканова-Тотева Д.* Куев К. Нови вести за дамаскинаря Йосиф Брадати./Год. XIV Език и литература. – София, кн. 4, 1959 – С. 322-325; **24.** *Спространов Е.* Опис на ръкописите на Рилския манастир. – София, 1902; **25.** *Стојановић Л.* Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старее штампене књиге у Београду. – 1903. – С. 138.

Теряєв Д.О. (Київ, Україна)

Звуковая система русского языка в структуре речи (экспериментально-фонетическое исследование)

За результатами експериментально-фонетичного дослідження встановлено функціонування звукової системи російської мови в мовленні.
Ключові слова: *експериментально-фонетичне дослідження, російське мова, золотий перетин*

Согласно результатам экспериментально-фонетического исследования установлено функционирование звуковой системы русского языка в речи.
Ключевые слова: *экспериментально-фонетическое исследование, русская речь, золотое сечение*

The function of the sound system of Russian language in speech is set by results of experimental-phonetic research.
Key words: *experimental-phonetic research, Russian speech, gold section*

Проблемы изучения языка и речи актуализируются в связи с повышенными требованиями к вербальной коммуникативной деятельности человека в современном мире, оптимальному использованию природных свойств языка, гармонии звучания речи. «Язык и речь – комплементарны. Это значит, что речь не может быть без языка, как левая сторона не может быть без правой. Но и в язык можно проникнуть только через речь» [3, 35].

Материя речи проявляется в субстанциях – звуках, исследования природы которых отражены в трудах лингвистов-теоретиков, фонетистов-экспериментаторов (И.А. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Богородицкий, Л.В. Щерба, А.И. Томсон, Г. Фант, Р. Якобсон, Н.И. Дукельский, Л.Р. Зиндер, Н.И. Жинкин, Л.В. Бондарко, Л.Г. Зубкова, Л.А. Вербицкая, Р.П. Потапова, Л.И. Прокопова, Л.Г. Скалозуб, В.Г. Таранец и др.).

Актуальными в лингвистике остаются вопросы о проявлении звуковой системы языка в речи, о соотношении вокалических и консонантных звуков. В типологической классификации русский язык относится к консонантным по количеству согласных от всего фонемного инвентаря (85 %). По методике учета отношения гласных к общему количеству фонем язык признается вокалическим, если этот показатель больше трети (например, немецкий: 45,4 %), если меньше трети – консонантным (например, русский: 15 %) [5; 46]. Ср., численное соотношение гласных и согласных в языках: английском – 5 : 6 (20 / 24), французском – 3 : 4 (15 / 20), немецком ≈ 3 : 4 (17 / 23) [2; 28].

Электроакустические технологии, компьютерные программы предоставляют возможность раскрыть тонкости формирования акустической материи речи, установить объективные показатели звучания, к которым относится признанный критерий гармонии, красоты, оптимальности – золотое сечение, основанное на делении в крайнем и среднем отношении всего отрезка, при котором большая его часть является средней пропорциональной между всем отрезком и меньшей его частью. Если целое – 100 %, то большая часть составляет 62 %, меньшая – 38 % [1, 8, 14].

В нашей работе принята гипотеза о золотом сечении в речеобразовании на основании известных пропорций в строении клеток, генов, хромосом, распределении кровяных телец, частоты сердцебиения, электрических колебаний головного мозга, соответствия частей тела человека и др., которая нашла подтверждение в экспериментально-фонетических исследованиях звучащих текстов [9, 10, 11].

При определении характера материала, включенного в эксперимент, было учтено положение о необходимости для звуковой статистики двух видов источников: связных текстов и словарного состава языка [12; 287].

В данной работе: 1) Проанализирована акустическая структура поэтических произведений в реализации дикторов-носителей орфоэпических норм русского литературного языка – баллада В.А.Жуковского «Светлана» (1808-1812), стихотворение М.Ю.Лермонтова «Бородино» (1837), стихотворение Н.А.Некрасова «Железная дорога» (1864). 2) Привлечены результаты нашего исследования речевых континуумов 2500 частотных слов русского языка [13, 15], сформированных при озвучивании в студийных условиях и обработанных

инструментальными приемами.

Цель работы: установить акустические параметры функционирования звуковой системы русского языка в речевых континуумах поэтических текстов и частотных слов русского языка, проверить гипотезу проявления золотого сечения в речетворчестве.

Эксперимент проведен на компьютерном комплексе при осуществлении ряда операций: синхронизованы акустические параметры с изображением и звучанием, сегментированы речевые континуумы, установлены комплексы акустических колебаний, определены отношения речевых структур к золотому сечению, сопоставлены параметры звуковых волн с содержанием текстов. Проведено свыше 20000 измерений и вычислений.

Методика эксперимента: компьютерные осциллограммы и спектрограммы озвученных текстов подвергались сегментации на комплексы акустических колебаний, границы которых отмечены вертикальными линиями, расстановка букв соотносится с акустическими реализациями звуков в реальном времени (рис. 1).

Рис.1.

При анализе звучащих текстов выделено 5 типов комплексов акустических колебаний: **гармонически-обертонные** – гласные И, Ы, У, Э, О, А; **гармонические** – сонорные Й, Н, Н', Л, Л', М, М', Р, Р'; **комбинационные** – звонкие смычные Д, Д', Г, Г', Б, Б', звонкие щелевые В, В', З, З', Ж, аффрикаты Ц, Ч; **турбулентные** – глухие щелевые Ш, Ш', С, С', Ф, Ф' Х, Х'; **импульсные** – глухие смычные П, П', Т, Т', К, К'.

Результаты системного исследования представляем по этапам эксперимента: 1) визуализированы акустические структуры текстов на динамических компьютерных осциллограммах; 2) выделены комплексы акустических колебаний; 3) установлены количественные значения

вокалических и консонантных компонентов речи; 4) определены отношения гармонически-обертонных и гармонических колебаний к комбинационным, турбулентным, импульсным колебаниям; 5) сопоставлены процентные соотношения акустических колебаний с формулой золотого сечения; 6) интерпретированы акустические характеристики текстовых фрагментов, получивших высокую оценку гармонии звучания в декламационном исполнении.

I. Звуковой континуум баллады «Светлана»

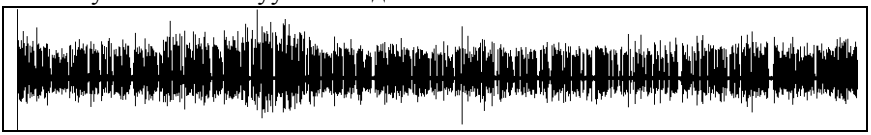

Время звучания текста –10 мин. 45 сек. = 645.000 мс. В речевом потоке выделены 4772 комплекса акустических колебаний: гармонически-обертонные – 1840, гармонические - 1130, комбинационные – 768, турбулентные – 409, импульсные – 625. Количество вокалических и консонантных акустических колебаний составляет соответственно 1840 и 2932, процентное соотношение 39 % и 61 % которых показывает приближение (± 1) к золотому сечению. Отношение гармонически-обертонных и гармонических колебаний к остальным – 62 % и 38 %, что соответствует золотому сечению.

Акустический анализ фрагмента текста:

Раз в крещенский вечерок
Девушки гадали:
За ворота башмачок,
Сняв с ноги, бросали;
Снег пололи; под окном
Слушали; кормили
Счетным курицу зерном;
Ярый воск топили;
В чашу с чистою водой
Клали перстень золотой,
Серьги изумрудны;
Расстилали белый плат
И над чашей пели в лад
Песенки подблюдны. [4; 18]

Установлены акустические комплексы: гармонически-обертонные – 92, гармонические – 57, комбинационные – 33, турбулентные – 23, импульсные – 28. Соотношение вокалических (92) и консонантных (141) компонентов первой строфы – 39 % и 61 % соответствует общей акустической картине текста баллады.

II. Звуковой континуум стихотворения «Бородино»

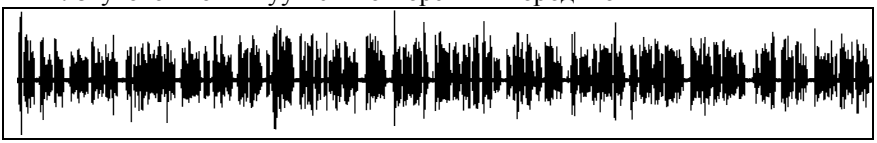

Время звучания текста – 4 мин. 10 сек. = 34.000 мс. В речевом континууме выделено 1936 комплексов акустических колебаний: гармонически-обертонные – 798, гармонические – 445, комбинационные – 301, турбулентные – 155, импульсные – 237. Количество вокалических и консонантных акустических колебаний составляет соответственно 798 и 1138, процентное соотношение 41 % и 59 % которых приближается (± 3) к золотому сечению и свидетельствует о высоком уровне вокаличности звучащего текста. Отношение гармонически-обертонных и гармонических колебаний к остальным – 64 % и 36 %, что приближается (± 2) к золотому сечению.

Акустический анализ фрагмента текста:

Вам не видать таких сражений!..
Носились знамена, как тени,
В дыму огонь блестел,
Звучал булат, картечь визжала,
Рука бойцов колоть устала,
И ядрам пролетать мешала
Гора кровавых тел.
Изведал враг в тот день немало,
Что значит русский бой удалый,
Наш рукопашный бой!..
Земля тряслась – как наши груди;
Смешались в кучу кони, люди,
И залпы тысячи орудий
Слились в протяжный вой… [6; 11].

Количество акустических комплексов составляет: гармонически-обертонные – 114, гармонические – 69, комбинационные – 48, турбулентные – 21, импульсные – 35. Соотношение вокалических (114) и консонантных (173) компонентов – 40 % и 60 % соответствует общей акустической картине стихотворения.

III. Звуковой континуум стихотворения «Железная дорога»

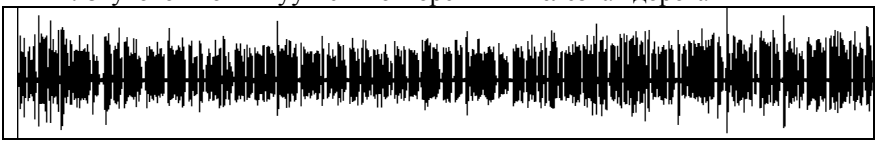

Время звучания текста – 8 мин. 5 сек. = 48.500 мс. В речевом континууме выделено 3671 комплекс акустических колебаний: гармонически-обертонные – 1521, гармонические – 845, комбинационные – 580, турбулентные – 276, импульсные – 449. Количество вокалических и консонантных акустических колебаний составляет соответственно 1521 и 2150, процентное соотношение 41 % и 59 % которых приближается (± 3) к золотому сечению; значение гласных звуков свидетельствует о высоком уровне вокаличности звучащего текста и совпадает с показателями лермонтовского стихотворения. Отношение гармонически-обертонных и гармонических колебаний к остальным – 64 % и 36 %, что приближается (± 2) к золотому сечению.

Акустический анализ фрагмента текста:

Славная осень! Здоровый, ядреный
Воздух усталые силы бодрит;
Лед неокрепший на речке студеной
Словно как тающий сахар лежит;
Около леса, как в мягкой постели,
Выспаться можно – покой и простор! –
Листья поблекнуть еще не успели,
Желты и свежи лежат, как ковер.

Славная осень! Морозные ночи,
Ясные, тихие дни…
Нет безобразья в природе! И кочи,
И моховые болота, и пни –
Все хорошо под сиянием лунным,
Всюду родимую Русь узнаю…
Быстро лечу я по рельсам чугунным,
Думаю думу свою… [7; 7].

Установлено количество акустических комплексов: гармонически-обертонные – 162, гармонические – 96, комбинационные – 49, турбулентные – 36, импульсные – 40. Соотношение вокалических (162) и консонантных (221) компонентов – 42 % и 58 % – самый высокий показатель вокаличности исследованного материала.

IV. Звуковой континуум частотных слов.

В звучании 2500 частотных слов русского языка выделено 16.536 комплексов акустических колебаний: гармонически-обертонные – 6620, гармонические – 3441, комбинационные – 2808, турбулентные – 1180, импульсные – 2487. Количество вокалических и консонантных акустических колебаний составляет соответственно 10061 и 6475, процентное соотношение 39 % и 61 % показывает приближение (± 1) к формуле золотого сечения.

На диаграммах представлены соотношения вокалических (1) и консонантных (2) компонентов звуковой системы русского языка (рис. 2) и речевых континуумов экспериментального материала – поэтические тексты и частотные слова русского языка (рис. 3).

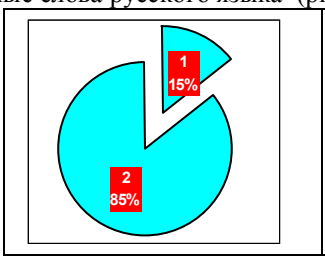

Рис. 2.

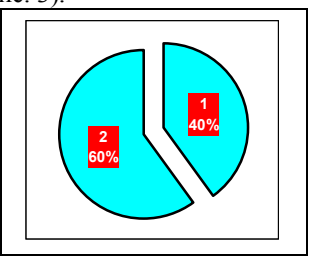

Рис. 3.

Выводы

Комплексным анализом речевых континуумов поэтических текстов русской классической литературы и частотных слов русского языка раскрыта системность в функционировании звукового строя русского языка.

В реализации поэтических текстов установлены акустические параметры, запрограммированные художественно-эстетической

направленностью творчества поэтов, давшие возможность выделить индивидуальные и типологические черты звучания русской речи.

Выявлена закономерность в соотношении вокалических и консонантных компонентов при полном соответствии акустических показателей звучания текстов стихотворений М.Ю. Лермонтова «Бородино» и Н.А. Некрасова «Железная дорога», характеризующая тенденции в речетворчестве на звуковом уровне.

В речевом континууме текста В.А. Жуковского «Светлана» на уровне сочетаемости гармонически-обертонных и гармонических колебаний конкретизировано золотое сечение, объективно характеризующее высокий уровень гармонии звучания баллады, вобравшей напевность лирики поэта.

Соотношение акустических колебаний вокалических и консонантных компонентов в звуковых континуумах поэтических текстов и частотных слов русского языка (средний показатель 40 % и 60 %) позволяет выявить воплощение золотого сечения в речеобразовании, что сопрягается с данными о золотой пропорции в системе жизнедеятельности человека.

Русский язык, консонантный по определению типологической классификации, в речевых континуумах исследованных материалов функционально нагружен гармонически-обертонными колебаниями (до 42 %), дающими основание признать высокую степень вокаличности русской речи.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Васютинский Н. А.* Золотая пропорция. – М., 1990; **2.** *Ганиев Ж.В.* Русский язык: Фонетика и орфоэпия. – М., 1990; **3.** *Жинкин Н.И.* Речь как проводник информации. – М., 1982; **4.** *Жуковский В.А.* Собрание сочинений в 4-х тт. – М.-Л., 1959. – Т. 2. – С. 18-25; **5.** *Левицкий А .Э., Борисенко Н. Д., Борисов А. А., Иванов А .А., Славова Л .Л.* Сравнительная типология английского, немецкого, русского и украинского языков. – К., 2009; **6.** *Лермонтов М.Ю.* Собрание сочинений. В 4-х тт. – М., 1957. – Т. 1. – С. 9-11; **7.** *Некрасов Н.А.* Сочинения. В 3-х тт. – М., 1959. – Т. 2. – С. 7-11; **8.** *Стахов А. П.* Код золотой пропорции. – М., 1984; **9.** *Теряев Д. А.* Золотое сечение в звучащем русском и украинском поэтическом тексте (экспериментально-фонетическое исследование) // Слово. Символ. Текст. – К., 2006. – С. 227-242; **10.** *Теряєв Д.О.* Ритм і золотий перетин у структурі поетичного мовлення (експериментально-фонетичне дослідження) // Віршознавчий семінар. – К., 2008. – С. 44-55; **11.** *Теряев Д. А.* Золотое сечение в акустической структуре прозы Н. В. Гоголя (экспериментально-фонетическое исследование) // Літературознавчі студії. – К., 2009. – Вип. 25. – С. 256-260; **12.** *Трубецкой Н.С.* Основы фонологии. – М., 1960; **13.** Частотный словарь русского языка. Под ред. Л. Н. Засориной. – М., 1977; **14.** *Шевелев И. Ш., Марутаев М. А., Шмелев И. П.* Золотое сечение: Три взгляда на природу гармонии. – М., 1990; **15.** *Штейнфельдт Э. А.* Частотный словарь современного русского литературного языка. – Таллинн, 1963.

Фурист Н.П. (Київ, Україна)

Засоби діалогізації інтимізованого авторського мовлення в українському фольклорі

Статтю присвячено вивченню інтимізованого авторського мовлення в українському фольклорі. У статті досліджено засоби діалогізації авторського мовлення: лексико-словотвірні (демінутиви) та граматичні (модальні частки, неповні речення, інверсія), що впливають на встановлення адресантно-адресатних відношень, перебіг комунікації та її ефективність.
***Ключові слова**: діалогізація, інтимізоване авторське мовлення, демінутиви, модальні частки, неповні речення, інверсія.*

Статья посвящена изучению интимизированной авторской речи в украинском фольклоре. В статье раскрыто средства диалогизации авторской речи: лексико-словообразовательные (деминутивы) и грамматические (модальные частицы, неполные предложения, инверсия), которые влияют на устанавливание адресантно-адресатных отношений, процесс коммуникации и ее эффективность.
***Ключевые слова:** диалогизация, интимизированная авторская речь, деминутивы, модальные частицы, неполные предложения, инверсия.*

The article considers the study of dialogoisation means of intimisated author's speech in Ukrainian folklore. It represents the dialogisation means of author's speech: lexical and word-formation (diminutives) and grammatical (modal particles, incomplete sentences, inversion) that influence the addresser-addressee relations, communication process and its effectiveness.
***Key words:** dialogisation, intimisated author's speech, diminutives, modal particles, incomplete sentences, inversion.*

Мета – проаналізувати засоби діалогізації інтимізованого авторського мовлення в українському фольклорі.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю розгляду інтимізованого авторського мовлення в українських фольклорних текстах та засобів його діалогізації, що впливають на перебіг комунікації та її ефективність.

Фольклорні тексти існують у великій кількості варіантів, що зумовлено їхньою важливою характеристикою – *колективністю* [1, 29; 2, 361; 3, 3]. Як зазначає у своїй праці С. Мишанич, фольклорні тексти належать до анонімного мистецтва, оскільки вони сприймаються як всезагальні [2, 361]. Схожу думку раніше висловив К. Чистов, пояснюючи колективність фольклорних текстів тим, що вони були створені у дусі традицій, сприйнятті представниками цих традицій і, розповсюдившись, стали елементом цих традицій [3:3]. Колективність фольклорних текстів є свідченням того, що фольклорна інтимізація заснована на культурній інформації та досвіді конкретної лінгвокультури. Специфічними рисами наділений і суб'єкт (автор) фольклорних текстів, що, як зазначалося, характеризуються

колективністю. За таких умов автор стає колективним або фольклорним, під яким М. А. Венгранович розуміє "узагальнений образ колективного творця, що створює розповідь, дотримуючись традиції організації фольклорних текстів залежно від їх ідейно-художньої функції" [1, 29].

Предметом дослідження виступає інтимізоване авторське мовлення в українському фольклорі.

Об'єктом дослідження в даній статті є сукупність засобів діалогізації інтимізованого авторського мовлення в українських фольклорних текстах.

Для виявлення засобів діалогізації інтимізованого авторського мовлення було обрано чотири українські казки про тварин: "Кривенька качечка", "Казка про дідового півника і бабину курочку", "Лисичка-сестричка", "Солом'яний бичок".

Колективний автор аналізованих казок в ініціальній позиції представлений наратором-оповідачем, який веде розповідь від третьої особи однини: "*Був собі дід та баба*" [26, 7], "*Десь за річкою, за лугом, за низеньким перелазом жили собі старенькі дідусь з бабусею*" [27, 328], "*Була собі лисичка*" [28, 182], "*Жив собі дід та баба*" [29, 280]. Як зазначає у своїй роботі "Исторические корни волшебной сказки" В. Я. Пропп, такий зачин є типовим для чарівних казок і вказує на часову та просторову невизначеність дії, підкреслюючи, таким чином, що вона відбувається поза часом та простором [4,127–128]. У сучасній лінгвістиці тексту ініціальна позиція належить до сильних позицій тексту, висуваючи на перший план найважливіші смисли тексту та фокусуючи увагу на них, посилюючи у такий спосіб їх емоційність та естетичний ефект. Як стверджує І. В. Арнольд, сильні позиції тексту, зокрема ініціальна, найбільш привабливі для читача, оскільки вони самі по собі привертають увагу читача до сприйняття структури тексту [5, 23–24]. На думку О. Ю. Корбут, саме інформація, отримана на початку, значною мірою визначає і планує наступні етапи та успіх твору, місце, час та обставини описуваного, пов'язує текст з об'єктивною реальністю [6, 120]. Схожої думки дотримується й О. І. Боднар, додаючи, що зачин також виконує ще роль забезпечення певної нараторської установки на сприйняття читачем [7, 88].

Аналізовані казки починаються зачином, типовим для української чарівної казки. При цьому зачини казок "Кривенька качечка" та "Солом'яний бичок" "*Був собі дід та баба*" [26, 7], "*Жив собі дід та баба*" [29, 280], мають спільну формулу: *Vper* + *self* + *N* + *conj* + *N*, а зачин казки "Лисичка-сестричка" "*Була собі лисичка*" [28, 182] – формулою *Vper* + *self* + *N*. Хоча у зачині казок і не вказаний точний час розгортання подій, проте дієслова "*був*", "*жив*", "*була*", вжиті в минулому часі, є свідченням того, що дія розгорталася в минулому. На відміну від трьох попередніх казок, в яких вказано лише час розгортання дії, зачин "Казки про дідового півника і бабину курочку" "*Десь за річкою, за лугом, за низеньким перелазом жили*

собі старенькі дідусь з бабусею" [27, 328] має іншу формулу *Adv + prep + N + prep + N + prep + N + Vper + self + N + conj + N*. За рахунок використання обставин місця дії, які вводять формулу вказують місце подій, хоча і неконкретне. Такі формули виводять казки зі сфери реального часу та простору, визначаючи їх фантастичність. З одного боку, такий зачин вказує на статичність казок, проте трансформація минулого часу у теперішній, представлена у наступних реченнях: "*От вони собі і сумують*" [26, 7], "*Аж бачить – а там рубають люди яворці цареві на дворці*" [28, 182], "*І такі вони бідні – нічого не мають*" [29, 280] вказує, що у казках розгортається дія. Завдяки вживанню опозицій минулого і теперішнього часів "*був собі / каже*", "*пішли / сидить*", "*думали-думали / не вгадають*" [26, 7–14], "*набридло / каже*", "*стрибнув, закукурікав, помандрував / іде*", "*перейшов, перелетів / зустрічає*" [27, 328–330], "*пішла / бачить*", "*прийшла / каже*", "*взяла / несе*" [28, 182–186], "*сіла / пряде і приказує*", "*пішла / дивиться*" [29, 280–281] стирається відстань між наратором та читачем казки.

Далі в тексті автор виступає наратором-спостерігачем, який розповідає про події в казці відсторонено: "*Стали її брати, коли дивляться, аж у неї ніженька переломлена*", "*Вони взяли її тихенько, принесли додому, зробили їй гніздечко, обложили його пір'ячком і посадили туди качечку, а самі знав пішли по грибки*" [26, 7–14], "*Нікого на білому світі вони не мали. Навіть корівки чи кізочки у них не було. У дідуся був півник, в бабусі — курочка*", "*Слуга погодився, і зайшли ведмідь з півником у хлів. Півник скочив на перекладинку, що висіла під самою стелею, а ведмідь приступив до роботи. До ранку не залишилося жодного живого вола. Ще й кості голодний ведмідь обгриз, шкуру пошматував, роги і ратиці по хліву розкидав*" [27, 328–330], " *На другий день встала раненько, умилась біленько, господарю на добридень дала* ", " *Іде да й іде, іде да й іде. Зустрічає її знов ніч. От вона, побачивши хатку, стала проситься в ню на ніч*" [28, 182–186], "*Дід служив на майдані майданщиком, а баба сиділа дома, мички пряла*", "*Коли це з темного лісу, з великого бору біжить ведмідь з обдертим боком*", "*Дід вискочив, віддер ведмедя, взяв і кинув його в погріб*" [29, 280–281]. Проте він залучає читача до своєї розповіді шляхом використання різних засобів діалогізації: лексико-словотвірні (демінутивні форми) та граматичні (модальні частки, неповні речення, інверсія тощо). Саме всі вищеназвані засоби, як зазначають І. П. Карпов, Ю. Б. Кузьменкова та Ю. М. Лотман, спрямовані на певну реакцію співрозмовника, вони створюють ефект авторських порад читачеві, залучаючи останнього до діалогу, збуджують цікавість, увагу адресата, визивають його співчуття, співпереживання, мають силу переконання, створюють сприятливі умови для спілкування [8, 177–186; 9, 7–9; 10, 87 – 113].

Серед лексико-словотвірних засобів інтимізації, які залучають читача до

розповіді та мають на меті створити атмосферу дружнього повідомлення, є демінутивні форми: *качечка, кривенька, грибки, гніздечко, тихенько, пір'ячко, варенички, табуночок, півник, курочка, старенькі, дідусь, бабуся, корівка, кізочка, яєчко, лисичка-сестричка, лісок, яворці, дворці, хатка, раненько, біленько, бичок, ведмедик, мордочка, зайчик, овечки* [26; 27; 28; 29]. Як стверджує Л. І. Корунець, лексико-граматична категорія демінутивності є одним із важливих засобів вираження експресивності та оцінки [11, 81]. У фольклорних текстах, пише О. О. Тараненко, демінутиви використовуються з метою інтимізації, щоб показати прихильність автора до викладеного матеріалу, наблизити читача до висловлених думок Завдяки демінутивам інформація, яку несуть казки, стає легшою для дитячого сприйняття та емоційно насиченішою. Крім того, зменшувально-пестливі форми несуть пестливе суб'єктивне авторське ставлення, зменшують відстань між адресантом та адресатом, створюючи ефект спілкування між близькими людьми [12, 43 – 52].

За ступенем демінутивності Л. І. Корунець поділяє демінутиви на три групи:

1) демінутивність І-го ступеня властива суфіксам *-ок, -(ч)ик, -к-, -(ч)ин-, -ень, -ець, -ць*, наприклад: *віконце, грибки, кущик, борщик, півник, корівка, братик* [26; 27; 28; 29];

2) демінутивність ІІ-го ступеня – суфіксам *-ечок-, -ичок-, -очок-, -очк-, -ечк-, -ичк-, -ічк-, -инк-*, наприклад: *качечка, гніздечко, пір'ячко, варенички, табуночок, веретенце, курочка, кізочка, лисичка, мордочка* [26; 27; 28; 29];

3) для демінутивності ІІІ-го ступеня характерне нанизування суфіксів *-иноньк-, -иночк-, -еняточк-, енятк-, -анаточк-, -яточк-, -унечк-, -очечок-* та ін. [11, 82–83]. У проаналізованих казках виявлено лише демінутивні форми 1-го та 2-го ступенів, які позначають:

1) власне денотати (*качечка, грибки, кущик, гніздечко, пір'ячко, борщик, варенички, віконце, каченята, веретенце, табуночок, півник, курочка, дідусь, бабуся, яєчко, качата, лісок, яворці, хатка, вовчик, ведмедик, мордочка, зайчик*) [26; 27; 28; 29];

2) ознаки денотатів (*кривенька, низенький, старенькі*) [26; 27; 29];

3) ознаки дії денотатів (*тихенько, раненько, біленько*) [26; 28].

Усі класи демінутивів об'єднані інтегральною семою зменшувально-пестливого значення. За допомогою вживання зменшувально-пестливих суфіксів *-еньк-, -ечк-, -к-, -енц-, -онц-, -очк-, -(ч)ик-, -ок-, -ичк-, -ець-, -енят-, -ат-, -ус(я)-)* у виокремлених словах на рівні інтегральної семи актуалізується диференційні семи значення: одиничності та множинності з відтінком зменшеності, зменшувально-пестливе з відтінками доброзичливості та делікатності, зменшеності, пестливості. Як зазначає О. Федоренко, демінутивні компоненти не видозмінюють реального (денотативного) значення слова, але вони є носіями у складі лексеми

досить суттєвої емоційно-оцінної інформації [13].

Так, суфікси *-ик-, -ок-* мають значення одиничності з відтінком зменшеності: *борщик, кущик, півник, лісок, бичок, вовчик, зайчик, ведмедик.*

Суфікс *-к-* вживається в українській мові для творення іменників зі значенням зменшувально-пестливого відтінку: *корівка, хатка.*

Суфікси *-енят-, -ат-* передають значення множинності зі зменшувальним відтінком: *каченята, качата*.

Суфікси *-ечк-, -очк-, -ичк-* не просто передають зменшувальне, зазначає А. Вежбицька, а пестливе значення, особливо при звертанні до дітей: *качечка, гніздечко, варенички, курочка, кізочка, лисичка, мордочка* [14, 118].

Суфікс -ус(я)- має значення пестливості, особливо при позначенні назв дорослих, пов'язаних родинними зв'язками: *дідусь, бабуся* [15, 104].

Суфікси *-енц-, -онц-* передають зменшувальне значення: *віконце, веретенце.*

Прикметниковий та прислівниковий суфікс *-еньк-* має декілька значень. Так, у словах "*низенький*" та "*старенький*", які виражають звичну кількість певної ознаки денотатів, він передає значення пестливості, зичливості та делікатності. А у прислівниках "*біленько*", "*раненько*" цей суфікс має зменшувально-пестливе значення, з відтінком доброзичливості [16, 188]

Отже, суфікси, які є основними словотвірними засобами вираження інтегральної семи демінутивності, актуалізуючись у словах з диференційними семами, мають переважно значення зменшеності, пестливості з відтінком доброзичливості та делікатності.

Загалом, усі демінутиви, зазначає А. Вежбицька, виконують експресивну функцію, створюючи образ наратора, а також полегшують сприйняття інформації читачем. Говорячи про експресивну функцію, дослідниця зазначає, що вона надає висловленню виразності, образності та передає емоційну оцінку. Експресивність у мові – тема багатогранна, вона формується виразно-зображувальними квантифікаторами мовлення, що конституються лексичними, словотвірними та граматичними засобами (експресивною лексикою, певними афіксами, зокрема демінутивними суфіксами, фігурами, тропами) [14, 50–51].

Характерною рисою інтимізованого нараторського мовлення аналізованих казок є вживання модальних часток: "*от*", "*аж*", "*онде*", "*ото*", що належать до граматичних засобів діалогізації авторського мовлення. Як стверджує А. В. Корольова, модальні вказівні частки, такі як *ото, он, ось, оце, отсе* слугують важливим елементом діалогічного мовлення, інформуючи про нове та поєднуючи між собою речення [17, 114 –115]. За дослідженням Н. В. Новохатської та М. Т. Щербань, такі частки застосовуються в стилізованому мовленні як засіб експресивного зачину та інтенсифікації висловлення, модифікуючи прагматичне значення висловлення, підвищуючи вплив сказаного / написаного на слухача / читача

[18, 105–112; 19, 227]. Вказівні частки, введені наратором у текст казок ("*От вони до сусідів*", "*Приходять додому – аж у них і варенички зварені*", "*От дід тоді зробив їй кужілочку й веретенце…*" [26], "*Надоїло бабі позичати з свого добра дідові, от і каже вона*" [27], "*Ото вона взяла ту курку, несе да й несе...*", "*Аж застигла її на дорозі ніч*", "*От вона дивиться — аж стоїть хатка*" [28], "*От баба й напалася на діда*", "*От на ранок баба набрала мичок і погнала солом'яного бичка пасти*" [29]) виступають інтенсифікаторами авторської думки та служать для творення прийому експресивного зачину, завдяки якому наратор привертає увагу адресата до інформації, викладеної у висловленні.

До граматичних засобів діалогізації, які характеризують нараторське мовлення казки, належить контекстуальне вживання неповних речень: "*От вони до сусідів*", "*Вони знов до сусідів*" [26], "*Попереду півень, а за ним ведмідь*" [27], "*Бичок нічого, мовчить*" [29], "*Пройшли один ліс, пройшли другий, пройшли і третій*" [27], "*Взяла курку да й пішла*" [28]. У казках, що аналізуються, виявлено 2 типи неповних речень: 1) з пропущеним підметом та 2) з пропущеним присудком. Таким чином, за класифікацією Ю. М. Скребнєва, виявлені типи неповних речень, належать до:

1) часткових еліптичних речень без присудка ("*От вони до сусідів*", "*Вони знов до сусідів*", "*…побачили дівчину і зараз*" [26], "*Попереду півень, а за ним ведмідь*" [27],"*Бичок нічого, мовчить*" "*Ведмідь тоді його зараз за бік*" [29]);

2) часткових еліптичних речень без підмета ("*Пройшли один ліс, пройшли другий, пройшли і третій. В четвертому лісі, біля самих полонин, зустрічають вовка*" [27], "*На другий день встала раненько, вмилася біленько, господарю на добридень дала*", "*Взяла курку да й пішла*" [28], "*Переночували*", "*Сидить та ще ножа гострить*" [29]) [20, 9–13].

Завдяки використанню неповних речень, на думку Е. Трофімової, створюється діалогічний характер розповіді, який є невід'ємною складовою інтимізованого тексту. Неофіційність та невимушеність викладення тексту дозволяють скоротити висловлення, використати лише ті частини речення, які абсолютно необхідні для розуміння змісту читачем [21, 35]. Саме завдяки такому засобу як неповні речення, зазначає Н. Ю. Шведова, скорочується дистанція між адресантом та адресатом, відбувається їх безпосередній діалог, встановлюється контакт з читачами [22, 151–152].

Такої ж точки зору дотримується Г. М. Акимова, стверджуючи, що вищеназвані неповнореченнєві конструкції, які вживаються, щоб передати діалогічний характер твору, виступають не просто елементом художнього мовлення, яке має за мету лише імітувати усне, а й вплинути на читача [23, 98–100].

Еліптичні конструкції, за К. Бюлером, виконують у тексті емотивну функцію, надаючи розповіді діалогічного характеру, невимушеності та справляючи необхідний вплив на читача [24, 394–397].

Крім вищезазначених граматичних засобів діалогізації, в одній з проаналізованих казок (“Кривенька качечка”) зустрічається приклад інверсії, що нехарактерним для української мови, оскільки вона належить до мов із вільним порядком слів. Проте розташування членів речення у сильній позиції, тобто на початку чи наприкінці, робить акцент на тому члені речення, який виноситься [25, 166–167]. Прикладом інверсії є нехарактерна для української мови позиція прямого додатку “*каченят*” у реченні “*Коли ж летить каченят табуночок*” [26, 12]. Слідуючи класифікації Ю. М. Скрєбнєва, який досліджував типи інверсії [20, 14–15], відносимо дане речення до речень з регресивною інверсією (перехід будь-якого з членів речення у препозицію).

Отже, авторське мовлення в українських народних казках про тварин “Кривенька качечка”, “Казка про дідового півника і бабину курочку”, “Лисичка-сестричка”, “Солом’яний бичок”, представлене прийомами експресивного зачину та діалогізації, що в свою чергу виражені сукупністю таких засобів: модальні частки, демінутивні форми, неповні речення, інверсія. Усі ці засоби в казках виконують контактовстановлювальну функцію, справляючи вплив на читача та залучаючи його до розповіді. Крім того, модальні частки та демінутивні форми, вжиті наратором, виконують експресивну функцію, а неповно реченнєві конструкції та речення з інверсією – емотивну функцію.

Перспективою подальших досліджень є вивчення інтимізованого авторського мовлення в англійських фольклорних текстах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Венгранович М. А.* Фольклорный текст: проблемы обусловленности лингвостилевой специфики / М. А. Венгранович // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М. : Изд-во Московского университета, 2005. – С. 18 – 31; **2.** *Мишанич С.* Фольклористичні та літературознавчі праці : Т. 2 / Степан Мишанич. – Донецьк : Донецький національний університет, 2003. – 470 с.; **3.** *Чистов К. В.* Ирина Андреевна Федосова. Историко-культурный очерк / Кирилл Васильевич Чистов. – Петрозаводск, 1988. – С. 8; **4.** *Пропп В. Я.* Исторические корни волшебной сказки / Владимир Яковлевич Пропп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 362 с.; **5.** *Арнольд И. В.* Значение сильной позиции для интерпретации художественного произведения / Арнольд Ирина Владимировна // Иностранные языки в школе. – М., 1978. – № 4. – С. 135 – 139; **6.** *Корбут А. Ю.* Влияние повторов на формирование семантики текста. Результаты психолингвистического эксперимента / А. Ю. Корбут // Семантика и ее изучение в вузе. – Нижний Новгород, 1993 – С. 120; **7.** *Боднар. О. І.* Часова структура української народної казки / О. І. Боднар // Мова та стиль українського фольклору : Збірник наукових праць. – К. : ІЗМН, 1996. – С. 85 – 101; **8.** *Карпов И. П.* Автор в рассказах Чехова и Бунина / И. П.Карпов // Жизнь и судьба малых литературных жанров: Материалы конференции. – Иваново, 1996. – С. 177 –

186; **9.** *Кузьменкова Ю. Б.* Английская и русская вежливость в контексте культурных традиций / Юлия Борисовна Кузьменкова // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М. : Изд-во Московского университета, 2005. – С. 7 – 17; **10.** *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров : Человек – текст – семиосфера – история / Юрий Михайлович Лотман. – М. : «Языки русской культуры», 1999. – 464 с.; **11.** *Корунець Л. І.* Категорія димінутивності в англійській та українській мовах / Л. І. Корунець // Мовознавство. – К. : Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, 1981. – № 4. – С. 81 – 85; **12.** *Тараненко О. О.* Про демінутив як вияв національної ментальномсті (деякі міжмовні паралелі) / Олександр Онисимович Тараненко // Вісник КНЛУ. Серія: Філологія. – К. : КНЛУ, 2009. – С. 43 – 52; **13.** http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2044; **14**. *Вежбицкая А.* Язык. Культура. Познание. / [Отв. ред. М. А. Кронгауз]. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.; **15.** http://www.nbuv.gov. ua/portal/Soc_Gum/Nvkhdu /2009_9/reports/102-107.pdf; **16.** *Хомечко. Г.* Демінутиви як самобутня прикмета української мови / Ганна Хомечко //Альманах Перекладацької майстерні 2000 – 2001. – Львів; Дрогобич : Коло, 2002. – http://www.humanities.org.ua/TW/OR/homechko_OR.htm; **17.** *Корольова А. В.* Типологія наративних кодів інтимізації в художньому тексті : Монографія / Алла Валерянівна Корольова – К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. – 267 с.; **18.** *Новохатська Н. В.* Динаміка розмовних конструкцій в англійських та українських художніх текстах XVIII – поч. XXI ст. : дис. … кандидата філол. наук : спец. 10.02.17 – "Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство" / Новохатська Наталія Василівна. – К., 2009. – 201 с.; **19.** *Щербань М. Т.* Семантична характеристика інтенсифікаторів прагматичного значення : спроба формалізованого опрацювання / М. Т. Щербань // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2008. – Серія : Філологічні науки.– Вип. 39. Філологічні науки. – С. 227 – 230; **20.** *Скребнев Ю. М.* Типичные конструкции синтаксиса английской разговорной речи : Пособ. для учителей / Юрий Максимович Скребнев. – Уфа : Башкирский гос. ун-т им. 40-летия Октября, 1962. – 37 с.; **21.** *Трофимова Э. А.* Синтаксические конструкции английской разговорной речи / Трофимова Э. А. – Ростов : Изд-во Ростовск. ун-та, 1981. – 160 с.; **22.** *Шведова Н. Ю.* Активные процессы в современном русском синтаксисе / Наталья Юльевна Шведова. – М. : Просвещение, 1966. – 378 с.; **23.** *Акимова Г. Н.* Новое в синтаксисе современного русского языка : учеб. пособ. / Галина Николаевна Акимова. – М. : Высш. шк., 1990. – 168 с.; **24.** *Бюлер К.* Теория языка / Карл Блер. – М. : Прогресс, 1993. – 502 с.; **25.** *Пономарів О. Д.* Стилістика сучасної української мови : Підручник / Олександр Данилович Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга. – Богдан, 2000. – 248 с.

СПИСОК НАЗВ ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ:

26. Кривенька качечка. – [за ред. О. Гребенюк]. – К. : Махаон, 2002. – 16 с.; **27.** Казки про тварин. Українська народна творчість. – [уклад. Альберт]. – Харків : Торсінг плюс, 2007. – 480 с.; **28.** Українські казки про тварин : (народні джерела). – К. : Техніка, 2005. – 320 с.; **29.** Казки про тварин. – [упор. І. П. Берпезовський]. – К., 1979. – 576 с.

Ходикіна І.І. (Бердянськ, Україна)

Особові та безособові синтаксичні конструкції в українській літературній мові та північноприазовських говірках

У статті розглядаються особові та безособові синтаксичні конструкції в українській літературній мові та північноприазовських говірках. Так, у обох варіантах (літературному і діалектному) виділяються п'ять семантичних груп синтаксичних конструкцій: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні. Найбільш поширеними у говірковому мовленні українців є безособові конструкції.
Ключові слова: *літературна мова, діалект, північноприазовські говірки, особові синтаксичні конструкції, безособові синтаксичні конструкції.*

В статье рассматриваются личные и безличные синтаксические конструкции в украинском литературном языке и говорах Северного Приазовья. Так, в обоих вариантах (литературном и диалектном) выделяются пять семантических групп синтаксических конструкций: определенно-личные, неопределенно-личные, обобщенно-личные, безличные и инфинитивные. Наиболее распространенными в диалектной речи украинцев являются безличные конструкции.
Ключевые слова: *литературный язык, диалект, говоры Северного Приазовья, личные синтаксические конструкции, безличные синтаксические конструкции.*

The article observes the personal and impersonal syntactic constructions in the Ukrainian literary language and dialects of the Northern Azov region. Thus, in both versions (literary and dialect) identifies five semantic groups of syntactic constructions: definite personal, indefinite-personal, generalized-personal, impersonal and infinitive. The most common in the dialect speech of Ukrainians are impersonal constructions.
Key words: *literary language, dialect, dialects of Northern Azov region, personal syntactic constructions, impersonal syntactic constructions.*

Серед діалектів української мови особливе місце посідають новостворені, до яких належать і північноприазовські говірки, що стали предметом нашого вивчення. Відомо, що південно-східна діалектна група говорів є найбільш однорідною порівняно з іншими наріччями, оскільки не має тієї діалектної розпорошеності та строкатості, притаманної південно-західним та північним діалектам. У працях С.П. Бевзенка, С.П. Дудика, В.А. Чабаненка та ін. зазначається про те, що ця група є найбільш близькою до унормованої української мови, а отже, граматичні особливості північноприазовських говірок також є максимально наближеними до літературних. Довести цю тезу – мета нашої статті.

Про особливу „спорідненість" української літературної мови з її південно-східними діалектами свідчить загальновизнаний факт: основою нової української літературної мови є середньонаддніпрянські говірки.

Звичайно, літературна мова відповідно до притаманних їй законів добирає не все з говіркової основи, а переважно ті елементи, які сприяють послідовному витворенню нормативності. Інакше кажучи, засвоєння певних діалектних елементів літературною мови, як правило, підтримується саме внутрішніми закономірностями останньої тощо. Отже, можна впевнено говорити про те, що і синтаксис сучасної української літературної мови заснований на середньонаддніпрянських говірках, які належать до південно-східного наріччя.

Звичайно, порівняно із фонетичним та морфологічним рівнями українська літературна мова на синтаксичному рівні має значно менше діалектних відмінностей. До того ж синтаксичні діалектні відмінності досить різноманітні за своїм походженням. У посібниках з діалектології зазначається, що насамперед це залишки давніших синтаксичних рис української мови, а частина з них навіть сягає ще східнослов'янської мовної спільноти; частина діалектних синтаксичних рис виникла внаслідок місцевих відмінностей мовотворчого процесу, а деякі риси постали під впливом сусідніх мов або є безпосередніми запозиченнями з них. Доведено, що речення в діалектній мові є більш аморфними й менш організованими порівняно з нормами літературної мови; у структурі діалектних речень є чимало різних вставних слів і часток; складові елементи речення менш між собою „зцементовані", а тому в них значно посилюється вага інтонації. Важливе значення має також і контекст мовлення. У дослідженнях із синтаксису північноприазовських говірок значною увагою наділялися власне синтаксичні особливості її українського варіанту, а саме: способи вираження головних членів речення, розрізнення конструкцій другорядних членів речення, структура складних речень тощо. Оскільки односкладні діалектні конструкції мають незначні відмінності від літературно унормованих, то вони переважно залишалися поза увагою дослідників цього говору.

Особові та безособові синтаксичні конструкції не є рідким граматичним явищем сучасної української літературної мови, навіть більше того – це одна із характерних її рис. Наприклад: *За всіх скажу, за всіх переболію... Глибинами не встану, не змілію, Верхів'ями розкрилено росту* (П.Тичина); *В штабі мене трохи знали* (Ю.Яновський); *Решетом воду не носять* (прислів'я); *Надворі було поночі* (І.Нечуй-Левицький); *Учитися! Вдихати шум віків, Рости і розумнішати!* (М.Рильський). Поширені такі конструкції також і в територіальних говорах, зокрема і в північноприазовських, які є предметом нашого вивчення. Паралельне використання таких конструкцій літературною мовою та живим народним мовленням створює своєрідну синтаксичну синонімічність. Однак і самі конструкції можуть, заміщуючи одна одну, між собою створювати синонімію. Умови цього явища у діалектному мовленні надзвичайно наближені до умов функціонування односкладних простих речень

на дієслівній основі в українській літературній мові.

Незаперечним є той факт, що диференціація українського усного літературного мовлення за територіальними ознаками стає все менш виразною, стираються місцево-діалектні відмінності, розчиняючись у нормованій літературній мові. Це спричинено двома факторами: зростає освіченість населення (вплив на мовлення нормалізуючої діяльності школи та україномовних засобів масової інформації), поступове вимирання представників найстаршої вікової групи носіїв північноприазовських говірок.

Загальноприйнятою є думка, що діалектних відмінностей на синтаксичному рівні значно менше, у порівнянні з фонетичними та морфологічними. Зіставляючи літературні відповідники із реченнями діалектного мовлення, помічаємо меншу організованість останніх. Синтаксичні відмінності в діалектах мають певні розбіжності переважно у морфемній, словозмінній, лексико-семантичній та стилістичній підосновах. Стосовно структури простого речення відмінності «в українській діалектній мові нечисленні і зводяться вони нерідко, з одного боку, до деяких особливостей у вираженні членів речення, зокрема головних, а з другого – до окремих особливостей у структурі деяких різновидів речень, зокрема ускладнених» [1, 165].

Оскільки діалектний синтаксис новостворених говірок, до яких належать і північноприазовські, мало в чому відрізняється від нормованого літературною українською мовою, то серед простих односкладних речень на дієслівній основі також зустрічаються синтаксичні конструкції, що класифікуються як означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні тощо. У граматиці означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові конструкції, які містять певну вказівку на особу (суб'єкта дії) прийнято вважати особовими реченнями, а безособові та інфінітивні, які не мають вказівки на суб'єкт дії і навіть не передбачають її у своєму складі, називають безособовими.

Для живої розмовної діалектної мови характерна тенденція уникати вживання особових займенників 1-ї та 2-ї особи. Така своєрідність створює сприятливі умови для виникнення та активного використання особових конструкцій співвідносних із означено-особовим різновидом односкладних літературно унормованих речень. Порівняємо: *Відмикаю світанок скрипичним ключем* (Л. Костенко) та *Пробала|болиў с су|с'ідом на го|род'і / н'і|ч'ого й не зро|биў //* (Осип.). Однак, якщо у літературній мові зрідка зустрічаються означено-особові речення із головним членом, вираженим формою 1-ї особи множини наказового способу, наприклад: *Берімось краще до роботи, змагаймось за нове життя!* (Л.Українка), то для говіркового мовлення такі конструкції більш притаманні із узагальнено-особовим значенням: *|Гл'ан'те!; |Кин'те!; Йд'ім' |с'одн'і на про|полку*

(Ч.П.), або частіше із додаванням спонукального елементу *давай (давайте)*, наприклад: *Да'вай схо'ди за ' мене на 'ферму* – „наказ сходити замість себе на роботу (ферму)"*; да'вай с'уда це'и'берку* – „прохання подати відро"*; да'вайте ско'рен'ко йійі ў бол'ниц'у* - „наказ відправити у лікарню"; фіксуємо також конструкції типу *„'бир'ін'ко зби'раймос'а на кон'церт"* – „швидко збираймося йти на концерт". Проте констатація і дії виконуваної однією особою теж притаманна говіркам, наприклад: *Йак 'бахну / так тут то'б'і й' анба!* [7, 50]; *І шо о'то за 'мода бала'бон'с'ка та'ка? У'же йак поч'не мо'лот' йази'ком / то не'и пе'ре'и'слухайеш //* [7, 60]; *Розлу'паў сли'вину / а во'но ўсе'редин'і ч'ір'в'ак //* [10, 30]. Північноприазовські говірки російського походження відчувають на собі вплив українського оточення, але синтаксичну структуру зберігають, наприклад: *Ха'д'ила да са'с'эдк'и зай'н'ат' 'д'эн'эг до н'э'д'эл'и //* (Нововас.); *Накла'н'ис'а ко 'мн'э / 'шо-то ска'жу //* (Нововас.). Як бачимо, і в літературній мові, і у діалектному мовленні йде тенденція до опускання підмета, вираженого особовими займенниками „я", „ти", „ми", „ви", але збереження вказівки на конкретну особу відповідними дієслівними формами. Така ідентичність ще раз доводить надзвичайну близькість новостворених діалектів до літературної мови.

Іноді дія здійснюється без відношення до діючої особи, тобто виконується невизначеним суб'єктом. У граматиці літературної мови такі речення розглядають як неозначено-особові. У таких синтаксичних конструкціях увага зосереджується на самому факті, якійсь конкретній події чи власне на дії, але діюча особа залишається поза увагою: «або не названою (оскільки вказівка на неї, на думку мовця неістотна), або невизначеною чи взагалі невідомою, а тому і вказівка на неї неможлива» [6, 92]. Тобто у таких реченнях особа виконавця дії відіграє пасивну роль, власне визначеність особи нікого не цікавить, увага зосереджується на виконанні самого процесу дії: *Поса'дили три це'берки аме'ри'канки й од'ну це'берку 'репанки //* [10, 7]; *С'ома'ки 'уч'ац:а / а нас у кол'госп на бакла'жани поси'лайут' //* [10, 118]. Як бачимо, це цілком самостійні за своєю семантикою і структурою конструкції, оскільки «позначають дію безвідносно до конкретного виконавця і дають можливість зосередити увагу на її характері, повністю абстрагуючись від діючих осіб» [6, 92]. У синтаксичних конструкціях такого типу головний член виражено дієсловом у 3-ій особі множини будь-якого часу, але для живого розмовного мовлення більш характерним є вираження дії у минулому часі. Можливі учасники дії узагальнено з'ясовуються контекстом: *вони посадили, вони посилають*, але конкретний виконавець чи група виконавців дії залишаються невідомими у таких повідомленнях, наприклад: *Ар'ноўкойу за'сійали сто ге'к'тар //* [7, 51]; *Ко'лис' у нас / йак 'хтос' на'довго одлу'ч'авс'а з 'дому / то шутку'вали: «По'йіхаў на Каў'каз во'дит' оби'з'ани*

//»[9, 7]; *Обшмул'гали* ˈ*кресло – аж* ˈ*вату* ˈ*видно //* [9, 25]. Ступінь невизначеності припускаючого суб'єкта різна: це можуть бути зовсім невідомі особи (ˈ*Б'іл'а во*ˈ*рот* ˈ*довго гу*ˈ*кали //*), більш-менш відомі (ˈ*Спорили за* ˈ*вибори //*), діючі особи можуть бути добре відомими, але зумисне не названі з метою акцентування уваги безпосередньо на дії (*Те*и|ˈ*бе у* ˈ*школу визиˈвайут´ //* – викликати до школи може або вчитель, або дирекція школи). Спостерігаються такі вирази і у російськомовних говірках даного регіону, наприклад: *Про* ˈ*н´их кахˈда-та уˈслышут //* (Берд.); *В* ˈ*цэрков* ˈ*нашу уˈжэ давˈно из* ˈ*города пр´ийэˈжал´и //* (Нововас.). Основна функція неозначено-особових конструкцій – повідомлення про здійснення якоїсь колективної діяльності або про окремі дії однієї чи кількох осіб із збереженням інкогніто самого виконавця дії тощо.

Існує ряд синтаксичних конструкцій з позначенням дії узагальненого суб'єкту, тобто дія стосується будь-якої особи однаковою мірою. Це так звані узагальнено-особові односкладні речення. Їх головна функція полягає в образному висловленні загальних суджень, сентенцій. Ступінь узагальнення суб'єкта як виконавця дії може бути такою ж різною, як і ступінь невизначеності у неозначено-особових конструкціях. Головна умова стосовно діяча – він має сприйматися узагальнено, не зважаючи чи це одна особа, чи це група осіб, що виконує цю дію. Найчастіше за змістом ці конструкції відповідають порадам, наказам, побажанням, вимогам, адресованим не комусь конкретно, а будь-кому взагалі.

Основною рисою узагальнено-особових конструкцій є «значення особистої причетності будь-якої особи (насамперед, мовця чи його співбесідників) до спостережень, що становлять зміст речень, у яких узагальнюється особистий досвід мовця або засвоєний ним колективний досвід» [6, 94]. Зазвичай такі конструкції витворюються народною уявою і фіксуються найчастіше у пареміях: *Не кажи „не вмію", а кажи „навчуся"; Решетом воду не носять; Поле угноїш – урожай подвоїш.*

У граматиці виділяють два різновиди узагальнено-особових конструкцій: афористичні, зокрема повчального змісту (сентенційні) та описові, синонімічні означено-особовим конструкціям, але з узагальненою дією. Як вказувалося вище, афористичним конструкціям звичайно відповідають витвори народної мудрості, що активно вплітаються у живе народне мовлення, інтерпретуючись під вимоги мовленнєвої ситуації та місцевого колориту. Наприклад: *Хоч' йак* кру|*ти / а о*|*динажди о*|*дин* ˈ*буде та*|*ки о*|*дин //* [9, 34]; *Роз*|*гнузданого ко*|*н´а* ˈ*важко здер*|*жат´ //* [10, 32]. У російськомовних говірках також спостерігаються конструкції з узагальненим змістом висловлювання, наприклад: *Н´и ка*|*жи та*|*во / ч'и*|*во н´э знайэш //* (Берд.); *Вс´о жи*|*в'и и у*|*ч'ис´ //* (Нововас.); ˈ*Посл´э* ˈ*бойа кула*|*ком н´и ма*|*хай //* (Вес.).

Конструкції другого різновиду є максимально наближеними до

двоскладових речень, які у ролі підмета вимагають особового займенника 2-ої особи, але такий підмет навмисне опускається, що приводить до замовчування про конкретну особу співрозмовника і сприйняття сприйняття речення як узагальненого, наприклад: *Загойдані машиною, заворожені дивними обрисами височенних гірських кряжів, прозорим повітрям, сонячним промінням, травицею, сидите ви, примружили очі, придивляєтесь та прислухаєтесь* (О.Вишня). Як правило, такі описові конструкції фіксуються у мовленні безпосереднього оповідача, самого розповідача. Так, речення *Йак ко*ˈ*рова ў о*ˈ*б'ід* ˈ*здойе*ʺ*на / то* ˈ*кажут´ / шо моло*ˈ*ко о*ˈ*б'ід'ішн´е //* [9, 8] сприймається узагальнено в цілому, оскільки присудок у головній частині цієї складнопідрядної конструкції семантично вказує на 3-тю особу множини теперішнього часу (*всі кажуть*), тобто це може сказати кожен, або говорить будь-хто у даній місцевості про обіднє молоко тощо. Речення узагальню вального змісту, в яких випущено займенник-підмет у формі 2-ої особи однини, оскільки його наявність необов'язкова, а відсутність навпаки спрощує хід мислення, у діалектному мовленні трапляються рідше і оточені контекстом, наприклад: *А* ˈ*п'ідеш у сад ве*ʷ*с*ˈ*нойу і не*ʷ *нами*ˈ*луйешс´а йа*ˈ*блун´ами й* ˈ*грушами // Цв'і*ˈ*тут´ // По*ˈ*дивишс´а на них / по*ˈ*н´ухайеш цв'іт /* ˈ*пч'оли гудут´ / аж у голо*ˈ*в'і* ˈ*паморошно // А ти*ˈ*пера все* ˈ*вирубали // Пи*ᵉ*рео*ˈ*рали / і рин*ˈ*даторам ода*ˈ*ли //* (Піск.). Саме форми дієслів *підеш, намилуєшся, подивишся, понюхаєш* створюють типовість власне самої дії.

Слушною є думка, що найуживанішим різновидом є безособові конструкції [2, 98], [6, 96]. Вони, не вказуючи на діючу особу, виражають дію або стан незалежно від суб'єкта дії. До того ж безособові конструкції не є рідкісним явищем у діалектному мовленні.

У таких конструкціях досить часто при головному члені знаходиться додаток на позначення пасивного суб'єкту дії чи стану, наприклад: *У нас грабіжників та злодіїв нема* (П.Мирний) та у діалектному мовленні *Ме*ˈ*не об*ˈ*кидало //* (Осип.) – „на шкірі з'явилися пухирці", *Нам* ˈ*треба* ˈ*с´одн´і* ˈ*с´іно пере*ˈ*кинут´ / а* ˈ*завтра* ˈ*зносит´ у с´і*ˈ*нажник //* (Піск.) . Переважно безособові конструкції виражають стихійні дії або фізичні чи психічні стани живих істот, наприклад: ˈ*Ран´ше вста*ˈ*вала* ˈ*рано / т´іл´ки роз*ˈ*видн´увалос´ // у* ˈ*пол´і* ˈ*жарко / все* ˈ*времн´а* ˈ*хоч'ет´с´а во*ˈ*ди пит´ //* (Осип.). Українська граматика вказує на те, що однією із особливостей безособових речень є вираження результату «дії неозначеної сукупності стихійних сил чи об'єктивних обставин: саме у безособовому реченні наголошується, що ця ознака не має безпосереднього зв'язку з якимось конкретним суб'єктом» [6, 96]. Залежно від способу вираження присудка І. Р. Вихованець такі конструкції членує на: а) безособові (одноособові) речення, головний член яких виражений безособовими (одноособовими)

дієсловами (або дієсловами, вжитими в безособовому значенні); безособові дієслова виступають у формі 3-ьої особи однини теперішнього або майбутнього часу і в формі минулого часу умовного способу: *Однак мене морозить* (М.Коцюбинський); б) безособові (одноособові) речення, головний член яких являє собою складений компонент – сполуку інфінітива безособових (одноособових) дієслів та допоміжних фразових (рідше модальних) дієслів – *Гримкотіти тут почало частіше* (П.Тичина); в) безособові (одноособові) речення зі складеним головним членом, вираженим предикативними віддієприкметниковими формами на –но, -то з дієсловом-зв'язкою *бути – Її не прохано на сватання* (М.Коцюбинський); *Враз було вбито всі хлоп'ячі мрії* (О.Донченко) [2, 98-99].

У північноприазовських говірках спостерігається ідентичне вираження форм присудка як і у літературній мові, що ще раз підкреслює тісний зв'язок живого розмовного мовлення із мовою художньої літератури. Наприклад, на діалектному тлі фіксуються безособові конструкції типу: *Не[и]ма на вас / ˈагол'іў / ˈдобройі дровиˈн'аки //* [7, 47]; *Там бабаˈк'ів буˈло ˈб'іл'ше / н'іж теˈпер авраˈх'ів //* [7, 47]; *Шос' меˈне ˈп'ісл'а ˈвашойі ˈриби розмаˈрудило //* [10, 31] – українському говірковому тлі; *ˈВ'эч'эром прот'эмп'эраˈтур'ило до сороˈка / а поˈтом у'снула //* (Берд.); *У ˈнас на ˈул'ицэ ˈдажэ з'иˈмой т'эпло / ˈно от ˈмор'а ˈсыро* (Прим.) – російському говірковому тлі.

Як бачимо, безособові конструкції і у літературній художній мові, і у живому діалектному мовленні використовуються паралельно саме у тих випадках, коли виникає потреба зосередити увагу саме на дії або її наслідках, при цьому виконавець самої дії абсолютно необов'язковий, згадка про нього або ж навіть натяк (як це спостерігали у особових конструкціях) також відсутні у формах головного члена речення. Такі конструкції є найрізноманітнішими за ступенем своєї граматичної семантики та досить активними у описових розповідях носіїв північноприазоських говірок.

Особливу групу односкладних синтаксичних конструкцій становлять речення, що за своєю семантикою є надзвичайно наближеними до безособових, але головний член таких речень виражено незалежним інфінітивом. Такі конструкції виділяються у мовленні своєю експресивністю та лаконічністю, оскільки сам незалежний інфінітив вбирає в себе різноманітні модальні значення і передає їх в усному мовленні за допомогою інтонації. Тобто лексично модальні значення у інфінітивних конструкціях не виражаються, хоча й серед них виділяються семантичні групи: а) вираження необхідності: *Саˈдит' клубˈн'іку на ˈсонц'і / там росˈти йій ˈлуч':е //* (Ч.П.); б) неминучості: *Мат' / ˈбути доˈшч'у //* (Осип.); в) бажання: *Поˈбач'иˈти б/ ч'і ˈбуде так воˈно / йак ти ˈкажеш //* (Піск.); г) нездатності виконати дію, у структурі таких речень має бути

заперечення: *Не хо|дити / не си|д´іти / н´і ле|жат´ на бо|ку |п'іс'л´а опе|рац´ійі //* (Ч.П.); г) спонукання, наказ: *Ку|шч'овку поса|дит´ за бур´а|ком //* (Піск.); д) умови: *Тво|йіми б ру|ками |земл´у загр´і|бат´ //* (Ан.).

Односкладні інфінітивні речення за способом вираження головного члена речення, який співвідноситься із присудком, поділяються на: а) речення з простим інфінітивним головним членом без частки *би (б) – Все, все покинуть, до тебе полинуть, Мій єдиний, зламаний квіте* (Л.Українка); б) речення з простим інфінітивним головним членом із часткою *би (б) – Хлопавкою для мух убивати б такі посмішки!* (Л.Костенко); в) речення зі складеним інфінітивним головним членом, вираженим інфінітивами повнозначного дієслова й допоміжними модальними словами типу *варто, можна, потрібно, треба* зі зв'язкою *бути* у відповідній формі – *Можна смерть лише смертю здолати* (Є.Маланюк) [2, 99].

У живому мовленні інфінітивні речення є переважно поширеними, частіше додатками, наприклад: *На|шо ти о|цей бур|йан наса|дила? |Луч':е бу|ло б по|с´ійат´* (що?) *ноч|ниц´у //* [8,370]; *М'і|н´і |нужно ў |город по|йихат´* (поїхати куди?) // [8, 371]. Однак на вираження спонукання до дії чи наказу можуть бути і непоширеними, однослівними, що трапляється значно рідше: *Да|вай рос|пугувац´:а* („знімати теплий одяг") / *бо ми тут по|душимос´а //* [10, 35].

Безсумнівно, окраса кожної мови – це її синонімічна система. Як відомо, синонімічність може створюватись не лише на лексичному рівні, а й на синтаксичному також. Вище вже було показано паралельне співіснування різних типів односкладних конструкцій у літературній художній мові та у живому діалектному мовленні. Але синонімізація може відбуватися не тільки між односкладними та двоскладними конструктами, а й власне у самій системі односкладних конструкцій між окремими видами безособових і особових речень тощо. Так, безособові речення типу *Нам хо|т´ілос´ по|бач'іт´ о|нуч'ка //; |В'ітер буў та|кий / шо за|крило г'іл|ками в'ік|но //* (Ан.) можна замінити або на особову конструкцію *хотіли побачити внука,* або на неповну підрядну частину, оскільки підмет *вітер* вказано у головній – *вітер був такий, що зачинив гілками вікно.* Розглянемо явище синтаксичної синонімії детальніше.

Безособові речення, що виражають стан природи або оточення, наприклад: *У|же |трет´ій ден´ до|ш´·іт´ //; |С´іли ве|ч'ер´ат´ / ко|ли зсуте|н´ілo //* (Ч.П.), утворюють паралельні конструкції здебільшого з двоскладовими відповідниками: *вже третій день ідуть дощі* або *сіли вечерять, коли настали сутінки.* У діалектному мовленні вживання речень такого типу обумовлене саме бажанням мовця акцентувати увагу на процесі дії, на її „надзвичайній" силі. Часто до таких висловів додаються індивідуальні експресивні констатації на вираження особистого сприйняття або ставлення до процесу, що відбувається, наприклад: *|Господи / |ск'іл´ки*

во'но 'литиме // (дратування з приводу довготривалих дощів), *О'го / йак 'гримнуло //* (здивування), *Ў Оси'пенков'і гри'м'іло так / шо в во'йен·ом горот'ку бу'ло 'ч'ут' //* (про силу грому) і тощо. Безособові речення, що виражають фізичний і психічний стан людини, утворюють синтаксичні паралелі з означено-особовими, наприклад: *Ме'н'і ўс'у н'іч' не 'спалос'а* та *Цілу ніч не могла заснуть; Ц'у 'весну 'д'ідов'і не здо'ровит'с'а* та *Все хво'р'айе і хво'р'айе* (Ан). Безособові речення, що вживаються для передачі різних модальних значень (можливості, неможливості, різних нюансів необхідності, неминучості, бажаності тощо), утворюють синонімічний ряд із неозначено-особовими, наприклад: *'П'ісл'а 'школи 'треба ў'с'ім бу'ло посту'пат' ку'дис' / от і п'ішоў ў у'чил'іш'е на трактор //* та *То'д'і 'п'ісл'а 'школи йш'ли у'ч'іт'с'а хто ку'да / но б'а'зател'но ч'і ў десяти'л'етку / ч'і ў 'бурсу //; Кру'гом 'нада дат' на 'лапу //* та *Кру'гом / де 'треба бу'ло / да'ли... //; Нам 'треба бу'ло у центр голосу'ват'* та *Хо'дили ў центр голосу'ват'* тощо.

Частотність таких синонімічних конструкцій різна, і зумовлена вона насамперед лексичними та граматичними особливостями компонентів, які виступають у ролі головного члена. Так, наприклад, власне безособових дієслів як в українській літературній мові, так і у діалектному мовленні небагато. У мовленні носіїв північноприазовських говірок фіксуються переважно слова типу *дощить, моросить, гримить, пече* (сонце), *бляскотить* (про блискавку), *хмариться*, *розвиднюється* – має два значення „кінець негоди" та „початок ранку, момент сходу сонця", *світає, утріє, вечоріє, сутеніє, смеркається, холодає, теплішає, нудить, карячить* – „те, що й *нудить*", *тошнить, морозить, знобить, температурить, трусить* тощо. Залежно від їх семантики виділяються окремі тематичні групи безособових дієслів в українській мові: 1) явища природи: *дніє, вечоріє, смеркає*; 2) стихійні явища: *замело снігом, занесло*; 3) фізичний стан людини: *дишеться, трусить, сіпає*; 4) психічний стан людини: *не спиться, не лежиться* [3, 231]. Автоматично виділені групи безособових дієслів переносимо у синтаксис для розрізнення суто безособових конструкцій. У таких безособових реченнях або повністю відсутній виконавець дії, або тільки побіжно «вказується на особу, позначену непрямим відмінком, з якою заходить певна психічна або фізична зміна» [4, 108-109]. Особові паралелі до них потребують обов'язкової присутності виконавця дії, а тому при утворенні синонімічних відношень виникають певні стилістичні відмінності: «у безособових конструкціях наголошується значення стану, тоді як у особових паралелях виразніший елемент активності діяча» [5, 78].

Безособові конструкції на позначення ступеня бажання виконувати дію у діалектному мовленні найчастіше використовують лексичні елементи типу *хочеться / не хочеться* (апокопічно стягнений (усічений) варіант *хо / не хо*, специфічний для мовлення молодшої групи носіїв північно

приазовських говірок, треба сприймати як особово-означений відповідник *хочу / не хочу*), *пришлось / не пришлось* – „довелося" або „бути змушеним", *можна / не можна* (синкопічний варіант *мона / не мона*), *треба / не треба* (синкопічний варіант зафіксовано лише для ступеня бажаного виконання дії *тра* у мовленні жителів перехідної зони (Піск.)). Вони передають ці модальні значення незалежно від волі самого мовця, а суб'єкт залишається пасивним. Водночас такі конструкції є досить активними завдяки спроможності під'єднання до свого складу другого елемента, яким виступає інфінітив, створюючи таким чином безліч предикатів за однією моделлю, головною умовою якої є вираження головного члена речення „обов'язковий елемент на позначення бажаності чи небажаності + будь-який інфінітив згідно з метою висловлювання" тощо. Своєрідність цих конструкцій проявляється у створенні чіткої модальності лексичним значенням головного члена, наприклад: *ˈХоч'ец´:а йоˈго заˈбуд´ / а не ˈможу / і ˈжит´ не ˈхоч'ец´:а //* (Осип.)*; І приˈшлос´ меˈн´і іˈти на роˈботу / а диˈтин'і ˈт'іко три ˈм'іс´ац'і //* (Піск.)*; Не приˈшлос´а нам з ним ˈб'іл'ше зуˈстр'іц':а //* (Ан.); *Воˈно ˈмона ўже й ˈспат´ / так „Кармеˈлʼітуˈˈ поˈказуйут´ //* (Піск.)*; Не ˈможна буˈло ˈзразу поˈлуч'ку отˈдат´ ˈд´іт´ам?* (Ч.П.)*; ˈТра коˈрову схоˈдит´ зустр´іˈч'ат´ //* (Осип.)*; Не ˈтреба меˈн´і твоˈйіх об´іˈш'анок //* (Осип.) і т.ін. Особові паралелі до них можуть бути такими: *хочу його забути, жити не хочу, мушу працювати, ми не зустрілися, хочу спати, віддати одразу, йтиму зустрічати, не обіцяй.* Як бачимо, безособові говіркові конструкції мають значно яскравішу експресивність, аніж їх особові варіанти, тому й використовуються у живому мовленні вони активно і всебічно, надаючи йому своєрідного животворчого і невимушеного колориту, відтворюючи реальну дійсність з живими людьми, з їх живою мовою, з різними нюансами необхідності, неминучості, ступеня бажаності, які в особових відповідниках передаються переважно означено-особовою формою *хочу / не хочу* тощо.

Синоніміка безособових та особових конструкцій доволі часто створюється шляхом використанням форми зворотного дієслова у безособовому реченні та незворотного у особових паралелях, наприклад: *Коˈли д´ад´ ˈВас´і ˈвспомнит´с´а / моˈд´і й ˈйїде по д´іˈтей //* та *Забиˈра нас з ˈшколи / коˈли ˈвспомнит´ //; Аўˈтобус у сеʷˈло заˈходит´ / йак шоˈхверу ˈвздумайет´с´а / а то буˈва пр´аˈм'іс´ін´ко поˈкотит´с´а у Ч'іˈкалоўку //* та паралельно може виступати і такий варіант *Аўˈтобус у сеʷˈло заˈходит´ / йак шоˈфер згаˈдайе / а то буˈва пр´аˈм'іс´ін´ко поˈкотит´ у Ч'іˈкалоўку //* (мається на увазі сусіднє село Чкалове); *У колˈхоз'і нам ˈдобре тоˈд´і жиˈлос´а / і трудоˈдн'і / і ˈпрем'ійі / і пуˈт´овки у санаˈторійі ˈкримс´к'і даˈвали / і на конˈцерти у райˈцентир воˈзили / і арˈтист´ів нам на празниˈки приˈвозилис´ //* (Піск.) та можлива особова паралель *У колгоспі добре тоді*

жили: і трудодні, і ..., і артистів для нас на свята привозили тощо. Використання у живому мовленні вислову *артистів нам на празники привозились* свідчить про створення таких конструкцій відразу, без зупинки на обмірковування та редагування відповідно до норм літературної мови. З одного боку, це призводить до коструватості самого речення та створення значних граматичних помилок, а з іншого боку, треба бачити і позитивний момент – відбувається животворчий процес і його поодинокі граматичні недоліки є тими нечисленними рисами, що відрізняють новостворену північноприазовську говірку від літературних відповідників.

До того ж синонімічність може створюватися і власне у середині самого безособового різновиду односкладних речень, наприклад: *ме*ˈ*не мо*ˈ*розило* та *ме*ˈ*н´і* ˈ*морозно; ме*ˈ*не в жар* ˈ*кидайе* (може використовуватися і *ки*ˈ*дайе*) та *ме*ˈ*н´і* ˈ*жарко; ме*ˈ*не оз*ˈ*нобом бйе* та *ме*ˈ*не зно*ˈ*бит´*. Як бачимо, така синтаксична синонімічність створюється переважно морфологічними засобами: відмінковими формами особового займенника „я” (у родовому та давальному відмінках) та формами дієслівних присудків. У першій синонімічній парі безособове дієслово *морозило* позначає завершену дію і вимагає від займенника приєднання у родовому відмінку, форма дієслова вживається у минулому часі 3-ьої особи однини; у паралельному безособовому відповіднику *морозно* сприймається з більшим ступенем безособовості, оскільки вказує на фізичний стан людини і виражений предикативним прислівником на *–о*, цей стан фіксується у момент мовлення, а тому присудок керує займенником, вимагаючи від нього вживання у давальному відмінку. У другій синонімічній парі дія виражена на момент мовлення в обох конструкціях, але у першому предикаті для присудка *кидає* семантично недостатньо лише одного додатка, вираженого займенником у родовому відмінку, а тому він потребує уточнення іншим другорядним членом речення, його ж безособова паралель зберігає модель, розглянуту вище. Цікавою є третя синонімічна пара: в обох паралелях використано ідентичну додатку, особове дієслово *б’є,* вжито у значенні безособового (як у попередньому випадку *кидає*), і вимагає уточнення обставиною способу дії (за аналогією до *мене в жар кидає*), а от його безособова паралель у значенні присудка використовує також форму 3-ьої особи однини теперішнього часу, але безособовість тут є семантично повною і не потребує уточнення тощо.

Особливу групу односкладних речень становлять конструкції з додаванням усталеного звороту, що на перший погляд сприймається як друга частина складного речення, а фактично є однорідним членом, наприклад: *Во*ˈ*на* ˈ*ходит´ по дво*ˈ*ру / не* ˈ*найде со*ˈ*б’і* ˈ*міста //* (*не знаходити собі місця* – „переживати”, „турбуватися”) (Осип.) – літературний відповідник може бути таким: *вона ходить по подвір’ю, не знаходячи собі*

місця ; А *ти ш'е ˈбудеш моˈйі слоˈва вспомиˈнат´ і ˈкохт´і ˈкусат´ //* (*кігті гризти* – „жалкувати") (Ч.П.) – літературний варіант: *будеш, жалкуючи, слова пригадувати*; *Все по ˈхат ´і / по двоˈру хоˈдю і ˈдумайу / де ж поˈклала // а в голоˈв'і ˈкрутиц´:а / ˈкрутиц´:а* (*крутиться у голові* – „намагання щось згадати, пригадати") (Піск.) тощо.

Як показує аналіз односкладних діалектних конструкцій, у чистому вигляді односкладного простого речення для використання у народному мовленні вони є пасивними, і навпаки, механічно нанизуючись одна на одну, утворюють складні синтаксичні конструкції як однотипні так і різнотипні за своєю семантикою, наприклад: *Заˈйіхавˈтрактором на гоˈрод і ниˈстоже ўсе п'ідˈр´ад //* [8, 367] (обидві дії поєднано сурядним сполучним у конструкцію із спільним означено-особовим значенням); *ˈСяд´ на своˈйе ˈм'істо й сиˈди ˈтихо //* [8, 286] та *Схоˈвайхоч' оˈте ˈстуло обˈшмул´гане / а ˈнове поˈстаў //* [9, 24] (наказ передано однорідними означено-особовими формами); *ˈВидно / диˈтину ў жар ˈкинуло... Бач' / йак розмарˈн´ілас´а //* [10, 31] (за безособовою конструкцією відразу вжито особову) або *Шо теˈбе неˈ попроˈси / у ˈтебе сто одгоˈворок //* [9, 32] (підрядна частина виражена неозначено-особовою конструкцією) і т.п.

Таким чином, як і в українській літературній мові (її художньому різновиді), так і у діалектному мовленні північноприазовських говірок побутує особливий структурний тип речень, який за своєю будовою відрізняється від двоскладних – односкладні. Вони співвідносні із судженнями, в яких один із членів (у даній роботі - підмет) не має словесного вираження. Тож серед односкладних синтаксичних конструкцій, головний член яких співвідносний з присудком, в обох варіантах (літературному і діалектному) виділяються п'ять семантичних груп: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні. Найбільш поширеними серед цих п'яти різновидів у говірковому мовленні є безособові конструкції, цьому сприяють лексичні та граматичні особливості компонентів, які виступають у ролі головного члена. Як і в нормованій українській мові, так і в говірках північноприазовського краю спостерігаються синонімічні зв'язки, що виникають між окремими видами безособових та особових синтаксичних конструкцій. Для говіркового синтаксису притаманне додавання усталених виразів як додаткового інформанта основної дії. Найбільш характерною синтаксичною ознакою північноприазовських говірок є механічне нанизування односкладних конструкцій у складі висловлювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія / Степан Пилипович Бевзенко. – К., 1980. – 246 с.; **2.** *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис / Іван Романович

Вихованець. – К., 1993. – 368 с.; **3.** *Горпинич В.О.* Українська морфологія: навчальний посібник / Володимир Олександрович Горпинич. – Дніпропетровськ, 2002. – 350 с.; **4.** *Дудик С.П.* Особливості структури безособового речення в полтавських говірках / С.П. Дудик // Питання української діалектології і міжмовних (міждіалектних) контактів: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 106–113; **5.** *Мишуренко П.Є.* Синоніміка безособових та особових речень у говірці долини річки Мокрої Сури / П.Є. Мишуренко // Питання української діалектології і міжмовних (міждіалектних) контактів: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 75–82; **6.** *Сучасна* українська мова. Синтаксис / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К., 2005. – 270 с.; **7.** *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т.1.: А – Ж. – 324 с.; **8.** *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т.2.: З – Н. – 372 с.; **9.** *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т.3.: О – П. – 304 с.; **10.** *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4 т. / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т.4.: Р – Я. – 363 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ:

Ан.	Андріївка, Бердянський район
Андр.	Андрівка, Приморський район
Берд.	м. Бердянськ
Вес.	смт. Веселе
Нововас.	Нововасилівка, Бердянський район
Осип.	Бердянський район
Піск.	Піскошине, Веселівський район
Прим.	м. Приморськ
Ч.П.	Червоне Поле, Бердянський район

Чирва А.В. (Харків, Україна)

Особливості виділення лексико-семантичної групи етнонімів (на матеріалі англійської, української та російської мов)

У даній статті розглядаються особливості виділення лексико-семантичної групи етнонімів на прикладі англійської, української й російської мов. Уточнюється визначення лексико-семантичної групи мови. Аналізуються ознаки, за якими вирізняються лексико-семантичні групи етнонімів. Розглядаються закономірності й фактори, що впливають на механізм виділення лексико-семантичної групи етнонімів.

Ключові слова: *лексико-семантична група, закономірності, ознаки, етноніми, мова.*

В данной статье рассматриваются особенности выделения лексико-семантической группы этнонимов на примере английского, украинского и русского

языков. Уточняется определение лексико-семантической группы языка. Анализируются признаки, по которым выделяются лексико-семантические группы этнонимов. Рассматриваются закономерности и факторы, которые влияют на механизм образования лексико-семантической группы этнонимов.
Ключевые слова: *лексико-семантическая группа, закономерности, признаки, этнонимы, язык.*

The article deals with the problem of peculiarities of singling out lexical semantic groups of ethnonyms taking English, Ukrainian and Russian as examples. It determines lexical semantic language groups. The article analyzes indicators according to which lexical semantic group of ethnonyms is determined. It considers regularities and factors which influence the formation of lexical semantic groups of ethnonyms.
Key words: *lexical semantic group, regularities, indicators, ethnonyms, language.*

Мова є виключно складним утворенням, якому притаманна системність. Як система будь-яка мова складається з певних підсистем, що утворюються мовними одиницями. Однією з підсистем мови є її лексичний рівень, який включає лексику в усіх її взаємозв'язках і відношеннях між собою. В межах цієї підсистеми закономірно виділити лексико-семантичні групи (ЛСГ) [1], [15].

На різних етапах розвитку лінгвістичної науки дослідниками приділялася значна увага дослідженням як фундаментальних питань, що пов'язані зі змістовною стороною, структурою та закономірностями визначення ЛСГ, так і їх окремих аспектів.

Однак незважаючи на чисельні роботи, що присвячені дослідженню загальних аспектів ЛСГ, поки що не існує єдиного розуміння поняття "лексико-семантична група". Залишаються недостатньо дослідженими питання про властивості та функціонування ЛСГ, поки що не існує чіткої різниці між близькими, але не однаковими за змістом лексичними утвореннями – ЛСГ та семантичне поле тощо.

Цікавими з погляду науковості є питання про особливості виділення різних ЛСГ мови. Дослідження особливостей ЛСГ нададуть змогу більш повно уявити багатство та різноманітність лексичної системи мови.

У цій площині знаходиться проблема особливостей виділення лексико-семантичної групи етнонімів.

У зв'язку з цим дослідження особливостей виділення ЛСГ етнонімів є актуальним.

Метою роботи ставилося здійснення дослідження особливостей виділення ЛСГ етнонімів в англійській, українській та російській мовах на основі системного підходу. Виходячи з мети, були поставлені такі **завдання дослідження**: 1) уточнити визначення ЛСГ мови; 2) дослідити закономірності й фактори, що впливають на механізм виділення ЛСГ етнонімів.

У дослідженні особливостей виділення ЛСГ важливе місце займає

розуміння поняття ЛСГ. Залежно від змісту визначення ЛСГ особливості й ознаки, за якими будуть виділятися групи слів, теж будуть різнитися.

Питання про виділення ЛСГ, про їхню відмінність від тематичних та інших угруповань слів розглядається в сучасній лінгвістиці по-різному. Прихильниками широкого розуміння ЛСГ є О.О. Акулова, В.Г. Гак, В.І. Кодухов, Ф.П. Філін, О.В. Сорочан та ін. [2], [9], [12], [13], [16], [17]. Так, Ф.П. Філін називає ЛСГ лексичними об'єднаннями з однорідними, порівнянними значеннями [12]. П.А. Адаменко розглядає ЛСГ як сукупність слів, що об'єднані загальною семантичною ознакою, яка присутня у значенні всіх цих слів [13]. В.І. Кодухов у своїх перших роботах розуміє ЛСГ достатньо широко, поєднуючи в них групи слів з погляду однорідності або просто близькості значення [9]. В одній з останніх робіт він відокремлює ЛСГ від лексико-семантичних розрядів, термінологічних, тематичних груп, синонімічних рядів і антонімічних пар [9].

На відміну від попередніх поглядів вузьке розуміння поняття ЛСГ властиве О.О. Уфімцевій і деяким іншим лінгвістам. При цьому за основу дослідження лексики береться слово в його різноманітних змістовних зв'язках у системі мови [11]. Так, О.О. Уфімцева виділяє ЛСГ слів давньоанглійської мови *land, grund, middan-geard, molde, folde, hruse,* центральним членом якої виступає полісемантичне слово *eorpe* [11]. Імовірно, вузьке розуміння ЛСГ можна розглядати як ЛСГ слова, яка може входити складовим елементом до ЛСГ слів. С.Ф. Литвина, досліджуючи англійські назви тварин *foal, stallion, stud, mare, colt, filly,* називає ЛСГ слова *horse* лексичною мікросистемою [10]. ЛСГ слова можна також назвати, за Д.М. Шмєльовим, семантичною парадигмою, у цьому випадку ЛСГ слів буде більш загальною парадигмою, парадигмою наступного ступеня [16].

Розглянемо основні відмінності ЛСГ від інших об'єднань слів за лексико-семантичною ознакою. Головною особливістю ЛСГ є наявність у кожній групі узагальнюючого слова або словосполучення, яке можна назвати головним інтегруючим семантичним множником або інваріантом парадигми [7]. Так, у групі англійських слів, що позначають сільськогосподарських тварин, *cow, bull, calf, steer, heifer, ox, beast, horse, mare, stallion, filly, foal, colt, gelding, sow, swine, boar, hog, gilt, pig, sheep, ewe, ram, lamb, wether, gimmer, theave,* головним інтегруючим семантичним множником буде "сільськогосподарська тварина" [7].

Подібного узагальнюючого слова немає у тематичних, термінологічних груп; немає його, імовірно, і в лексичних (або семантичних) полях [6], [17]. Крім того, ЛСГ складаються з лексем однієї частиномовної спрямованості, тоді як у тематичні групи можуть входити слова різних частин мови. Відмінність ЛСГ від синонімічних рядів і антонімічних пар полягає в більш широкому обсязі лексики, що входить у ЛСГ. Синонімічні ряди й

антонімічні пари є складовими елементами ЛСГ. Термінологічні групи відрізняються від ЛСГ не тільки тим, що включають до свого складу слова різних частин мови, але й точною стилістичною замкнутістю.

Усередині кожної ЛСГ виявляється активний і пасивний набір лексем. До активної частини ЛСГ відносяться загальновживані слова, а до пасивної – що вибули або ті, що ще не ввійшли до загальнолітературного вживання (архаїзми, історизми і неологізми). Різниться склад ЛСГ і з погляду соціального вживання. Діалектизми, професіоналізми, жаргонізми й інші слова обмеженого вживання входять як складові елементи у ЛСГ поряд із загальнонародною лексикою.

Можна поділити лексеми, що входять до однієї ЛСГ, за експресивно-стилістичною ознакою. При цьому основу групи складають нейтральні (міжстильові) лексеми, а навколо цієї основи, наближаючись до неї або віддаляючись убік периферії, розташовуються стилістично забарвлені слова. Нарешті, при дослідженні ЛСГ припустимо розподілення їх складу з погляду походження окремих елементів, виділяючи споконвічні й запозичені лексеми.

Таким чином, під лексико-семантичними групами слів слід розуміти сегменти словникового складу мови (парадигми), що поєднують лексеми з однаковою предметною спрямованістю й однорідною семантикою, володіють загальним головним інтегруючим семантичним множником (інваріантом), відносяться до однієї частини мови та характеризуються синонімічними й антонімічними відносинами між окремими членами сегмента. На сьогодні більш-менш повно вивчені ЛСГ, що об'єднують загальні назви тварин, терміни споріднення, визначення і назви кольорів, дієслова руху, говоріння [1;2;3;14;18] та ін.

Слід зазначити, що ЛСГ не є замкненими, встановленими назавжди системами. Склад ЛСГ непостійний, він змінюється діахронічно разом з розвитком мови в цілому, його діалектів і говорів. Деякі варіанти парадигми зникають, з'являються нові компоненти ЛСГ, змінюються межі між активним і пасивним складом груп, збагачується семантична структура окремих елементів. Як й інші семантичні об'єкти, ЛСГ є переважно відкритими системами [11].

Складним є питання про розподіл за лексико-семантичною ознакою ономастики. Семантика імені власного (ІВ) специфічна, його потенційне значення майже завжди дорівнює актуальному значенню словесного знака [14]. ІВ знаходиться поза полісемією. Воно, як правило, не здатне передавати узагальнене поняття [14]. Зі слів О.О. Реформатського, у системі лексики власні імена своєю "гіпертрофованою номінативностью і редукцією семасіологічної функції об'єктивно протипоставлені іменам загальним [18]. Цікавим є зауваження О.В. Суперанської про те, що значення ІВ – фактор його популярності, фактор суспільно-історичний [14].

Саме в цьому плані слід розглядати міркування В.А. Ніконова про три варіанта значення ІВ [20].

О.В. Суперанська перебільшує відокремленість ІВ у лексиці, вважаючи, що їх можна зрівняти з іншими частинами мови [14]. При всій специфічності своєї семантики ІВ органічно входить до складу іменників і з граматичного погляду (у широкому розумінні, включаючи синтаксичну, словотворчу й словозмінну сторони) не має ніяких відмінностей від загальної лексики. У зв'язку з цим, імовірно, недоцільно виділяти нерозчленоване ономастичне поле [6], оскільки ІВ входять до складу інших лексичних полів, наприклад топоніми – у поле позначень географічних об'єктів, зооніми – у поле назв тварин тощо. Тому достатньою є констатація існування ономастичного простору як сукупності ІВ [14]. Цей ономастичний простір поділяється на ЛСГ відповідно до класифікації ІВ: ЛСГ антропонімів, топонімів, зоонімів тощо.

Особливо розміщуються в ономастичному просторі етноніми. Їхня специфіка полягає в тому, що за головною семантичною ознакою етнонімічну лексику можна поділити на дві рівномірні підгрупи: 1) слова зі значенням "особа певної національності" і 2) слова зі значенням "народ".

В обох етнонімічних підгрупах можливі синонімічні ряди з функціональних і емоційно-оціночних синонімів: рос. *россиянин – русский – русак; украинцы – хохлы – малороссы;* англ. *American – Yankee; Newzealandian – kiwi; Egyptian – Gyppo; the Chinese – the Chinees – the Chinks; Helvetian-Swiss* тощо. Рідше можна зустріти серед етнонімів абсолютні синоніми, або дублети [1]: рос. *голландцы – нидерландцы;* гол. *Let – Letlander; Groeziër – Georgiër Hollnder-Nederlander* тощо. Антоніми в етнонімічній лексиці зустрічаються вкрай рідко, вони представлені одиничними антонімами дихотомічного розподілу понять [10]: *росіяни – неросійські, English – un-English* тощо.

Кількість етнонімів у кожній мові теоретично може дорівнювати кількості народів, племен і інших етнічних одиниць, які живуть у цей час і жили в минулому. Однак реально в активному уживанні перебувають найменування найбільш численних і відомих народів. При цьому слід ураховувати ще одну закономірність: активний етнонімікон у різні проміжки часу в тій самій мові різний. Найбільш активно вживаються в мові певного народу, крім внутрішнього етноніма (самоназви), найменування сусідніх етнічних одиниць, імена народів, з якими налагоджені широкі економічні, політичні, культурні й інші контакти, назви етнографічних і діалектних груп, що входять до складу даного народу. Так, у російській мові в активний етнонімікон входять такі етнонайменування, як *каракалпаки, осетини, лезгини, башкири, чуваші* тощо. Тоді як в інших європейських мовах назви цих народів скоріше

будуть відноситися до пасивного запасу. В активний словник англійської мови входить етнонім *the Welsh,* якому відповідають українські слова *валійці, уельсці,* що знаходяться на мовній периферії.

Архаїзми серед етнонімів зустрічаються нечасто. У цьому плані цікавим є факт часткової заміни етнонімікона в російській мові початку XX ст., у результаті якого до архаїзмів перейшли етнонайменування *киргиз-кайсаки, вотяки, вогули, самоїди, лопарі* тощо. Цей процес був викликаний тим, що старі назви деяких народів у царській Росії за багато століть уживання стали мати негативний, пейоративний відтінок значення. У російській мові післяжовтневого періоду замість цих етнонімів з'явилися неологізми, що сходять до самоназв: *казахи, удмурты, манси, ненцы, саамы* й ін. [15], [20]. Деякі етноназви, що з'явилися ще в дореволюційну епоху, у радянський час закріпилися й стали єдиними найменуваннями для того або іншого народу, наприклад: *українці* замість *малороси* (при одночасному зникненні слова *великороси*), *узбеки* замість *сарти* тощо. Пізніше ці нові етноніми стали проникати в інші мови: англ. *Uzbek, Ukrainian* тощо, а колишні найменування перейшли до архаїзмів: англ. *Great Russian* тощо.

Разом зі зникненням народу або його перетворенням зі зміною імені з активного словникового запасу мов зникає його назва. Частина історизмів в етнонімічній лексиці належить до запозичень із давньогрецької й латинської або з інших мов: рос. *даки, кельты, иберы, этруски;* англ. *Ostrogoth, Celt, Iberian, Tyrrhene* тощо.

Політичні події, природні явища, науково-дослідницька діяльність у районі проживання якого-небудь народу активізує його найменування в мовах. При цьому деякі етноніми переходять до активного запасу мови, інші ж залишаються окказіоналізмами, не закріплюючись у мові, хоча й зберігають за собою постійну потенцію до слововживання. Прикладом першого роду можуть бути етноніми *албанці, болівійці*, що ввійшли в недавній час до активного вживання в українській і російській мовах. Прикладом другого роду є назва австралійського племені *аранта,* відомого тим, що фонетична система його мови має тільки один голосний звук [3], [4].

У різних діалектах певної мови можна виявити етнонайменування, що відрізняються від загальнонародних. Прикладами можуть бути чилійські назви індіанців *chino,* американо-іспанські найменування іспанців *godo,* американо-англійські слова *Dutchmann* зі значенням "німець", *Lo* "індіанець" і ін. До діалектної лексики мають відношення назви етнографічних груп: рос. *сицкари, кержаки;* мексиканська назва мешканця узбережжя *abajeno,* чилійське найменування жителя півночі країни *abajino* тощо. Зустрічаються специфічні назви народів в арготичній і жаргонній лексиці. Наприклад: *куган* "циган" у кубрацькій мові, *кудлай* "єврей" у любейській мові тощо.

За експресивно-стилістичною ознакою виділяються, крім нейтральних

назв народів, слова високого стилю (рос. *россиянин, эллин;* англ. *Helvetian, Hellene* у значенні "грек") і стилістично знижені лексеми (рос. *русаки, хохлы;* англ. *Chinaman, Gyppo, Lo Sawney* тощо).

Лексичне значення етнонімів у формі однини містить семи "національність" і "стать": рос. *японец – японка, чех – чешка, турчанка* тощо. В англійській мові, як і в інших мовах, у яких відсутня категорія роду, сема "стать" в етнонімах виражається шляхом словосполучення: *American – American woman, Russian – Russian woman, Spaniard – Spaniad woman* і т.і. В етнонімічних парах *Englishman – Englishwoman, Scotchman – Scotchwoman, Yvelshman – Welshwoman* тощо колишні словосполучення стали складними словами. Цікаво відзначити, що в англійській мові в самоназвах і назвах сусідніх народів форма жіночої статі утворюється морфологічним способом, а в назвах віддалених народів виражається словосполученням. А от у датській і норвезькій мовах спостерігається протилежне явище.

За формальними показниками етноніми в однині не відрізняються від членів інших ЛСГ, що входять в антропонімічне поле [13]. Вони співвідносяться з особистими займенниками, із займенником *хто,* наприклад: Ти – німець, інженер, батько; *Du bist Russe, Arbeiter, Bruder Sieger* тощо [5].

Етноніми у формі множини мають дві різні семантичні структури. У реченні *"У нашій бригаді працюють росіяни, українці, узбеки, вірмени"* кожний етнонім може бути тільки означеним і множинним, але не може бути загальним [19]. У реченнях *"Таджики – народ індо-європейської мовної сім'ї"* або *"Грузини живуть на Кавказі"* етнічні назви мають загальне значення, окрему предметну віднесеність. У цьому випадку форма множини етнонімів є засобом вираження поняття, яке не можна визначити через суму окремих одиниць, що входять до нього. Тут виражається поняття етносу в цілому, що характеризується не кількісними, а особливими якісними ознаками [17]. Таким чином, у першому випадку етноніми мають апелятивні [17] риси, а в другому – є власними іменами. У.Л. Чейф, аналізуючи речення *"The Indians like corn"*, припускає в ньому наявність у етноніма двох семантичних структур: 1) *"The Indians who live in New York like corn";* 2) загальне значення, як у реченні *"The Indians migrated into North America from Siberia"* [19]. Імовірно, слід припустити, що перша семантична структура проявляється в подібного типу реченнях лише при контекстуальному уточненні, тоді як друга – імпліцитна в них. Порівн.: Українці люблять протяжливі пісні.

Ономастичні ознаки множини етнонімів були, імовірно, однією з причин того, що в англійській, французькій, голландській й низки інших мов назви народів пишуться з великої літери. Ономастичні функції множини етнонімів проявляються також у тому, що для російської мови в минулому було властиве вживання назв народів у формі множини для

позначення території проживання цих етносів [20].

Крім етнонімічних значень слова певної ЛСГ, що аналізується, можуть одержувати додаткові семи й нові значення. Так, етнонім *німці* в українській і російській мовах означає не тільки осіб німецької національності, німецький народ, але й представників німецьких установ.

Постетнонімічні значення можна знайти в словах у формі однини. Найпоширенішим є вживання етноніма в значенні "вчитель певної мови": укр. *німець, француженка, англієць.*

Можливі й деякі інші перенесення значень: укр. *циган* "смаглява людина", англ. *Sawney* "роззява" тощо. Зустрічається також метонімічне перенесення: етнонімічною лексемою називають предмети, характерні для того або іншого народу: рос. *арнаут* "булочка"; англ. *Egyptian* "єгипетська цигарка", *Frenchman* "французьке судно", *Scotch* "шотландське віскі" тощо. В українській і російській мовах часто можна зустріти постетнонімічне значення в словах жіночого роду. Втім, імовірно, слід говорити в цьому випадку про омонімію, що виникла в результаті утворення слів за допомогою омонімічних суфіксів: *полька* "танець", *румунки* "вид жіночих черевиків", *чешки* "спортивні тапочки", *американка* "сорт картоплі" тощо.

Таким чином, ЛСГ етнонімів має специфічну рису, що відрізняє її від інших груп: слова, що входять у цю ЛСГ, мають дві семантичні структури. Виділення етнонімів в окрему групу дає можливість проаналізувати їхню сутність, розглянути взаємодію різних слів і словоформ, виникнення постетнонімічних значень у лексем певної ЛСГ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Арнольд И.В.* Лексикология современного английского языка / И.В. Арнольд. – М.: Высшая школа, 1973. – 304 с.; **2.** *Акулова Е.А.* Лексико-семантическая группа существительных со значением "искусство" в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Е.А. Акулова; Нац. пед. ун-т им. М.П. Драгоманова. – К., 1998. – 230 с.; **3.** *Бабушкин А.П.* «Возможные миры» в семантическом пространстве языка / А.П. Бабушкин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2001. – 86 с.; **4.** *Базиев А.Т.* Язык и нация / А.Т. Базиев, М.И. Исаев. – М.: Наука, 1973. – 247 с.; **5.** *Богомягкова Е.В.* Этнонимы современного немецкого языка: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – СПб., 2005. – 222 с.; **6.** *Березович Е.Л.* К этнолингвистической интерпретации семантических полей / Е.Л. Березович // Вопросы языкознания. – 2004. – № 6. – С. 3-25; **7.** *Виноградов Н.* Лексико-семантическая парадигма / Н. Виноградов. – Н. Новгород: Изд-во Нижегород. гос. ун-та, 1999. – 76 с.; **8.** *Вопросы семантики:* Межвуз. сб. / Под ред. Р.В. Алимпиевой. – Л.: Изд- во ЛГУ, 1974. – С. 19; **9.** *Кодухов В.И.* Введение в языкознание. – М., 1979. – 204 с.; **10.** *Литвина С.Ф.* Система зооморфных характеристик существительного horse // Вопросы лексикологии. – Новосибирск, 1977. – С. 155; **11.** *Уфимцева А.А.* Опыт изучения лексики как системы. – М., 1962. – 137 с.; **12.** *Филин Ф.П.* О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследования в чест на академик

Стефан Младенов. – София, 1957. – 537 с.; **13.** *Сорочан О.В.* Лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (семантичний та функціональний аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О.В. Сорочан; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.; **14.** *Суперанская А.В.* Общая теория имени собственного. – М., 1973. – С. 266; **15.** *Пронина Е.В.* Глагольная лексика старославянского языка в системном рассмотрении. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2007. – 157 с.; **16.** *Шмелев Д.Н.* Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964. – 132 с.; **17.** *Шен Д.А.* Этноним в лексико-семантическом пространстве английского языка: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / Д.А. Шен; Нац. пед. ун-т. – Н. Новгород, 2009. – 230 с.; **18.** *Реформатский А. А.* Введение в языковедение. – М., 1967. – 147 с.; **19.** *Чейф У.* Значение и структура языка. – М., 1975. – С. 225; **20.** *Этнонимы* / Под ред. В.А. Никонова. – М., 1970. – 269 с.

Ярмак В.І., Пономаренко М.В. (Київ, Україна)

Діалог культур: турцизми у поезії Алекси Шантича

У статті робиться спроба переосмислити стереотип однобічного сприйняття історичних явищ крізь призму лінгвостилістичного аналізу функціонування турцизмів як найколоритнішої групи орієнталізмів у поетичному дискурсі класика сербської літератури Алекси Шантича.
***Ключові слова**: турцизм, орієнталізм, іранізм, арабізм, мова-посередник, внутрішня форма мовної одиниці.*

В статье делается попытка переосмыслить стереотип одностороннего восприятия исторических явлений сквозь призму лингвостилистического анализа функционирования турцизмов как наиболее колоритной группы ориентализмов в поэтическом дискурсе классика сербской литературы Алексы Шантича.
***Ключевые слова**: турцизм, ориентализм, иранизм, арабизм, язык-посредник, внутренняя форма языковой единицы.*

The article is an endeavor to reinterpret the stereotype of historical phenomena's one-sided perception in the light of functional linguostylistic analysis of Turkisms as the most colorful group of orientalisms in poetic discourse of Aleksa Šantić, a classic of Serbian literature.
***Key words**: Turkism, Orientalism, Iranism, Arabism, intermediary language, linguistic unit's inner form.*

У контексті функціонування лексики іншомовного походження в системі будь-якої мови неможливо оминути питання історіософського характеру, тісно пов'язані з виявом найзагальніших законів діалектики в мові як найголовнішому засобі комунікації. Якщо екстраполювати даний постулат на мови, котрі належать до різних мовних сімей, то чималий матеріал для *дослідження вияву діалектичного закону єдності й боротьби*

протилежностей на їхніх синхронних зрізах дають саме сучасні сербська (індоєвропейська сім'я, південнослов'янська) й турецька (тюркська сім'я, огузька група) літературні мови.

Мета даного дослідження – переосмислити стереотип однобічного сприйняття історичних явище крізь призму лінгвостилістичного аналізу функціонування турцизмів як найколоритнішої групи орієнталізмів у поетичному дискурсі класика сербської літератури Алекси Шантича. У розвідці також робиться спроба діалектичного переосмислення турецького впливу і тлумачення його як чинника рівноправного діалогу двох культур, що мають багатовікову історичну традицію. Загалом цю проблему аж ніяк не можна назвати новою. З іншого боку, вона відноситься до числа невичерпних, а на початку двадцять першого століття, безперечно, вимагає і нового прочитання, й нових, продиктованих часом, акцентів. Тож, як не парадоксально, навіть таке згубне явище як п'ятивікове жорстоке політичне й культурне поневолення Сербії, Боснії та Герцеговини, котре, безперечно, значною мірою гальмувало розвиток сербської мови й культури, не є таким однозначним, як видається на перший погляд. 28 червня 1389 року на Косовому полі зійшлися у двобої не лише два народи (серби й турки), два війська, дві релігії (православна й мусульманська), а й різні світи. Османи завойовували, грабували, палили й плюндрували, – їхній прихід на Балкани означав, зокрема, руйнування й поступовий занепад високорозвиненого середньовічного сербського царства. Однак сербський народ і його мова не випадково не загинули: вони гідно вистояли завдяки генетично притаманній цьому етносові витривалості, моральному потенціалові й надзвичайно високому рівневі національної культури та літературної традиції, що всупереч турецькому поневоленню й надалі розвивалася на потужному фундаменті сербської середньовічної держави, виплеканої Святим Савою. Видатний дослідник історії сербської мови академік П. Івич стверджує: „Пам'ятки мови, датовані кінцем дванадцятого і початком тринадцятого століття, демонструють нам вже сформовану сербсько-хорватську мову, багато в чому відмінну від праслов'янської" [3, 42]. Розвиток сербської мови при дворі турецьких султанів може, цілком природно, розглядатися як окрема тема для багатовекторного наукового дослідження. Зазначимо лише, що турецькі можновладці й представники державної еліти мали цілий штат перекладачів із сербської, – нею, відповідно, перекладалися вагомі державні документи, накази султанів, розпорядження, стосовні різних підвладних територій. Серед видатних діячів Османської імперії було й чимало етнічних сербів, вихідців із Боснії та Герцеговини (як, наприклад, славнозвісний Мехмед-паша Соколович). У праці академіка П. Івича знаходимо цікавий коментар програмного характеру: „Про статус сербськохорватської мови при дворі султана, поряд

із численними свідченнями в пам'ятках про те, що цю мову там знали, свідчить персько-арабсько-грецько-сербський фразеологічний словник, створений, на думку турецького історика Джафароглу.., за часів султана Мехмета ІІ Завойовника. Твір називається *Lugat-ı farısî, arabî ve rumî ve sirb* й охоплює близько шістдесяти сторінок, написаних каліграфічним почерком. З уривків, що їх виокремив Джафароглу, може скластися враження, що переклад речень сербською виконав якийсь учений серб або ж носій „єкавського" фонетичного варіанта" [3, 66].

У даному контексті на особливу увагу заслуговує Боснія – специфічний ареал поширення сербської мови, де турцизми, зокрема у межах розповсюдженого на цій території сучасного стандарту сербської літературної мови, – мають набагато більшу питому вагу, ніж, скажімо, в мові Сербії та Воєводини. Тому функціонування турцизмів як вельми колоритного лексичного шару в літературній мові цього ареалу необхідно вивчати на широкому історичному тлі, зокрема як невід'ємну рису ментальності народу.

Творчість Алекси Шантича – перлина сербського художнього письменства, а турцизми – окраса його індивідуального поетичного стилю й невід'ємна риса світосприйняття цього автора. У цьому контексті слушно було б виходити з теоретичної настанови академіка А. Пецо: „Коли розпочинають вивчення мови письменника, незалежно від того, чи йдеться про дослідження граматики цього письменника взагалі або ж лише деяких її галузей, потрібно знати два факти з його життя: а) знати його біографію: де він народився й де виріс; а також: б) яку освіту він здобув, які заклади закінчив. Ці дані потрібні тому, що від них може залежати багато інших чинників, релевантних для його творчості" [8, 71]. Якщо спроектувати цю тезу на життя і творчість А. Шантича, видатного сербського поета з Боснії і Герцеговини, то необхідно зазначити, що народився і помер він у місті Мостарі, де й провів більшу частину свого життя. Оскільки він походив із родини купців і родичі не зуміли з належним розумінням і пієтетом поставитися до його великого таланту, то надалі освіту А. Шантич здобував, навчаючись у торговельних школах Трієста (Хорватія) і Любляни (Словенія). Таким чином, стає зрозумілим, що мова і менталітет А. Шантича сформувалися на тлі специфічного й колоритного ареалу, який був перехрестям Європи й Сходу, де в одному лінгвоцивілізаційному середовищі разом росли діти православних сербів, сербів-мусульман, хорватів, євреїв, нащадків турків тощо, де люди ходили до різних храмів і молилися там різним богам, не відчуваючи при цьому взаємної ненависті.

Отже, з огляду на вищенаведені причини, наголосимо на тому, що серед мов-донорів сербської мови турецька посідає особливе місце. Звісно, існує чимало різних потенційних вимірів лінгвістичного аналізу турцизмів, зокрема за наступними параметрами: походження та ступінь їхньої

адаптації (фонетичної, граматичної, формальної тощо) в сучасній сербській літературній мові [детальніше про це див., наприклад: 4, 53] з урахуванням,скажімо, особливостей словотворчого рівня, випадків, коли запозичуються не лише лексеми, а й суфікси. Ми ж здебільшого зосередимо увагу на дослідженні:

- ***реалізації первісного семантичного потенціалу турцизмів та можливої подальшої актуалізації їхніх основних і другорядних сем, а також***

- ***стилістично-емоційного аспекту функціонування таких запозичень*** у поезії А. Шантича.

Знаний лінгвіст Р. Якобсон писав, що „поезія – це мова в її естетичній функції" [15, 275]. Екстраполюючи цю думку на функціонування турцизмів у сербській поезії, зазначимо, що кожний із них у межах поетичного дискурсу починає жити своїм власним, окремим життям, не обмежуючись рамками мікроконтексту, й іноді досить істотно відходить від свого первісного значення.

І. Почнімо з аналізу ***питомої***, або ж „***автохтонної***", ***турецької лексики***, яка стала окрасою художнього оформлення дискурсу романтичної поезії А. Шантича „*Пролеће*". Лексема ***душек***, яка, виступає, до речі, в обрамленні цілої низки так званих орієнталізмів різного походження (*мирис, јоргован, башта, бехар*), є релевантною складовою стилістико-експресивної інкрустації вірша, котрий передає неповторний колорит Мостара початку 20 століття:

„Немој, драга, ноћас да те сан обрва
И да склопиш очи на ***душеку*** меком!" [1, 36].

Відповідне слово вживається в сучасній турецькій мові у формі **«döşek»** і має основне значення *«матрац»* або *«сінник»* **[**19, 153**]**. Щоправда, це не єдине значення наведеного слова. Проте, оскільки нашою метою є проведення паралелей між тотожними або ж близькими за значенням лексичними одиницями, у цьому разі ми вважаємо за недоцільне репрезентувати вужчі варіанти його семантичного спектру. Отже, тут ми, безсумнівно, маємо справу з яскравим прикладом запозичення са́ме питомої турецької лексеми. Варто акцентувати увагу на тому, як її семантика висвітлюється в авторитетних сербських і російських лексикографічних джерелах: „Душек - 1) матрац, сінник; 2) диванна подушка" [18, 108]; **„**Душек (тур.) – товста, прошита підстилка на ліжку, наповнена вовною" [17, 211]; **„**Душек *тур*. 1. матрац; 2. подушка, підголівник" [16, 218]. Зазначимо, що для тлумачення семантики аналізованої лексеми турецького походження в „Сучасному лексиконі іншомовних слів і виразів" Л. Мичуновича використано запозичення з італійської мови: ***мадрац*** – „прокладка для ліжка, наповнена вовною, бавовною або іншим матеріалом" [16, 416], а також ***кушин*** „подушка,

підголовач“ [16, 392]. Таким чином, логічно було б припустити наступне: оскільки сербські слова ***мадрац*** і ***кушин*** виступають як тлумачення лексеми ***душек***, то вони можуть уважатися її синонімами. Лексему ***душек*** знаходимо також і серед так званих „Вукових турцизмів“, тобто турцизмів, зафіксованих ще Вуком Стефановичем Караджичем (творцем сербської літературної (стандартної) мови на народній основі, автором нової кириличної графіки й фонетичного правопису, збирача зразків народної творчості) в його „Пјеснаринци“, виданій 1815 року. До цього варто додати, що лексема ***душек*** зафіксована у Вука Караджича з поміткою *. Це означає що автор відносить останню до „справжніх турцизмів“ і не має жодного сумніву щодо її походження [10, 51].

Цікавий, промовистий коментар щодо функціонування згаданої мовної одиниці в сучасній сербській літературній мові знаходимо в праці „Над поезією Шантича“ одного з найавторитетніших дослідників мови творів художньої літератури, академіка А. Пецо. Аналізуючи низку турцизмів у дискурсі поета, а серед них і слова ***душек*** і ***бехар*** (про останнє буде сказано далі), А. Пецо зазначає: „...Для жодного з цих прикладів, які відносяться до групи турцизмів, у нас немає адекватної питомо сербської заміни. Іменник *душек* сьогодні є цілком звичайним на широкому просторі сербськохорватського мовного ареалу. Це вид нижньої постілі, якій дотепер не знайдено відповідної заміни власне сербського походження. А саме: це не матрас, це і не вовняна постіль, і не ліжко. Це особливий вид нижньої постілі, якій ані в семантичному плані, ані по суті не відповідає романізм мадрац (підкреслення наше – В. Я.). ... Жодна заміна тут уже неможлива, якщо є прагнення дати адекватне уявлення не лише про семантичний компонент цієї частини постілі, а й про час, коли був написаний цей вірш Шантича“ [9, 232]. Таким чином, іменник ***душек*** не лише посів місце як часто вживана лексема з певним набором притаманних їй значень, а й глибоко вкорінився в сербській мові як такий, для якого не існує дійсно адекватної за семантичним спектром питомої сербської лексеми.

Перейдемо до аналізу іншої поезії А. Шантича – вірша „*Госпођици*“. Тут ми натрапляємо на лексему ***шећерлема***, запозичення, цікаве з лінгвостилістичного погляду, й котре майже в такому самому вигляді функціонує у сучасній турецькій мові:

„Некада сам и вас на кољену цупко,
И доносио вам слатке ***шећерлеме***“ [1, 37].

Згідно із тлумаченням, яке дає „Türkçe Sözlük“, слово „***şekerleme***“, що утворилося від „***şeker***“ (цукор), має в турецькій наступні значення: „**1.** Посипання цукром. **2.** Будь-які солодощі, котрі готуються шляхом кип’ятіння м’якоті фруктів у цукровій пудрі“ [20, 1857]. Надзвичайно цікавим видалося ще одне значення даної лексичної одиниці, котре подає

те саме джерело: „**3.** *перен.* „Неміцний та нетривалий сон", у зв'язку з чим автори словника також пропонують стійке словосполучення „**şekerleme yapmak**" = „**kestirmek**", що має значення „**подрімати**" [20, 1857]. Сербські лексикографічні джерела фіксують основні значення турцизма, за винятком переносного: „шећерлама, шећерлема" (тур**.** şekerleme**)** – солодощі з цукром **[**17, 899]; „**шећерлема"** *тур*. солодощі, приготовлені з цукру, цукерки [16, 846]. Хоча образне значення турецького слова й не закріпилося в сербській мові, його наявність у мові-донорі важко перебільшити: адже ця сема, паралельно, з основним компонентом значення, свідчить про великий експресивно-стилістичний потенціал останнього. Наостанок додамо, що досліджуваної лексеми немає серед „Вукових турцизмів" [див.: 10, 65], до того ж, якщо „копати" ще глибше, то, наприклад, у "Словнику сучасної сербськохорватської літературної мови" М. Московлевича знаходимо посилання на латинське походження першої частини лексеми ***шећерлема*** **–** „шећер (тур. şeker, з лат. – підкреслення наше – В. Я.) "солодка органічна речовина…" [17, 899].

Поезія А. Шантича „*Пред капиџиком"* також напрочуд багата на турцизми: в ній можна виокремити декілька особливо виразних лексичних одиниць („***капиџик***", „***дирек***", „***баглама***" , „***хефта***"), аналіз яких нас зацікавив як з погляду етимології, так і в контексті їхньої ролі як стилістичних чинників неповторної поетики твору:

„***Капиџик*** отвори, јер, мога ми дина,
Извалићу ***дирек*** и ***багламе*** тврде,
Па нека се на ме сви алими срде,
Јер за тобом, бели, умријех, Емина!
Ил' си љута на ме што по ***хефту*** дана
У механи сједим, нити друго марим..." [1, 75].

Перший же з наведених прикладів турцизмів викликає великий інтерес, оскільки його можна розглядати з двох позицій: по-перше, в турецькій мові слово „**kapıcık**" можна трактувати як зменшувальну форму від „**kapı**" (двері, ворота), оскільки у даному випадку йдеться про афікс **-cık**, котрий утворює від іменних основ іменники чи прикметники, що в здебільшого мають зменшувально-пестливе значення [19, 684], – отже, це можна перекласти як „**дверцята**", „**ворітця**"; по-друге, „**kapıcık**" має ще й інше усталене значення, котре **Türkçe Sözlük** тлумачить наступним чином: „**Kapıcık** – ботанічний термін, котрий означає отвір, котрий знаходиться на поверхні ембріональної клітини і утворюється внаслідок нещільності її тканин" [20, 1069]. Звичайно ж, перше значення є основним, а друге – вузькоспеціальним. Що ж до семантичного спектру цієї лексеми в сербській мові, то він варіює в межах її першого, прямого значення: „**Капиџик** (тур.) – маленькі ворота; боковий вхід" [17, 333]; „**Капиџик** *тур*. маленькі, бокові дверцята; одвірок між сусідніми дворами; двері на вході до саду" [16, 326]. Друге, термінологічне, значення турецького

етимона, котре, природно, виникло на базі першого, у сербській літературній мові не представлено. Слово „**капија**“ в значенні „двері“ з позначкою * зафіксовано також серед „Вукових турцизмів“ [10, 58].

Слово „**дирек**“ також має прямі паралелі в турецькій мові. У сербській воно вживається у наступних значеннях: „1. балка; 2. стовп“ [18, 89]; „**дирек** (тур.) **1.** балка; **2.** дерев'яний стовп; колона; опора“ [17, 187]. „Лексикон іншомовних слів і виразів“ Л. Мічуновича фіксує, щоправда, й переносні значення цієї лексеми: „**дирек** *тур.* 1. балка; дерев'яний стовп (колона); 2. *перен*. голова, лідер; актор на перших ролях“ [16, 203]. Варто зазначити, що це слово є, так би мовити, питомим турцизмом, а не перським чи арабським запозиченням, які буде проаналізовано нижче. Воно може перекладатися як „**стовп**“, „**стійка**“, „**щогла**“ або „**опора**“, як стверджує Р. Р. Юсипова [19, 142], або ж як „**колона**“ й, що, власне, найцікавіше, як “**найважливіша постать чи річ**“ → „*Fevzi Çakmak Millî Savaş'ın temel direklerinden biridir*“ („*Февзі Чакмак – одна з найважливіших постатей Національної Війни*“) [20, 536]. До цього можна додати дещо з власних спостережень: слово „**direk**“ часто вживається у значенні „**прямо**“, „**прямий**“ і т.д.

Лексема „**баглама**“, котра в мікроконтексті поетичного дискурсу А. Шантича має значення „**бабка; завіса**“, звучить турецькою майже так само, але дещо м'якше – „**bağlama**“. Це питоме турецьке слово, котре правильніше було б охарактеризувати як віддієслівний іменник (**bağlamak** – прив'язувати, зв'язувати, домовлятися, утворюватися, призначати, визначати), котре має наступні значення: **1.** З'єднання, поєднання; **2.** Перекладина, поперечина [19, 53]. Ми вважаємо за необхідне презентувати ще одне значення цього слова, котре пропонує турецьке джерело: „Саз (муз. інструмент) з трьома парними струнами, на котрому грають за допомогою плектра“ [20, 180]. Російські й сербські лексикографічні джерела з незначними варіаціями фіксують ті самі значення аналізованої мовної одиниці: „1) бабка; завіса (*дверна, віконна*); *частіше мн.* ~**е** бабки; 2) баглама (народний триструнний музичний інструмент)**“** [18, 23]; „баглама (тур.) – бабка на дверях**“** [17, 27]; „**баглама** *тур*. **1.** тамбур з трьома струнами; **2**. бабка, яка прикріплює двері до одвірка**“** [16, 90].

Переходячи до ***проміжних висновків,*** зауважимо, що:

а) семантичний спектр ***питомої,*** „***автохтонної*“ *турецької лексики***, представленої в сербському поетичному дискурсі, як правило, репрезентує основні семи своїх етимонів, тобто, в першу чергу, їхні прямі значення;

б) даний аспект – це не єдина іпостась їхнього стилістичного функціонування, адже часто-густо можна спостерігати те, що турцизми „***успадковують***“ ***також і переносні значення***. У таких випадках, природно, можна говорити про якісно вищий ступінь їхньої адаптації в мові-реципієнті;

в) важливим аспектом адаптації турцизмів у сербській мові є їхнє

пристосування до фонетичної системи останньої, як, наприклад, у випадку з лексемою **bağlama** (маємо на увазі, зокрема, те, що ğ (yumuşak g) у турецькій не позначає окремого звуку, а лише подовжує попередній звук);

г) для турцизмів у сербській мові здебільшого характерна ***зміна їхнього автентичного наголосу***, оскільки лексемам у сербській мові невластивий наголос на останньому складі (за винятком нечисленної групи слів іншомовного походження).

ІІ. Другу, ***найчисленнішу групу запозичень з турецької мови***, коли остання виступає ***лише в ролі провідника або ж своєрідного „медіума“***, становлять так звані ***іранізми (персизми***) та ***арабізми***. Не дивно, що перська й арабська мови як вербальні репрезентанти загального рівня високої культури відповідних країн часто-густо ставали джерелами, з яких, у свою чергу, збагачувалася турецька мова. У цьому контексті, продовжуючи аналіз поезії А. Шантича „*Пред капициком*“**,** пропонуємо розглянути ще одну лексичну одиницю, котра є виразним елементом поетики передостаннього рядка наведеного вище уривка („Ил' си љута на ме што по ***хефту*** дана У механи сједим, нити друго марим...“), саме слово „**хефта**“. Вона походить із **перської** мови від слова „**hefte**“, а в турецькій вживається у формі „**hafta**“ й означає „період з семи днів, котрі настають один за одним, тобто тиждень“ [20, 828]. Сербські лексикографічні джерела відсилають дослідника до слова **ефта** („**хефта**“ *тур.* → див. **ефта** *тур.* тиждень, сім днів; *те саме, що* й **хефта** [16, 259]. Такі фонетичні варіанти турцизмів притаманні сербській мові, оскільки звук ***х*** не є слов'янським за своїм походженням, тому останній часто „губиться“, особливо в діалектах, а також і в розмовній мові.

Поетичний дискурс А. Шантича як непересічне й характерне явище сербської культури є, зокрема, й прекрасним ілюстративним матеріалом до теоретичних положень видатного українського й російського лінгвіста О. О. Потебні, стосовних „балансу“ між зовнішньою та внутрішньою структурою слова: „У слові ми розрізняємо: *зовнішню форму*, тобто членороздільний звук, зміст, що об'єктивується за допомогою звука, та *внутрішню форму*, або ж найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст. ...Зовнішня форма є невіддільною від внутрішньої, змінюється разом із нею, без неї перестає бути сама собою, проте вона є абсолютно від неї відмінною; особливо легко відчути цю відміннсть у словах різного поаходжідення...“ [11, 259]. Як відомо, у своїх теоретичних положеннях щодо внутрішньої форми, О. О. Потебня спирався на роботи В. фон Гумбольдта, якому належав пріоритет у віднесенні згаданого поняття до площини мовних явищ. Проте О. О. Потебня пішов далі: як зазначає професор Т. А. Черниш, „у Гумбольдта, внутрішня форма має дедуктивно постульований характер; її існування було для нього безсумнівним, але встановлення її специфіки в окремих мовах розглядалося

ним як до певної міри нездійсненне завдання, оскільки її всеосяжний визначальний вплив на різноманітні елементи, на його думку, не завжди можна ясно встановити… Потебнянське поняття внутрішньої форми орієнтує дослідника якраз на максимальне з'ясування конкретики мовних фактів, пов'язаних із відповідними явищами у структурі слова…" [14, 85].

В аналізованих фрагментах поетичного дискурсу А. Шантича ми знаходимо орієнталізми, які, природно, завжди мають у сербській мові більш-менш точні відповідники. Проте такі існуючі паралелі важко назвати еквівалентами, вони є лише синонімами, котрі більшою або меншою мірою висвітлюють семантичний спектр орієнталізму, тлумачать його в іншому ракурсі, в іншому контексті тощо. Це особливо характерно й для поетичної мови А. Шантича, причому для тих випадків, коли орієнталізми, не будучи складовими складних стилістичних фігур, є водночас ***невід'ємними стильотворчими елементами його поезій***, а водночас і ***базовими компонентами когезії тексту***. Таким чином, „внутрішня форма слова, або ноема – це суб'єктивне розуміння об'єктивного сенсу речі, котре завдяки спілкуванню може набувати загальномовного характеру, але може залишитися й індивідуальним" **[**5, 7].

Серед зразків поетичного мистецтва А. Шантича, мабуть, важко знайти ще одну поезію (можливо, окрім вірша „*Емина*"), котра була б настільки характерною з погляду використання в ній турцизмів (що, в свою чергу, потрапили до турецької мови з перської або арабської), як поезія „*Под бехаром*". Тож прокоментуємо спершу особливості семантичного спектру сербської лексеми „**бехар**", котра, за даними авторитетних сербських лексикографічних джерел, кваліфікується або як турцизм, або як запозичення з перської й означає: „перс. (behar, весна*) обл.* – квітка, пелюстка квітки" **[**17, 48]; „**бехар** *тур.* **1.** запах; **2**. квітка, що навесні розквітає на фруктових деревах**"** **[**16, 104]. Зауважимо, що в сербськохорватсько-російському словнику Н. І. Толстого взагалі не знаходимо цього слова; немає його і серед „Вукових турцизмів". Безсумнівно, що дане запозичення сягає своїм корінням сивої давнини. Це слово є багатозначним, на підтвердження чого пропонуємо звернутися до різних варіантів його перекладу, котрі подає авторка „Турецько-російського словника" Р. Р. Юсипова: **bahar 1)** весна; **2)** зелене листя, весняні квітки; **3)** *перен.* молодість, молода пора [19, 53–54]. Паралельно науковець подає ще одне значення даної лексичної одиниці, а саме: **bahar** – прянощі [19, 54]. Як бачимо, смисл цього слова у двох мовах майже однаковий, з тією лише різницею, що в турецькій мові, все ж таки, воно частіше за все вживається у значенні „весна". Оскільки це запозичення видається нам досить цікавим, пропонуємо розглянути ще й ті додаткові пояснення, котрі надає таке авторитетне джерело як „**Türkçe Sözlük**"

(„Турецький словник“): Слово „**bahar**“ походить від перського „**bāhar**“ і може мати значення „квітки та листочки, котрі розпускаються на деревах у цю пору року“ [20, 183]. Отже, бачимо, що слово „**бехар**“ можна назвати турцизмом лише тоді, коли йдеться са́ме про його реалізацію у сербській мові, адже турецькі дослідники відносять його до іранізмів, або, як їх ще називають, – персизмів. У контексті поняття внутрішньої форми слова цікавим і невипадковим є й той факт, що тлумачення значення орієнталізмів у сербській мові рідко зводяться до одного слова (як, наприклад, у випадку з лексемою „**бехар**“ – „пелюстка квітки**“**, „квітка, що навесні розквітає на фруктових деревах“).

Своєрідність і вишуканість семантико-стилістичної тканини вірша „*Под бехаром*“ вочевидь ґрунтується на активному використанні турцизмів різного походження:

„Јахао сам коње, **ашиково**, пио,
Али нигде нисам 'вако **рахат** био“ [1, 74].

У першому ж рядку поезії зустрічаємо дієслово, утворене від застарілого в сербській мові слова „**ашик**“: „**ашик** (тур.) застар. коханець, милий; закоханий“ [17, 25]; „**ашик** *тур*. кохання; закоханий чоловік; коханець, милий, юнак, який залицяється“ [16, 89]. У сучасній турецькій мові ця лексема активно вживається й досі. Розглянемо її етимологію та значення: „**Âşık** походить від **арабського** слова „**āşik**“. **1.** Закоханий, котрий відчуває нестримну любов чи прив'язаність до будь-кого або будь-чого. **2.** Назва, котру, зазвичай, дають чоловікові у парі закоханих. **3.** Народний співець „озан“, „ашик“. **4.** Слово, яке також вживається у значення „друг“, „товариш“. **5.** Неуважна, задумлива особа“ [20, 136]. Р. Р. Юсипова у своєму словнику подає ще кілька можливих значень слова „**âşık**“, а саме „**телепень**“ та „**коханець**“ [19, 38]. З останнім можна не погодитися, оскільки „**âşık**“, все ж таки, переважно вживається у позитивному значенні, тобто „**коханий**“, „**закоханий**“, але ніяк не з негативною конотацією „**коханець**“, за винятком, можливо, окремих нечастих випадків. Цікаво, що у сербській мові є дієслово „**ашиковати**“, котре слід розуміти як „**залицятися до дівчини**“. Варто додати, що у турецькій мові „**âşık olmak**“ означає „**закохатися**“ [19, 38].

Наведімо коментарі, стосовні лексеми **рахат**, із сербських лексикографічних джерел: „**рахат**“ (ар.) невідм. 1. спокійний, зручний; задоволений. 2. спокійно, зручно, задоволено“ [17, 685]; „**рахат** і **рахатан** *тур.* безтурботний, спокійний; задоволений; зручний; неквапливий“ [16, 603]. А тепер порівняймо семантичний діапазон аналізованої мовної одиниці, звернувшись до коментарів, поданих у турецькому джерелі. Слово „**rahat**“, походить від арабського „**rāhat**“ і має наступні значення: **1.** Стан, коли людина не відчуває туги, розпачу, напруження, тобто – спокій; **2.** Той/те, що

наганяє смуток, печаль, не змушує почуватися напруженим; **3.** Безтурботна людина, людина, котра не звертає на щось уваги; **4.** Легко, без особливих зусиль, без перешкод (**rahat bir şekilde**)“ [20, 1640]. Отже, як бачимо з вищенаведених прикладів, слово „**рахат**“ і насправді може мати значення „безтурботний“, але в турецькій мові воно, все ж таки, не є першим.

Описуючи сонячний день у поезії „*Под бехаром*“, А Шантич знову звертається до колоритних турцизмів **ђул** (троянда) і **шедрван** (фонтан):

„Гле, велико сунце упро стријеле
На зумбуле плаве и **ђуле** бијеле,
На гранате смокве покрај **шедрвана**...“ [1, 74].

Природно, що сербські лексикографічні джерела для тлумачення слова **ђул** використовують сербське слово **ружа**, до якого вони й відсилають дослідника: „**ђул** – (тур**.** gül) див. *ружа* “ [17, 214]; „**ђул** *тур*. троянда, квітка троянди…“ [16, 219]. У турецькій мові, слово **ђул** має таке ж значення; згідно з поясненням, котре наводиться у „Türkçe Sözlük“**, gül** – це **1.** Рослина з родини трояндових; **2.** Ароматна та багатошарова квітка рослини з даної родини [20, 804].

Для тлумачення слова **шедрван,** яке кваліфікується як турцизм, також не випадково використовується слов’янське слово: „**шедрван, -ана (***тур*. **şādırvān)** водограй“ [17**,** 898]; „**шедрван** *тур*. **1**. водограй, фонтан; **2**. басейн, особливо біля мечетей для абдесту – ритуального вмивання мусульман перед молитвою“ [16, 845]. Однак, як ми вже неодноразово мали нагоду пересвідчитися, для того, щоб з’ясувати етимологію лексеми, дослідникові нерідко доводиться йти далі, тим більше, що слово „**шедрван**“ (фонтан) не можна назвати турцизмом у повному розумінні. Аби краще зрозуміти його етимологію, варто звернутися до перекладу, котрий подає „**Türkçe Sözlük**“: „Слово „**şadırvan**“ походить від перського „**şādurvān**“. Сповнене водою огороджене місце із фонтаном та краном, що знаходиться, зазвичай, у дворі мечеті (вода використовується для ритуального омовіння) “ [20, 1841]. Отже маємо ще один зразок **іранізму,** котрий із турецької мови „мігрував“ до сербської. Звичайно ж, переклад „**фонтан**“ не видається цілком адекватним, оскільки це поняття має дуже вузький смисл. Але в цьому разі неабияке значення має традиція, згідно з якою серби сприйняли та засвоїли цей мовний елемент саме в такий спосіб.

Аналізуючи поезію А. Шантича, знаходимо ще один цікавий приклад запозичення **перського** походження, яке до сербської мови потрапило вже безпосередньо через турецьку:

„… Па ко да би један голем рубин био,
У хиљаду боја трепти **шехер** цио…“ [1, 74].

Для тлумачення цієї лексеми сербські лексикографічні джерела використовують слов’янське слово **град** та мадяризм **варош**, який

„прижився" в сербській мові: „**шехер** (тур.) застар. велике місто [17, 899]"; „**шехер** *тур*. місто; міський квартал" [16, 846]. Детальніше простежуючи шлях турецького слова „**şehir**", переконуємося, що воно походить від **перського** „**şehr**" і означає: „місто, в якому, зазвичай, не займаються землеробством, і більшість населення якого працює у сфері торгівлі, промисловості, надання послуг та управління" [20, 1855].

Назва куща й, відповідно, квітки, яку в сербській традиції прийнято вважати турцизмом і без якої важко собі уявити поезію А. Шантича, теж не є так званим „автохтонним" турцизмом:

„...И зелена трава од памука мекша,
И бијели цвијет трешње и **јасмина**…" [1, 74].

„**Јасмин** Jasminium fructicans – декоративний садовий кущ із білими, дуже запашним и квітками" [17, 316]; „**јасмин** тур. кущиста рослина з білими квітами, які мають дуже приємний запах" [16, 308].

У турецькій мові „**јасмин**" має таке ж значення, як і в сербській, але походить ця лексема зовсім не з турецької мови: „**yasemin**" утворено від **перського** „**yāsemen**". Це ботанічний термін, котрий означає або невеличке деревце з родини маслинових, довжина котрого коливається від одного до двох метрів і котре має ароматні білі, червоні, або жовті квітки, або ж щось зроблене із цього деревця **[20,** 2141].

Поезія А. Шантича „*Под бехаром*" дарує нам зустріч з іще двома колоритними турцизмами **арабського** походження:

„...Па сан када тихо склопи очи моје,
Да ме маше китом бијела бехара –
Би ми тада био **џенет** без **карара**!" [1, 74].

Перший із них (**џенет)** відноситься до розряду мовних одиниць із загальнофілософським абстрактним значенням, демонструючи при цьому певну розмитість меж свого семантичного спектру: „**џенет (**тур). застар. рай" [17, 893]; „**џенет** *тур.* мусульманський рай" [16, 840]. До справжнього етимологічного першоджерела відсилає нас турецький словник: „**cenet**" походить від арабського „**cennet**" і має, щонайменше, два значення, а саме: **1.** За релігійними віруваннями це місце, куди після смерті потрапляють люди, котрі за життя творили добро й не грішили; **2.** Дуже гарне місце із заспокійливою атмосферою [20, 358].

Друга лексема (**карар**) цікава насамперед тим, що, навпаки, має дуже багато значень, з яких уже можна вибирати лише одне, котре найточніше відповідає мікроконтекстові поетичного твору. З сербських лексикографічних джерел, які ми тут використовуємо, лише тлумачний словник М. Московлєвича дає коментар до слова **карар**, кваліфікуючи його при цьому як застаріле: „**карар,** *-ара* (тур.) див. *рівновага*" [17, 334]. Дана мовна одиниця сучасною турецькою звучить так само – „**karar**". Вона веде

свій початок від арабського„karār“ і має надзвичайно багато значень, деякі з них ми вважаємо за доцільне навести у цій статті: **1.** „Судження, до якого приходять внаслідок обмірковування якоїсь справи чи проблеми (рішення); **2.** Юридична постанова щодо певної справи, що приймається шляхом обговорення; **3.** Документ, у котрому повідомляється про цю постанову, в якому вона засвідчується; **4.** Незмінний стан, порядок; **5.** „Золота середина“, ані мало, ані багато. Тут варто зазначити, що, все ж таки, першим значенням цього слова є „**рішення**“, у зв'язку з чим можна навести простий приклад стійкого словосполучення „**karar vermek**“**,** що означає „**приймати рішення**“: „*Hatta telefon bile etmemeye* ***karar vermiştim***“ („Я вирішила навіть не дзвонити“)“ [20, 1080 – 1081].

У поезії А. Шантича „*Бока*“ зустрічаємо слово „**ђердан**“ котре перекладається з сербської як „**намисто**“:

„Наша мила Боко, невјесто Јадрана,
Покривена небом ко од плаве свиле,
Љепша си од своје приморкиње виле
И свјетлија си од њеног **ђердана**“ [1, 38].

Про те, наскільки глибоко вкорінилося уявлення про це слово як про турцизм у менталітеті сербського народу, свідчить, передусім, той факт, що навіть авторитетні сербські лексикографічні джерела, котрими ми послуговуємося, кваліфікують його саме як такий: „**ђердан**“ **(**тур.) намисто як прикраса [17, 204]; „**ђердан**“ (*тур*.) огрлица, ланцюжок на шиї, низка (жіноча прикраса) [16, 219]. Необхідно, одначе, звернути особливу увагу на те, від якого слова походить ця лексична одиниця. Отже, у турецькій мові є слово „**gerdan**“, котре походить від **перського** „**gerden**“ [20, 750] і має величезну кількість різних значень, серед варто навести наступні: **1)** шия; **2)** подвійне підборіддя; **3)** потилиця (у туші) [20, 206]. При цьому слід мати на увазі також наступне: для того, щоб утворити у турецькій мові іменник „**намисто**“, необхідно додати до слова „**gerdan**“ відповідний словотворчий афікс – у даному разі афікс **-lık**, котрий „утворює від іменних основ іменники та прикметники з абстрактним значенням: **baş** „голова“ → baş**lık** „головний убір“ [20, 689] – отримавши, таким чином, „**gerdanlık**“, тобто „**намисто**“, або ж “**кольє**“.

Низку численних лексем, які в сербській мові традиційно сприймаються як турцизми, продовжують приклади з відомої поезії А. Шантича „*Шерифа*“:

„Истом сунцу сјекну. Ко плава **кадифа**,
Прострло се небо, а вита и лака,
Низ очеву башту, пао **ћилиму** мака,
Пјевајући ходи једина Шерифа“ [1, 96].

Отже, „**кадифа** (тур. **kadife**) шовкова тканина з нижко обрізаним густим ворсом на лицьовому боці; вар. *кадива*“ [17, 325]; „**кадифа** *тур*. якісна шовкова тканина, оксамит, плюш“ [16, 316]. Турецьке лексикографічне джерело, на відміну від сербських, де дана лексема подається з поміткою

„тур." – турцизм, свідчить про те, що слово „**кадифа**" не зовсім правильно було б називати турцизмом, оскільки у турецьку мову воно прийшло з **арабської („katīfe**") і має наступні значення: **1.** Блискуча м'яка тканина, поверхню котрої вкрито волокнами визначеної довжини; **2.** Щось зроблене з цієї тканини, покрите нею [20, 1028].

Те саме стосується й лексеми „**ћилим**", яка в сербських словниках подається з поміткою „тур." – турцизм: „**ћилим** (тур. kilim) строката вовняна тканина для покривання ліжка, підлоги, стін [17, 813]; „**ћилим** *тур*. невликий килим, підстилка в помешканні або офісі" [16, 813]. Слово **kilim** і досі є доволі поширеним у Туреччині, але вживається там у дещо іншій формі „**kilim**". Це слово утворилося від **перського gilīm** і його значення слід тлумачити як щільну й ворсисту вовняну тканину, зазвичай прикрашену орнаментом [20, 1180]. У даному контексті варто підкреслити й те, що частіше в значенні „**килим**" виступає слово **halı**, оскільки **kilim** є архаїчнішим.

Шантичева поезія „*Шерифа*" щедро пересипана й іншими колоритними турцизмами **арабського** походження, як-от: **зембиљ** („**зембиљ** *тур*. вид плетеного кошика; торба, зроблена з рогози, тріски, полотна, шкіри і т.д. яка служить для того, щоб у ній носити продукти харчування" [16, 265]; **јашмак** (тур.) вуаль, якою мусульманки закривають обличчя") [17, 317]; **јасмак** *тур.* „тонка пов'язка, якою мусульманки закривають голову й груди" [16, 309] або ж **сабах (саба(х)** *(тур.)*, **сабах** *тур.* **1.** зоря, ранній ранок перед світанком; **2**. вранішня, ранкова мусульманська молитва, заклик муедзіна до поклонів)" [16, 644]**:**

„Гле, **зембиљу** пуну крупних зерделија
На рамену носи, а све јој се вија
С главе **јашмак** црвен, ко **сабах** на вису" [1, 96].

Проаналізуймо турецьку лексему „**zembil**" з погляду її етимології та значення: вона походить від **арабського** „**zembīl**" [20, 2229] і має кілька значень, наприклад, „**зроблена з соломи чи очерету сумка з ручкою**" [19, 676]; також є похідне „**zembil otu**", котре перекладається як „**очерет**" [19, 676].

Яскрава образність поезії „Шерифа" буквально занурює читача в екзотичну атмосферу Мостара. Спробуймо розглянути дві останні лексеми (**јашмак** і **сабах)** із погляду етимології та функціонування їх відповідників у турецькій мові.

У сучасній турецькій мові слово **yaşmak** уважається застарілим і тлумачиться наступним чином: **1.** Тонка накидка для голови, котра залишає відкритими очі й одягається разом із ферадже (верхньою накидкою для жінок); **2.** Накидка, котра закриває і голову з обличчям, і вуста [20, 2144].

Проаналізовані „питомі" турцизми та орієнталізми можна, поза всяким сумнівом, розглядати як вербальний, граматикалізований вияв етнічного стереотипу, „детермінованої культурою, впорядкованою й фіксованою структурою етнічної свідомості, що уособлює результат пізнання дійсності

етнічною спільнотою і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею інтеріоризованих предмета, події, явищ. Етнічний стереотип закріплюють у свідомості людини етнічні традиції, обряди, ритуали, звичаї, вірування, …особливості мовленнєвої й невербальної поведінки тощо. Серед етнічних стереотипів етнолігвісти виокремлюють, зокрема, гетеростереотипи, які …оцінюють представників інших етносів…“ [12, 147].

На нашу думку, слово **сабах** заслуговує на особливу увагу. Воно має таке ж звучання у турецькій мові – **sabah** – і дублює арабське „**sabāh**“, що означає, насамперед, „**ранок**“. Цікаво, що носії турецької мови часто використовують це слово ще й у значенні пов’язаних із ним понять. Наприклад, ранкову молитву за мусульманським обрядом називають **sabah namazı** („ранковий намаз“), але іноді турки кажуть просто „**sabah**“ у цьому значенні: „*Sabahı (sabah namazını) kıldım*“ *(„Я здійснив ранкову молитву»)* [20, 1670].

Спробуємо розглянути ще одну лексему, яка фігурує у вірші А. Шантича „*Позни часови*“, давно й органічно засвоєну сербською мовою:

„Свуд слепи мишеви круже, и у тами
Буљина буче… И сенке без броја
Сокаком грну… [1, 71]“.

За даними сербських словників, „**сокак, -** ака (*тур.*) вулиця“ [17, 753]; „**сокак** *тур.* коротка, вузька вулиця“ [16, 678], тобто слово має цілком певне значення, притаманне й відповідній лексемі у турецькій мові. Проте в даному випадку, так само, як і в декількох попередніх, турецька мова виконує лише функцію посередника, оскільки турецьке слово „**sokak**“ походить не від турецького кореня, а від арабського слова „**zukāk**“ [20, 1786].

Ми проаналізували чимало прикладів турцизмів, які органічно увійшли до лексичного складу сербської літературної мови. Ці лексеми належать до різних частин мови: здебільшого серед них фіксуємо іменники, дієслова тощо. Останній приклад, зокрема, доводить, що сербська мова засвоїла через турецьку навіть вигуки, один із яких, зокрема, є виразною стилістичною інкрустацією поезії „*Шерифа*“:

„...**Аман,** што је кршна, и сјајна, и ведра!“ [1, 96].

Ось які тлумачення щодо наведеного вигуку знаходимо в сербських лексикографічних джерелах: „**Аман** – *а́на* (*тур.*) **1**. Милість, прощення, вибачення; прощання; 2. Їй-богу!“ [17, 9]; „**Аман** *тур.* **1**. милість, помилування, прощення; **2**. віросповідання, віра; дане слово; 3. як виклик: їй-богу! Змилуйся!; Так і є!“ [16, 45]. Надзвичайно цікавим видається відповідне слово, котре є дуже багатозначним, і в турецькій мові. Звернімося до коментарів із цього приводу, котрі надає „**Türkçe Sözlük**“: „Вигук „**аман**“ походить з **арабської** мови від слова „amān“ і має такі значення: **1.** Слово, котре вказує на те, що той, хто його промовляє, потребує допомоги → „*Aman Allah’ım!* “ *(„Боже мій! “)*; **2.** Слово, котре

вказує на те, що людина просить пробачення чи помилування → „*Aman, bir daha yaptam!*“ *(«Господи, я більше так не робитиму!“)*; **3.** Слово, котре передає роздратування чи гнів → „*Aman bırak beni!* “ *(„Господи, та дай же мені спокій!“)*; **4.** Слово, котре вказує на прохання → „*Aman, acele etmeli, vakit geçiyor*“ *(„Боже мій, нехай він поспішить, бо час спливає“)*; **5.** Слово, котре вживається з метою привернення уваги → „*Aman, çocuğa iyi bakın!* “ *(„Боже правий, та дивіться ж добре за дитиною!“)*; **6.** Слово, котре вказує на те, що людині щось надзвичайно сподобалося → „*Aman ne güzel şey*“*! („Боже, яка краса! “)*; **7.** Слово, котре означає подив → „*Aman efendim, bana öyle şeyler söyledi ki donakaldım*“ *(„Боже правий, він мені таке розповів, що я аж закляк від жаху*“ [20, 87].

Підбиваючи підсумки здійсненого дослідження, вважаємо за потрібне зауважити наступне:

1. Стилістичне функціонування турцизмів у дискурсі видатного сербського поета Алекси Шантича дає показовий матеріал для *дослідження виявлення в мові діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей*, розстановки нових акцентів у переосмисленні стереотипів однобічного сприйняття історичних явищ, а також для перегляду турецького впливу і тлумачення його як *чинника рівноправного діалогу двох культур*. Крім того, наявність турцизмів у довершених зразках сербської поетичної мови створила передумови для появи їхнього художнього *переосмислення саме з погляду слов'янського менталітету*. Останнє, в свою чергу, створює неповторний „мікс“, „родзинку“ самобутності сербської поетичної традиції.

2. Органічною складовою сербського художнього дискурсу стали лише ті „автохтонні" турцизми або орієнталізми, які „вижили“ впродовж століть, розпочали самостійне життя й довели тим самим своє право на існування. Більше того, – деякі з них, не маючи прямих відповідників у сербській мові, істотно збагатили сербську літературну традицію, тому на сучасному етапі з повним правом можна говорити про їхню абсолютно природну *інтеграцію у поетичному лексиконі*.

3. Слід звернути увагу на характер реалізації в сербському поетичному дискурсі семантичного спектру так званих „автохтонних“ турцизмів або ж орієнталізмів (іранізмів, арабізмів тощо), коли турецька мова *лише виконує функції „медіума*“. Як правило, в таких випадках спостерігаємо наявність *не лише основних сем етимонів турцизмів*, тобто їх прямі значення, а й „*успадкування“ переносних значень*, що свідчить про якісно вищий ступінь їхньої адаптації в мові-реципієнті.

У цьому плані можемо спостерігати різні випадки:

а) коли основна сема турцизму залишається на першому місці і в сербській мові;

б) коли на перший план у сербській мові виходять інші семи, котрі в турецькій мають маргінальне значення;

в) коли турцизм приживається як основне слово і носії мови вже не сприймають його як запозичення;

г) коли іноді паралельно функціонує питоме слов'янське слово й важко визначити, яке з них превалює в сербській мові;

д) коли турцизм не має паралелей у сербській мові й, відповідно, відноситься до безеквівалентної лексики при перекладі.

4. Релевантним аспектом адаптації турцизмів у сербській мові є їхнє пристосування *до фонетичної системи* останньої, а також *зміна їхньої автентичної акцентуації*, оскільки сербській мові не властивий наголос на останньому складі (за винятком нечисленної групи слів іншомовного походження).

5. Турцизми й орієнталізми в поетичному дискурсі А. Шантича демонструють величезний потенціал *внутрішньої форми слова і* надають значний матеріал для *контрастивних досліджень*.

6. У даному контексті вважаємо за доцільне, бодай побіжно, окреслити ще одну потенційну лінгвістичну проблему, аналіз якої не є безпосередньою метою даної статті, якою не можна, однак, знехтувати. Йдеться про так звану „множинність художніх кодів". Справа в тому, що завдяки своєму неповторному колоритові, орієнталізми на кшталт **шедрван**, **бехар, сабах, ашик** тощо часто-густо створюють труднощі для перекладача, перед яким постає нелегке завдання повноцінно й адекватно відтворити їх засобами певної мови, навіть спорідненої слов'янської. Тому їх іноді відносять до складу так званої „безеквівалентної" лексики. На думку професора Ю. М. Лотмана, дана обставина ускладнюється й тим, що „художня комунікація має одну цікаву особливість: звичайні види зв'язку знають тільки два випадки відношень повідомлення на вході й виході каналу зв'язку – збіг або незбіг. …Річ у тім, що тому, хто сприймає текст у цілому ряді випадків, доводиться не лише за допомогою певного коду „дешифрувати" повідомлення, але й встановити, якою „мовою" закодовано текст" [6, 34; 35]. Продовжуючи свою думку, дослідник говорить про випадки, в яких той, хто слухає (у цьому разі читач), „намагається дещифрувати текст, користуючись іншим кодом порівняно з тим, хто його створив" [6, 35]. Аналізуючи проблему адекватного відтворення тюркізмів у російських та українських перекладах сербської народної поезії й підсумовуючи перекладацький досвід у цій царині, доктор філологічних наук Д. Айдачич виділяє кілька найхарактерніших перекладацьких рішень і найгіршим із чотирьох перекладацьких підходів уважає той, коли „запозичене слово (тюркізм) неадекватно перекладається словом із мови перекладу… Помилкові переклади тюркізмів … пояснюються недостатньою

мовною та країнознавчою поінформованістю перекладачів" [2, 65]. Насамкінець додамо, що поетичний дискурс є тією галуззю мистецтва слова, де особливо актуалізується мистецтво перекладача, – адже кожна лексема, а надто „безеквівалентна" лексика в цій галузі, має бути відтворена з граничною точністю. Видатний російський поет В. А. Жуковський недарма зазначав: „Переводчик в прозе – раб, а в поэзии соперник".

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Шантић А.* Пјесме. – Београд: БИГЗ, 1990. – 138 с.; **2**. *Айдачич* Д. Тюркізми в російських та українських перекладах сербської народної поезії // Славістичні дослідження: фольклористичні, літературознавчі, мовознавчі. – К.: ВПЦ „Київський університет", 2010. – 307 с.; **3.** *Ивић П.* Преглед историје српског језика. – Т. VIII. – Сремски Карловци –Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998. – 340 с.; **4.** *Јармак В.* Особине промене и асимилације лексике страног порекла у савременом српскохрватском језику // Тезе и резимеа 26. међународног научног састанка слависта у Вукове дане. „Српска књижевност и Свето Писмо" и „Међуоднос грамматике и речника у српском језику". – Београд-Манасија: Међународни славистички центар на филолошком факултету, 1996. – С. 53; **5.** *Камчатнов А. М.* А. А. Потебня И А. Ф. Лосев о внутренней форме слова // Русский филологический вестник. 1998, № 1/2. –С 35-54; **6**. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста. – СПб.: Искусство–СПБ, 1998. — 285 с.; **7**. *Пецо А.* Један поглед на турцизме у писаној ријечи Иве Андрића // Писци и њихов језик. – Београд: Просвета, 1995. – С. 333–345. **8.** *Пецо А.* Језичким стазама Десанке Максимовић. – Београд: Просвета, 2000. – 276 с. **9.** *Пецо А.* Над Шантићевом поезијом // Писци и њихов језик. – Београд: Просвета, 1995. – С. 226-244; **10.** *Пецо А.* Вукови турцизми // Писци и њихов језик. – Београд: Просвета, 1995. – С. 47–70; **11.** *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. - 324 с.; **12.** *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **13**. *Чередниченко О. І.* Про мову і переклад. – К.: Либідь, 2007. – 248 с.; **14**. *Черниш Т. О.* Внутрішня форми мовних одиниць і проблеми мовного образу світу. – С. 83–88; **15**. *Якобсон Р.* Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1987. – 461 с.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ:

16. *Мићуновић Љ.* Савремени лексикон страних речи и израза. - 2. проширено изд. – Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1991. – 865 с.; **17**. *Московљевић М.* Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником. 2. изд.– Београд: КИЗ Apolon, 1990. – 1023 с.; **18**. *Толстой Н.И.* Сербскохорватско-русский словарь. – 7 изд., стереотипное. – М.: Русский язык, 2001. – 731 с.; **19.** *Юсипова Р. Р.* Турецко-русский словарь. Türkçe-Rusça sözlük. – М.: Русский язык-Медиа, 2007. – 692 с.; **20.** *Akalın Ş.H., Toparlı R., Gözaydın N.* Türkçe Sözlük. – Ankara: Saray Matbaacılık Kâğıtçılık Kırtasiyecilik Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti., 2009. – 2243 s.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Башчаревич С.С. (Лепосавич, Сербія)

Симбиоза уметности и вере у делу Исидоре Секулић

Питання віри корінитьсяся у кожній особистості й ґрунтується на її позиціях. Віра є питанням визначення й постійного прагнення людини до її суті. Ісидора Секулич мала власне інтуїтивне ставлення до релігії. Для неї мистецтво в основі – релігійне, у ньому письменниця бачила найвищий вираз духовності. Об'єктами її уваги стали віра, гідність, бідність, правда, святість і самотність. Стаття аналізує логіку цієї ідеї.
Ключові слова: *І. Секулич, мистецтво, віра, духовність*

Вопрос веры коренится в каждой личности и основывается на ее позициях. Вера является вопросом определения и постоянного стремления человека к ее смыслу. Исидора Секулич имела собственное интуитивное отношение к религии. Для нее искусство, в своей основе – религиозно, в нем писательница видела наивысшее проявление духовности. Объектами ее внимания стали вера, достоинство, бедность, правда, святость и одиночество. Статья исследует логику этой идеи.
Ключевые слова: И.Секулич, искусство, вера, духовность.

The question of the faith is covered in each person and is based in his or her attitude. The faith is the matter of devotion and continuous searching for the sense. Isidora Sekulic has had intuitive determination for the religion. She has thought that the art is basically religious and she has saw the highest expression of the spirit. She has written about the faith, honor, poverty, justice, consciousness and solitariness. This work is following the trace of this idea.
Key words: *I. Sekulic, art, faith, spirit.*

Предмет спознаје и религије и уметности јесте човекова природа, његов положај у свету. Сродност између уметничког и религиозног погледа на свет толико је јака и очигледна да је уметност и религију у модерној култури могуће посматрати као једну симбиотичну форму људске духовности. Свако уметничко дело израз је и производ културе у којој је настало, али оно по својој природи тежи да собом сублимише, а не само да симболише духовност бића које га је створило. Питање вере увек је дубоко сакривено у најтананијим одајама личности и темељи се на њеном ставу[*]. Вера је ствар опредељења и непрестаног трагања за смислом. То осећа и саопштава Исидора Секулић у свом књижевном делу.

Исидора је била изнимна жена, есејиста и писац. О њој је створен мит

[*] О томе говори С. Петровић у делу: *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1994, 198.

који се више односи на њену личност него на стваралаштво. Књижевни савременици истицали су скромност, усамљеност, самоодрицање и неуморан рад ове списатељице. Окарактерисана је као особа у чијем је говору, понашању, одевању и животу било нечег монашког. Милан Кашанин каже да није живела у граду, већ у манастиру, није читала и писала у кабинету, већ у ћелији. И сама је то потврдила писмом Растку Перовићу у којем је писала да живи ван друштва, да се уздржава од њега, јер не уме са људима и нема среће са њима, па себе због тога кињи и људи се боји. Имајући у виду Исидорин сензибилитет полазимо од става да је била религиозна.

Секулићева се више интуитивно одређивала према религији, него што је о њој философски мислила. Писала је о вери, частољубљу, сиромаштву, правди, светости и самоћи. У есеју *Самовања у књижевности* тему о литерарном самовању проширила је на човекову проблематику самотништва и судбинску контрадикторност, јер човек час тежи слави, час бежи у самоћу и анонимност. И сама није могла да избегне тај контраст. Самоћа се јавља као главна одредба људског трајања, без обзира да ли је споља наметнута или је човек сам изграђује и остварује. У запису *Буре* пише: "Седела сам, дакле, по цео дан сама, у каквом кутићу, и превртала шарене и светле картоне по лексиконима и књигама природних наука" [20, 7]. То су сећања на доживљаје из детињства и девојачку усамљеност; док се у запису *Самоћа* пита: " Зашто у овој самоћи не видим онај светли сребрни блесак сунчева рођења који сећа на маслинове шуме левантских острва. Зашто су ме оставиле оне велике екстазе кад сам нетремице гледала сунцу у чело и са засенутим очима газила преко сенки које нисам опажала" [20, 33]. У овом цитату писац, лирик, добија подршку есејисте, и долази до сретног споја лирског и есејистичког казивања. Мало ко је у нашој књижевности говорио тако душевно и мисаоно узнемирено о самоћи као што је то учинила И. Секулић. Стрпљиво испитује своју самоћу, разгледа друге самоће и самотнике и тужно медитира. После уводне приповедачке речи о усамљеничкој игри над шаховском таблом, долази и овај одломак:

"Али зашто ја имам потребу да садржину своје свести саопштавам, преносим и подређујем. Где је онај апсолутни, дионизијски нагон задовољства у стварању представа? Зашто ја желим да чисте математске и логичне одређености завијам у крпице пријатне ограничености? Зашто ја не могу да мислим безусловно, без релација? Зашто човек не може да утроши задње зрнце свога мозга и да мисао развије и преко апсурда?" [20, 30].

Само на овом месту се Исидора Секулић пита експлицитно због чега има потребу да саопшатава садржај своје свести, због чега не живи на аполутни и дионизијски начин. Потом настоји да говори нешто непосредније, есејистичко-поетски, на начин који се, у њено време, називао интелектуални белетристички стил. То је настојање да се, како би ракао Тодор Манојловић, уметнички "душевни пејзажи суптилне исповести

суптилно дају"[*]. И не само да се суптилно изразе него и да се, преко тога, наговесте друге мисли, симболи и визије.

У огледима *Белешка о частољубљу* и *Проблем амбиције односно частољубља и славољубља уз Пиндарове епиникије* покушала је да протумачи појам амбиције, који јој се учинио прилично непрецизан и са негативним значењима. У есеју *Белешка о частољубљу* тврди да је частољубље чист однос према дару и раду. Сврстава га искључиво у духовну област, у темеље моралне и религиозне човекове природе, која захтева да се таленат и рад посвете напорима за велике вредности без обзира на успех. Частољубив човек је у сложеним унутрашњим тежњама и напорима. Он није борац, него радник. Свуда у *Јеванђељу* пише да човек треба бити скроман, понизан, усмерен ка самом духу, а не према празној слави. Исидора Секулић је живела животом по *Јеванђељу*.

О духовном карактеру прозе И. Секулић можемо говорити у оквиру хришћанске естетике. Хришћански естетичари о уметности говоре позивајући се на православну антроплологију, у којој је сублимисана сва хришћанска етика. Сматрају да тајна уметности, није у потпуности доступна људском спознању и да човек на њу реагује моралним чулом. Интуиција и морално осећање, основни су елементи спознаје уметности у хришћанској естетици.

Сваки уметник ствара уметничко дело превасходно емоцијом. Хришћанска естетика поставља уметност у сфере човековог непосредног душевног живота и духовно-емпиријског искуства. Доводи нас до спознања да је уметност духовна и егзистенцијална мистерија, да њену тајну није могуће рационално спознати. Човек је награђен позивом да у мистерији бивствовања, чији је израз и уметност, учествује духовно отворено. Такве елементе уочавамо у прозном стваралаштву И. Селукулић, насталом у интелектуалном самотништву. Самовање као вид есенције која је важнија од егзистенције (М. Елијаде), учинио је да И. Секулић постане велики писац и полифонијска личност наше кулутре и цивилизације.

Проза *Сапутници* донела јој је статус писца који разматра унутрашње садржаје кључних проблема човекове егзистенције. У овом делу писац продубљује философску концепцију живота, где одвијање драме егзистенције прати прожимање интимне драме самотника. Секулићева је у *Сапутницима* мислећи човек, емотивно биће које, доведено у самоћу разматра објективне животне чињенице. Самоћа је људска ситуација која генерише и интензивира све проблемске чворне дилеме човекове егзистенције. Она се метаморфозичном свешћу пробија кроз стање самоће која је пројекција полусвесних менталних мена. Човек се мења под дејством разних продуката самоће, преиспитује систем моралних вредности и спствених поступака. По природи парадоксалан и дуалан, у самоћи интензивира своје унутрашње

[*] Т. Манојловић, *Исидора Секлуићева, Сапутници*, ЛМС, год. LXXXIII, књ. 295, св.5, Нови Сад, 1913, 558.

дилеме. Самотник је једнако странац, чак и у друштву, како поручује Ками, а камоли у стварној биолошкој и онтолошкој самоћи.

Кроз прозу *Сапутници*, сагледавајући човека у оквиру његовог религијског и културног бића, Исидора дијагностицира његове проблеме и тражи најадекватнији пут за излаз из замршеног душевног лавиринта. Строга према себи и критички праведна према другима, својим делом и понашањем постала је узор часне и храбре интелектуалке. Пишући о другима, бавећи се другима, приближавала се себи и у процесу индивидуације и обожења упознавала себе. Она је могла да досегне духовне висине, јер је имала смелости да се спусти до најдубљих слојева човековог бића, да укаже на сложене аспекте његове религозности. Праћено вером и прожето љубављу, силажење до несвесних темеља био је пут ка божанским висинама. У тој двосмерности која претпоставља највеће дубине и највеће висине, садржане су могућности човека да буде оно што може бити, али често и мањи и већи од себе. Божанско средиште основа је нашег истинитог уцелињења духовног раста.

Када говоримо о духовности истичемо да је она циљ живота, и то "крајњи циљ свега делања"; и истовремено "највеће добро које је само себи довољно", док се други циљеви бирају да би се нешто више постигло, духовност "свагде бирамо ради ње, а никако ради нечега другога". Одређујући духовност као крајњи циљ, највеће добро, које је само себи довољно, јер је потпуно, Секулићева истиче да "духовност нема релативну него апсолутну вредност"[*]. Нагласили смо да је ова списатељица стварала снагом која је поникла у самоћи. Све текстове књиге *Сапутници* вежу теме самоће и туге, од приче *Буре*, у којој самотно дете исказује своје жеље, па до записа *Круг*, где ауторско лице показује страх од самоће. Теме туге и самоће провлаче се и записом *Литургија*. После тужних осећања везаних за природу ("Има нешто сетно и снуждено у слагању жутих и плавих боја"[**]), после сетних контемплација, читамо ове мисли:

"Тако сам сама и сиромашна. Путници и просјаци и лађе и таласи и време, све пролази поред мене без везе са мном, без поздрава и без пријатељства према мени.

И нешто ме пробада у срцу, и у рупици између ребара купе се сузе, и боли ме понижење земаљског живота и уплакана покорност несрећних и ситних људи.

Сама сам и сиромашна сам, јер ми не треба ни оно што имам.

Крв се разредила и охладила и није јој потребно ни црвенило ни топлота. Нит мисли се тањи, и вечерња похлада исисава из мене успомене. Равнодушна сам за све, осим великог страха да ће, одједаред, из свих тамних симбола провикати речи пророчанства. И дрхтавим прстима

[*] Аристотел, види у де.: Др Милош Ђурић, *Аристотелово етичко учење*, Српска краљевска академија, *Глас* CIXXXIV, Београд, 1940, 83.

[**] Исто, 73.

провлачим кроз косу, и знам да ми тада коса седи..." [20, 77].

Још један реалан узрок из реда оних који су условили код Исидоре Секулић јако осећање усамљености и рано је упутили на свет уметности у којем је налазила утеху, био је лишеност благотворног утицаја што долази од блиских другарстава и прихватања савременика.

У детињству је почела њена осуђеност на самоћу. Нада Маринковић је у књизи студија и огледа *Јасна пољана* записала исповест Исидоре Секулић да је патила због тога што је била друкчија од својих вршњака па су се клонили од ње: "Родила сам се начета, најпре нерви, затим плућа, шкофуле (...) неко се роди и расте упијајући у себе љубав за благостање и ведрину, ја сам расла под дахом смрти" [12, 218]. Затим:

"Било је неке коби у моме детињству, протеклом мимо људи као што ће ми протећи, касније, и читав живот, али сам имала ретку срећу да од првих корака будем бачена у свет науке и рада, што ће рећи да сам зарана упућена на саму себе. Због таквог друкчијег мојег живота деца ме нису схватила и ја нисам налазила додирне тачке са њима. Врло рано почела је моја осуђеност" [12, 220].

"Била сам врло несрећна у тим годинама. Страсно сам волела Леопардија, тог грбавца који је упркос свом личном јаду умео да у свету открије толико лепота. Читала сам га готово јецајући, и то ми је била сва утеха. Као и касније, као увек..." [12, 222].

Познато је да је Скерлићева критика на књигу *Сапутници* била осуђујућа и мишљење о *Писмима из Норвешке* омаловажавајуће, а у то време његова реч је била пресудна. Још један убитачан ударац дочекала је Исидора Секулић у критици Милована Ђиласа *Легенда о Његошу* која ју је застрашила и утицала да спали други необјављени део монографије о Његошу, на којој је годинама радила. Да су напади које је доживела као писац оставили трајне ожиљке на њеној осећајности, сведочи предговор другом издању *Писама из Норвешке*, као и изјаве дате већ у замаклим годинама:

"У раду нисам имала среће, ни до данашњег дана немам. То је тешко видети са стране, али ја то најбоље знам. (...) Нису ми дозвољавали да будем своја ни паметна, стално су у ономе што сам чинила тражили нешто туђе, напабирчено. Осетила сам на плећима сав терет жене културног радника у једној средини која се, будимо искрени, веома тешко ослобађа нездравих традиција" [12, 226].

"Бавила сам се есејистиком далеко пре Вирџиније Вулф и то нико није запажао. Говорио се: 'Белешке Исидоре Секулић', 'фељтони', 'маргиналије'... Људи тако радо сврставају ствари или вам калеме нешто што сами не можете да прихватите. Ја никад нисам била приповедач, оно што су називали мојим новелама били су заиста записи, белешке. Увек сам говорила тако. Ја не знам да правим приповетку. Али су зато моју есејистику звали 'цртицама', 'маргиналијама'. Кад сам се појавила у књижевности дочекали су ме као да сам бомбу бацила. Да сте видели све те новине и новинице, Скерлић и Матош били су господа по ономе што су казивали" [18, 102].

Горка искуства су је гонила у осуђеност на самоћу, као нужни избор, и пробудила иначе необично изражене способности схватања свега људског, а нарочито људских патњи. Лична искуства су проузроковала да се Исидора Секулић страсно залагала у својим есејима за тумачење судбина неприхваћених људи. Тако је много топлих акцената унела у одељке есеја о Лази Костићу, Ђури Јакшићу, Петру Кочићу, у којима говори о одразу последица неприхватања на карактере и таленте ових писаца. Проблем је шире, теоријски разматрала, и чешће је, опомињала да неразумевање и пређуткивање убијају. Тако је у есеју *Проблем славе* о људској равнодушности написала:

"Игнорање је једно од најлукавијих, најнижих и најсвирепијих изума човечијег разума. (...) Оно ништа не тврди и ништа не одриче; оно не оставља писан ни штампан документат; оно ћути врстом отменог и равнодушног ћутања над лешином којој се ништа не дугује. Игнорање стоји над игнорованим као непомичан дебео црн облак из којег не пада киша ни град, али који једе не само сунчеве него најтање месечеве зраке" [21, 58].

О неприхаватањима, међусобним издвојеностима, осећању усамљености и узнемирености писала је, јер је запазила да то није само њен проблем. Видела је да усамљивања постају све шира појава и схватила друштвене узроке те појаве. Вера је била извор њеног смирења и позитивних доживљаја. У есеју *Самовања у књижевностима* сама је тумачила нову религиозност усамљеника стваралаца:

"Данашње генерације нити су рођене из спокојства, нити ће рађати спокојство. Више је него јасно да те генерације носе у себи још читаве серије сваковрсних политичких, социјалних и уметничких потреса. Сви осећамо да се и најконзервативније идеје помеле, да истине блуде, да је нешто номадско ушло у спољни, и спиритуални живот човека. Млађе генерације и јесу, и остаће, жељне сталности, сигурности, мира, праве куће, домаће топлоте, младости сна.

(...) Отуда најзад, и рађање једне нове мистике и религиозности донекле лудачке, донекле интересантно приватне, која доноси собом некад бизарно, некад детињасто, некад дубоко симпатично хуманисање светиња и спиритуалних егзалтација" [19, 237].

Поред социолошког бојашњења стварања нових, приватних религија, у којима се тражи уточиште неспокојима, у овом есеју је Исидора Секулић разликовала две врсте усамљеника. Оне који су јаки, и самују по својој непоколебљивој вољи, и друге, који су усамљеници по судбини и нужди. Себе и писце најмлађе генерације око рата и после рата убрајала је у другу врсту. "Њихово самовање није увек, као оно малочас споменуто, самовање снаге, него понајчешће самовање осетљивости, очајања, скепсе, страха. Али како самоћа, ма као да почне, увек чисти, челичи и диже, тако и те самоће постају све занимљивије и боље" [19, 238]. Подвучена мисао да и самоћа може уздићи човека, сагласна је са њеним уверењем да је зло

подстицај за добро и да је пред човеком безброј могућности за премошћавање супротности, али да их он мора откривати и освајати. То је сагласно са изјавом Исидоре Секулић да се човек, као и дијамант, само својим прахом чисти и полира. За њу је човек стваралац и борац који изналази могућности за савлађивање својих и општих контраста и невоља. Она је за себе ту могућност видела, поред свесно неговане вере, највише у раду. Била је гвоздене воље и знала се дисциплиновати. О себи је говорила: "Сету гајим у мислима, а у животу је савлађујем"[*].

Савлађивање је остваривала радом. Поводом Балзакове личности написала је: "Шта је спасло човека у Балзаку? Порекло из доњег слоја, поштен инстикт да увек треба радити, да и генијално и лудо треба зарадити." Волела је рад као стваралачки акт и животни смисао. Зато искрено звуче њене речи после избора у Академију:

"Само на раду може човек себи извојевати и заслужити место (...) Мени лично Академија просто не личи, не пристаје. Ја сам скромна, сива фигура, нисам боља од других, на волим значке и поворку која иде напред. Мени је дакле Академија приредила збуњеност велику (...) Ја просто радим што умем и могу, и један сам од многих кулутрних прегалаца за добро данашњице. Затим ништа више од нас нема. Сем врло ретких, кубикашки посао вршимо, и немамо имена и фасаде"[**].

И у овом размишљању видна су два опречна, карактеристична става Исидоре Секулић. Велико признање избором за академика у њој изазива резигнацију и буди мисао о пролазности, али, истовремено, и помирење јер је свесна да ради за опште добро, да је осмислила свој живот, чак и ако је у реду безимених, у који је себе сврстала. Тако је свешћу и активношћу савлађивала горка осећања у животу, чији миљеник није била и нашла своје котве спасења и упоришта:

"Моје методе су методе рада, пожртвованости, пуштања ствари испред свих личности. (...) Све пролази, и добро и зло, на жалост и добро и зло. Остаје рад, напор, света енергија духа човекова"[***].

На крају закључујемо да је Исидора Секулић стварала снагом која је поникла у стваралачкој самоћи; да је до вере веома држала; да је уметност за њу у основи религиозна и у таквој уметности је видела највиши израз духовности. Веровала је да је услов сваког успеха духовна аскеза. Живот њене душе био је апсолут њеног дела. Из ових уверења поникао је карактер њене прозе.

---

[*] *Из писма упућеног Тихомиру Остојићу* од 4.11.1908,"Матица српска", инв. бр. 6468.

[**] *Из писма упућеног В. Стајићу* од 15. 3.1939, "Матица српска", инв. бр. 3920.

[***] *Из писма упућеног В. Стајићу* од 4. 1. 1937, "Матица српска", инв. бр. 913.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Арган Ђ. К.* Студије о модерној књижевности. – Београд, "Нолит", 1982; **2.** *Ватомо Ђ.* Крај модерне. – Нови Сад, 1991; **3.** *Вуксановић О.* Смисао самоће у делу Исидоре Секулић. – Ниш: Филозофски факултет, 1999; **4.** *Деретић Ј.* Поетика српске књижевности. – Београд: "Филип Вишњић", 1997; **5.** *Дучић Ј.* Исидора Секулић // СКГ. – Београд, 1914 (16. априла). – бр. 8, XXXII; **6.** *Егерић М.* Име и дело Исидоре Секулић. –Београд: "Рад", 1982; **7.** *Ејхенбаум Б.* Књижевност. – Београд: "Нолит", 1972; **8.** *Епштајн М.* Есеј. – Београд: Народна књига/Алфа, 1997; **9.** *Жмегач В.* Тежишта модернизма. – Загреб, 1986; **10.** *Игњатовић М. Д.* Књижевна критика и савремене теорије тумачења књижевног дела. – Београд: "Стручна књига", 1992; **11.** *Леовац С.* Књижевно дело Исидоре Секулић. – Београд: "Вук Караџић", 1986; **12.** *Маринковић Н.* Јасна пољана. – Београд: "Космос", 1963; **13.** *Матош А. Г.* Плес ријечи // Есеји и фељтони о српским писцима / приредио Ели Финци. – Београд, 1952; **14.** Новаковић Б. Лик и дело Исидоре Секулић. – Београд: "Нолит", 1959; **15.** *Пејић С.* Патографија књижевнице Исидоре Секулић // Пети научни састанак друштва за историју здравствене културе Југославије. – Секција САП Војводине. – Нови Сад, 1973; **16.** *Поповић Р.* Мој круг кредом. – Београд: "Народна књига", 1984; **17.** Речник књижевних термина. – Бања Лука: "Романов", 2001; **18.** *Секулић И.* Аналитички трењуци // Сабрана дела. – Књ. IX. – Суботица, "Матица српска", 1964; **19.** *Секулић И.* Самовања у књижевностима // Сабрана дела. – Књ. IX. – Суботица, "Матица српска", 1964; **20.** *Секулић И.* Сапутници. – Београд: "Плави јахач", 1994; **21.** *Секулић И.* Теме // Сабрана дела. – Књ. X. – Суботица, "Матица српска", 1964; **22.** *Скерлић Ј.* Две женске књиге // СКГ, Београд, 1913 (1. септембра). – Бр. 303, (XXXI, св. 5); **23.** *Христић Ј.* Облици модерне књижевности. – Београд, 1968.

Білик Н.Л. (Київ, Україна)

Романна творчість М. Продановича у контексті сербського постмодернізму

У статті висвітлюється літературознавчий потенціал вивчення різних форм поетики романної творчості сучасного сербського прозаїка Мілети Продановича у контексті сербського постмодернізму.
Ключові слова: *сербський постмодернізм, роман, Мілета Проданович.*

В статье освещен литературоведческий потенциал изучения различных форм поэтики романного творчества современного сербского прозаика Милеты Продановича в контексте сербского постмодернизма.
Ключевые слова: *сербский постмодернизм, роман, Милета Проданович.*

The article touches upon the literary potential of studying different forms of novel poetics of the contemporary Serbian novelist Mileta Prodanovic in the context of Serbian post-modernism.
Key words: *Serbian post-modernism, novel, Mileta Prodanovic.*

У розмаїтті форм позиціонування національних версій постмодернізму в літературі не втрачає актуальності енциклопедично постульована, традиційна точка зору на цей основний напрям сучасної філософії, мистецтва і науки як на згадану У. Еко «спробу пояснення всього у світі собі і світу», вищість «сенсу» і важливість логічної семантики у їхній підпорядкованості з'ясуванню сутності дійсності через пізнання уявлень про неї [4, 221-224], що характеризуються інтенцією до рефлексії і в кінцевому результаті допомагають – а це надзвичайно важливо – компенсувати певну неконтрастність, нечіткість, а можливо й брак уявлень, необхідних для балансу власної національної картини світу, або окремих її фрагментів у процесах сучасної культури. М. Фуко вважає їх основою формування «нового стилю мислення» і, власне, «нової культури», «нового фундаментального досвіду людства» [2, 426-427].

У зв'язку з таким визначенням концептуальних засад постмодернізму, зрозумілим виявляється апелювання до тих літературних постатей, мистецький пошук яких виявився релевантним для формування у кожному національному літературному дискурсі основного «плану» і національно своєрідної варіативності діапазону його змісту, у тому числі формату глобальних літературних значеннєвих аспектів, пов'язаних із універсальним шляхом пізнання як сучасного світу, так і загальних законів буття.

Однією з таких фігур, найсвоєрідніших у сербській літературі доби постмодернізму, вважається Мілета Проданович – сучасний сербський художник, мистецтвознавець, письменник, лауреат міжнародних нагород у галузі літератури.

На думку сербського мистецтвознавця Лідії Меренік, з 1980 року і до сьогодення Мілета Проданович створює імпозантний за кількістю і значенням, багатогранний творчий доробок, у якому «від ранніх робіт він розвиває власне, особливе за концептом і методом бачення синтезу мистецтва, ерудиції, творчої і людської відповідальності перед світом, у якому ми живемо» [1, 119].

До літературного арсеналу письменника ввійшла так звана «велика проза» і збірки новел. Між тим, знаковими для розвитку сербського літературного процесу були визнані романи митця, які не можуть не привернути дослідницької уваги. Серед багатьох аргументів її мотивації варто відзначити, передусім, розмаїте, яскраве поліфонійне відображення сприйняття дійсності, у якому в динамічних полісемантичних змістових планах пропонуються художні кореляти сучасного світу, реалізовані завдяки багатоманітній і полівалентній поетиці письменника.

Окреслення поетикального й змістового літературного потенціалу романної творчості Продановича у контексті концептуальних засад сербського постмодернізму становить мету цієї статті.

Зауважимо, що творчість Продановича, безумовно, має не лише хронологічний зв'язок із добою постмодернізму в сербській літературі. Важливим підґрунтям для її статусної характеристики виступають численні коментарі самого митця. Як переконує письменник, вона сфокусована на основних орієнтирах постмодерністської проблематики і поетики, зокрема, змістовий вимір його романів підпорядкований подоланню «парадигматичної ментальної хвороби постмодерну – розділеності особистості». В одному з інтерв'ю Проданович наголосив на генетичній пов'язаності своєї творчості саме з цим періодом – краху великих утопій і, відповідно, різних спроб уникнути можливих відлунь цього краху – «фантомних хвороб» у індивідуальній і суспільній свідомості, якими автор з прикрістю вважає цинізм цивілізації, втрату «віри у великі оповіді» більше не цнотливого, не наївного мистецтва [9].

Слід зазначити, що поетика цієї доби характеризується багатоманітністю форм реалізації, які рефлексують значною семантичною потужністю і поліфункціональністю. Кращим зразкам постмодерністської літератури, зауважує Г. Сиваченко, вдається поєднати різнорідні мотиви й оповідні техніки, створити багатомовність та багатошаровість сюжетів, і все це у руслі такої визначальної риси постмодернізму як існування певного суперкоду в художній творчості [5, 12 –15].

Наведений спектр поетикальних постмодерністських форм з більшою або меншою інтенсивністю втілився у текстах Мілети Продановича, що за переконанням сучасного сербського поета і літературного критика Г. Божовича робить митця першим серед рівних, коли йдеться про найкреативніших і найактивніших сьогодні постмодерністів у сербському мистецтві [7]. Непересічний погляд на виклики сучасності, глибина гуманістичної конотації в окресленні творчої концепції у поєднанні зі свідомою константною включеністю письменника до сформованого «після модерну» революційного культурного напряму, зробили його однією з найрезонансніших постатей сучасного сербського мистецтва. Виразність і влучність виокремленого на сучасному етапі рецептивного формату репрезентування романів Продановича потребує окремої уваги в усіх аспектах їх висвітлення.

Уже на початкових етапах художньої діяльності, зазначає Проданович, – у ранніх вісімдесятих, коли постмодернізм був новою темою, концептуальне ядро його творчості відцентрувалося саме у зв'язку з його

орієнтирами – у потужних ремінісценціях на твори з історії мистецтва із великою кількістю цитат. Так з'явився перший, так званий, плід «автономії літературного тексту» – роман «Вечеря у святої Аполонії» [10].

Подальший розвиток творчої концепції відбувався, за словами Продановича, як у справжньої «дитини» того часу, в якому він відбувся як митець [8]. А отже, постмодерністська орієнтованість мала для письменника не спорадичний перманентний характер, а набула сутнісних, характерних тенденційних ознак.

З часом обриси постмодерністської поетики еволюціонували у символічні конструкції наративних та сюжетних моделей, у поєднані чітким принципом складні різномасштабні інтегровані збірки новел.

Найбільша ж мистецька концентрація концепції постмодернізму і далі залишалася притаманною жанру роману, який Мілета Проданович вважає своїм творчим амплуа у сфері літератури [3, 76] і в якому він не лише звертається до різних форм її художньої реалізації, а й успішно розвиває постмодерністську поетикальну модель, на чому наголошує сучасний український славіст А.Л. Татаренко у спостереженнях над розвитком сербського постмодернізму [6, 14].

Зокрема, у романі «Колекція», який виступає відгуком на актуальні події у царині культури – як її сучасної концептуалізації, так і особливих явищ, які формують сьогодні національну й світову культурну парадигму. На думку А. Татаренко, інтерес до цього твору не в останню чергу каталізований своєрідним «лібретто», роль якого цілком може взяти на себе думка про твір як про «захопливу подорож крізь простір і час». Зауважимо, що текстуально роман має фрескову структуру і складається з низки семантично завершених автономних фрагментів, поєднаних спільними наскрізними знаками, якими виступають предмети так званої колекції Севсо – срібного посуду античної доби, знайденого під час археологічних розкопок у XX сторіччі. Кожному з них присвячена окрема, своєрідна за жанром новела: фантастична, пригодницька тощо. Функціонуючи як колекція й, відповідно, утворюючи, при цьому єдине значеннєве ціле, вони відтворюють історичну перспективу. Вона бере початок із реконструкції гіпотетичної ситуації походження колекції і включає міркування про її сучасну долю: наприкінці XX торіччя вона була викрадена й досі не знайдена. Але сучасна детективна лінія не відіграла у творі ключову роль, адже, за задумом автора, «роман повинен запропонувати щось більше – це, все ж таки, поле, де уява виносить вирок» [9]. У продовження концептуальної перспективи постмодерністської поетики,

твір пропонує розгорнуту практику моделювання складної семантичної багатоплановості. Кожен персонаж і образ твору набуває статус знаку-символу. Причому, значеннєве ядро кожного з них ізофункціональне прагненню людини до основних філософських начал – до істини, сенсу буття, гармонії, життєвої мудрості – універсальної, загальнолюдської, позачасової, можливо, тієї, що сягає візантійського кола, яке, за переконанням Продановича, Сербія поділяє з Україною [9].

Таку поетикальну орієнтованість, за визначенням письменника, посилює вплив постмодерністського канону, започаткованого У. Еко, під знаком якого формувався творчий метод Продановича. Він реалізувався у романах, що функціонують на кількох рівнях: зовнішньому, привабливому, який повинен заманити у вир оповіді, і глибинних – софізованих, інтелектуальних планах, сповнених емоцій, інформації і роздумів – кожен з яких, зі свого боку, вимагає надглибокої вдумливості [3, 82].

Значного семантичного потенціалу набуває пов'язана з такою багаторівневістю авторська трансформація постмодерністської концепції організації художньої дійсності. У більшості романів Мілети Продановича початок навмисно спрямовує на помилковий логічний шлях, мізансцена набуває протилежної конотації, усе починає рухатися в іншому напрямі, і лише під кінець, після кількох подібних кардинальних змін логічної перспективи, ключове питання з'ясовується і закриває семантичний цикл твору.

Такі неоднозначні лінії долі об'єктів творчої уваги письменника і справді, так би мовити «в такт» до рухів сучасного світу, охоплюють читача, вводять його у динамічний процес, організований не лише потребою, а й інтригою пізнання – самих себе і навколишнього світу, в якому час стає минулим і, за законами поетики постмодернізму, обов'язково відображається у різних «метафізичних дзеркалах», утворюючи проекції сучасності.

Інтелектуальний шлях подолання проблеми втрачених цінностей буття як універсальний код розкриття сенсу в локальному й глобальному розумінні цього слова Проданович і накреслює у своїх романах, серед яких найпотужнішим постмодерністським акцентом відзначені, передусім, романи «Сад у Венеції», «Еліс у країні Священних Коропів», «То міг би бути Ваш щасливий день», «Танцюй, чудовисько, під мою ніжну музику», «Нові Клюні», де, у семантичних перспективах цитатного методу, а також у результаті семіози образами-знаками, а іноді й знаками-символами, утворюються константні семантичні поля, які у комплементарному інтегруванні у художній дискурс твору конструюють значення, котрі розкривають систему універсальних

закономірностей і цим виокремлюють «шифр» для виявлення «невідомого», перспективу розкриття шляху до гармонізації світу, що, на думку письменника, також пов'язує здобутки його творчого пошуку з парадигмою сербської національної версії постмодернізму.

Великою мірою така інтелектуально-креативна зосередженість на «вавілонській вежі знаків», еклектика яких розгортається від мізансцени, необхідної для окреслення миті сучасності, її характеру та настроїв, через романтизовані теми, такі як паломництво і звернення до «іконографії краю» до парадигматичного прочитання окультних та ізотеричних моментів, як, власне, й делікатність і складність інтертекстуального вислову, на думку Л. Меренік, роблять митця одним із найцікавіших авторів у сербському мистецтві [1, 114-119].

А отже, у сучасному історико-літературному і літературознавчому дискурсі постає цілком очевидним формування романної творчості Мілети Продановича під знаком концептуальних засад постмодернізму, а також орієнтованість прози митця на відтворення знакових рис різних форм постмодерністської поетики. Перспективність їх дослідження у парадигмі романів Продановича посилюється особливістю текстів письменника, які засвідчують глибинність своєрідної національної літературної практики розкриття пізнання світу через невичерпний потенціал вирішення універсальних філософських питань буття, метафізичної основи цивілізації, що традиційно викликає значний літературознавчий інтерес.

Кожен із зазначених акцентів може увиразнити індивідуальну суб'єктивну онтологічну сферу і загальний гносеологічний план мистецького дискурсу, що доводить беззаперечну важливість подальшого дослідження різних постмодерністських поетикальних форм романної творчості Мілети Продановича для збагачення сучасного інтелектуального досвіду і робить з'ясування змістового спектру творів митця одним із актуальних аспектів сучасної літературознавчої сербістики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Меренік Л.* Мілета Проданович – самосвідомість постмодерного митця у добу кризи // Украс: історія, культура, мистецтво. Українсько-сербський збірник. – 2008. – Вип. 1 (3). – С. 113–120; **2.** Новейший философский словарь. Постмодернизм / Главный научный редактор и составитель А.А. Грицанов. – Мн.: Современный литератор, 2007. – 816 с.; **3.** Розмова з Мілетою Продановичем // Украс: історія, культура, мистецтво. Українсько-сербський збірник. – 2008. – Вип. 1 (3). – С. 73–96; **4.** *Руднев В.П.* Словарь культуры XX века. – М.: Амограф, 1999. – 384 с.; **5.** *Сиваченко Г.М.* Зрушення кордонів: постреалізм чи постмодернізм // Сиваченко Г.М. Парадокси словацького роману. – К., 1993. – С. 3–17; **6.** *Татаренко А.* Поетика

форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури). – Львів: ПАІС, 2010. – 544 с.; **7.** *Božović G.* Književnost je najbolji proizvod srpskog društva [електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.plastelin.com/content/view/16/89/; **8.** *Ćirić S.* Trag sluđenosti. Intervju: Mileta Prodanović, pisac i slikar [електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.vreme.com/arhiva_html/481/16.html; **9.** *Tešin S.V.* Životinje su dobro sredstvo da se ispriča priča o ljudima. Profil: Mileta Prodanović, književnik i slikar [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.plastelin.com/content/view/423/91/; **10.** *Vujičić M.* Anđeo za masna i pijana usta – Intervju: Mileta Prodanović, književnik i slikar [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.plastelin.com/content/view/362/89/.

Булаховська Ю. Л. (Київ, Україна)

До ювілею «Слова о полку Ігоревім» (про польськомовний переклад Юліана Тувіма з передмовою Александра Брюкнера

У статті Ю. Булаховської подано характеристику й аналіз польськомовного перекладу «Слова о полку Ігоревім» видатного польського поета XX-го століття – Юліана Тувіма і Передмови до цього видання професора А. Брюкнера.
Ключові слова: *характеристика, художній переклад, інтерпретація.*

В статье Ю. Булаховской фигурирует характеристика и анализ польского перевода «Слова о полку Игореве» выдающегося польского поэта XX-го века – Юлиана Тувима и Предисловия к этому изданию профессора А. Брюкнера.
Ключевые слова: *характеристика, художественный перевод, интерпретация.*

In this article J. Bulahovska charakterises and analyses the Polish translation of "The word about the army of Prince Igor" by the famous Polish poet of the XX century – Julian Tuwim and the Preface to this edition of professor A. Brückner.
Key words: *translation; preface, edition, famous poet.*

Є в світовому «філологічному просторі» декілька письменницьких постатей і декілька художніх творів, навколо яких не вщухають дискусії, роздуми і, так звані, наукові версії. Йдеться, наприклад, про саму постать, п'єси і вірші Шекспіра; якоюсь мірою про постаті Даніеля Дефо (як автора «Робінзона Крузо»), Сервантеса (як автора «Дон-Кіхота») і, скажімо, про Віктора Гюго (як автора «Собору Паризької Богоматері» і «Людини, яка сміється»). Що ж стосується слов'янського світу, то це «Слово о полку Ігоревім» і його авторство, дата написання, видатні художні особливості, як правило, давній літературі не притаманні. Існує чимало мовних і «структурних» інтерпретацій цього твору – повністю, а найголовніше – в уривках, які найбільше перекладачеві-інтерпретатору сподобалися. Саме цей твір, як відомо, знайшов своє відбиття і в музиці –

опера О. Бородіна «Князь Ігор»; М. Лисенка – музика до «Плачу Ярославни»; мотиви «Слова» використали для своїх картин В. Васнєцов, М. Реріх, І. Нарбут, В. Фаворський. Я ж тут хочу запропонувати невеличку статтю про польський переклад «Слова», здійснений Юліаном Тувімом, виданий у Кракові 1928 року, з передмовою і примітками-поясненнями професора Александра Брюкнера. Про цей переклад та це видання я раніше лише чула (як полоністка за фахом), але до рук він мені потрапив випадково тільки зараз, із залишків бібліотеки мого батька з дарчим написом 1950-го року академіка О. І. Білецького: «Дорогому другу Леониду Арсеньевичу Булаховскому от А. Белецкого».

Зупинюсь на трьох моментах: саме видання цього твору у Кракові 1928 року «Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich», де подано розгорнуту програму цього видавництва в галузі, у першу чергу польського, але й світового письменства, до видатних «фактів» якого тут зараховують і дане видання.

Характеристика Брюкнера, перекладеної Ю. Тувімом пам'ятки, складається з кількох взаємопов'язаних частин: «Історія «Слова»; «Автор «Слова». Стиль. Будова твору»; «Текст «Слова»; «Література «Слова».

Якщо навіть відкинути текст самого перекладу, ця передмова все одно являє собою глибоку філологічну розвідку, досить різнобічну, - від прекрасного знавця справи; свого роду цікаву філологічну доповідь для широкого, але, звичайно, культурного читача. Хоча б перше речення «вступної характеристики»: «Жодна з середньовічних слов'янських літератур не може похвалитися таким шедевром, як українське «Слово Ігореве» з 1186 року» (с. І Передмови). Або інші твердження: „Головним героєм твору є не Ігор, про якого читач забуває, тільки він випадає з його поля зору, тобто цим героєм є не він особисто, а уся давня княжа Русь" (с. XI Передмови). Давня Русь уявляється авторові „Слова" ще як „давня цілісність", хоча особисті свари князів дуже її послабили: не лише перед загрозою половців, але й Литви. Отже, автор „Слова" не погодився з фактом роздріблення цієї Русі і закликав князів до згоди не задля збереження якоїсь окремої її ділянки, а для збереження усієї Землі Руської (с. XII Передмови).

Цікавими є зауваження Брюкнера і про те, що автор „Слова" орієнтувався переважно на фольклор, а не на дані історичних хронік і літописів; звідси – там (у його тексті) наведені наявні розмовні „стилізації" під „східний колорит" (розмова Гзака з Кончаком), а от „Золоте слово" Великого Князя є „фактом" іншої, слов'янської традиції: „Все, - доводить Брюкнер, - вказує на те, що талановитий автор „Слова" користувався різними „підставами-джерелами" для свого твору, хоча, без кінечної потреби і „ховався" за авторитетом якогось Бояна, однак це треба, мабуть, віднести на рахунок „середньовічної моди", яка без певного „авторитету"

ніколи не обходилась: так було й на Заході" (с. XIII Передмови).

Александер Брюкнер у своїй „Передмові" подає й історію вивчення „Слова" (звісно, до 1928 року), називаючи імена дослідників: М. Грушевського, В. Перетца, на яких він „спирається", за власним висловом, та з якими не завжди погоджується в їхніх „пропозиціях-додатках" до тексту, зокрема, треба думати, трактуванні „темних місць" „Слова", додаючи іронічно, що робіт „навколо „Слова" – є цілі томи, та ніхто нікого особисто або всіх загалом ще ні в чому досі не переконав.

Говорить Брюкнер і про численні переклади (частіше творчі переспіви – повні й уривками), зроблені російською, українською мовами і деякими європейськими мовами, зокрема французькою.

Серед перекладів на російську мову називає він перекладачів: В. Жуковського й А. Майкова; серед українських – переклади М. Шашкевича (ритмізованою прозою) і повністю – І. Вагилевича; М. Максимовича, С. Руданського, Т. Шевченка, І. Франка; з наших сучасників – М. Рильського; серед польських перекладачів (до Ю. Тувіма) – Августа Бєльовського (Львів, 1833); Богдана Лепкого (Краків, 1903) і з французького перекладу – Ципріяна Годебського (Варшава, 1821).

Щодо перекладу Юліана Тувіма, то Брюкнер вважає його досконалим і творчим і таким, де перекладач користувався саме оригіналом 1800 року.

Цікавими, зокрема, з філологічного погляду, є й пояснення-коментарі Брюкнера по тексту „Слова", наприклад, він вважає неправильним трактування виразу „розтікався думкою по древу", а треба – „мишею по дереву"; пояснює, що має означати вираз „як соколи на лебедів" – це тому, що лебідь видає звук, подібний до „голосу" кларнета, і в „Слові" мається на увазі полювання на лебедів за допомогою соколів-яструбів, поширене у далеку давнину. Вираз „внуки Велеса" (тобто пастухи) пояснює тим, що Велес у давнину вважався богом худоби. Див – у одних хроніках трактується як звичайний нічний птах, а в інших – як дух лісовий, зла потвора. Є в „Слові" і визначення: „онуки Стрибога" – вірніш було б, на думку Брюкнера, Дажбога, бо у давній Русі – міфологія (багато в чому язичницька) порівнювала своїх богів з людьми, та ніколи – з природою. Ім'я Стрибога у міфології практично невідоме; можливо, це ім'я походить від дієслова „стрибати".

Дуже цікавим „поясненням" (як на мене) є, з боку Брюкнера, назва річки „Дунай". Він вважає, що в давнину будь-яка річка називалася Дунаєм, тобто, - це загальна назва, а не конкретно-особиста саме цієї, а не іншої річки.

Як я (як автор цієї невеличкої розвідки) оцінюю переклад Юліана Тувіма (і його перекладацькі настанови, і саму художню образність)? З мого погляду, це найкращий літературний переклад „Слова" з тих, які я коли-небудь читала (російською, українською і французькою мовами). Як на мене, Ю. Тувім (славетний не лише як оригінальний польський поет XX

століття, але і як блискучий перекладач на зразок М. Рильського та М. Лукаша в Україні XX століття) робить авторизований переклад „Слова", максимально додержуючись оригіналу у своєму „філологічному сприйнятті" твору; свідомо уникаючи при цьому „темних місць" тексту, незрозумілих не тільки сучасному читачеві, але й науковцям; головне ж, роблячи з оригіналу художній твір давнього історичного змісту, але саме художній, тобто поетично римований і ритмізований, лише стилізований під давнину; текст „для кожного читача», щоб тому було приємно його читати і сприймати, а не тільки довідатися, що це таке? Скажімо:

Na dunaju Jarosławny głos słyszno…
Cyt! Śpiewają na dunaju włócznie,
Nie zazula zawodzi w dąbrowie,
Słychać głos Jarosławny przed jutrznią:
„Ach, kukułką frunę k dunajowi!
W wodzie rękaw umoczę bobrowy,
W smętnej rzece, w Kajale krwawej,
I ochłodzę ja znój Igorowy,
Zwilżę rany bobrowym rękawem" [1, 36]

„... Wietrze, wietrze!.. Bezlitosny panie!
... Małoż tobie bujać górnym lotem
I kołysać na morzu okręty?!" [1, 36]

„Słońce światłe, o, jasno jarzące,
Słonko wszystkim łaskawe i rade!
Czemu prażysz płomieniem gorącem
W chrobre pułki, w mego męża-łądę?
Skwar na wyschłej pali się cięciwie;
Smutek zamknął im strzały w kołczanie".
Jarosławna płacze żałośliwie
Na Putywlu murach przed zaraniem" [1, 37].

Тут перед нами і конкретно відновлено старовинну образність (чоловік - Лада), і відчутно бачимо Ярославну на мурах Путивля, над річкою, на сході сонця. Відчувається і її щира скорбота, «Просторова далека відстань» – між нею тут, а військом і князем Ігорем – там»; і фольклорний вислів - «сонце ясне, сонце яскраве», що несе усім радість; і фольклорний вислів: «вітер буйний», «вітер-вихор», а при цьому поетичне узагальнення перекладача – видатного оригінального поета, скажімо, «вітер, який у своєму висотному леті колише на морі кораблі», або сонце – радість для всіх, але жорстоке тут, що висушує палі на «титиві», а у бійців його (князя) війська «смуток замкнув у колчанах можливість влучати у ворога»?

Бачимо, як поет-перекладач «поетизує» конкретні явища й деталі (називаючи їх, однак, за їхнім власним призначенням), тим самим роблячи «Слово» справжньою поемою на давній історичний сюжет, тобто твором поетичним – з початку і до кінця.

Можливо Ю. Тувім і дещо «осучаснює» твір, адже у читача – спільне з

перекладачем світосприйняття. Однак в цьому і полягала його мета – як художника слова (а кожний творчий перекладач ним і є!), бо Тувім, в усякому разі, робив не наукове філологічне дослідження даного твору, а прагнув саме художнього його відтворення. Наведені мною приклади (з тексту перекладу) – поодинокі, та навести їх можна було б значно більше, оскільки вони типові для даного твору, в його польськомовному варіанті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Słowo o wyprawie Igora / przełożył Julian Tuwim. Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył Aleksander Brűckner // Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1928; **2.** Слово о полку Ігоревім // УРЕ. - Т. 13. - С. 249-250; **3.** *Погребняк Ф.П.* Брюкнер (Brűckner) Александр (1856 - 1939) // УЛЕ. – Т. 1. - С. 238; **4.** *Brűckner A.* Dzieje literatury polskiej w zarysie. – Wydanie drugie. – Tom II. – Warszawa: Gebethner i Wolff, Kraków: Gebethner i Spółka, 1908.

Булаховська Ю.Л. (Київ, Україна)

З роздумів про специфіку жанру „історичної поеми" („Слово о полку Ігоревім"; О.С.Пушкін; М.Ю.Лермонтов; Т.Г.Шевченко, Адам Міцкевич)

У статті Ю.Л.Булаховської йдеться про специфіку „історичної поеми" в жанровому відношенні і про художні особливості таких творів, як „Слово о полку Ігоревім"; „Полтава"; „Руслан і Людмила" та „Піснь про віщого Олега" О.С.Пушкіна; „Бородіно" М.Ю.Лермонтова; поему „Гайдамаки" Т.Г.Шевченка і поеми на історичний сюжет Адама Міцкевича: „Гражина" і „Конрад Валленрод".
Ключові слова: *жанрові особливості, художні особливості, історична поема.*

В статье Ю.Л.Булаховской речь идёт о жанровой специфике «исторической поэмы» и её художественных особенностях таких произведений, как «Слово о полку Игореве»; «Полтава»; «Руслан и Людмила» и «Песнь о вещем Олеге» А.С.Пушкина; «Бородино» М.Ю.Лермонтова; поэме «Гайдамаки» Т.Г.Шевченко и поэмах на исторический сюжет Адама Мицкевича: «Гражина» и «Конрад Валленрод».
Ключевые слова: *жанровые особенности, художественные особенности, историческая поэма.*

This article discusses some aspect's from genre peculiarity of the lyric-epic poem on the historical subject in the Russian, Ukrainian and Polish literatures.
Key words: *the historical subject, lyric-epic poem, genre peculiarity.*

Історичний роман, як певний прозовий жанр, безперечно, має свою специфіку. Він може бути сприйнятий, однак, лише дуже розвиненими верствами читачів, котрі розуміють певну „умовність" зображення і

неодмінний алегоризм авторського задуму, тобто зіставлення із сучасністю в дещо прихованій формі.

Можна назвати декілька *історичних романів,* котрі викликали увагу читача і досі привертають увагу філологів-дослідників: наприклад, історичні романи *Віктора Гюго* („Собор Паризької Богоматері" і „Людина, котра сміється"); „Фараон" *Болеслава Пруса;* Історична „Трилогія", „Хрестоносці" і „Quo vadis?" (або „Камо грядеши?") *Генрика Сенкевича; „Війна і мир" Л.Толстого.* Можливо, я перерахувала не все, але в усіх цих творах фігурує або „чужа давнина" – типу *Давнього Єгипту* у „Фараоні" Болеслава Пруса, або давнина європейська – *Рим доби Нерона у* „Quo vadis?" Сенкевича.

Так звана Історична „Трилогія" Сенкевича і його ж „*Хрестоносці*" стосуються безпосередньо історії Польщі, а „Війна і мир" Л.Толстого – історії Росії XIX-го століття, в його початках.

Не беручи на себе сміливість аналізувати „історичну романістику" в її кращих прозових зразках, хочу тут звернути увагу *на жанр – споріднений тематично,* та не за художніми літературними особливостями. Маю на увазі *поему на історичний сюжет,* яскраво представлену і у „Слові о полку Ігоревім", і в творчості *О.С.Пушкіна* („Полтава"; „Руслан и Людмила", „Песнь о вещем Олеге"); *М.Ю.Лермонтова* – „Бородино"; *Т.Г.Шевченка* – „Гайдамаки" і поеми *Адама Міцкевича: „Гражина"* й „Конрад Валленрод". Про їхні специфічні особливості у жанровому відношенні; про спільне й відмінне в них – тут буде йти мова.

Візьмемо до уваги з теоретичної і водночас історико-літературної точки зору *три* такі відомі середньовічні поеми на історичний сюжет, як „*Слово о полку Ігоревім*" (будьмо його вважати стовідсотково оригіналом); твори *О.С.Пушкіна* на історичний сюжет, написані *у поетичній формі: „Полтава"; „Руслан и Людмила" і „Песнь о вещем Олеге";* „Бородино" *М.Ю.Лермонтова і „Гайдамаки" Т.Г.Шевченка.*

Це не має значення, що „*Слово о полку Ігоревім*" розповідає про *конкретну, зафіксовану у Літописі історичну подію; що „Руслан і Людмила"* написано у формі казки, але про певну історичну добу – княжіння князя Володимира (на прізвисько „Сонце") у Києві (Київська Русь), - а „*Песнь о вещем Олеге*" – це теж фіксований історичний час – панування в Києві *князя Олега.* Я вже не кажу про історично фіксовану „*Полтаву*" – військове зіткнення 1709 року.

До речі, „*Слово о полку Ігоревім*" часто-густо в історії літератури, та і за певною жанровою структурою, зіставляють із знаменитим західноєвропейським епосом „Пісня про Роланда".

Чи є для цього конкретні підстави? Гадаю, - жодних, крім трагічного змісту, тобто відчайдушна боротьба і страшна поразка християнського війська – тут – у боротьбі з розбійниками-половцями, там – із сарацинами.

Військовий подвиг – загибель, уславлення цієї трагедії дає підставу для назви: „*Пісньо про Роланда*" і „*Слово о полку Ігоревім*".

Чому ж, з моєї точки зору, немає підстав для зіставлення саме цих творів? Бо постать *Роланда* – однозначна: він до останнього бився з ворогом; виконував свій лицарський обов'язок і не запросив „підмоги", трублячи у свій величезний ріг „Оліфант". Постать *князя Ігоря* – набагато складніша й трагічніша. Він з власної ініціативи, самотужки повів своє військо на половців. Він визнає свою моральну провину („загибель всіх своїх полків"); він не йде на принадливі компромісні угоди із половецьким Ханом-переможцем; він тікає з полону, ризикуючи власним життям, і хоче відновлювати боротьбу з половцями, які, все одно, загрожують слов'янському світові.

У „Слові" є і привабливий образ Верховного *Київського князя* – „керівника" роздріблених князівств, який кличе їх „до єднання", а не до задоволення лише окремих амбіцій.

У „Слові" є *чарівний образ дружини князя Ігоря – Ярославни,* яка розуміє „державну" провину свого чоловіка, але цінує і його особисту хоробрість, і „державне мислення", якщо тут і є наявні його прорахунки.

У „Слові" привертає увагу органічне поєднання „нового" світогляду і язичницьких вірувань; навіть надмірна віра у саму природу.

Не треба зважати на те, що „*Полтава*" *О.С.Пушкіна* написана у відвертій нібито реалістичній формі. Так, там дійсно чимало реалістичних деталей, але там панує (на мій погляд) і чимало романтичних пристрастей, надто емоційних оцінок у конкретній, здавалось би, формі викладу: піднесення образу Петра І-го під час бою; нищівна характеристика *Мазепи* – насправді постаті – далеко не однозначної. „Концепція" *Пушкіна* в основі – історично-правдива – *зрада Мазепи,* однак, поема звучить скоріш як політичний памфлет, ніж поема – твір літературний. Правда, тут є і прекрасні пейзажні описи України, і трагізм – у постатях Кочубея; Марії; козака, в Марію закоханого, - та це в даному творі – не головне.

Що ж стосується „*Руслана і Людмили*", то все написане у формі *казки,* з любовною історією нібито в центрі; з персонажами казковими – „голова", яка існує без тіла; сам потворний карлик-чарівник Чорномор, - насправді ж йдеться і про конкретні суворі зіткнення військові („Рогдай – воитель смелый, мечом раздвинувший пределы богатых киевских полей"); Руслан, що б'ється із Чорномором та усім його „східним світом" не тільки за Людмилу. Привабливою *історично* є й постать *князя Володимира і показ старовинної Київської Русі* з її боротьбою, з її вже християнськими ідеалами, з її „світлою" культурою.

Здається мені цікавою, саме як блискучий зразок *стислої поеми* на історичний сюжет, пушкінська *„Песнь о вещем Олеге".* Там авторові пощастило, у надзвичайно стислому вигляді, „переказати" *історію*

княжіння й військових походів князя Олега (їх перелічує „кудесник", зустрінутий на дорозі). *Велич князя Олега* і його не пробачену долею *зраду – своєму коневі.* В уявленні тих часів – кінь – перший друг. Повіривши кудесникові, князь Олег *зрікається свого коня* як вірного друга, наказавши, однак, *не вбити його,* але вести „ніяке" життя і ніколи не бачити свого господаря. Доля помстилася за таку зраду: „Из мёртвой главы гробовая змея, шипя, между тем, выползала. Как чёрная лента вкруг ног обвилась, и вскрикнул внезапно ужаленный князь".

Цей твір *Пушкіна,* на моє глибоке переконання, в стриманій зовні „баладній формі" розповідає: і про історичну добу; і про вічні моральні критерії; вірш-поема – насправді дуже емоційно насичена; навіть пейзаж: „на бреге Днепра лежат брагородные кости. Их моют дожди, засыпает их пыль, и ветер волнует над ними ковыль".

Своєрідну форму знайшов *М.Ю.Лермонтов* для своєї стислої ж поеми „*Бородино*" – на історичний сюжет. Старий солдат – свідок подій 1812 року, у безпосередній нібито розмовній формі, розповідає про страшні події – вони й героїчні, і дуже життєво трагічні: тут і „Москва, спалённая пожаром, французу отдана"; тут „загремели барабаны, и отступили басурманы: тогда считать мы стали раны, товарищей считать"; „смешались в кучу кони, люди, и залпы тысячи орудий слились в протяжный вой"; „и ядрам пролетать мешала гора кровавих тел"; „изведал враг в тот день немало, что значит русский бой удалый", і своєрідний висновок: „Когда б на то не Божья воля, не отдали б Москвы".

Неперевершеним зразком *поеми на історичний сюжет в українській літературі є поема Т.Г.Шевченка „Гайдамаки"* (1841), де в центрі уваги знаходиться селянське повстання – проти польської шляхти на Правобережній Україні 1768 року, відоме в історії під назвою Коліївщини.

Пошлемося на цілий ряд *суджень – тез* українських філологів-дослідників в оцінці цього твору, а саме – „Від інших творів на цю тему, зокрема у польській шляхетській літературі, поема *Шевченка* відрізняється передусім своїм революційним характером; „Шевченко, додержуючись історичної правди, йде *не за літературними,* а за народними джерелами: „Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказано так, як чув від старих людей", писав він у Передмові (власне - Післямові); „Шевченко, всупереч польсько-шляхетському тлумаченню Коліївщини як *розбою,* зображує гайдамаччину як *соціальний рух":...* Цей селянський-демократичний рух був разом з тим і національно-визвольним рухом народу проти польської шляхти.

Характерною рисою для цієї *історичної поеми* є те, що там представлено *дві історичні особи: Гонта і Залізняк* – ватажки селянського повстання. *Максим Залізняк, зокрема,* зображений загальновизнаним вождем народного повстання. Народ оспівував його у своїх піснях. При цьому *Шевченко* творчо

використовує не ті пісні, що вже були опубліковані у збірниках Максимовича й Лукашевича, а нові, невідомі до того зразки („Літа орел, літа сизий..."). В пісні підкреслена належність Залізняка до найбіднішої частини селянства: „Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу...". Він показаний сміливим, гнівним і життєрадісним; простим і людяним.

Ярема Галайда – напіввигаданий персонаж, проте, - типовий представник повсталого селянства, що відчув себе, нарешті, *людиною:* „Не знав, сіромаха, що виросли крила, Що неба дістане, коли полетить..." У творі є і лірична любовна лінія, і підкреслено *роль кобзаря Волоха...* Своїм співом Волох підносить дух повстанців. Ця роль народних співців довго не була висвітлена в офіційних джерелах (історично-фактографічно-наукових) до появи поеми Шевченка. „Поема „*Гайдамаки*" *є героїчно-романтичним, ліро-епічним твором"; „Революційна романтика і реалізм органічно поєднані в „Гайдамаках"; Шевченко* розповідає про події минулого з пафосом і пристрастю, *наче активний учасник цих подій, а в ліричних відступах* особливо виявляє свою схвильованість, емоційне ставлення до переживань героїв з народу. „Як і в попередніх його творах, у поемі використано мотиви народної творчості: порівняння; навмисні тавтології... Характерною особливістю *мови поеми є романтична гіперболічність* у зображенні подій". Разом з тим *мова* автора і мова персонажів (індивідуалізована) помітно відрізняються. Віршові ритми – різноманітні (коломийковий; ямб; амфібрахій). „Милозвучності мови й вірша поет досягав багатьма майстерними засобами, наприклад, асонансами і внутрішніми римами". На думку М.Добролюбова, „Гайдамаки" цілком відповідають характеру українських народних пісень і народних дум. Поет цілком проймається настроєм епохи, і тільки у ліричних відступах видно сучасного оповідача [1, 223-225].

Треба сказати, що історія видання „Гайдамаків" не була, звичайно, легкою у монархічній Росії, але в перекладі на російську мову з'явилася у 1860 році на сторінках журналу „Современник".

У *Польщі* різних років – поема майже не перекладалась і не згадувалась ніким, крім *Леонарда Совінського.* У польських виданнях радянських часів „Вибраних творів" Тараса Шевченка польською мовою вона, як правило, не фігурує, а відомий польський поет нашої доби *Єжи Гарасимович збирався* навіть написати „Антигайдамаків".

Що стосується *„Гражини" Адама Міцкевича,* написаної 1823 року, то польський поет започаткував тут жанр „*поетичної повісті*" *на історичний сюжет.* Це, безперечно, *героїко-патетична лінія* польського романтизму. Можна цілком погодитися з думками і характеристикою даного твору з боку відомого російського дослідника, зокрема творчості А.Міцкевича, *Б.Ф.Стахєєва,* який твердив: „Вибір сюжету з епохи, досить віддаленої і для

публікації у Вільно політично-нейтрального (Литва у боротьбі з Тевтонським орденом) не виключало все-таки певного перегуку сучасності з минулим... Історія потрібна була поетові не тільки з метою „читацького натхнення", а і як об'єкт осмислення: у „Гражині" виведено володаря (князя Літавора – Ю.Б.), який *зраджує* інтереси національно-державні на користь власних амбіцій... Поема *Міцкевича* вже відійшла від зразків класицистичної епохи, перш за все, новітністю своєрідного *сплаву* епічного й ліричного елементів. Постаті героїв – не дуже складні, але вже не однозначні (красуня жінка й любляча дружина перетворилася на жінку – воїтеля; амбіційний князь – на невтішного коханця, що навіть себе спалює на вогнищі).

Отже, автор апелював до „високих" почуттів читача (та не так високопарно, як це підказувала традиція класицизму, але ідея безкомпромісної боротьби із загарбниками, глибокий, справжній патріотизм, вже присутній у цій поемі, визначав згодом провідну лінію ідейного розвитку польського патріотизму.

Сюжет поеми чітко концентрується навколо лише *однієї події,* але і не без романтичної загадковості (яка з'ясовується лише у кінці поеми). В описах; батальних сценах не можна не помітити ще впливу класицистичного стилю, а водночас до цього видображення віддаленої доби з її специфічним колоритом органічно вже додано романтичну емоційність (*пейзаж* використовувався, наприклад, як впливовий засіб створення відповідного настрою тощо). Міцкевич намагався створити *епічну поему народно-героїчного плану,* і це підкреслював у фіналі „Гражини", *посилаючись на увіковічнення пам'яті про героїню у народній пісні*" [2, 222-224].

Більшого розголосу набула теж „*історична повість*" А.Міцкевича (1828 року) під назвою „*Конрад Валленрод*", де головна постать постає набагато складнішою, і складнішою є сама колізія твору: *зрада* – в ім'я Вітчизни. Повість була сприйнята неоднозначно: і в Польщі, і в Росії. Нагадаю, що *тема зради* проходить як головний мотив не тільки у *А.Міцкевича,* а є провідною у пушкінській „Полтаві", також і в „Тарасі Бульбі" М.Гоголя.

Хотілося б підкреслити, що провідною темою *„історичної повісті" у віршах найчастіше* взагалі стають *військові зіткнення.* Та не лише вони, коли згадати *поему Пушкіна „Медный Всадник",* де йдеться не про військові зіткнення, але страшне *стихійне лихо – повінь у Петербурзі часів Петра І-го,* де пам'ятник володарю – є алегоричним предметом для розмови, або поеми *М.Некрасова* „Русские женщины", де йдеться лише про сімейні нібито обставини, однак, головна тема – *повстання декабристів в Росії 1825 року* – страти; довічні ув'язнення на сибірських копальнях і весь жах справжнього монархічного свавілля й безжальних репресій, - відтворено конкретно: і з ідейно-політичної, і з моральної точки зору, навіть у лірично забарвленому викладі.

Які можна зробити „філологічні" *Висновки* після розмови про такі

яскраві явища „поетичної історичної поеми", загалом І-ої половини XIX-го століття в її найкращих зразках – з творів *О.Пушкіна і М.Ю.Лермонтова в літературі російській; „Гайдамаків" Т.Г.Шевченка – в літературі українській;* поем „Гражина" й „Конрад Валленрод" *Адама Міцкевича в літературі польській?* Мені здається, по-перше, що всі вони (незважаючи на авторську й національну своєрідність) належать до *типологічно споріднених явищ* за своєю *тематичною* специфікою й неодмінним емоційним наповненням. Там, як правило, присутній *пафос,* дуже, скажімо, відчутний у „Полтаві" *Пушкіна і „Гайдамаках" Шевченка, а також в „Гражині" Міцкевича.* По-друге, поєднання *епіки й лірики у „*Конраді Валленроді*" Міцкевича;* навіть у „Руслані і Людмилі" Пушкіна, хоча все там „приховане" формою *„*жартівної*"* іноді, навіть казки; привертає до себе увагу й *„баладність" „Гражини" Міцкевича,* і прихована „*баладність*" „Пісні про віщого Олега" та окремих частин „Руслана і Людмили" *Пушкіна.* Роль *народних співців і в „Гайдамаках" Шевченка; і кудесник у „Пісні про віщого Олега" Пушкіна,* і співця-натхненника у „Конраді Валленроді" Міцкевича. У всіх цих поемах *історичного плану – історизм,* безперечно, присутній, хоча тільки як декорації у театрі, не більше. Головне ж – це соціально-патріотична проблема, котра хвилює автора і яка замаскована „історичними шатами".

Оскільки це *поезія, то історична поема* завжди дуже жанрово відрізняється *від історичного роману:* бо тут вимагається від автора – мінімум власної емоційності й максимум реалізму у показі історичних шат: соціальних, військових і побутових. У цьому можна переконатися на прикладі творчості одного видатного автора, скажімо, дуже спокійно і неколоритно нібито викладеної Пушкіним „*Капітанської дочки*" (про повстання Е.Пугачова); стриманої його ж „Песни о вещем Олеге"; пустотливої зовні поеми „Руслан і Людмила" і гнівно відвертої „Полтави".

Не такою вже в усьому своєрідною є й „Гражина" *Міцкевича,* якщо згадати твори польських романтиків „української школи" його доби, у першу чергу, „Канівський замок" *Северина Гощинського і „Марію" Антоні Мальчевського.* Не випадково і знамениту, написану пізніш *історичну „Трилогію" Генрика Сенкевича,* виконану *в прозі,* все-таки називають скоріш „*шляхетською баладою*", а не справжнім історичним твором з його глибокою проблематикою.

Роздумів з цього приводу може бути багато, я ж навела – лише деякі.

ЛІТЕРАУРА:

1. „Гайдамаки" Т.Г.Шевченка // „Історія української літератури", т.1, К., Видавництво АН УРСР, 1954; **2.** *Стахеев Б.Ф.* Адам Мицкевич // История польской литературы. – Т.1. – М.: Наука, 1968.

Захаржевська В.О. (Київ, Україна)

Жіноча поезія ХХ століття (болгаро – українські паралелі) Блага Димитрова і Ліна Костенко

У статті досліджено феномен жіночої поезії ХХ століття (болгаро-українські літературні паралелі), розглядається феміністична ідея, жанрово-стильові особливості творчості поетес-Благи Димитрової і Ліни Костенко.
Ключові слова: *жінка, чоловік, любов, кохання, гармонія, відчуження, мораль, світло, краса, страждання, дім, свобода, крила, самопожертва, порівняння, поезія.*

В статье исследуется феномен женской поэзии ХХ века (болгаро-украинские параллели), рассматривается феминистическая идея, жанрово-стилистические особенности творчества поэтесс-Благи Димитровой и Лины Костенко.
Ключевые слова: *женщина, мужчина, любовь, гармония, отчуждение, мораль, свет, красота, страдание, дом, свобода, крылья, самопожертвование, сравнение, поэзия.*

Fenomenon of XX century poetvy (Bulgarian-Ukrainian parallels) is vesearched in tluis article, feministic idea end peculiavites of genre and stile of literary work of poetesses Blaga Dsmstrova end Lina Kostenko ave reviewed.
Key words: *woman, man, love, havmoni, alienation, morals, light, beauty, suffering, house, frcedom, wings, self-sarifice, comparison, poetvi.*

У європейському контексті однією з найуживаніших течій ХХ століття є фемінізм. У науковій літературі дане поняття вимагає визначення щонайменше на двох рівнях: з одного боку, це широкий суспільний рух за права жінок,а з іншого комплекс соціально-філософських, соціологічних, психологічних, культурологічних теорі, які здійснюють аналіз статусу жінок у суспільстві, на основі феміністичних теорій. "Феміністичне прочитання" літературного тексту застосовує різні аналітичні підходи для висвітлення та дослідження взаємин між жінкою та чоловіком, сили однієї чи другої статі в одному контексті, - твердить Г. Кошарська". Центральний принцип цього підходу зосередження на жінці, як діючій силі в історії і власного життя, вживання нових інтерпретацій радше із жіночої ніж чоловічої сфери цінностей, аналіз особистого досвіду жінки, структур родинних і домашніх" [9, 49].

Саме дослідження феномену "жіночої поезії" в літературі Болгарії і України ХХ століття за цим принципом сприятиме розкриттю своєрідності розвитку слов'янської художньої культури (порівняння творчості поетес Благи Димитрової і Ліни Костенко) Блага Димитрова є однією з перших болгарських поетес, які наважились сповідати відкрито поривання духовно вільної від догм жінки в грубому чоловічому світі, і в той же час виражати особистий погляд жіночого буття.

У ранніх її віршах звучать ілюзії кожної дівчини-очікування великої зустрічі з любов'ю, з щасливим майбутнім, яке має вивести молоді

серця до берегу світла, до благополуччя.

У вірші "Ветхошар" (1941) лірична героїня виявляє нестерпне бажання знайти щастя для людей і для себе, перемогти льодяний холод самотності, страждання і принести всім весну, музику, південне небо, окрилені надії:

О, потърси такава книга, ветхошарьо,
И дай на всички минувачи да четат.
Че дебне студ. Че вятър по площади шари,
и сиви сенки в сивата мъгла сноват [1, 24].

Лірична героїня Благи Димитрової у ранніх її віршах відчуває любов до навколишнього світу всупереч переважаючих похмурих барв;вона носить серцеву прив'язаність до ритму життя в столиці-любов до розмаїтого світу і до подій, які відбуваються в ньому:

Тоя шумен живот, заклокочил из улици прашни –
Най-подир съм сред него- частица в пороя от хора
Със големия, скрития, хищния град сам е плашили,
Но пред мене е София- шарена, светла, отворена
"Стая под наем" [1, 25].

У ранніх творах поетеси немає й сліду від майбутньої гострої аналітичності, безпощадності в переоцінці духовних цінностей світу. Тоді молодість говорила своє. Війна вирує, і просто неймовірно, що в цей момент ти "живий і цілий". Але "аз усещам вълчи глад за слънце, за любов, за съвършенна музика, и страшно мил ми става този свят с градинките във сън, с мазилката охлузена ("Празник" 1943) Пізніше життєрадісність зменшиться, натомість у душі ліричної героїні поселяться роздуми, тягар життя і почуття мудрості, перегукуються з поезією української поетеси Л.Костенко.

Лірична героїня ранньої поезії Димитрової сильна, готова покорити світ, віддатися йому, але й побачити його у цілому. Вона-вільна, не терпить жодних обмежень - "всякакъв таван ме угнетава". Звисока вона бачить більше і відчуває себе впевненішою:"А в душата ширина такава-всяк свят в нея да се побере" ("Родолюбиє" 1954).

Немає нічого несподіваного в цих переживаннях. Зазвичай так починають молоді поети-з ентузіазмом. Пізніше енергія поступово трансформується, спрямовується до критичного максималізму, до моральної вершини, зрілої тверезості. А зрілість супроводжується більше мукою. Не можна встановити, коли виникає і де точно минає ця межа, але іноді розумієш, що попередні емоції, проблеми, враження, ставлення до навколишнього світу змінюються новою їхньою вартістю, отриманої від нового аналізу. А він і болючий і страдницький, наближує, а іноді й віддаляє від читацької довіри.

Одні з улюблених і складних тем у поезії Благи Димитрової народжуються дуже рано. У вірші "На прага" (1955) показана ніжна любов до матері, тривога за неї. Допоки дочка"літає" і шукає по широкому світі кохання, вона завжди відчуває материнську близькість: "Мене стига ми, майка, чрез теб да живея!"

Пізніше прозвучать зворушливі й болючі вірші поетеси про вже стареньку

матір-про її існування в нереальному або "індивідуально-реальному" житті. Треба берегти як дитину стару людину, доглядати її як хворого і постійно вертатися до колишньої її молодості, йдучи назад, до свого дитинства.

Зараз же героїнею володіють інші відчуття й інші бажання. Вона готова згоріти, але залишити за собою слід від променя, яким вона підпалена:

Не искам нищо аз, освен
Да сетя болка ей такава:
на прах да лумна и зад мен
да зная-светлина остава [1, 29].

Оптимізм не пройшов іще через пекло випробувань, через глибоку криницю самоаналізу і мудрі уроки духу. І якщо печаль є очікуваною нагородою весни, ця печаль далека- далеким є те, що буде зранку або що післязавтра стане фактом:

Пролет щедра! Кажи ми да чуя, кажи ми:
ти какво обещаваш на мен?
Нови пътища? Песни ли неудържими?
Нова обич ли в новия ден?

Лірична героїня Благи Димитрової віддає свою душу внутрішньому почуттю любові, яке є достатньо драматичним і насиченим гострими питаннями: в цих почуттях невідомо: хто що губить і що виграє. Кожна з зірок поетеси не залишає нас байдужими. Найчастіше у творчій серцевині твору виникає і проблема відчуженості і людини від життя і світу. Така точка зору може охоплювати процес віддалення від звичайності в спілкуванні з природою, яка нас створила з якою ми розуміємося найкраще в дитинстві. Поетеса відтворить подібну картину у вірші"Дете и море".

И тъй без край
детето и морето ще играят,
ако насила аз не ги откъсна
едно от друго, за да прибера
детето към ръцете и към думите,
които то еднакво не разбира,
и неусетно стъпка подир стъпка
от разбирателството със света
към отчуждението да го водя [2, 25].

І дійсно з віком людина все більше віддаляється від природи, стає залежною від громадянського боргу. В цьому уривку маємо щось ностальгічне, туга за дитинством. Як протидія віршу "Дете и море" звучить вірш "Пещерен часовник": "Едно дете заспало дише в мойта стая, испълвайки я с ухание на бъдещето". Вже немає тієї туги, що прийде паралельно з віком. Відчувається гордість за майбутнє і радість, що ця дитина стане справжньою людиною в соціальному і громадянському сенсі. Цей вірш уособлює материнську турботу і ніжність, які передаються поколіннями.

Силою поетичного слова і щирістю ліричної сповіді вірш Благи Димитрової "Жена" захоплює і залишає відбиток від роздумів про кохання жінки-матері і коханої. Найперші вірші вводять поетесу у душевний світ

ліричної героїні, яка носить найбільш вагоме означення - "жінка": "Как тривожна е да си жена" - сповідується поетеса. Поетеса поступово підкреслює деталі портрету своєї сучасниці, яка народжена, щоб виконати найсвятішу, але й найвідповідальнішу місію-змінити світ навколо себе і вистояти проти деструктивних сил у ньому:

Красота и усмивка да бъдеш
сред всекидневния сив кръговрат
вярност-срещу изменчивия вятър,
нежност-в загрубелия свят [1, 29].

Моральна сутність жінки об'єднує її фізичну і духовну красу, перемагаючи "всекидневния сив кръговрат". Вона є джерелом ніжності. У суперечливому світі лише її вірність коханню може стати опорою. Опозиції тут визначені і чітко виражені як"вірність-мінливість","ніжність-грубість". Доля ліричної героїні є частиною життєвого світу, але вона також є уособленням вічних цінностей, без яких світ зовсім загубив би своє обличчя і гуманність. У складних вимірах людського буття жінка робить вибір внаслідок"безразсъдния път на сърцето". Покликання кохання владне, але й найбільш ризиковане від "безбройните пътища земни".Жінка чітко усвідомлює моральну відповідальність вибору – "докрай да го извървиш".Невидима сила кохання є рушійною силою життя, посилає імпульси для його перетворення зі впевненістю жінки, що все це лише заради кохання, заради поклику серця:

Твоя единствена радост да бъде
радост да даваш…
Да будеш в ноща светло прозорче,
което чака първа стъпка,
разбудила утрото [2, 30].

Світлі тони у зображенні домінують як натуральне вираження у ліричної героїні світла, яке вона в собі несе. Вона випромінює спроможність дбати про свій дім, як його вічна хранителька, як істинна жриця сімейного вогнища. Метонімія "світло прозоре" приводить до сакрального виміру просторових кордонів дому, побудованого разом із коханою людиною. Тяжка доля, сповнена нескінченною кількістю зобов'язань жінки в родині, не породжує озлобленість, а стає основою душевного задоволення і почуття, що вона прокинулась, перебуває на початку дня: "първа стъпка разбудила утрото". Усе навколо, що світиться від самовідданого кохання ліричної героїні, глибоко осмислене як "единственна радост" від "радост да даваш". Це поетичне означення представляє жінку в її істинно духовному, на побутовому рівні, жінку, як господиню дому і матір, як слабку жінку, яка підкорена чоловікові та шукає захисту в нього. Роль жінки полягає в об'єднанні кохання з вічністю життя. Жінка – Мадонна є святим образом. Вона покликана зберігати зароджене в неї нове життя, образно відтворене поетесою яскравою метафорою: "Бъдещето да носиш в утроба". Це найбільш благородна місія, але і

найбільш вимогливе випробування, в якому жінка віддає усе світло своєї душі, щоб зберегти і захистити нове життя:

Нощем над него безсъння да тръпнеш,
Светла като звездоокия свод .
Всяка детска усмивка – със бръчка
Да заплатиш и в косите със скреж.
Сълза по сълза на новото стръкче
Своята хубост да предадеш.
Нищо за себе си да не оставиш [1, 47].

Лірична героїня Благи Димитрової бачить сенс своєї долі в саможертовності: "Нищо за себе си да не оставиш,"щоб досягнути мудрого визнання: "Самопожертва е да си жена", так як і Ліна Костенко прагне:"Зробити щось, лишити по собі, а ми нічого - прийдемо,як тіні,щоб тільки неба очі голубі цю землю завжди бачили в цвітінні" [3, 172].

Поняття піднесеного образу жінки поетеса передає через нові аспекти її моральної сили. Навіть коли здається, що ця сила вичерпана, героїня знову знаходить життєво-важливу стійкість для подолання опору страждання в суперечливому світі, що постійно змінюється:

И да ранена, разбита гръд
чистите извори да защитаваш-
просто, за да съществува светът [1, 50].

Виразні епітети "ранена, разбита" підвищують вплив моральної відповідальності у ліричної героїні-"просто за да съществува светът". Метафора"чистите извори" вказує на вічні цінності людського життя. На ній тримається існування житт, і це визначає зміст глибоко гуманної поведінки жінки, матері, коханки і дружини. Все це створює почуття власної гідності у ліричної героїні: "Гордея се че съм жена". У вірші "Жена" Благи Димитрової доля жінки намальована у її складності. Поетеса від тривожних темпів життя приходить до сприйняття відповідальності за своє визнання, до самопожертви. Жінка в творі Благи Димитрової не є іконописним образом, не зважаючи на те, що вона дуже близька до святого образу Матері Божої.

Вона є емблематичним образом, символом земної жінки, яка піднімається до величі піднесеного і священного, завдяки силі любові та саможертовного кохання і глибокого погляду на світ і його вічні цінності. У порівнянні зі своєю попередницею Єлисаветою Багряною, лірична героїня Благи Димитрової є нашою сучасницею, яка визнала своє право на вибір за покликанням серця. Її не приваблює "скитническа , непокорна кръв". Лірична сповідниця у творі "Жена" усвідомлює своє покликання у суспільстві, стверджуючи себе як особистість, яка побудована у гармонії з універсальними загальнолюдськими цінностями, з природною і людською сутністю.

Ліро-епічний твір Благи Димитрової можна розглядати як поетичний роздум про роль жінки в сучасному світі, жінки-як центр радощів і випробувань. Інтелектуальне й емоційне у вірші "Жена"зосереджуються в їх єдності, спрямованій через впливову силу поетичного слова на очевидну необхідність

застосування визнання жінки і її благотворного впливу на "загрубелия свят".

"Нищо за себе си да не оставиш" є знаком самовідданої великодушності, високого морального обов'язку, в ім'я майбутнього, "чистите извори да защитаваш". Тривога, відповідальність і саможертовність є духовними кроками для визнання у поетичному фіналі: "Гордея се, че съм жена", перегукуючись з українською поетесою Ліною Костенко. Концепція особистості в усі часи була визначальним критерієм гуманістичного заряду художньої культури. Рафаель Леонардо да Вінчі, Мікеланджело-хто з світочем світової культури може бути"кодом" розгадки таємниць гармонії духовного світу нашого сучасника, закарбованого на книгах,полотнах, на кінострічках, у симфоніях майстрами мистецтва слов'янських країн?

На це питання однозначної відповіді не існує. Адже в основі зображення людини майстрами слова XX століття знаходяться, як національні, так і загальнолюдські традиції світової культури, як "статична" гармонія Рафаєля, так і суперечлива сила "динамічного" світу Мікеланджело, сплав науки й живопису, "руху" і "дихання" фігур Леонардо да Вінчі, які втілюють "вічне", "людяне в людині", які утверджують світ і життя на Землі.

І будь-яке порушення цього взаємозв'язку руйнує цілісну картину художнього світу, віддзеркалюючи деформацію соціальної, політичної, морально-етичної дійсності. Домінантою творчості стає внутрішній драматизм, породжений прагненням гармонії, в глибинах якої, за словами Л.Костенко, "болять дисонанси" життя.

Не випадково сьогодні, як і на зламі XIX-XX ст., митці звертаються до творчих "діалогів" з філософсько-естетичними поглядами Шіллера і Шелінга, Ніцше і Фрейда, Шпенглера та інших представників теоретичної думки. І якщо у творах Канта і Фіхте вражає постійна боротьба почуття й обов'язку, то у Шелінга мораль-гармонійна, що приваблює багатьох діячів культури XX ст.Полемізуючи з Ніцше, для якого перед обличчям загально-земної катастрофи проблема людських цінностей втрачає будь-який зміст, митці слов'янського світу вірні загально-гуманістичним традиціям своєї культури, загострюючи свої роздуми про смисл і мету життя й людства, надаючи їм величезної напруги й глибини, Вони протиставляють ідеї хаосу й абсурду історичного буття людства духовні цінності, які не піддаються знищенню й розпаду: "Шукайте посмішку Джоконди, вона ніколи не мине" (Л.Костенко). Письменники, живописці, композитори слов'янського світу бачать у мистецтві силу відродження людини, що обумовлює художньо-естетичну взаємодію у творчому процесі національної культури зі здобутками класики, творчий імпульс для оригінального мистецтва, розвиваючи концепцію, або полемізуючи з авторами світових шедеврів, намагаючись збагнути світ й істину буття. Це "Сикстинська Мадона" Рафаеля й "Монна Ліза" да Вінчі,"Падаючий Ікар" П. Брейгеля та ін. світові образи, багатоаспектність, філософська аспектність і психологічна глибина яких, як ми вже засвідчили, буде завжди приваблювати творчу особистість.

У ХХ ст. по суті було заново відкрито мистецтво П.Брейгеля, вірного сейсмографа своєї доби, представника драматичних катаклізмів у взаєминах: людина, природа, світ. Художник розглядав людину, як одну з часток мікросвіту, він перший художник-трибун плебса в історії живопису (Алпатов), який жадав гармонії особистості й природи надзвичайно відверто й гостро. Так на співставленні з картиною П.Брейгеля "Падіння Ікара", де падаючий герой античного міфу зображений у куточку ледь помітного дегероїзованою особистістю, побудовано однойменний твір поезії Ліни Костенко, скерований проти духовної сліпоти, людської байдужості.

"Митцю не треба нагород,
Його судьба нагородила.
Коли в людині є народ,
Тоді вона уже людина! [3, 180].

Лірична героїня любовної лірики Ліни Костенко – не емансипанка кінця ХХстоліття. Вона немовби з минулого сторіччя. До коханого вона звертається на Ви, як Анна Ахматова і Марина Цвєтаєва. Для неї любов-явище духовно піднесене. Це не старомодність, а глибоке розуміння святості почуття. Вона - поет від Бога. Людина, якій дано глибоко відчувати і точно все розуміти. Вона знає краще за інших, що таке любов і тому не терпить приниження цього почуття. Ліну Костенко характеризує енергійний рух проти течії, право на збереження власної індивідуальності у творчості під тиском ідеологічної машини, утверджуючи європейські цінності. Якщо спробувати схарактеризувати любовну лірику Ліни Костенко зі змістовного боку, то треба відзначити, що вона носить досить емоційний спектр цього почуття-від його найвищої піднесеності, своєрідного"піку" почуттєвого підйому, коли любов здається набуває ознак близької до божевілля навіженості, до більш спокійних, навіть пригасаючих станів. Почнемо з поезій, у яких любов – невгамовна пристрасть:

Спини мене отямся і отям
Така любов буває раз в ніколи
Вона ж промчить над зламаним життям
За нею будуть бігти видноколи
Вона ж порве нам спокій до струни
Вона ж слова поспалює вустами
Спини ж мене спини і схамени
Ще поки можу думати востаннє
Ще поки можу але вже не можу
Настала черга й на мою зорю
Чи біля тебе душу відморожу
Чи біля тебе полум'ям згорю [4, 19].

Відсутність у цьому вірші розділових знаків-літературний прийом із досить очевидною функцією. Вірш-схвильований, спонтанно виниклий монолог, невпинний потік слів ліричної героїні, що перебуває у стані високої психологічної напруги, афекту. Тому її мова немовби неорганізована, бо у неї одне прагнення- висловитись. За формою

висловлення вона немовби не стежить. Прийом спрацьовує, враження пристрасної спонтанності монологу створене. Але помилиться той, хто прийме цей монолог, як неорганізований потік слів. Навпаки пристрасне почуття, що володіє героїнею, є тією силою, що робить її монолог цілісним. Кожне слово максимально включене у процес вираження.

Внутрішній конфлікт твору-це боротьба ліричної героїні з собою, зі своєю пристрастю. У цій боротьбі вона мобілізує усі сили, всю здатність чинити опір невгамовному любовному потягу. Кохання для Ліни Костенко-почуття світле. Недарма поезія, у якій йдеться про закоханість сімнадцятирічної дівчини, названа"Світлим сонетом".

Дівчина сумна, бо на її кохання хлопець не відповідає взаємністю. Так вірш "Світлий сонет"присвячений першому в житті сімнадцятирічної дівчини коханню, на жаль,нещасливому. Але це не страшно, бо:

Це ще не сльози-це квітуча вишенька,
Що на світанку струшує росу [3, 173].

Неперевершено Ліна Костенко оспівує безсмертне почуття-Любов. Наголос на всевладності облагороджувального впливу кохання відлунює не в одному вірші Ліни Костенко і щоразу по-новому:"якщо він лицар,-жінка кине квітку на все життя очима проведе" ("Апологія лицарства"). Лірична героїня вміє зберегти світле своє почуття в найскладніших ситуаціях; взаємин краси, любові, світла, свободи; передзвонюючись з думками Благи Димитрової:

"Краса-і тільки трішечки краси,
Душі нічого більше не потрібно.", заявляючи
"Моя свобода завжди при мені" [3, 40].

В інтимній лірици Ліни Костенко чи не кожний рядок сприймається як окрема поезія, і постає перед нами на весь зріст образ гордої українки, що має ті ж ціннісні орієнтації, що і її пращури, герої національно-визвольних змагань:

"І в них було кохання, як у мене,
І від любові тьмарився їм світ.
…….
Моя любове! Я перед тобою…" [3, 182].

Як не згадати наші пісні, козацькі, стрілецькі, повстанські, де "дівчина чернобривая" могла собі дозволити хіба що сльози за коханим та хустину в дарунок, але аж ніяк не сміла перечити його від'їзду "в чужу стороньку" (в "жорстокий клекіт бою"), знаючи, що це святий обов'язок захисника вітчизни. У вірші немає пафосних закликів, заяв чи клятв, є ствердження невіддільності власної долі від життя свого народу. Про це сказано з такою внутрішньою переконливістю, яка може залишити байдужим тільки манкурта. Сама думка про те, що можна зійти з рідного "тополиного шляху", над яким зависло древньою булавою важке українське сонце, лякає, видається неприпустимою.

Цей мотив послідовно підсилюється рефреном у майже молитовному стилі: "Не дай". Звертання до любові водночас є ніби звертанням до самої долі, до вищих сил:за тим"Не дай"підсвідомо чуємо слово - "Боже".

Усе це сприяє тому, що поезія, "Моя любове! Я перед тобою…"

сприймається, як своєрідна, подана поетично самонастонова, життєва програма, яка до снаги лише аристократам духу. З перших її рядків віє ніжністю, чаром солодкого передчуття. Але вже наступні рядки гостро дисонують такому настрою;застерігаючи:

Лиш не зроби слухняною рабою,
Не ошукай і крил не обітни!
Не дай мені заплутатись в дрібницях… [4, 37].

Не в правилах ліричної героїні зрікатися своїх поглядів, маючи почуття самоповаги, нагадуючи грецький міф про войовничих амазонок. Любов активна для неї – це любов-ненависть до всього, що гальмує розвиток духовності, вкладаючи в поняття любов новий зміст.

Українська поетеса Ліна Костенко, яка не схильна до зовнішнього "розфарбовуванн" віршів, може однією барвою, однією мелодією майстерно "освітити" атмосферу буття, настрій людини, виявити"концепцію" твору. Вражає "змістовність", зокрема, зеленого кольору своєрідної фрески-розділу лірико – драматичної поеми-симфонії "Берестечко" під символічною назвою "Зелена пані Гелена", де з гострих дисонансів слова-барви, звуку постає внутрішній портрет Богдана Хмельницького, гетьмана-людини, душа якого"стоїть на перехресті всіх обманів,підступів і зраді. "Зелений колір наче "переливається", мінеться тонами в контрастних іпостасях, пейзажах, почуттях ритмах (зелена пані Гелена-кохана гетьмана й змія зелена-зрадниця, зоря зелена, зелений спокій, тиша, зелений кінь-нестримний рух), створюючи однією барвою єдине полотно, "осяяне" фосфоричним світлом вселюдського, "космічного",неосяжного начала в змаганні вірності і зради, Добра і Зла, жорстокості і ніжності в людині,"благословляючи кожну мить життя на цих всесвітніх косовицях смерті".І як контраст людської жорстокості ("Пастораль ХХ століття", "Древнянський триптих", "Князь Василько"). Лоша зелене, у цій поемі Л.Костенко, не знає в льоті спину, як коні чарівні на полотнах митця-романтика Болгарії І.Давидкова "розвіяли свої зелені і фіолетові гриви високо в хмарах, це "надмірна віра, ілюзій непогашена зоря" -мандрівки серця поетеси крізь дисонанси емоціо і раціо до" Саду нетанучих Скульптур". Адже "блаженний сон душі мистецтву не сприяє". Якщо спробувати вибудувати словесну поетичну модель світу Ліни Костенко, то постане лексичний ряд абстрактно-умоглядних понят , звернутих до понадчуттєвого світу: сон,казка, мрія, уява, магія, вигадка, диво, омана, загадка, спогад, пам'ять. "Я лиш інструмент, в якому плачуть сни мого народу" (Ліна Костенко).

У віршах поетеси привертає увагу історична тема, історична пам'ять. Талановита поетеса вшановує корені народу, розуміючи значення в розвитку духовності, національної культури. Ім'я Ліни Костенко - духовне джерело нашої поезії. Українській літературі пощастило, що є в ній постать, яка життям і творчістю утверджує благородство вищих мистецьких принципів. У її віршах - єдність образу і слова. Поезія Ліни Костенко

застерігає нас від втрати своєї історичної пам'яті. Особливо виразно ця думка звучить у її романі у віршах "Маруся Чурай". Образ Марусі зливається з образом України, що сигналізує через століття: пам'ятайте нащадки свою славну історію, і лише тим будете сильні і знані у світі. До образу Марусі Чурай у літературі митці зверталися дуже часто. Згадаймо лише історичну повість російського письменника О.Шаховського "Маруся – малоросійська Сафо", драми українських митців: М.Кропівницького "Дай серцю волю-заведе в неволю", М Старицького "Ой не ходи Грицю", поеми Л. Боровиковського "Чарівниця", С.Руданського "Розмай", драматичну поему В. Самійленка "Чураївна" та інш. Та в усіх цих творах розглядався любовний аспект драми життя легендарної співачки , що знижувало її історичну роль для нації і рідного краю як співця і не давало можливості показати історичне тло, розорену поляками землю, але не скорену й готову до боротьби під булавою Б. Хмельницького, Україну. Ліна Костенко, поставивши у центр свого Історичного полотна легендарну дівчину, заговорила насамперед не про кохання, а про насущні проблеми своєї нації і держави. Про "Марусю Чурай" Ліни Костенко найвищої думки І. Дзюба, яка за його словами "нагадує класичний архітектурний ансамбль, що втілює великий план, велику ідею"Поетичний матеріал живе наскрізною симфонічною взаємопов'язаністю взаємопідсиленням. Михайло Слабошпицький теж ставить історичний роман Ліни Костенко на перше місце не тільки в її творчості, а й серед українських творів XX століття: "Маруся Чурай" Ліни Костенко-не просто наша обікрадена і поганьблена історія, не тільки художня енциклопедія життя українського народу середини XVII століття. Це- історія, яка осмислює саму себе, мисляча історія. Це-партитура вічних мотивів духовного буття народу… Чи й треба казати про те,якої неймовірної популярності зажив цей роман у нас тільки за одне десятиліття літературного життя! Мені здається, якщо в національному письменстві є такі твори, як "Маруся Чурай", значить воно не безнадійне,і не безнадійна доля того слова – воно виживе і вистоїть у цьому складному й трагічному світі, який не має сентиментів до жодного народу". Роман Ліни Костенко"Маруся Чурай" – історичний, відображає історичну епоху, за яким на початку твору сама поетеса визнає перевагу художнього домислу над фактами, що не тільки не знижує читацький інтерес, а ще більше його посилює. Від картини суду, образу свідків, представників місцевої влади, побутових сцен життя до колориту козаччини в різних іпостасях національних героїв (полковник-Пушкар, гонець-запорожець, дід Галерник, сам Хмельницький) перед нами постає правдива і повнокровна картина життя України XVII ст. Авторка не ідеалізує українців, але й не змальовує їх як народ, роз'єднаний антагоністично-класовою ненавистю, чого в українському середовищі

ніколи й не було. Саме через це Ліні Костенко й закидали постійно критиковану в ті часи“теорію єдиного потоку“української нації (за Михайлом Грушевським). Як справжній художник Ліна Костенко виписала своїх героїв, розкриваючи складне взаємопереплетення у розвитку особистісного і громадянського в їхньому характері і вчинках. Так поволі втрачаючи своє“я“, відрікаючись від нього в ім’я достатку (та й то не заради самого достатку, а за для того, щоб вижити), гине Гриць і як громадянин. Недаремно козак, посланець гетьмана до полтавського полку, дізнавшись, за що судять Марусю, пропонує урядові”пошукати закон не про вбивство, а про зраду: “Що ж це виходить? Зрадити в житті державу – злочин, а людину-можна?! “Козацька сила не лише в обов’язку боронити Україну, а й у єдності громадянського та особистого. Симптоматично,що саме почуття власної гідності найбільше не в пошані в антагоністів козацького лицарства. А якраз цей шляхетно-волелюбний стан героїв поетеса протиставляє канцелярсько-бюрократичній машині, якою намагаються вичавити з людини все горде, підкорити її поведінку приписам, далеким від народної моралі, що уособлюється у романі нормами співжиття козацької республіки-Запорожжя.

Щоб урятуватися від незвичайно нестерпного болю, приготувала Маруся Чурай собі гіркий келих трунку. Він минув її. Але доля піднесла ще один келих гіркоти, який хоч фізично й не рятує вже хвору на сухоти дівчину, але оживляє її душу, що знову відкрилася назустріч і людській біді, і красі життя. Скасована угода про примирення зі шляхтою, Україна знову загорілася визвольним вогнем, знову з Марусиними піснями, вирушає в похід Полтавський полк:

Цвіте земля, задивлена в свободу.
Аж навіть жити хочеться мені.

Цей рятівний келих гіркоти мусила випити легендарна піснярка, щоб навіки залишитися в пам’яті народній своїм очисним болем, своїми ліричними піснями, круто замішаними на гіркій сльозі та незламній силі духу. Звичайно, в суперечках про історичну реальність особи Марусі Чурай незаперечною лишається вимога: поки не знайдено бодай жодного документа, де зафіксоване її ім’я, можна говорити лише про літературну легенду, започатковану історичною повістю О. Шаховського “Маруся-малоросійська Сафо“. На сьогодні такого манускрипту ще не маємо,але після роману Ліни Костенко Маруся Чурай стає нарешті цілком реальною особою на терені літератури. Вона-співець і громадянин-тривожить нас у XXI столітті. А на оте не раз чуте - “При чому тут пісня? – відповів свого часу Максим Рильський, недвозначно сказавши про таких героїв: “Раби на розум і на вдачу”. Не вони творять життя не вони залишаються в історії. Це ще раз підкреслив великою силою художньої виразності й переконливості

історичний роман у віршах Ліни Костенко.

У своїй книзі "Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала" Л.Костенко зазначає: "Нас обтяжують століття панування нетерпимості, абсолютних істин і деспотичних урядів… то може ставити питання про гуманітарну ауру України ще не слід, може це передчасно і навіть по-своєму некоректно? Україна ще перебуває в іншій системі координат. Думаю, що слід. Треба робити все,що може прискорити процес її опритомнення, її повноцінного входження у світове співтовариство. Навіть якщо для цього потрібна шокова терапія" [5, 29].

Вітаючи з ювілеєм Ліну Костенко, свою мати, Оксана Пахльовська слушно сказала: "Твоя свобода є твоїм словом – і твоє слово є свободою. Я часто думаю про слова твого Джованфранческо Рустичі зі "Снігу у Флоренції": "Я може, хочу срібним олівцем птиць малювати на лляній тканині!" Тож бажаємо тобі, щоб,попри світовий і тутешній політичний і моральний хаос, ти завжди мала час малювати тих птиць". "Вночі із хаосу безсоння//коли мій Всесвіт ожива,/як срібні птиці відлітають//ще неприборкані слова."І щоб світло цих неприборканих" срібних птиць "твого слова допомогало людям жити, любити – і бути вільними" [6, 1].

Неповторність творчості Ліни Костенко, радше духовна ніж формальна, вона визначає її спосіб існування в сучасній літературі – сприйняття традицій і водночас наявність індивідуальних новаторських рис поетеси, яка ніколи не йшла стоптаними стежками і вперто прагнула до вироблення власного, притаманного тільки їй стилю. Її називають "царицею поезії в Україні". Щира й безкомпромісна, вона ніколи не продавала свого таланту, відстоюючи чесність і високу художність поетичного слова… А потім було багаторічне мовчання – важка "німота слів", напружене протистояння "невидимому страшному монстру", що намагався обламати вільні крила її поезії. І хоч вірші поетеси заборонялись, вони все одно знаходили шлях до серця читача. У теперішньому духовному відроджені української нації є вагомий внесок і Ліни Костенко. Поетеса прагне осмислити й донести до читача невмирущі скарби людського духу. "Я впевнений", - твердить автор статті "У майбутнього слух абсолютний" О.Бакуменко, - що в майбутньому буде ще багато сказано і написано про видатну поетесу. І не тільки кожна людина, кожний майбутній вік напевно також матиме свою особисту думку про творчість видатних письменників, матиме свій душевний вибір і свою оцінку. А те, що встигла зробити Ліна Костенко над берегами вічної ріки Поезії, вже стало надбанням української нації. Її повноводна поетична ріка не просто впадає в море, її ріка несе свої бурхливі води у світовий океан літератури" [8, 1]. Із славетним ювілеєм сердечно вітаємо поетесу й бажаємо неперевершеної сили духовного піднесення, творчого єднання Неба і Землі! Землі і Неба!

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бакуменко О.* У майбутнього слух абсолютний // Українська літературна газета. – 18.III.2010. – №6; **2.** *Димитрова Б., Василев Й.* Дни черни и бели. – София, 1975; **3.** *Димитрова Б., Василев Й.* Младоста на Багряна. – Пловдив, 1975; **4.** Поезія. Ліна Костенко, Олександр Олесь, Василь Симоненко, Василь Стус. –К.: Наукова думка, 2008; **5.** *Костенко Л.* Вибране. – К., 1989; **6.** *Костенко Л.* Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – К.: Вид. дім "Києво-Могілянська академія", 2005; **7.** *Костенко Л.* «В глухі часи загострюється слух …» // Літературна Україна. - 18. III. 2010. – №10; **8.** Лирика 2001. Антология. – София: Изд. "Национален дворец на културата", 2001; **9.** *Кошарська Г.* Ще один підхід до поезії Ліни Костенко // Слово і час. – 1996. – № 8-9.

Левицький В.А. (Київ, Україна)

Структурні особливості у формуванні київського міського тексту

Стаття з'ясовує структурну специфіку в поетичному баченні Києва. Аспекти міського текстотворення розглядаються відповідно до циклічної схеми, яка акцентує кількаріневість семіозису.
Ключові слова: *київський текст, знак, образ, міф.*

В статье объясняется структурная специфика в поэтическом видении Киева. Аспекты городского текстотворения рассматриваются согласно циклической схеме, акцентирующей семиозис с несколькими уровнями.
Ключевые слова: *киевский текст, знак, образ, миф.*

The paper illuminates structural peculiarities in poetry vision of Kyiv. The aspects of city textual formation are examined according to the cyclic scheme accentuating semiosis with several stages.
Key words: *Kyiv text, sign, image, myth.*

Зміцнення міжтекстових зв'язків може по-різному проектуватися на питому смислову сферу міста. Наприклад, семіозис Києва за певних періодів виразно формує багатоманіття субтекстів і дискурсів. Відповідну добу уособлює, зокрема, "розстріляне Відродження", прикметне системним інтересом митців до урбаністики.

Мета запропонованої статті полягає у з'ясуванні типової структури урбаністичного семіозису у XX ст.

Проблема розвідки – уточнити іманентні риси київського текстотворення та їхні джерела, актуальні для покоління 1910-х – 1930-х років.

Серед сучасних дослідників до вивчення окремих аспектів у заявленому колі питань удавались Т. Гундорова [2], Л. Мацько [12], О. Ніколенко і Т. Шарбенко [13] та ін.

Насамперед варто підкреслити, що більшість трактувань міського тексту не зводиться до уніфікованого означення такого феномена. Причиною цього, очевидно, є надмірна залежність праць про урбаністику від обраної методології. Зокрема, усталені семіотичні погляди з доробку московсько-тартуської школи нині осмислюються досить не критично. У результаті популярність ряду структуралістських підходів дещо стримує зміни в понятєвій системі.

Суттєвих застережень у відповідному ракурсі потребує розуміння знака. Роль названого складника у просторовій візії нині нерідко перебільшується. Приміром, О. Ніколенко й Т. Шарбенко в одній із найновіших тематичних монографій установлюють за об'єкт дослідження "не просто реальне місто... й не тільки художній *образ* певного міста, а... *знак*, що є втіленням концепції світу митців, концепт їхнього художнього мислення" [13, 46; *курсив В.Л.*]. Згідно з чинними тенденціями, поняттю "знак" справді можуть підпорядковуватись одиниці іконіки [9, 140]. Проте семіотика, з якої теорія літератури запозичує згаданий термін, первісно пов'язує його зі специфічним сенсом. Якщо знак в уявленні Ю. Лотмана засоційований з планом *змісту* в художньому творі [10, 272–273], то в класичному вченні О. Потебні образ виводиться з внутрішньої *форми* слова. Елемент іконіки, відповідаючи певному уявленню, лише вказує на зміст [15, 128], передає якість і відношення між фігурами [15, 125].

Показово, що ще за розквіту московсько-тартуської школи висувалася позиція множинності у тлумаченні семіотичних одиниць. Тоді деким із дослідників-сучасників постулювалася потреба вирізняти кілька рівнів знаків. Зокрема, стверджувалося про осібність "звичайних знаків" [18, 137], знаків, придатних для наукової мови, знаків, уживаних у мистецтві [18, 137]. У художньому творі задіюється дві групи: знаки самої художньої мови й індивідуальні ситуації, знаки авторського світогляду (образи), створювані на основі цієї мови [18, 137]. Паралельно допустимо розглядати знаки, використані "неавтонімно", "тобто... як представники, замісники певних об'єктів" [18, 136], і "автонімно", коли окремі об'єкти позиціонуються як знаки самих себе (властиві для музики, архітектури тощо) [18, 136].

Така позиція спонукає оцінювати текст у літературі як комплексний, кількаструктурний феномен, побудований із різнорідних складників. У наведеній концепції можна виявити й відгомін потебнянських ідей. Видатний гуманітарій XIX ст., міркуючи про відношення між образом і знаком в діахронічному ракурсі, стверджував: "Як слово спершу є знак... обмеженого, конкретного чуттєвого образу, котрий..., через силу уявлення..., здобуває змогу узагальнення, так художній образ, стосуючись у мить творення вельми тісного кола чуттєвих образів..., стає типом, ідеалом" [15, 134].

Зв'язок між структурними рівнями в тексті прикметно простежується в міських смислових системах. Саме залучення кількох форм предметності складає питому сферу для побудови урбаністичного тексту. Водночас,

зумовленість цього феномена теоріями пізнього структуралізму та постструктуралізму не збігається з класичними поглядами на наслідування. Тому в кожному цілісному прояві семіозису рівноправними є "внутрішній світ" творів, які складають текст, і реальні "матеріальні даності" [23, 157]. Дійсні речі-маркери урбанізму сприймаються як "звичайні", денотативні, знаки в епіці non-fiction. "Література факту" в широкому розумінні здебільшого надає певну фонову інформацію про локуси чи здійснює їх початкове потрактування. Власне художні, конотативно означені, бачення просторових реалій постають у формах образів і міфів. Щойно наведені поняття є первинними щодо мотивів і сюжетів у геопоетиці.

Зауважене дає підстави тлумачити міський текст як систему множинних семіотичних перетворень, яка лягає в основу художньої версії урбаністичних теренів. Умовний механізм, згідно з яким формується така просторова візія, доречно розглядати в циклічному зведенні:

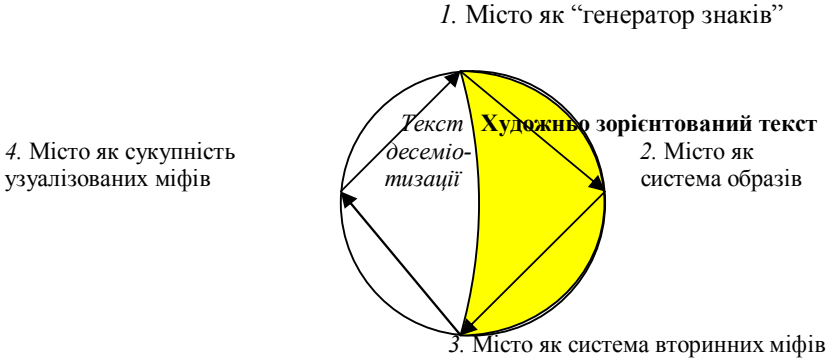

Рис.1. Основні етапи формування міського тексту

За аналогією до семіотичного квадрата А.Ж. Греймаса, це "семіотичне коло" унаочнює сигніфікативну модель у текстуальних структурах. У ньому рух здійснюється за годинниковою стрілкою. Щоб виявити послідовність змін, необхідно з'ясувати, які властивості у складниках тексту є іманентними. Якщо знакові джерела освоюються з поступовою спадною градацією авторської суб'єктивності, конструкція теренів формується від етапу *1* до етапу *4*. Якщо ж у текстотворенні превалює орієнтація на утримання ідіографії, черговість позицій не включає етап *4* і розгортається в порядку *1-2-3-1*. У другому випадку не йдеться винятково про субтексти з акцентованим авторським началом. Наприклад, М. Закревський у фундаментальному "Описі Києва" (1868) актуалізував фольклор, поширений у XIX ст.: "... Як переказ про Дідону, засновницю Карфагену, зберігся у книгах до наших часів: то він *надзвичайно* достовірний. Так Кирилівський

монастир у Києві заснований Кирилом-кожум'якою, бо се є народний переказ" [3, 8; *курсив М.З.*]. Зрозуміло, що наведений узірець удавання до народної етимології наділяється істотним художнім потенціалом.

Праве півколо на поданому рисунку (етапи *1*, *2*, *3*) передбачає підготовку цілісної художньої версії міста. У відповідній спрямованості найматеріалізованіші "звичайні знаки" поступово переводяться на рівень тотожних образів і вторинних, авторських, міфів. При цьому вторинність як термінологічний дескриптор виводиться від уявлення про вторинні моделювальні системи.

Провадженій процес на рівні знаків спирається на таку власне семіотичну рису, як системність [16, 166-167]. Нею забезпечені впорядкованість і єдність початкової рецепції міста. Отож може йтися про розрізнення основних знакових класів. Прикметним критерієм для цього є з'ясування об'єктивних чи суб'єктивних домінант у текстотворенні на знаковому рівні. Першу з сукупностей, яка виокремлюється з їх урахуванням, можна назвати загальноонтологічною. Такий термін розуміється в межах просвітницької моделі онтології, розвинутої насамперед низкою німецьких просвітників (Й. Готлібом Фіхте, Ф.В. Йозефом Шеллінгом, Г.В. Фрідріхом Гегелем) [за 22, 458]. Ідеться про знаки з об'єктивної реальності, процес існування яких пізнається раціоналістично. Тобто реальний предмет, зберігаючи питомий семантичний контекст, фігурує в певному означальному проекті. У цьому плані доречно виокремлювати, зосібна, звичаєві, ландшафтні, архітектурні, скульптурні знаки. Показовим щодо останніх може бути київський Маріїнський-"блакитний палац" із однойменної поезії Я. Івашкевича [4, 291].

Знаки з другої обсягової групи доцільно схарактеризувати як елементарнорефлексійні. Провідним для них, на відміну від загальноонтологічних, є суб'єктивний вимір. Такі одиниці постають унаслідок аналітичного розгляду суб'єктом своїх знань – "інвентаризації" не самого просторового довкілля, а засад духовного світу городянина. Цей процес фіксується у знаках сенсорного походження. Удавання до візуальних знаків можна відстежити у вірші М. Рильського "Німий папір, і неба циферблат...", де "стрункіх будов обчислення тверезе" утілюють "квадрати мертві, ромби і трапези" [19, 20].

Указані поетичні фрагменти доводять, що знаки в міських семіозисах не завжди відповідають типовим класифікаціям. Варто нагадати, що у традиції Ч. Пірса ці об'єкти поділяються за подібністю до заміщених реалій на копії, ознаки (симптоми), сигнали, символи, власне знаки [пор: 22, 191]. Водночас, для семіотики простору істотнішим є встановлення структури, до котрої належить певний елемент тексту.

Так само художнім матеріалом не завжди виправдовується традиційне розмежування міського тексту й "тексту міста" [пор.: 1, 157–158; 12]. Вірогідно, твори, які поставали за доби модернізму, мали б загострити увагу до семіозису в рамках мовної деміургії, "воскресіння слова" (поняття

В. Шкловського). Тут ідеться про послідовний вплив текстів лінгвістичних і літературних на тексти просторові. Приміром, М. Лукаш у віршовому циклі "Розмова з нею" за один із часових означників столичної любовної драми обирає оказіональний "місяць терпень" [11, арк. 68].

Прикметним також є те, що "загальноонтологічний комплекс" нині прийнято виокремлювати досить приблизно. Скажімо, Я. Поліщук посилається на органічне сполучення в містах "матеріальної й духовної пам'яті минулого... Перший пласт репрезентує, головним чином, архітектура й топоніміка..., другий реалізується передовсім у мові" [14, 121]. Представленому погляду властива певна понятєва неточність. Пам'ять городян природно передбачає рукописні чи друковані фіксації фразових єдностей, належні до матеріального світу. Не менш дискусійним є також винесення топоніміки поза межі мови. В обізнаності зі змінами в назвах вулиць, установ і т. д., очевидно, втілюється яскравий перетин між "матеріальним" і "духовним" вимірами.

Справді, мовні структури в міських текстах не диференціюються однозначно. У моделі Петербурга В. Топоров указує на кліматично-метеорологічний і ландшафтний природні семіотичні субстрати [21, 29-30]. Стосовно ролі мови, то вона, на думку вченого, стає вагомою тільки на "одному з найпростіших і найоб'єктивніших щаблів" [21, 60], що охоплює словесні "способи... кодування основних складників" семіосфери [21, 60].

Доцільним, імовірно, є розгляд мовних структур на межі поміж загальноонтологічними й елементарнорефлексійними. Показником у домінанті котроїсь із двох згаданих груп є рівень суб'єктивної маркованості в наратії.

Якщо зосередитися на аналізі власне лінгвістичних знаків у київському тексті XX ст., відчутним виявиться вплив домодерністичного семіозису на них. Мова Києва 1910-х років ніби утримує перебіг романтизму в історичних і етнографічних формах. Певною мірою в цьому слід убачати спадщину витійств, а також київського суржика XIX ст. Так підкреслюється й ідеал "мовної терпимості", схвалення койне та розкутості норм, до якого тяжіють великі диференційовані міста [див.: 7, 190]. За Ю. Шевельовим, новітні "представники історичного романтизму схилялися до відновлення термінології козацької держави XVII століття" [24, 263; *курсив Ю.Ш.*]. Водночас, кульмінація в галузі етнографічних підходів припадає на період українізації. Тоді в Києві згуртувалися послідовні пуристи А. Кримський, Є. Тимченко, Олександр Синявський та ін. Як елемент столичного семіозису можна розглядати, наприклад, виправлення Кримським слова "зміст" на "питомішу" сполуку "де що є" у виданні ВУАН [24, 319–320].

Своєрідним доказом живучості в пуризмі, свідченням динаміки цього явища стане кітч-фольклор подальших десятиліть. Орієнтир на змістову дохідливість у відповідних формах творчості вимагає поступової зміни ролі прийшлих городян. Вирішальною дедалі помітніше стає вже не абстрактна "київська мова", а нестійкі й вузько-індивідуальні привнесені

мовленнєві типи. Пісенні лексії гіперболізовано перекладаються відповідно до лінгвістичних принципів прибульця: "Ой із-за лєса сонце сходить, // Три раза ворон прокричав, // А в ту нещасную менуту // Мой милой жизнь свою скончав..." [20, 56].

Якщо дотримуватися міфоцентричних концепцій, фаза *2* у циклі текстотворення готує підґрунтя для вторинних урбаністичних міфів. Ідеться про найпоширеніші орієнтири в генеруванні міської іконіки. Наприклад, для київського тексту притаманний часто задіюваний прийом уособлення теренів, найчастіше нерукотворних. Ряд топосів (ліс, парк, річка та ін.) у модерністичній поезії можуть не просто персоніфікуватися, а й виконувати роль адресата ліричної наратії. Акцентуючи природні панорами, Б. Ліфшиц так звертається до міста: "Поправ печерские шафраны, // Печально чертишь лоб врага // Сквозь аракчеевские раны // В оранжерейные снега..." [6, 19]. Виявлену рису можна пояснювати особливістю київської семіосфери, де залишки міфологічного світогляду сполучаються з традиціями гомілетики. Анімістичні уявлення, по суті, переосмислюються церковною риторикою. Унаслідок цього в місті засвідчується культурна двоїстість, чи не наймасштабніша серед інших європейських центрів зі схожою історією.

Згідно зі схемою, вторинні урбаністичні міфи з етапу *3* протиставляються сукупності клішованих міфем (*4*). Проте кореляція, допустима в текстотворенні загалом, потребує уточнень щодо побудови моделі Києва. Його терени прийнято пов'язувати з "вічними містами" (Єрусалим, Рим, Константинополь). Таким чином, семіозис питомо взалежнюється від ряду "канонічних" елементів іконіки: образів пагорбів, ріки, храмів та ін. Саме міфи, відповідні переліченим об'єктам, є стрижневими в київському тексті. Їхню належність до стадії *3* засвідчує рівень очуднення. За цим критерієм стала міфема Дніпра-"Сивоусого" [17, 126] в поемі П. Тичини "Золотий гомін" істотно різниться від міфологем Дніпра-інваліда [17, 378] та джентльмена [17, 388] у циклі "Живем комуною".

Охудожнені міфологеми завдяки оригінальному, сприйнятливому звучанню можуть безпосередньо поповнювати площину знаків (*1*). За взірець такого переходу править історія замка Річарда. Як відомо, В. Некрасов узгодив її з образом середньовічного британського короля і запропонована версія утвердилася в обивательській свідомості. Аналогічним способом О. Ірванець прагне спаралелізувати легенду про урвище, де нібито бився гімназист М. Булгаков, із приватним міфом. В одному з інтерв'ю "бу-ба-біст" розповідає про вечірку на тих же теренах, у якій брав участь гурт молодих літераторів 1980-х років і киянин Сталімир [5, 33]. Сучасний письменник оцінює фарс ситуації крізь призму згаданого імені, котре було семіотично маркованим.

Фрагменти традиційного київського тексту, своєрідні форми "київської старовини" у семіотичному баченні, зосереджуються на етапі *4*. Їхня роль

для символічності міста усталена, випробувана часом, а тому втілює певну вершину в розвитку урбаністичного знака. "Умістилище" узуалізованих міфів може збагачуватися власне авторськими міфологемами, але в цілому є давно впорядкованим. Воно дещо відсторонюється від різких змін у поетологічному просторі. Утім, через це сукупність класичних міфів також ризикує перетворитися на джерело масової культури.

Маскультурна перспектива дає змогу назвати півколо *3-4-1* текстом десеміотизації. У ньому візія міста балансує поміж художнім планом і "неавторською" міфологією. На противагу до художньо зорієнтованого тексту (перетворення *1-2-3*), моделювання з домінантами авторської суб'єктивності тут не складає основну мету.

Показово, що перехід між двома різнотипними сукупностями міфів може сприяти формозмістовим експериментам. Щодо явища, вказаного останнім, ідеться про виправданість елементів т. зв. альтернативної історії в модерністичних творах на історичну тематику. У київському тексті вияви вірогіднісного конструювання історії містить, приміром, роман В. Домонтовича "Доктор Серафікус" [див.: 8].

Отже, на прикладі київського семіозису доречно вирізнити циклічну схему міського текстотворення. У ній як основні та послідовно змінювані функціонують етапи генерування знаків, продукування художніх образів, оформлення вторинних (авторських) і первинних (узуалізованих) міфів. На підставі такої оцінки в побудові урбаністичного тексту вирізняється два проекти: десеміотизаційний та художньо зорієнтований. Друга зі згаданих моделей готує версію простору з підкресленим естетичним началом, становлячи найбільший інтерес для теорії літератури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бютор М.* Город как текст // Роман как исследование / [сост., пер., вступ. ст., коммент. Н. Бунтман] / *М. Бютор*. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – С.157–164; **2.** *Гундорова Т.І.* Київський роман-с / *Т. Гундорова* // *Критика*. – 2008. – №1–2. – С.27–31; **3.** *Закревский Н.В.* Описание Киева : в 2 т. / *Н. Закревский*. – Т.1. – М. : Типография Грачёва, 1868. – 455 с.; **4.** *Івашкевич Я.* Поезії : Poezje / [упор., авт. передм. Р. Радишевський] / *Я. Івашкевич*. – К. : Б-ка українця, 2000. – 316 с.; **5.** *Ірванець О.В.* Про виправлення історії, "меню жильців" і пляшку шоколадного лікеру... / *О. Ірванець*, *К. Кирилова* // *Post-Поступ*. – 2007. – №10. – С. 33; **6.** Киев: Русская поэзия : XX век: [поэтич. антология] / [сост., авт. предисл. Ю.Г. Каплан]. – К. : ЮГ, 2004. – 488 с.; **7.** *Ларин Б.О.* Мовний побут міста / *Б. Ларин* // *Червоний* шлях. – 1928. – №5–6. – С.190–198; **8.** *Левицький В.А.* "Kijoviae. Anno Domini" : структура історизму в київському тексті першої половини XX ст. / *В. Левицький* // *Компаративні* дослідження слов'янських мов і літератур : Пам'яті акад. Л. Булаховського. – 2009. – Вип. 10. – С.343–349; **9.** Літературознавча енциклопедія : У 2 т. / [авт.-укл. Ю.І. Ковалів]. – Т.2. – К. : Академія, 2007. – 624 с. – ("Енциклопедія ерудита"); **10.** *Лотман Ю.М.* Проблема знака в искусстве // Статьи по семиотике искусства / [сост. Р.Г. Григорьева; пред. С.М. Даниэля] / *Ю. Лотман*. – СПб. : Академ. проект, 2002. – С.272–273. – (Серия "Мир искусств"); **11.** *Лукаш*

М.О. "Розмова з нею" : "Монологи, репліки, ремарки, гримаси болю й іронії" : документал.-хронікал. лірика Року Божого 1963 : [цикл лірич. віршів] / *М. Лукаш*. – НМЛУ. – Ф. 1. – Од. зб. 257. – 1963 р. –Машинопис з автор. правками : примірник 2. – 73 арк.; **12.** *Мацько Л.В.* Семантико-функціональні аспекти тексту міста / *Л. Мацько* // *Дивослово*. – 2008. – №11 : листопад. – С.30–32; **13.** *Ніколенко О.М.*, *Шарбенко Т.В.* Столичний текст М. Гоголя і М. Булгакова: [монографія] / *О. Ніколенко*, *Т. Шарбенко*. – Полтава : ТОВ "АСМІ", 2009. – 200 с.; **14.** *Поліщук Я.О.* Топографіка міста // Із дискурсів і дискусій / *Я. Поліщук*. – Х. : Акта, 2008. – С.117–162; **15.** *Потебня А.А.* Мысль и язык / *А. Потебня*. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.; **16.** *Почепцов Г.Г.* Семиотика / *Г. Почепцов*. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер. – 2002. – 432 с.; **17.** *Ранні* збірки поезії П. Тичини / [пер. англ. мовою, передм. від перекладача і прим. М. Найдана; передм. В.В. Неборака] / *П. Тичина*. – Львів : Літопис, 2000. – 432 с.; **18.** *Рижинашвили У.И.* Место и роль семиотических подходов в изучении художественной литературы / *У. Рижинашвили* // *Вопросы* философии. – 1971. – №8. – С.136–139; **19.** *Рильський М.Т.* Зібрання творів у 20 т. / [упор. та прим. О.П. Киреєвої, А.А. Тростянецького] / *М. Рильський*. – Т.2 : Поезії 1930–1941 рр. – К. : Наук. думка, 1983. – 432 с.; **20.** *Сербіна Н.* "Жизнєнна пєсня" : Укр. шансон у виконанні наших бабусь / *Н. Сербіна* // *Укр.* тиждень. – 2008. – №21 (30). – С.54–57; **21.** *Топоров В.Н.* Петербургский текст русской литературы : [избранные труды] / *В. Топоров*. – СПб. : Искусство-СПБ, 2003. – 616 с.; **22.** *Философский* энциклопедический словарь / [гл ред.: Л.Ф. Ильичёв и др.]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.; **23.** *Хализев В.Е.* Теория литературы : учеб. / *В. Хализев*. – М. : Высш. шк., 1999. – 398 с.; **24.** *Шерех Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття : (1900–1941) / [авториз. пер. з англ. О. Соловей] // Пороги і запоріжжя : Літ-ра : Мистецтво : Ідеології : у 3 т. / *Ю. Шерех*. – Т.3. – Х. : Фоліо, 1998. – С.250–363.

Мельниченко І.В. (Київ, Україна)

"Безпредметна" іронія Яна Веріха Їржі Восковца (W a V)

Статтю присвячено творчій манері ("безпредметна коміка") відомого чеського міжвоєнного естрадного дуету Веріх-Восковец (W+V). Зокрема відзначається, що її найголовнішою складовою є іронічна гра слів, яка допомогла чеському суспільству вижити в жорстких ідеологічних умовах Протекторату (1939-1945), в перші повоєнні роки та в часи "нормалізації"(1969-1989). Творча манера дуету креативно розвивалася за умов громадянської свободи, але весь її суспільний потенціал можна осягнути за умов закритого суспільства. Йому вдавалося поєднувати відкритість гумору і словесну прихованість, властиву для іронічного світогляду. Без відкритості й зрозумілості неможливий комічний ефект, але без прихованості втрачається іронічна складова. Дует не претендував на елітарну нішу. Його ігри слів ще називають "словесною клоунадою", яка випливає із напруги між звучанням і значенням До мови вони ставились як до лабораторного інструменту, що підходить для перетворень усного тексту. Під "безпредметністю" вони розуміли максимальне послаблення загальної комічності й зовнішньої тематичності. Мова стає не просто посередником на шляху від конкретної ситуації до сміху. Мова сама по собі перебирає на себе увагу реципієнта, роблячи непотрібним існування вихідної ситуації як такої. Відзначається максимальна складність адекватного перекладу цих творів будь-якою іноземною мовою.

Ключові слова: *безпредметна коміка, іронічний світогляд, гра слів, напруга між звучанням і значенням.*

Статья посвящена творческой манере ("беспредметная комика") известного чешского межвоенного эстрадного дуэта Верих-Восковец (W + V). В частности отмечается, что ее главной составляющей является ироническая игра слов, помогшая чешскому обществу выжить в жестких идеологических условиях протектората (1939-1945), в первые послевоенные годы и во времена "нормализации" (1969-1989). Творческая манера дуэта креативно развивалась в условиях гражданской свободы, но весь ее общественный потенциал можно постичь в период существования закрытого общества. Ему удавалось совмещать открытость юмора и словесную скрытость, присущую ироническому мировоззрению. Без открытости и понятности невозможен комический эффект, но без скрытности теряется ироническая составляющая. Дуэт не претендовал на элитарную нишу. Его игры слов еще называют "словесной клоунадой", вытекающей из напряжения между звучанием и значением К языку они относились как к лабораторному инструменту, подходящему для преобразований устного текста. Под "беспредметностью" они понимали максимальное ослабление общей комичности и внешней тематичности. Язык становится не просто посредником на пути от конкретной ситуации к смеху. Язык сам по себе привлекает к себе внимание реципиента, делая ненужным существование исходной ситуации как таковой. Отмечается максимальная сложность адекватного перевода этих произведений на любой иностранным языком.
Ключевые слова: *беспредметный комика, ироничный мировоззрение, игра слов, напряжение между звучанием и значением.*

The article is devoted to creative manner ("comedian of merit") famous Czech interwar pop duo Werich-Voskovec (W + V). In particular, states that its main component is an ironic play on words that have helped to Czech society to survive in the harsh ideological conditions of the Protectorate (1939-1945), in the early postwar years, and during the "normalization" (1969-1989). Creative manner of creative duo has developed in the context of civil liberty, but all her public capacity can comprehend in a period of a closed society. He managed to combine the openness of humor and verbal hiddenness inherent ironic worldview. Without openness and clarity impossible comic effect, but without the secrecy is lost ironic component. The duo did not claim to elite niche. His puns are called "verbal clowning", arising from the tension between sound and meaning to the language they are treated as a laboratory tool, suitable for the transformations of the oral text. Under the "irrelevance" they understood the maximum weakening of the overall comic and external thematic side. Language is not simply an intermediary on the path from a particular situation to the laughter. Language itself attracts the attention of the recipient, making unnecessary the existence of the initial situation as such. There is a maximum complexity of adequate translation of these works in any foreign language.
Kev words: *pointless comic, ironic world view, play on words, the tension between sound and meaning.*

Літери W і V для чехів означають не лише літери абетки. Їхнє поєднання назавжди закріплено за оригінальним творчим дуетом міжвоєнного часу, що відзначався впізнаваною творчою манерою і непересічним талантом знаходити

там, де здавалося б нічого дивного немає. Хоча саме це і зіграло з ними злий жарт. За межами чеськомовного культурного світу (так само як і "ярадацимрманіада") вони залишились майже невідомими*, бо вся їх іронія і гумор ґрунтуються на неповторних суто чеських іграх слів. Хоча закономірності, за якими ці ігри виникали допомогли чехам вижити як народу в трагічні часи і Протекторату, і "нормалізації". Цей "чеський інформаційний код" зламати ніхто так і не зміг.

У зв'язку із творчістю Яна Веріха (Werich) (1905-1980) і Їржі Восковца (Voskovec, справжнє прізвище - Вахсман (1905-1981) постає питання співвідношення іронії і гумору. За творчою манерою дуету Веріх-Восковец міцно закріпилось визначення "безпредметний гумор", проте якщо в ньому змінити слово "гумор" на слово "іронія" – майже нічого не зміниться, бо в їхніх оригінальних каламбурах, мовних винаходах завжди був прихований бік, і саме це мало незмінний успіх у читачів і глядачів, хоча в друкованій формі певна частка творчої манери митців таки втрачалась.

Загалом елементарний склад іронії та гумору подібний, проте тональність іронії значно ширша – від смішної до нестерпно гіркої [11, 17]. Варто відзначити, що з іронією творчу манеру Веріха і Восковца поєднує нестримний потяг до ігор слів. Власне саме на них ґрунтується переважна більшість їхніх імпровізацій. Ці ігри слів іноді ще називають "словесною клоунадою", яка випливає із напруги між звучанням і значенням [9, 12]. До мови вони ставились як до лабораторного інструменту, що підходить для перетворень усного тексту. Вона була для них живим організмом, який вони за допомогою прихованих механізмів, граматичних парадоксів ставили оригінальні експерименти. "Словесна коміка, залишаючись "безпредметною", відводить тему на задній план, зосереджуючи увагу на захоплюючій грі омонімів, синонімів, фразеологічних кліше, грі слів значеннєво збіднених (напр. займенників). Вона через винаходи наближає нас до сфери мовних знаків, а через їх посередництво – до світу речей".

Незаперечним джерелом "безпредметної коміки" є мовна коміка взагагалі. Вони відносяться одна до одної як максимальне відхилення до середнього рівня. Звичайний словесний жарт багатократно посилюється за рахунок мовних нонсенсів, абсурду. Отож "безпредметна коміка" є своєрідною метамовою або надмовою, що походить від звичайної мови, але є загалом її особливою складовою, що містить штучні слова й синтаксичні конструкції, в звичайній мові відсутні [10, 58].

Каламбурів не цурався навіть сам Ян Гус. Загальновідоме його захоплення англійцем Вікліфом. З цього приводу Гус зауважив: "Wiklef, Wiklef, nejednomu

* мається на увазі саме дует. Бо окремо Й.Восковец досягнув певного успіху в США як актор.

ty hlavu zvikleš" – "Вікліфе, Вікліфе! Ще не одному ти похитнеш голову". У творі "Лабіринт світу", Я.А.Коменський, кепкуючи з астрологів (в часи Коменського – "hvězdář"[*]), вжив дотепну назву "z-hvězd-lhář" (укр. щось накшалт "той, хто бреше за допомогою зірок") [7, 16].

Поштовх для такого роду народної творчості давали важливі історичні події в житті чехів (напр. світові війни, німецька окупація тощо – див. Вступ). Офіційна преса приховувала справжній стан речей на фронтах, або подавала обтічні формулювання, які в народі відповідним чином обігрувались і перетворювались на дотепи [7,18].

Водночас такі ігри слів слугували своєрідним ключем, що вказують (за У.Еко) [12, 70] на іронічність висловлювання і змушували шукати його прихований зміст [11, 14], який визначався як оригінальною формою сказаного, так і через відповідний контекст. Виступ зі сцени дозволяв застосовувати весь інструментарій для створення іронічного контексту: голос, інтонації, жести, міміку, які дозволяли викликати у глядачів певну недовіру до тверджень, що виголошувались. Отже при письмовій передачі текстів Веріха і Восковца (видання їхніх творів) велика частина первісного ефекту, який вони справляли на глядачів втрачається.

Термін "безпредметний" Веріх і Восковец ввели до обігу, щоб відрізнятися від популярної політичної сатири (напр. часопису "Trn"). Хоча це не означає, що політики й соціальної проблематики зовсім не було в полі зору V&W[**] (особливо в 30-і рр.), але процес творення й рецепції був вільним. Панівна ідеологія часто використовує для пропаганди своїх ідей двочленну структуру міфу, в якій зовнішнє висловлювання повинно маскувати справжній зміст повідомлення [11, 48]. Отож якщо тоталітарні режими через пропагандистське зловживання словами знижували їх цінність [2, 10-11], то Веріх і Восковец через свої ігри слів повертали їм первісну недеформовану сутність. Саме тому їхня творча манера дала свої плоди лише постфактум, коли вже дует розпався. В 70-і рр., коли в офіційній мові стали домінувати компоненти, що паралізують живу думку [2, 13], їхня творча манера стала жити окремо від них. Дует в той час став символом вільного сміху, недоступного в "нормалізаційній" Чехословаччині [8, 67]. Незалежно від власної волі, а просто в силу жанрової специфіки, вони навчили людей розуміти глибинний зміст тоталітарної мови, через іронічний аналіз звертаючи увагу на суперечності в офіційних судженнях. Ця здатність пересічної людини до щоденного, постійного аналізу ідеологічних штампів у масмедіа стала чи не вирішальною в протистоянні

[*] зараз – астроном. В часи Коменського астрологія і астрономія були складовими однієї науки

[**] оскільки їхні п'єси й виступи мали виразно антифашистський характер, в 1938 р. (ще за часів "другої республіки") вони були змушені закрити театр й емігрувати до США.

ческого суспільства нацистській пропагандистській машині, комуністичному режиму (особливо в перші повоєнні роки та в часи "нормалізації") і в духовній підготовці "оксамитової революції" 1989 р. А після неї дуже критичного ставлення до політики й політиків.

Потрібно зазначити, що цей дует сформувався й здобув визнання у час міжвоєнної громадянської свободи, коли на митців не чинився ідеологічний тиск з боку владних інституцій, а отже щоб привернути до себе увагу загалу не достатньо було просто вигадувати дотепні жарти з приводу певного "забороненого" ідеологічного плоду і чекати якогось внутрішнього відгуку в душах слухачів. Вони могли собі дозволити поводитися вільно й незалежно навіть по відношенню до найвищої політичної еліти. В 1933 р. Президент Масарик висловив бажання переглянути одну з вистав театру. Проте приїхати на Град (офіційна резиденція Президента) "заради одного глядача", або на дачу Масарика в Ла́нах (Масарик на той час вже був хворий) артисти відмовились. Тоді представники канцелярії поставили умову, щоб відвідання Президентом театру в жодному випадку не використовувалось в рекламних цілях. Але при його появі в спеціально приготованій для нього ложі, глядачі вітали його аплодисментами [5].

"Безпредметна коміка" стала своєрідним відгуком дуету на виклики часу. Творча манера "Вільного театру" просто не могла вписатися ані в атмосферу Протекторату (хоча його творча манера продовжувала жити навіть у найважчі й безнадійніші часи тотальної цензури й суспільної безнадії в іграх слів на злободенні теми, каламбурах, натяках, напівнатяках тощо), ані в післявоєнну комуністичну систему офіційних суспільних цінностей. Проте неможна вважати, що така творча манера була лише їхнім оригінальним винаходом. Вони просто вдосконалили чеську іронічну манеру кепкувати з усього, не дивлячись на жодні ідеологічні обмеження.

В 1945 р. Веріх і в 1946 р. Восковец (після значних вагань) повертаються з еміграції, де вони виступали здебільшого перед чеськими емігрантами і готували радіорепортажі для трансляцій на окуповану територію Чехословаччини. Після повернення вони засновують театр "V&W". Офіційна пропаганда наголошує на тому, що вони повернулися для того, щоб "стати до лав народних, революційних митців, …які будуть захищати справу соціалізму від сил реакції" [8,72]. Змінилася суспільна атмосфера, публіка, друзі. І не лише через зміну влади. В суспільстві відчувалась певна симпатія до СРСР і панували здебільшого ліві настрої та безкомпромісність щодо іншої думки [8,82]. Вільна творчість стала неможливою. Їм відвели певне місце в новій системі, а вони хотіли лише безперешкодно займатися улюбленою справою. Останньою краплею став "переможний лютий" 1948 р. Восковец знову і вже остаточно емігрує до США, незважаючи на розгул там маккартизму і підозрілість щодо всіх емігрантів з країн соціалістичного табору і просто

людей з лівими поглядами [8, 82], а Веріх разом із всією трупою переходить до "Театру державного кіно" [8, 72]. До "Празької весни" Веріх поставився з певною часткою скепсису. В 1968 р. в одному інтерв'ю він зауважив: "Ніякого реформованого комунізму…Нам потрібна демократія, а не демократизація…Хворе дерево не лікують, а зрубують" [8, 65]. Його життєвий шлях був далеко неоднозначним і могло здатися, що він змирився із комуністичною ідеологічною системою і знайшов у ній своє місце [5]. Хоча не обійшлося й без провокацій. Як своєрідна реакція з боку комуністичної влади на Хартію-77, підписану майже всіма тодішніми чеськими правозахисниками, того ж таки 1977 р. в газеті "Руде право" була опублікована тзв. Антихартія. Веріх на той час був дуже хворим і протестував проти того, що його включили до переліку підписантів, стверджуючи що підписав зовсім не той документ, але як протест, так і спроби відкликати підпис офіційною пропагандою замовчувались. Спроба "пристебнути" Веріха до такої сумнівної акції говорила про те, що по-перше, його авторитет в суспільстві був незаперечним і Веріха хотіли дискредитувати, по-друге його сло́ва побоювалися навіть через 30 років після розпаду дуету. Підписантом Хартії-77 він теж не був [8, 67]. Але, безсумнівно, поділяв її зміст.

Насправді ж це була внутрішня еміграція, бо просто фізично він не зміг жити поза батьківщиною і після 2-х років перебування в Австрії повернувся (1970) до Чехословаччини, незважаючи на нормалізаційне "закручування гайок" в царині мистецтва.

У духовну атмосферу "нормалізації" (так само як і Протекторату) творча манера W+V теж не вписувалася, а тому Веріх відійшов від безпосередньої театральної діяльності й заробляв собі на життя створенням сценаріїв багатосерійних фільмів, фільмів для дітей, розважальних програм, озвучуванням мультфільмів, постановками п'єс для телебачення, акторською професією тощо.

У США* Восковец рідко сидів без роботи і зробив непогану кар'єру як в Голівуді та на Бродвеї в Нью-Йорку, так і на телебаченні саме як американський актор, а не чеський актор у вигнанні [8, 82], зігравши кілька помітних ролей, відзначених преміями як у США, так і в Європі (Берлінале 1959). У бродвейських виставах зіграв ролі Гамлета, Ейнштейна тощо. Але про творчу манеру W і V як єдиного цілого можна говорити лише до 1938 р.

Починали ж вони як звичайний дует клоунів, що розважають публіку своїми дотепами накшалт паризького тріо клоунів – братів Фрателліні з цирку "Медрано" [10, 16; 5] (Восковец закінчив паризький ліцей Карне) Тоді під "безпредметністю" вони розуміли максимальне послаблення загальної комічності й зовнішньої тематичності. Мова стає не просто

* В США його прізвище було перекручене на Восковек.

посередником на шляху від конкретної ситуації до сміху. Мова сама по собі перебирає на себе увагу реципієнта, роблячи непотрібним існування вихідної ситуації як такої [10, 17]. Звичайний жарт і гра слів підсилюється і піднімається до максимального рівня, надаючи словесному нонсенсу і абсурду певної систематичності.

Отож із творчістю W&V пов'язаний певний парадокс. Їхня творча манера може креативно розвиватися лише за умов громадянської свободи, але в повному обсязі весь її суспільний потенціал можна осягнути лише за умов закритого суспільства.

Проте аналіз сутності їхньої творчої манери є не такою простою справою. Принаймні в цьому випадку важко вимагати якихось сухих і точних дефініцій. Одним із беззаперечних джерел можна назвати дадаїзм [10, 15]. Хоча й тут бачиться певна суперечність. Дадаїзм зводив беззмістовність, антираціоналізм та антилогіку в ранг мистецтва, але творчість VaW відповідає цьому принципу лише частково. Так, на перший погляд їх словесні ігри відповідають вищезазначеним принципам. Вони спонтанні, ґрунтуються на фантазії та алогічності, але кожна така іронічна комбінація має глибоку семантичну і синтаксичну логіку, засновану на внутрішніх значеннєвих відтінках слів. "Дитячий потік слів", властивий для дадаїзму не може повною мірою пояснити творчих принципів VaW. Без такої логіки їхні виступи були б незрозумілими публіці. Значущим є факт, що Веріх, щоправда вже після 1948 р., дуже не любив сміх публіки, викликаний лише "сатиричними вершками" (натяками на якісь злободенні явища) [3, 225]. Іншим джерелом їхньої творчості став поетизм – чеський мистецький напрямок через який пройшли майже всі помітні чеські митці. Напр. єдиний чеський нобеліант Я.Сейферт, В.Незвал, Ї.Волькер, К.Бібл, В.Ванчура, В.Завада, К.Тейге та ін. Його називали "umění žit a užívat" - "мистецтво жити і насолоджуватись", і "дивитись на світ так, щоб він здавався віршем". Він відкидав будь-які політичні умовності й обмеження творчості й виступав за оптимістичний погляд на світ, ліризм і потяг до гри [6]. Але починаючи з 30-х років вони не змогли утриматися від політики, чим навіть викликали міжнародний скандал. У п'єсі "Вислюк і тінь" (1933) було використано фрагменти з оригінальних виступів Гітлера, що викликало ноту протесту з боку посольства Німеччини "за образу глави держави". Формально уряд Чехословаччини вжив заходів і театр був змушений перебратися до іншого приміщення і решту сезону дограти під назвою "Зв'язаний театр". Але тодішньому міністру закордонних справ Е.Бенешу вдалося зам'яти скандал під приводом "права на свободу виступів". Веріху і Восковцу лише порекомендували пом'якшити деякі другорядні деталі у п'єсі. Це дозволило їм проводити й надалі антифашистську просоціалістичну лінію розпочату ще п'єсою "Цезар" (1932), у п'єсах "Кат і блазень" (1934) , "Балада з ганчірок" (1935), а також у художніх фільмах (знятих разом із режисером М.Фрічем)

"Пудра і бензин" (1931), "Гроші чи життя" (1932), "Світ належить нам" (1937) [4].

Ще одним важливим чинником формування їхньої творчої манери стала вільна студентська атмосфера гуртожитку на Кржеменцовій вулиці ("кржеменцарна") [9, 11] із розіграшами, частенько дуже дошкульними дотепами, каламбурами та імпровізаціями, коли комічність слів приглушує тему, на яку вони були вигадані [9, 12].

V + W вдавалося якимось дивним чином поєднувати відкритість гумору і словесну прихованість, властиву для іронічного світогляду [3, 229]. Без відкритості й зрозумілості, того що відбувається є неможливим комічний ефект, але без прихованості втрачається іронічна родзинка. Такий дуалізм важливий для театральної вистави, яку приходять подивитися різні за освітою і почуттям гумору глядачі. Кожен отримує щось своє. Але іронічність не є якимось абсолютним поняттям і залежить від індивідуальних рис характеру. Справжнім гумором вони вважали гумор, що нагадує загорнуту цукерку. Один її розгортає зараз же, інший вдома, а третій аж за тиждень [3, 234].

Веріх і Восковец незважаючи на те, що розуміння їх манери вимагало певних інтелектуальних зусиль, не претендували на елітарну нішу. Вони ставили за мету донести свої ідеї до якнайширших народних мас. (грубуватість жартів, švanda, sranda тощо).

Р.Якобсон підкреслював, що творча манера VaW має виразні середньовічні корені. Йдеться, зокрема, про найстарішу чеську драму "Mastičkář", в якій виразно пародіюються молитви і яку католицька церква піддавала гонінням за вульгаризм [1, 299]. Її головними героями є магістр Северин і його неосвічений слуга Рубін, які вихваляють на ярмарку свої лікувальні мазі й водночас кепкують із тогочасних відносин, що панували тоді в чеському суспільстві.

Водночас вчений зазначає, що метою його відгуку на творчість VaW є не стільки науковий аналіз, як звернення уваги на її значення для дослідження проблематики на межі гносеології і лінгвістики [1, 300]. Сучасна філософія невіддільна від лінгвістики й досліджує відношення між знаками (зокрема мовними) і сферою предметів. Але найцікавішим експериментом Р.Якобсон вважав виключення мови із ситуативного контексту: "Як для геометрії Лобачевского цікавим завданням було сконструювати модель такого простору, для якого не діє постулат Евкліда про паралельні лінії, так і для сьогоднішнього термінологічного дослідження потрібна модель діалогу, що абстрагує його учасників від ситуації" [1, 300].

Якобсон підкреслює, що творча манера VaW відзначається нейтральністю, яка дозволяє їм зберігати клоунську свободу, яку б могла порушити приналежність до якоїсь сторони метафізичного буття.

Українською мовою із творчості W+V нічого не перекладено. Аналітичних статей теж нема. Як і у випадку із "ярадацимрманіадою" [13], вирішальну роль тут відіграє мовна й ментальна специфіка. Ознайомити українського читача із

спадщиною W+V на даний момент видається справою нереальною. Переклади довелося б супроводжувати великою кількістю приміток лінгвістичного і культурологічного характеру, що позбавляє сенсу сам переклад взагалі. Та й з ідеологічної точки зору цей дует не виглядав бездоганно для перекладачів до 1989 р., оскільки Восковец був емігрантом, а Веріх змінив сферу своєї діяльності й вів доволі скромний спосіб життя. Хоча ідеологічний чинник відіграє все ж другорядну роль у тому що після 60 років з моменту розпаду дуету перекладів "безпредметних" творів W+V не існує не лише українською, але й будь-якою іноземною мовою взагалі. Щоб їх зрозуміти, потрібно вивчати чеську.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Dopis Romana Jakobsona Jiřímu Voskovcovi a Janu Werichu o noetice a semantice švandy // Jakobson R. Slovesné umění a umělecké slovo. – Praha: Československý spisovatel, 1969; **2.** *Fidelius P.* Jazyk a moc. – München: Arkýř, 1983. – 184 s.; **3.** *Horníček M.* Poznámky o divadle. - Praha: Melantrich, 1990. – S.229; **4.** http://cs.wikipedia.org/wiki/Jan_Werich; **5.** http://cs.wikipedia.org/wiki/Osvobozen%C3%A9_divadlo; **6.** http://cs.wikipedia.org/wiki/Poetismus; **7.** *Jílek F.* Čeština je jazyk vtipný. – Praha: Mladá fronta, 1958. – 231 s.; **8.** *Just J.* Jiří Voskovec a Jan Werich v divadle, ve filmu, v soukromí. – Praha: Brana, 2001; **9.** *Pytlík R.* Fenomenologie humoru aneb Jak filozofovat smíchem. – Praha: Emporius, 2000; **10.** *Sus O.* Metamorfózy smíchu a vzteku. – Brno: Blok, 1965; **11.** *Семків Р.А.* Іронічна структура: типи іронії в сучасній літературі. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2004. – С. 17; **12.** *Эко У.* Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб.: Петрополис, 1998. – С.70; **13.** *Мельниченко І.* Яра да Цімрман і "ярадацімрманологія". "Найзнаменитіший чех всіх часів", якого ніколи не існувало // Київська Русь. Літературно-критичний журнал. – Книга 40-41. – С. 113-127 (http://kyivskarus.com/arhiv/n40-41/ в інтерфейсі набрати стор. 114).

Осадца К.Є. (Київ, Україна)

Жанрово-стилістичні та топологічні особливості сербської середньовічної агіографії

У статті подається короткий загальний огляд сербської середньовічної агіографії, розглядається система агіографічних жанрів, житія святих класифікуються відповідно до типу святості, що репрезентує герой. Виділяються топоси та мовні звороти, характерні для кожного типу житій. Окреслюється місце агіографії у літературно-культурній парадигмі сербського середньовіччя, а також підкреслюються її специфічні риси.

Ключові слова: *середньовіччя, агіографія, житіє, топос, Візантія, святість, Pax Slavia Orthodoxa, канон, уподібнення, композиція.*

В статье даётся краткий общий обзор сербской средневековой агиографии, рассматривается система агиографических жанров, жития святых классифицируются в соответствии с ликом святости, присущим герою. Выделяются топосы и речевые обороты, характерные для каждого типа житий. Очерчивается место агиографии в литературно-культурной парадигме сербского средневековья, и выделяются её характерные черты.

Ключевые слова: *средневековье, агиография, житие, топос, Византия, святость, Pax Slavia Orthodoxa, канон, уподобление, композиция.*

Der Artikel gibt einen kurzen Überblick der serbischen mittelalterlichen Hagiographie, erklärt das System von hagiographischen Genres, klassifiziert die Heiligenviten nach der Art von Heiligkeit, die ein Heilige presentiert . Auch suchen wir die Topos und künstliche Redemittel vor, die spezifisch für jede Art von Viten sind. In der Artikel bezeichnet man auch die Stelle, die Hagiographie in der literarischen und kulturellen Paradigma der serbischen Mittelalter einnihmt, und ichen und unterstriecht man Besonderheiten der Hagographien.
Stichwörter: *Mittelalter, Hagiographie, Vita, Topos, Byzanz, Heiligkeit, Pax Slavia Orthodoxa, Canon, Assimilation, Komposition.*

Початковий етап історії давньослов'янських літератур (IX-XI ст.) характеризується формуванням трьох спільностей. Вони складаються в процесі одночасного поширення християнства та пов'язаного з ним типу писемності візантійським Сходом та латинським Заходом. Великоморавська місія Кирила та Мефодія мала широкий за етногеографічним ареалом резонанс. Церковнослов'янська писемність завдяки солунським братам та їх учням поширюється на землях паннонських слов'ян, чехів, нинішніх словаків, частини південнопольських племен, серболужичан, потім хорватів, болгар, македонців, сербів та всього східного слов'янства. Разом з нею тут же (за винятком Русі, а також Болгарії, де зв'язок з латинством при Борисі був лише епізодом) у різній мірі присутня також латинська писемність, носіями якої є західні (в основному італійські та німецькі) місіонери. У цих умовах виникає перша – амбівалентна, гетерогенна з точки зору співіснування двох християнських спільностей та пов'язаних з ними писемностей літературна спільність. Наростання ролі писемності на давньослов'янській мові в одних регіонах, а з X ст. на латині – в інших призведе до його повної реінтеграції. Так, сербська писемність уже з другої половини XII ст. увійде у другий – гомогенний – регіон, характер якого був зумовлений вже самим генезисом – прийняттям християнства з одного джерела (Візантії). Цей тип літературної спільноти спочатку складали давньоруська та древньоболгарська писемність. Третій регіон, також гомогенний, але іншої – латинської орієнтації представлений польським, потім хорватським та словенським, а з XI ст. також чеським, словацьким та серболужицьким ареалами. Тоді після розпаду першого гетерогенного регіону остаточно оформлюються два нових гомогенних регіони. Один з них – греко-слов'янський (Pax Slavia Orthodoxa) є конфесійно (а звідси і культурно-типологічно) складовою частиною візантійсько-православного, а другий – латино-слов'янський (Pax Slavia Latina) – римсько-католицького макрорегіону [5, 26-28]. Отже, до XIV ст. болгарська, давньоруська та сербська писемності (а до XI ст. і пов'язана зі східним обрядом течія у писемності давньочеській) складали досить однорідну відносну цілісність завдяки переважаючій наявності

у кожній з них спільних для всіх пам'яток на спільній для всіх них мові, яка з часом набула лише деяких місцеві відхилення від загальних первісних норм, залишаючись живим явищем ще у XVIII ст. [5, 31-32].

Висвітлюючи всі сторони буття, відповідаючи на питання, які воно ставило перед особистістю та суспільством того часу, середньовічна література – універсальна за своєю суттю, а тому внутрішньо багатоманітна та різнофункціональна – в залежності від свого призначення. Біблія, писання отців церкви, патристика, жанрове різноманіття літургійних текстів, теологічні трактати, агіографія, гомілетика, історіографія, право та природничі науки, поетика та риторика, художня література – все це у часи Середньовіччя являло цілість духовну, мовну та стильову. Це находило відображення-втілення також у жанровій синкретичності. Звідси, згідно висновкам Р. Піккіо, роль у середньовічній літературі конкретних літературних зразків, а не – як це буде пізніше – теоретично вибудованих „чистих" жанрових моделей [5, 29-30].

Специфіка кожного окремого тексту розкривається у характері співвіднесення з метатекстом християнського світосприйняття, в особливостях освоєння та засвоєння загального християнського спадку, у прояві місцевого (етнічного) та індивідуального (неповторного, оригінального) начала при „прочитанні" цього універсального метатексту [5, 31].

Однією з найбільш поширених в художній практиці людства є форма пробіблійного наслідування, яка представлена агіографічною літературою [2, 35], або, як її ще називають, літературою житійною. У системі середньовічних літературних жанрів особливе місце посідає агіографія (від грецького αγιος - святий та γραφω - пишу). Цей термін має декілька значень, з них основні – два: 1.) повчальні твори про життя та подвиги святих; 2.) наукова дисципліна, що вивчає святих та пов'язану з ними літературу. У цій статті термін „агіографія" вживатиметься у першому значенні, а подекуди – і більш вузько, на позначення лише житій святих. Агіографія – це, до певної міри, „умовне поняття, що являє собою сукупність жанрів" [21, 141; 24, 862-871; 31]. Більш точним видається функціональне визначення, відповідно до якого до агіографії можна віднести всі види літературних творів, що сприяють прославленню святих: діяння мучеників (passiones), житія чи життєписи (vitae), енкомії, свідчення про обретіння мощів та про чудеса, і навіть гімнографію. В межах одного жанру твори можуть значно різнитися за стилем, довжиною, змістом, форматом, літературними зразками. Так, деякі житія святих схожі на літопис, інші – на оповіді про царів (basilikos logos), на послання чи надгробні промови [17; 24, 862-871; 31].

Середньовічні традиції житія як у східній, так і у західній слов'янській християнській літературній традиції існували як усталений художній

канон, де заздалегідь визначався об'єкт зображення та засоби його змалювання. Відносно відмінностей західної та східної агіографій В. М. Живов вважає, що більшість житій західних святих написані в „динамічній", а східних – у „зворотній" перспективі, коли святий вже досяг Царства Небесного, що нібито відповідає „риторичній насиченості" східних житій т. зв. „метафрастової редакції". На нашу думку, ця гіпотеза вимагає серйозної перевірки [3, 10-11]. Деякі думки про розбіжності західної та східної агіографії несуть на собі відбиток веберіанського підходу: „Греки вірили, що гріх – це духовна сліпота, а спасіння можна знайти у просвітленні. Латиняни, з іншого боку, вірили, що гріх – це моральне зло, а спасіння слід шукати у правильній поведінці... Грецький святий спостерігає, римський святий діє" [28, 90]. Існує припущення, що „Східна церква, для якої політичне домінування було більш відчутним, ніж для Західної, переважно прилічувала до лику святих сім'ю володаря", але це підтверджується, напевно, лише унікальним прикладом Неманичів [19]. Той самий автор стверджує, що у візантійській агіографії підкреслювалась інтелектуальна діяльність святих, наводячи приклади численних вчених аскетів від Костянтина-Кирила Філософа до Никодима Святогорця. Однак його фінальна констатація стверджує, що „навряд чи щось у візантійській агіографії не знайде паралелей на Заході, і навпаки" [19].

Особливістю сербської середньовічної літератури є те, що житія складають основну частину корпусу її текстів і разом із спорідненими гімнографічними творами майже вичерпують її. Житійний жанр на сербському ґрунті представлений майже виключно житіями святих правителів та церковних ієрархів, при цьому через історичні причини серед житій правителів XI - XIV ст. відсутні (на відміну від давньоруських) твори, що прославляють вінценосних мучеників. Житія преподобних досить мало чисельні, частково (за аналогією за житіями західно болгарських подвижників) це може пояснюватися тим, що пошанування преподобних рідко поширювалося далеко, натомість зберігалося лише в місцях їхнього поховання, тому при несприятливих обставинах (війни, пожежі, епідемії) воно легко могло безповоротно зникнути. Житія святих жінок у сербській середньовічній літературі обмежуються двома біографіями правительок, королеви Єлени Анжуйської та деспотиці Ангеліни Бранкович, а житія преподобних жінок невідомі. Поява у сербській літературі нечисленних сказань про перенесення мощів святих як окремого жанру належить до кінця XIV – середини XV ст. і напряму пов'язане з турецьким завоюванням Балкан, що викликало міграцію православних реліквій. До особливостей сербської житійної літератури належить і велика кількість агіографічних моментів у творах інших жанрів (грамоти, типікони, повелі тощо) [16, 15; 30]). Все це дає підґрунтя для

того, щоб розцінювати сербську житійну літературу XIII – раннього XV ст. як своєрідну династичну історіографію. Одну з ключових ролей у розвитку сербської агіографії, а також літератури та культури в цілому, протягом XIII-XIV ст. відігравав афонський монастир Хіландар, з яким були пов'язані чи не більшість середньовічних сербських книжників.

Особливість рукописної традиції сербської середньовічної літератури полягає також у тому, що принаймні до XVI ст. розлогі тексти не включалися до мінейних Торжествеників, а короткі (за винятком Житій святих Симеона та Сави) – у Прологи. Перші зустрічаються зазвичай у збірниках, а другі (відповідно до своєї функції) супроводжують служби святим у службових, а найчастіше у святкових Мінеях [30].

Розвиток агіографії як нового за своєю тематикою літературного жанру відбувалося пліч-о-пліч зі становленням та поширенням християнства як основної релігії та поширенням культу святих, починаючи від святих апостолів I ст. н.е. Одною з найбільш ранніх форм агіографічного твору були акти мучеників, представлені двома основними типами [17; 24, 862-871]. Описи, що належать до першого типу, датуються II та III ст. н.е. та являють собою офіційні стенограми судових процесів, пізніше розшифровані та передані в архів (acta proconsularia). Описи другого типу (їх також позначають латинським терміном passio або грецьким μαρτύρια) представляють собою свідчення очевидців, що змальовують суд, арешт та страту християнських мучеників. Такі страждання часто оновлювалися та переписувалися у пізніші часи.

Ще одною з форм агіографічного літературного твору стали apophthegmata patrum, або вислови отців-пустельників. Ці збірники були чимось на кшталт збірників язичницьких афоризмів. Існує декілька типів таких збірників: укладені в алфавітному порядку за іменами авторів [26], збірка 400 висловів, авторство яких невизначене [27] та систематизовані тематичні зібрання (тематика: самоконтроль, боротьба з блудом, терпіння) [18]. Ці вислови живо відображають побут монахів-пустельників, труднощі та спокуси, які їм доводилося долати.

Різке скорочення числа мучеників (після Міланського едикту 313 р.) та припинення гонінь на християн (після загибелі у 363 р. імператора Юліана Відступника) призвели до формування абсолютно іншого у структурному відношенні типу агіографічного тексту – розлогого житія, що передбачало докладну та послідовну оповідь про життєвий шлях подвижника, оскільки саме благочестиве життя святого, а не його мученицька смерть стали предметом зображення агіографа. Сюжети творилися за зразком євангельських наративів про долю Ісуса Христа, діяння апостолів, а також засновників античного письменства, традицій ареталогії, елліністичного роману, класичного панегірика, біографій язичницьких філософів (хоча язичницька

культура й не визнавалася церквою) [7, 29; 11, 122-133; 24, 862-871].

Розлоге житіє, що інтенсивно розвивалося з IV ст. та сформувалося під впливом античної літератури (твори Філострата, Флегонта, життєписи Плутарха, твори Ксенофонта, Тацита та ін.), згодом стало одним з найважливіших жанрів середньовічної писемності та основним типом агіографічних текстів у літературах всіх християнських народів.

Окрім житій (vita; βιος κα πσλιτειω) та діянь (acta або gesta; πραξεις), що є власне життєписами, виділяють житія з похвалою (βισς συν εγκομιω), що зазвичай більш оздоблені риторично. Похвальне слово (εγκομιον) імітує усну проповідь, так само, як і гомілії на честь святого, та зосереджується не стільки на фактах, скільки на загальних місцях та моральних висновках. Коротке житіє у латинському Мартирологу, грецькому Синаскарі (у слов'янській традиції – Пролог) або в Мінології, навпаки, позбавлене будь-яких риторичних прикрас та передає лише найбільш істотні факти з життя святого. Сказання про посмертні чудеса святого можуть не лише включатися у житіє чи приєднуватися до нього, але й побутувати у вигляді окремих збірників, іноді пов'язаних з конкретним місцем пошанування святого. Межі агіографічних жанрів ніколи не були надто жорсткими, тому назва конкретного тексту не завжди адекватно відображає його жанрову природу. Отримання історичної інформації з агіографічних джерел часто вимагає досить складного аналізу, оскільки метою авторів цих текстів була не передача інформації сама по собі, а створення певного образу, який відклався б у свідомості читача чи слухача як гідний пошанування та наслідування [30].

Застосування фабули, композиції, діалогів, монологів, фантастичних епізодів, чудес, видінь тощо зумовлювало психологічне увиразнення оповіді [7, 29].

Житія святих, як і агіографічні тексти взагалі, – один з найбільш формалізованих літературних жанрів, основною характеристикою якого є наслідування канону, що виявляється на всіх рівнях твору – структурному, стилістичному, ідейному та символіко-богословському. На структурному рівні відповідність художньому канону виявляється у наявності строгої композиційної схеми житія; на стилістичному рівні – у використанні певних поетичних засобів, найважливішим з яких є агіографічна топіка (т.зв. загальні місця, loci communes, κοινο τοροι); на ідейному та символіко-богословському рівні орієнтація на канон знаходить вираження у принципі уподібнення (imitatio) та наслідування сакральних зразків [12, 40-55; 23].

Житію як жанру притаманна яскраво виражена художня специфіка. Мета агіографа – не відтворення історично достовірної біографії, а виявлення суті та позачасового змісту подвигу святого, земне життя якого було шляхом до Бога. Тому агіограф часто свідомо позбавляє свого героя індивідуальних, „земних" рис, залишаючи в його образі типове, „небесне". Цим зумовлюється традиційна для житій святих наявність значної кількості

стійких літературних формул, а також загальних для багатьох текстів мотивів, сюжетів та інших структурних елементів тексту.

Установка на канон та орієнтація на зразки як на основні принципи побудови агіографічного тексту призводять до частих запозичень з житій відомих подвижників при створенні житій ново прославлених святих. Таким чином, новий святий уподібнюється його великим попередникам, а агіограф свідчить про святість свого героя. Разом з тим, установка на канон, що була надзвичайно важливою рисою християнської свідомості, поширювалася як на художню реальність, так і на історичну. Тобто, ми можемо припустити, що не лише агіограф уподібнював свого героя тим, що були прославлені колись (наслідування агіографічного канону), але й сам подвижник при житті намагався уподібнитися їм [10, 262-276]

Схема розлогого житія, що складалася протягом століть, передбачає наявність у ньому трьох складових: передмови, основної частини та закінчення. Передмова, як правило, включає ряд типових мотивів та формул, спільних для більшості пам'яток житійного жанру: обґрунтування звернення агіографа до написання житія святого (causae scribendi), формули авторського самоприниження, скарження на неможливість перелічити всі чесноти та подвиги святого і обіцянка описати лише „малу частину з великого" (ex pluribus pauca), прохання до читача не осуджувати автора за помилки, яких він припустився (може бути також наприкінці твору) тощо. Часто у вступі до житія йдеться і про більш загальні теми: викладення основних положень християнської догматики, прославлення подвижників минулого, обґрунтування причислення до лику святих новопрославлюваного подвижника та ін.

Оповідь про життєвий шлях святого складає зміст основної частини житій, яка також будується за певною схемою, загальною як для східної, так і для західної християнської традиції. Життєпис подвижника, як правило, починається з розповіді про його благочестивих батьків, при цьому етикетні характеристики, якими наділяються батько та мати святого, не лише створюють образи боголюбивих батьків героя, але й готують нас до оповіді про його майбутні чесноти (у мучеництвах, навпаки, найчастіше батьки подвижника – нечестиві язичники). Народженню подвижника часто передують божественні знамення, що свідчать про його обраність та присвяченість Богові. Опису дитинства святого також притаманні стійкі мотиви: прагнення з малих літ до богоугодного життя, відмова від дитячих ігор, легке оволодіння грамотою (більш рідкісний варіант – нездібність до грамоти, що переборюється лише з божою допомогою), рання духовна зрілість (хлопчик-старець, puer-senex) та ін.

Опис подвижництва святого будується у відповідності до чину його святості, тобто залежно від того, належить він до мучеників

(священномучеників, преподобномучеників, страстотерпців та ін.), рівноапостольних (просвітителів народів), святителів, благовірних князів (королів, деспотів тощо), преподобних, юродивих чи праведних. Оповідь про труди та подвиги, а також про прижиттєві чуда святого традиційно завершується розповіддю про його праведну кончину, після якої, як правило, йде опис посмертних чудес та похвала йому. Іноді розповіді про чудеса, що закінчують житіє, а також похвала святому можуть виділятися у самостійні твори – повісті про чудеса святих та похвальні слова [30].

Поетика агіографії спирається на наступні провідні принципи організації агіографічної художності (за [2, 35-36]):

- зображення життя людини як майбутнього святого, сакралізація центрального персонажа; наділення головного персонажа ознаками божественності, як то сакральними особливостями тілесності, а не лише духовності (тіло має приємний аромат навіть після смерті, доторкання до тіла мертвого святого здатне оздоровлювати тощо);
- хронологічне подання долі персонажа з метою увиразнення складності його шляху до святості; зображення життя персонажа через призму його сакральної вартості; поступове зведення всіх індивідуальних ознак персонажа до провідних сакральних ознак святого;
- часте цитування Біблії або використання біблійних ремінісценцій, алюзій (навіювань);
- актуалізація взаємовідносин людини й Бога;
- оперування категорією християнської благодаті, раю, прихистку для душ праведників тощо; зведення містичного досвіду людини до опанування нею сакруму;
- протиставлення тіла – духу, тілесності – духовності, добра – зла, сакрального – демонічного, людського – божественному тощо, тобто наявність у текстах антиномій;
- використання традиційних мотивів, як то мотив спадкоємного гріха, лейтмотив Страшного Суду, лейтмотив християнського дива, мотив ангела, мотиви християнської есхатології.

Для агіографії характерна категорія святості. Модель святості зазнавала змін у залежності від епох її побутування. Так, „Словник середньовічної культури" фокусує увагу на плинності канону святості в системі агіографії: „Попри всю стійкість моделей святості та риторичних засобів, агіографія високого та пізнього середньовіччя відбиває вагомі рухи в сфері релігійної свідомості й духовного життя. Вони виразилися як у появі нових типів святих й концепції святості, так і в появі нових мотивів і межах репрезентації традиційних агіографічних моделей" [1, 27; 2, 36]. Житіє святого – це словесна ікона. Ієрархічна типологія житій святих визначається типом героїв: мученики, сповідники, святителі, преподобні, стовпники, Христа ради

юродиві. У відповідності з нею розрізняють види житій – мученицькі, сповідницькі, святительські, преподобницькі та ін. [8, 46].

Історичний розвиток житійного жанру призвів до формування його різноманітних внутрішньожанрових різновидів. Так, поряд з традиційними житіями виникли „народні" житія – біографії святих, основною особливістю яких є активне використання легендарних та фольклорних мотивів (напр., „народні" житія прп. Іоанна Рильського, св. Сави, св. Петки). Окрім розлогих житій, що входили в агіографічні збірники чи збірники змішаного змісту, Мінеї-Четьї, мінейні Торжественики, а також побутували в окремих списках, у середньовічній книжності дістали поширення короткі житія у складі Синаскарів (Прологів) та мінологіїв. Найважливішою характеристикою цього типу житій є лаконізм та схематичність викладу, відсутність вступної та заключної частини, а також риторичних прикрас.

Особливим різновидом агіографічних текстів є патерикові оповідання, що повідомляють про іноків тієї чи іншої обителі (або місцевості). Специфікою цих текстів є, як правило, виклад не повного життєпису старців-подвижників, а окремих подій їхнього життя, які разом з висловлюваннями старців складають популярний жанр християнської книжності – Патерики (від грецьк. πατηρ – отець), або Отечники.

Як вже згадувалося нами вище, наявність в житії особливих сюжетів та мотивів пов'язане з типом святості зображуваного подвижника. Розглянемо докладніше топоси, характерні для кожного з найбільш поширених типів житій.

Житія мучеників. Оригінальних житій мучеників у Сербії витворено не було (з цілком зрозумілих причин – мучеництво як явище зникає у IV столітті, перші ж пам'ятки власне сербської літератури датуємо у кращому випадку XI ст.). Проте як жанр перекладної літератури та стильовий взірець вони були поширені та слугували зразками для житій новомучеників – князя Лазаря та пізніших текстах часів турецького панування на Балканах (напр., житіє нмч. Георгія Нового Кратовського). Мучеництво – свідома та добровільна смерть в ім'я утвердження християнської віри. Наслідування подвигу Христа - мотив, що став пізніше ідейною та художньою домінантою житійних текстів як жанру (у західній науковій літературі використовується термін imitatio Christi, що вживається також і вітчизняними дослідниками. Передсмертною фразою подвижника часто є моління до Господа про прощення його мучителів, що перегукується зі словами розп'ятого Христа: „Отче, відпусти їм, не відають бо що творять" (Лк 23. 34; пор.: Мф 5. 44). Біблійним зразком у подібних епізодах може вважатися першомученик Стефан, що повторив перед смертю слова Христа: „Господи Ісусе, прийми дух мій. Преклонь же коліна, возопи гласом веліїм: Господи, не постави їм гріха сього" (Діян 7. 59-60). Широке поширення в агіографічних текстах дістали слова Спасителя, що вимовляють святі перед смертю: „В руки Твої [Господи] предаю дух мій» (Лк 23. 46) [13, 59-101].

Житія просвітителів народів, або (місіонерські житія) у більшості своїй орієнтовані на апостольські житія. В агіографічній традиції святим місіонерам присвоєний особливий титул, що підкреслює їхню подібність до апостолів, – рівноапостольний (ισαποστολος): рівноапостольний князь Володимир (Василь) Святославич, рівноапостольна Ніна, просвітителька Грузії, рівноапостольні Кирило та Мефодій та ін. Серед традиційних місіонерських топосів – уподібнення святого апостолам та рівноапостольному імператору Костянтину І Великому, іноді з перенесенням на місіонера в якості „титулу" імені його великого попередника (translatio nominis); використання алюзії на цитату з Псалтирі „Як спраглий олень лине до водних потоків..." (пор.: Пс 41. 2) для опису нестримного бажання святого просвітити народ, що перебуває у темряві невіри, опис у стійких формулах жорстокості язичників, що намагаються убити святого („устремишася на святого зі зброєю та з дреколієм", „яко леви рикаючи" тощо); мотив падіння ідолів та руйнування язичницьких капищ або кумирень; мотив суперечки з волхвом (волхвами), що споріднений з сюжетом про суперечку з Симоном-волхвом з апокрифічних Діянь апостолів Петра и Павла, та ін. [13, 59-101].

Житія святителів. Основний зміст подвигу святих ієрархів – церковне та громадське служіння. святителі традиційно описуються агіографами як духовні наставники дорученої їм пастви, що ведуть її до спасіння. Боротьба за чистоту віри та ревність у збереженні церковних канонів, викриття неправедних володарів та захист пригнічених, учительство та служіння загальному спасінню, будівництво храмів та щедра милостиня – найважливіші мотиви святительських житій. Деякі риси зближують їх з житіями святих інших чинів святості: як і преподобним, святителям (особливо обраним з чорного духівництва) властива чернеча аскеза; як і місіонери, вони несуть добру звістку та християнську проповідь язичникам; подібно до святих правителів, є заступниками вдів, сиріт і взагалі ображених сильними цього світу [13, 59-101].

Житія благовірних правителів. Благовірні правителі (імператори, князі, королі, деспоти тощо) складають окрему групу в чині святих мирян; основною рисою їхнього подвигу є громадське служіння, що втілюється в першу чергу у захисті Батьківщини, а окрім цього – в заступництві вбогим та страдникам, любові до бідних та милостині, і в цьому вони близькі до святителів та праведних. Окрім власне благовірних правителів відомі правителі-страстотерпці (або правителі-мученики), правителі-просвітителі, правителі-ченці, правителі-воїни. Житійні тексти, присвячені кожній з цих груп, характеризуються специфікою, яка визначається відповідно з „другою складовою" подвигу конкретного святого [13, 59-101].

Житія преподобних є найбільш поширеним типом агіографічного

тексту. Художньою домінантою житій монахів є мотив наслідування та/або уподібнення янголам (imitatio angeli). Причини, що визначають особливе зацікавлення авторів житій преподобних янгольськими мотивами, досить прозорі: суть чернечого подвигу полягає у відмові від світу з його земним, плотським життям, а тому сакральним образом для монахів (і для авторів житій у відповідному аспекті) є сили небесні, безтілесні, тобто янгольські. Саме тому синонімом виразів „прийняти чернецтво", „постригтися у ченці" в агіографічній традиції є стійка формула „сподобитися янгольського образу", тобто жити подібно до янголів (пор. ισαγγελος – рівноянгольський): відкинути життя плотське та зосередитися на житті духу. Звідси в житіях преподобних та службах їм численні формули, метафори та порівняння, прикликані різноманітними способами підкреслити схожість ченця з янголом. Серед них виділяються мотиви зовнішньої подібності святого янголу, безплотного життя, стійка формула „їх же житію самі янголи здивувалися і похвалили", що читається зазвичай у передмові до житія і стосується часто не лише до святого, якому присвячується житіє, але й до преподобних в цілому чи до святих взагалі, а також адаптована всіма християнськими літературами візантійська формула, надзвичайно поширена у житіях та службах „земний янгол", „небесна людина", мотив сприйняття святого оточенням як янгола, а не як людини, характеристика чернечого життя як рівноянгольського та ін.

Житія преподобних містять ряд стійких мотивів, властивих саме цьому (або переважно цьому) типові житійних пам'яток: мрія святого з ранніх літ про постриг, прагнення уникнути шлюбу, таємна втеча з дому, плач батьків за сином як за мертвим, відмова ігумена у постригу, мотивована молодістю героя та важкістю чернечого життя, формула постригу (разом з остриженням волосся подвижник залишає і всі мирські думки), труди на братію монастиря (монастирські служби) та аскетичні подвиги святого (суворий піст, носіння власниці або вериг, „худі ризи", короткий сон (часто сидячи або стоячи), мовчання та ін.); небажання „слави людської" і відхід до пустелі з метою цій славі запобігти, боротьба з бісами, зібрання братії та влаштування нового монастиря, передсмертна настанова братії, преставлення святого та плач ченців обителі за померлим наставником [14, 431-500].

Житія Христа ради юродивих в оригінальній сербській агіографії невідомі, проте деякі з візантійських житій цього типу були відомі сербам у перекладах. Парадоксальна природа подвигу юродства Христа ради (позірне безумство з метою викриття зовнішніх мирських цінностей, приховання власних чеснот на накликання на себе наруги та образ) визначає традиційний набір мотивів житій юродивих: використання цитат з 1-го Послання до Коринфян апостола Павла (1 Кор. 1. 25, 27; 3. 18-19; 4. 10 та ін.), які слугують свого роду виправданням цього „над законного

подвигу"; орієнтація на візантійські житія Симеона Емесського та Андрія Юродивого як на зразки; протиставлення зовнішнього „похабства" внутрішньому благочестю; зневажання мирського та викриття можновладців; оголеність, говоріння притчами та загадками, мотив „пхань та биттів", таємна молитва, наявність конфідента та ін. Поетика цього типу житій святих виявляє значну кількість спільних мотивів з житіями преподобних. Серед них – втеча з дому (юродивий, як правило, не подвизається у рідному місті чи селі), небажання „слави від чоловік", топосы imitatio angeli, дар пророцтва, аскетичні мотиви („томління тіла"), носіння „многошвенних риз" (лахміття), мовчання, мотив „святий не має нічого, окрім свого тіла", плач за ченцем або юродивим як за мертвим та ін. Причиною подібності поетики таких зовні різних типів агіографічних текстів є, окрім історичних коренів юродства, внутрішня спорідненість подвигів преподобних та юродивих: і ті, й інші, прагнучи уникнути людської слави за свої чесноти, втікають від світу, але різними шляхами: якщо преподобні, усамітнюючись, йдуть у пустелю, то юродиві, залишаючи соціальне життя, здійснюють свій таємний подвиг серед людей, приховуючи істинне служіння за маскою позірного божевілля [15, 443-484].

Житія праведників. Праведники – особливий чин святості, що об'єднує подвижників благочестя, що служили Богові в миру. Говорячи про специфіку цього типу житій, можна відзначити, що в них найчастіше зустрічається мотив наслідування праведного Йова (imitatio Iobi), добре відомий у візантійській агіографії. Сюди належать стійкі формули, що описують прихильність до злиденних та довготерпіння героя, його смирення та вдячне прийняття всіх життєвих випробувань. Найважливішим мотивом житій праведників (як чоловіків, так і жінок) є особливо доброчесне життя у Христі, виконання заповідей та любов до ближнього. Спільними мотивами, що об'єднують житія праведників з житіями святих правителів (благовірні правителі та юродиві належать до праведників у широкому розумінні як святі миряни), є будівництво храмів, прихильність до вбогих та милостиня [13, 59-101].

Традиційно серед житій в окрему групу виділяються житія святих жінок, хоча сонм святих подвижниць включає представниць різних типів святості – від рівноапостольних до юродивих. Окрім загальних мотивів, характерних для чину святості, до якого належить подвижниця (благовірна цариця, преподобна, праведна тощо), жіночі житія, як правило, мають ряд особливих тем, сюжетів та мотивів, які виділяють їх з агіографічного корпусу. Серед них – мотиви, що визначаються переважно орієнтацією деяких з цих пам'яток на житіє Богородиці, написане Єпіфаном Монахом: чистота, смирення, слухняність, старанність у пості та молитві [13, 9-101].

Поетика житій святих, яку формують різноманітні фактори (належність

пам'ятки до того чи іншого жанрового різновиду, рівень освіченості агіографа, його літературні та поза літературні завдання та ін.) великою мірою визначаються типом святості подвижника. Це виявляється в уподібненні святого тому духовному первообразу, який є сакральним зразком для всіх подвижників цього чину святості.

Житійні твори будувалися за „анфіладним принципом". Житіє з плином часу доповнювалося службами святому, описами його посмертних чудес. Воно могло розростатися додатковими оповіданнями про святого. Декілька житій одного й того самого святого могли бути зведені у новий єдиний твір... Так доповнювалися також хронографи, історичні проповіді, розросталися збірники слів та повчань [9, 21].

За твердженням Д.С. Лихачова, герой житія поводить себе так, як він повинен поводитись, але повинен не відповідно до свого характеру, а за законами поведінки того розряду героїв, до якого він належить. Те, що повинно бути, незмінно зливається у житійній літературі з тим, що є. Ідеальний полководець повинен бути благочестивим і повинен молитися перед тим, як виступити в похід; ідеальний полководець повинен перемагати багато чисельного ворога невеликими силами, і йому допомагає Бог. Потім всі ці особливості поведінки переносяться вже в іншому творі на іншого святого. І у цьому немає неосмисленості, плагіату, обману читача. Адже другий святий – теж ідеальний воїн-полководець. Він і повинен поводитися так, як поводився в аналогічних обставинах інший ідеальний воїн-полководець. Якщо про поведінку його мало що відомо з історичних джерел, то письменник не задумуючись доповнює твір за іншим житієм, оскільки впевнений, що ідеальний володар має поводитися саме так, а не інакше [9, 24-25].

„Ось чому ... повторюються риси поведінки, повторюються окремі епізоди, повторюються формули, якими визначаються той чи інший стан, подія, описується битва чи характеризується поведінка. Це не бідність уяви – це літературний етикет... Герой повинен поводитися саме таким чином, і автор повинен описувати героя лише у відповідних висловах" [9, 25].

Подібно до того, як в іконописі фігури святих ніби висять у повітрі, невагомі, а архітектура, природа, слугують їм своєрідним „задником", фоном, – так і в житійній літературі багато з її героїв не залежать від дійсності. Характери їхні не виховані обставинами земного життя, – святі прийшли у світ зі своєю сутністю, зі своєю місією, діють відповідно до обраного у літературі етикету [9, 25].

У апокрифічних та агіографічних творах, які мали на меті вплив на внутрішній світ своїх читачів, знаходимо велику кількість текстів, які опрацьовані у вигляді цікавих оповідань, казок та легенд. Написані у легкому та живому оповідальному стилі, вони часто відрізняються вдалими поетичними картинами та представляють собою цікаву суміш

фантастичного та реального. „У давніх сербських біографіях, наприклад, поруч з усіма недоліками, які вони мають як літературні та історичні твори, натрапляємо однак часто на винятково живі та мальовничі описи, які іноді дивують своїм реалізмом, або на теплі, ніжні, поетично натхненні місця, яких читач навіть не міг очікувати у творах цього жанру” [4, 14].

Протягом ХХ ст. значно зросло зацікавлення агіографією. Агіографічні тексти досліджуються вченими в різних напрямках: як історичне джерело [20, 1-10], як свідчення про реалії повсякденного життя та побуту та як літературний твір [22; 24, 862-871; 25], видаються збірники житій, створюються електронні бази даних, у яких вміщено тексти житій та їхні переклади [29]. Житія святих особливо цінуються істориками, тому що більшість з них описують різноманітні сторони приватного життя, адже відомості про дитинство та сімейне життя, про сільські громади, про народні уявлення про благочестя не знайдеш у хроніках і літописах. Також все більш поширеною стає тенденція перекладу житій іноземними мовами, щоб зробити їх доступними для широкого кола студентів та дослідників середньовіччя у суміжних галузях науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агиография // Словарь средневековой культуры. – М., 2003; **2.** *Бовсунівська Т.* Сільві Жермен і Галина Пагутяк: житійність як принцип розгортання романної форми // Літературознавчі студії. Збірник наукових праць. Вип. 7. – К., 2004; **3.** *Живов В.* Святость // Краткий словарь агиографических терминов. – М., 1994; **4.** Из наше књижевности феудалног доба / Уредник Бошко Новаковић. Предговор д-р Драгољуб Поповић. – Сарајево, 1954; **5.** История литератур западных и южных славян. – Т. I: От истоков до середины XVIII века. – М., 1997; **6.** Лексикон српског средњег века. – Београд, 1999; **7.** Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.1. / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. – К.: ВЦ „Академія”, 2007; **8.** Литература и культура Древней Руси: Словарь-справочник / О.М. Анисимова, В.В. Кусков, М.П. Одесский, П.В. Пятнов. Под ред. В.В. Кускова. – М., 1994; **9.** *Лихачев Д.С.* Первые семьсот лет русской литературы // Лихачев Д.С. Избранное: Великое наследие: Заметки о русском. – СПб., 1998; **10.** *Лоевская М.М.* Соблюдение и нарушение канона во вступительной части агиографического произведения: На материале житий XI-XVII вв. // Стереотипность и творчество в тексте: Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь, 2000; **11.** *Плюханова М.Б.* К проблеме генезиса литературной биографии // Литература и публицистика: Проблемы взаимодействия. – Тарту, 1986. – (Учёные записки Тартуского государственного университета. Вып. 683); **12.** *Руди Т.Р.* Средневековая агиографическая топика: Принцип imitatio и проблемы типологии // Литература, культура и фольклор славянских народов: XIII Международный съезд славистов (Любляна, август 2003): Доклады российской делегации / Отв. ред.: Л.И. Сазонова. – М., 2002; **13.** *Руди Т.Р.* Топика русских житий: Вопросы типологии // Русская агиография: Исследования. Публикации. Полемика. – СПб., 2005; **14.** *Руди Т.Р.* О композиции и топике житий преподобных // ТОДРЛ. – 2006. – Т. 57; **15.** *Руди Т.Р.* Топика житий юродивых // ТОДРЛ. – 2007. – Т. 58; **16.** *Трифуновић Ђ.* Азбучник српских средњовековних књижевних појмова.

– Београд, 1990; **17.** *Delehay H.* Les passions des martyrs et les genres littéraires. – Brussels, 1921; **18.** *Guy J.* Les apophtegmes des pères: collection systématique, chapitres I-IX. – Paris, 1993; **19.** Hafner Stanislaus. Serbisches Mittelalter. Altserbisches Herrscherbiographien. Band II. Danilo II und sein Schüler: Die Königsbiographien. – Graz – Wien – Köln, 1976; **20.** *Halkin F.* L'Hagiographie byzantine au service de l'histoire // Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. – Oxford, 1966; **21.** *Kazhdan A., Sherry L., Angelidi C.* A History of Byzantine Literature (650-850). – Athens, 1999; **22.** *Kazhdan A., Talbot A.-M.* Dumbarton Oaks Hagiography Database. Introduction. – Washington, DC, 1998; **23.** *Pratsch Th.* Der hagiographische Topos: Griechische Heiligenviten in mittelbyzant. Zeit. – Berlin, 2005; **24.** *Talbot A.-M.* Hagiography // The Oxford Handbook of Byzantine studies / Ed. by E. Jeffreys with J. Haldon, R. Cormack. – New York: Oxford University Press, 2008; **25.** *Ševčenko I.* Observations on the Study of Byzantine Hagiography in the Last Half-Century or Two Looks Back and One Look Forward. – Toronto, 1995; **26.** *Ward B.* The Desert Christian. Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection. – New York, 1980; **27.** *Ward B.* The Wisdom of the Desert Fathers: Apophthegmata Patrum from the Anonymous Series. – Oxford, 1975; **28.** *White Lynn Jr.* The Historical Roots of Our Ecological Crisis // Brother Francis: An Anthology of Writings by and about St. Francis of Assisi, ed. Lawrence Cunningham. – New York, 1972; **29.** http://www.doaks.org/research/byzantine/projects/hagiography_database/index.html **30**. http://www.pravenc.ru/text/182317.html; **31**. http://www.religare.ru/2_71478.html.

Охотна О.О. (Київ, Україна)

Наративи етнічної іншості у творі Алеко Константинова «Бай Ганьо: неймовірні оповідання про одного сучасного болгарина»

Досліджуються образи етнічних Інших у творі Алеко Константинова «Бай Ганьо: неймовірні оповідання про одного сучасного болгарина», аналізується їх роль у формуванні болгарської ідентичності та вплив на характеристики Свого.
Ключові слова: *болгарська література, ідентичність, інші́сть, Своє, Інший.*

Проведено исследование образов этнических Других в произведении Алеко Константинова «Бай Ганьо: невероятные рассказы об одном современном болгарине», проанализирована их роль в формировании болгарской идентичности и влияние на характеристики Своего. ***Ключевые слова:*** *болгарская литература, идентичность, другость, Свое, Другой.*

The goal of this paper is to investigate the images of the ethnical Others in the narrative of Aleko Konstantinov "Baj Ganyo: the incredible stories about one modern Bulgarian", to analyze their role in the forming of Bulgarian identity and the influence on the features of the Own.
Key words: *Bulgarian literature, identity, otherness, the Own, the Other.*

Питання ідентичності є вкрай важливим і актуальним для болгарської культури і літератури кінця 19 – початку 20 століття. Болгарський fin de siècle являє собою час, коли процес спілкування починає усвідомлюватися

соціумом як щось проблематичне. Родовий устрій все відчутніше розпадається на велику кількість світів та образів; між колективною мрією – сном про цілісність 80-тих років 19 століття і безсонням віку 20-того в болгарській літературі з'являються темні герої і «проблематичні» [1, 124] болгари. Фрагментарність (не-цілісність) нового світу проявляється передусім в літературних творах – Іван Вазов та Алеко Константинова відмовляються від пориву до епічної цілісності і в середині 90-тих років 19 століття переорієнтовуються до таких циклічних текстів – серіалів, як «Кардашев на полюванні» та «Бай Ганьо». Болгарська свідомість зіштовхується все частіше з іншими культурами і її цілісне сприйняття своєї ідентичності розхитується остаточно під впливами ззовні.

У творах видатного болгарського письменника кінця 19 століття Алеко Константинова оповідь про болгарське розігрується на тлі сюжетів та фігур «розгорнутої міфології націй» [4, 242]. Особливо це твердження стосується найбільш проблематичного твору болгарської літератури – «Бай Ганьо. Неймовірні оповідання про одного сучасного болгарина»

Історії про Бай Ганьо оперують великою кількістю етно-ролей, таких як «турецьке», «грецьке», «вірменське», «єврейське», «сербське», «албанське», «російське», «китайське», «американське», «циганське», «французьке», «англійське», «німецьке», «чеське», «аргентинське». Саме через програвання цих ролей крізь призму націотворчих забобонів та використання імен для утвердження нових та викликання вже існуючих комплексів-стереотипів, твори А.Константинова включають в поняття «болгарського» все більше і більше смислів-значень, знаходять ще і ще мотиви - пояснення ціні, яка приписується текстами образам Свого.

Твори А.Константинова руйнують важливу для болгарської суспільної і культурної свідомості структуру, а саме мережу стосунків між етнічними групами, виплетену мисленнєвою системою болгарського Відродження. У культурній системі болгарського Відродження існував чіткий поділ на Своїх і Чужих: поняття «ворог» і «свій» були простими інструментами, за допомогою яких народи розподілялися в групи по два боки від вистражданої розподільчої межі: Своє, себто болгарське, беззаперечно визначалось параметрами позитивного і хорошого, а Чуже виявлялось ворожим, злим, підступним; проводилась межа, що відділяла високовартісне болгарське від Іншого, яке становило загрозу для болгарської культури та народу. Літературні та публіцистичні твори цього періоду за межею полишали турків, греків, сербів, європейців, – звісно, з певними виключеннями (іноді між ворогами з'являється й Росія, іноді, - з певними обмовками, до їх переліку не входить Європа). Представлені як такі, що терзають, ґвалтують, вбивають, знущаються з усього болгарського, крадуть болгарську славу, лишаються нечутливими до болгарського

страждання і кують лихо проти світлого болгарського майбутнього, «вони» становили разом Іншого, через ненависть до якого посилюється відчуття необхідності існування колективної етно-релігійної особистості – «нас».

Твори Алеко Константинова, особливо це стосується «Бай Ганьо», із зухвалою легкістю перекроюють контури даного «ми», змінюють кордони між Заходом і Сходом, перекреслюють „своє" епохи Відродження, включаючи дивні й неочікувані для традиційного мислення складові – в межах «нас» природно і спокійно з'являються колишні лютi вороги усього «нашого»: турки, євреї, греки, серби та албанці, що в них знаходить притулок і спілкується з ними у своїх подорожах Європою Бай Ганьо: «... він шукає помешкання за власним смаком, весь час зустрічає своїх людей, що до них звик... він зупиниться в готелі „Лондон", там буде так само задушно, так само смердітиме кухнею та сірководнем, як у нього вдома; зустрічається з тими ж турками, греками, вірменами, албанцями, що їх звик зустрічати кожен день... зайде знов у грецьку кав'ярню, таку саму брудну і задушну від постійного чаду, як і наші кав'ярні» [2, 55], та що оточують болгарське на всесвітньому ярмаркові у Чикаго: «…врешті решт на якійсь тісній та темній вуличці ми побачили повислий турецький прапор, пройшли повз нього, і ось опинились перед крамничкою, над якою в'ється (не в'ється, бо всередині в будівлі немає вітру) болгарський стяг »[2, 195]

Проза Константинова знищує цю межу і встановлює вертикальну градацію справді цінного і важливого. В той час, як нагорі опиняється Європа, її абсолютно позитивний та ідеалізований образ, в якому втілена ідея важливого для майбутнього розвитку Болгарії Престижного Іншого, що є зразком для наслідування і являє собою вимріяний світ так званої цивілізації, тексти розташовують болгарське у цивілізаційному (культурному, мовному, технологічному) просторі Сходу: «Бай Ганьо», наприклад, анітрохи не заперечує оцінку, що дають німці у лазні діям головного героя і відповідно до якої Ганьо є «східна людина»; оповідаючи про албанців і підробки трояндового масла, оповідач згадує про «безневинний Схід»; під і всупереч напису «Лондон» на готелі разом животіють, окуті бридким смородом, албанці, болгари, греки та інші, «здійснюючи саме буття «Сходу» [4, 243]. Унікальна болгарська геополітична фантазія літератури періоду Відродження, згідно з якою існують, звісно, і «Захід», і «Схід», і їх протистояння, але болгарське «ми» не потрапляє в жодну з двох алегорій, - категорично відкинена самим лише фактом присутності текстів Алеко Константинова у болгарській літературі. На думку діячів Відродження, східне, азіатське має відношення до чогось дикого, передусім турецького, варто лишень пригадати образи турків – немилосердних катівників та головорізів, Схід – це місце „хворої людини з Босфору" – Туреччини, на тлі якої болгарське виглядає безсумнівно

частиною європейської культурної традиції. Але й Захід теж виявляється так само небажаним, лякаючим, відкинутим, нездійсненним, неможливим і непотрібним болгарському «ми» ідентифікаційним проектом, як і Схід.

Якщо у культурній свідомості болгарського відродження Своє заселене у дивному „ніде" (ні на Сході, ні на Заході) і являє собою явище своєрідне, несхоже, таке, що не підлягає обмеженню та включенню у якісь визначені рамки чи схеми, й одночасно позначене сильним відчуттям безпомічної самотності на геополітичній сцені поміж вже стереотипізованих націй з розданими ярликами, у творах Алеко Константинова, що знаменують собою інший період розвитку болгарської літератури – так зване Звільнення, кордон між Заходом та Сходом перекроєний, „погані" та „хороші" в театрі націй перерозподілені, оцінка Свого змінена, а статус Свого виявляється демістифікованим, позначеним як брехня у творах «Бай Ганьо» і «До Чикаго і назад».

Автор не вважає Своє настільки унікальним та надзвичайним, щоб його не могла увібрати в себе жодна з банальних емблем різного типу культур, більше того, він утверджує власними творами небажану, але беззастережну істину: болгарське було і лишається в родині «Орієнту» - між родичами турками, сербами, албанцями і греками.

Цікаво, що книги Константинова змінюють не тільки місце розподільчої межі, вони передусім змінюють її символьне значення. Для болгарської свідомості доби Відродження за межею було «зло» - хвороби та старість, очікування близької смерті загрузлих в пороках Османської імперії і Греції, загрозлива, незбагненна економічна, технологічна та культурна міць Європи – загалом, Інших, які повинні піти, звільнити місце в центрі цивілізованих народів молодій болгарській та подібним їй націям. У Константинова поза лінією опиняється все по-справжньому цінне і важливе, те, що слід наслідувати і з чого брати приклад. Ця межа більше не розділяє болгарське хороше від чужого ворожого, навпаки, вона карає жахливе, малоцінне, беззмістовне Своє, відділяючи його від досконалого європейського простору, осередку прогресивних цивілізованих народів. Саме небажання болгарського інтегруватися у цей світ – «світ універсального часу та історії, західноєвропейських цінностей та інституцій, прогресу та культури»[3, 18], сегрегаційні намагання Свого, за допомогою яких воно заліковує травми, отримані через усвідомлення власної малоцінності, периферності та провінціальності, - є, на думку творів Константинова, - найгірша відсталість, тяжка провина і невиправна помилка.

Образ Престижного Іншого.

Загалом, варто зазначити, що ніколи й ніде ні до, ні після найсуперечливішої книги болгарської літератури про мандри нахабного Бай Ганьо у болгарській культурі не зустрічається настільки абсолютно

позитивний образ Європи, настільки ідеалізована легенда про це чудове місце та його прекрасних людей. Саме європейське у Алеко Константинова виступає бажаним простором культури та цивілізаційних досягнень і посідає верхівку оціночної вертикалі націй. «Неймовірні оповідання» містять найменш суперечливий образ європейського, і цим відкрито полемізують, навіть заперечують традицію іншості, втілену у текстах періоду Відродження, тому що наявність визначеного ідеалу неминуче має призвести до появи символьної вертикалі - організуючої фігури, що впорядковує народи відповідно до їх ціннісного статусу. Таким чином, книга, видана у 1895 році, у розташуванні етно-ролей за оціночною вертикаллю, де чільне місце посідає досконала до божественності Європа, закріплює відправлення безневинного Сходу, - і Болгарії, що тихенько причаїлась у його смердючому затишку, - на «дно піраміди класифікованих народи» [4, 245].

Слід зазначити, що у творах періоду Відродження фігура оціночної вертикалі майже відсутня, і вірогідна причина цього – постійне бродіння між взірцями, протилежні оцінки Інших, різні ціннісні алегорії: так, у болгарських тогочасних текстах Європа є одночасно і добром, і злом; Росія – і «старшою сестрою – покровителькою», рятівницею від п'ятивікового османського ярма, і величезною незбагненною імперією з незрозумілими намірами, відсталою та дивною країною; Греція – і культурним зразком, колискою православ'я та книжної культури, і загрозливим простором фанаріотів, що прагнуть задушити болгарську мову, школу та культуру, навіть Туреччина – цей найворожіший, найбільш абсолютний Інший – не завжди постулюється як зло, Сербія – і найближчий, майже кровний сусід, що його поєднує з болгарським спільність мови, походження, релігії, спільність ворога, врешті решт, але одночасно вона є й суперником, хитрим та підступним, що згадує про «генетичну» близькість з болгарами лише в години лихоліть. Інна Пелева у своїй монографії «Алеко Константинова. Біографія читання» згадує також і про Чорногорію, яка є символом бідності, але у той же час виступає зразком почуття гідності, нескореності, героїзму [4, 245]. Одним словом, літературна традиція Відродження вимальовує відносно вільний, поліцентричний світ, що пропонує велику кількість моделей для наслідування.

З появою «Бай Ганьо», а отже, й нового бачення Свого, світ Іншого змінюється: вибір зникає, а болгарське майже втрачає позитивні характеристики. Фактично, книга змальовує глибоко загрузлих в орієнтальському типі мислення та культурі «нас» і однозначно оцінює саму лише належність до Сходу як абсолютну негативність, неповноцінність та нерозвиненість Власного. Для Алеко Константинова болгарське, на тлі ідеального простору культури та духовності, виглядає мізерним та грубим, жахливим, негарним та неважливим, а його основними атрибутами стають ізоляція та просте мовне нерозуміння.

Одночасно «Неймовірні оповідання» про мандрівки Бай Ганьо подають недвозначні, чітко визначені стереотипи етнічних Інших: більше немає неоднозначності, «бродіння», вибору, ціннісна вертикаль вже існує, визначеним є Престижний Інший, зразковий Інший, носій культури, прогресу та цивілізованості – Європа.

Європейці видаються автору практично ідеальними людьми, освіченими, прекрасними, інтелігентними, і, що дуже важливо, на думку Алеко Константинова, вони мають неперервні культурні традиції, а їх минуле – це поступовий розвиток, прогрес та цивілізованість – все те, що відсутнє у болгар. Цікаво, що до прекрасного світу європейського текст перераховує й чехів – слов'янських європейців, «грубих і фанатичних у відношенні до німців», «по-слов'янському гостинних», працелюбних та приязних.

Ті, хто нижче.

Як вже зазначалось, болгарське з книги про Бай Ганьо посідає найнижчі поверхи ціннісної вертикалі націй, небажання оповідача співвідносити себе з героєм, небажання болгарина, по суті, бути болгарином проглядає майже у кожній сюжетній ситуації. Проте, якщо є у творі й ті Інші, що займають місця ще нижче за болгарське, то це передусім цигани, євреї і вірмени. Циганське взагалі – це абсолютно мінусова, негативна категорія, «циганська махала» (циганський квартал) для тексту є концентрацією презирства, а самі цигани – і тоді, коли вони музиканти, і тоді коли виступають частиною натовпу, який зриває вибори, - є у творі персонажами малоцінного.

Образ єврея як Іншого з'являється у Алеко Константинова не тільки у «Бай Ганьо» та «До Чикаго і назад», присутній він також у кількох фейлетонах і оповіданнях, як-от «Щось шуміло, але що», «І зараз б'ються, брате мій», «Різні дрібниці», «Дружні листи II». Якщо у відношенні до циган письменник навіть не намагається приховати чи приглушити бодай трохи свій негативізм, то, коли мова йде про євреїв, статус прогресивного, сучасного інтелектуала примушує його балансувати на межі толерантності і презирства. Так, у фейлетоні «І зараз б'ються, брате мій», що коментує поліцейські побої лідера сіоністського руху в Болгарії Йосифа Марко Баруха, Своє (болгарське) співчуває меншості, засуджує дії поліції, але використовує подію просто як ще одну можливість для нападів на уряд. Проте одночасно творчість Константинова знає достатньо прикладів автоматизованої неприязні до єврейського. В оповіданні «Щось шуміло, але що» єврейське зображене крізь призму комічного: описана пригода боягузливого Мойші, що був примушений стати військовим. У творі єврейське постульоване як нецінне, безглузде, герой не просто надзвичайно боягузливий, брехливий та смішний, саме його буття, спосіб існування є смішним у своєму зародку, і то, за влучним висловом І.Пелевої «смішне настільки, наскільки може бути смішним відразливе» [4, 247]: «Сьогодні

Мойше Мордохай стає солдатом, захисником вітчизни від зовнішніх та внутрішніх ворогів… Бідний Мойше, хіба для нього було це страхіття! О ні, Мойше пушку триматиме, пушка стрілятиме – ай, ай, ай!...Скільки сліз пролив Мойше, коли прощався зі своєю дорогоцінною дружиною, Хайкою, перед тим, як вирушити в армію. Плаче Мойше, плаче Хайка, плачуть тато, плачуть мама, і осипають цілунками своє дитинча, Юду, немите й нечесане цілий тиждень скорботи і печалі...»[2, 330]. Взагалі, відсутність гігієни, на думку автора, є сталою характеристикою єврейського, і саме це засвідчує наступна цитата: «В кого б з'явилась думка про свій туалет в такі тяжкі хвилини: і Мойше не мився, і Хайка не була розчесана, і тато, і мама. Я вже не кажу, що великі крихти хліба, довге пір'я цибулі, великі шкарлупки яєць гніздилися в їхніх злиплих курчачих бородах та волоссі, не кажу, що всі їхні обличчя блищали від нерафінованої олії, та все ж… » [2, 331].

Ведучи мову про ізоляціонізм Свого, сполучений з поганою вибірковою валентністю (тобто з відкритістю саме до негативного (або до того, що вважає негативним саме автор), оповідач садить за один стіл у «Бай Ганьо в Швейцарії» болгар, які відмовляються окультурюватися, тобто європеїзуватися, та «еврейчиків» [2, 64]. Подібна «дружба», звісно, оцінюється текстом виключно як ще одна негативна характеристика болгарського. Твір розкритиковує Своє, що не здатне і не бажає сприймати престижне Інше: «Коли ці юнаки читали, яким чином засвоювали європейську культуру – це лишилось для мене нез'ясованим. Зрозумілим мені було лише те, що майже ніхто з них не говорив хоч більш менш хорошою французькою. Та жоден з них не встиг і оком кинути на ту мову, а за грубістю інтонацій, за дикцією, за конструюванням висловлювань відразу впізнаєш, що це – східна людина» [2, 64], засуджує його постійне тяжіння до Сходу у його найтяжчому, найбільш відразливому вигляді – до бруду, радикалізму, відсутності освіти і знань: «Через день – два до цієї компанії приєднувалися кілька озлоблених, нігілістів - еврейчиків, що з темних кутків корчми скалили зуби на тирана» [2, 64].

Так Алеко Константинов, певно, через досвід життя та навчання в Росії, відновлює на сторінках свого твору стереотипний образ єврейського, досить популярний в межах тодішньої Російської імперії. Саме антисемітизм як урядова політика мав на меті мотивацію та виправдовування єврейських погромів, а також звинувачення єврейської спільноти у ворожих діях по відношенню до держави. Частина єврейства зі свого боку через такі переслідування цілком закономірно радикалізовувалась і йшла на крайні заходи. Тому єврей в «Бай Ганьо» не лише брудний, брехливий, боягузливий, їсть гидку їжу і працює лихварем, він ще й нігіліст та анархіст – страшна характеристика, як на автора. «Я не знаю якою була та симпатія до цих темних героїв, які одночасно були і

нігілістами, і таємними поліцейськими агентами, і анархістами, і зловживальниками найнижчої проби спільних грошей, бібліотек та іншої власності. Замість того, щоб заприятелювати з французами, німцями, англійцями… вони, наші, знаходили свій ідеал або в євреїчиках, або в греках, або в якихось вірменчиках, що в найбридкіший спосіб експлуатували їх кошті та сили, втягуючи в задушливу атмосферу своїх злих, грубих та безплідних розмов» [2, 64]. Для оповідача «нігілісти, …скалили зуби на тирана, анархісти» [2, 64] - то все імена екстремістських проектів, катаклізмів та вибухів, тобто змін ладу революційного типу. На думку тексту те, що співвітчизники постійно «підсаджуються» до «євреїчиків» [2, 64], позначає перш за все неприємну схильність болгарського прив'язуватися до деструктивних, крайніх соціально-політичних течій. Саме податливість народу до особливої зарази – зарази революції, бунту, зміни, що витікає з відсутності досвіду, традицій, прагнень до самовдосконалення – є визначною рисою «поганих» етносів. Зразкові народи («французи… німці… англійці…»), які посідають почесне місце на вертикалі, що впорядковує цінні і малоцінні етнічні групи, не лише «завжди зразкові і у своїх веселощах, і в своїй роботі,… їм притаманний дух порядності, працелюбства, чесності, кавалерства» [2, 65]. На думку письменника вони є такими, якими є, тому що в них навіть у побуті присутні «столітні традиції» і «поступове вдосконалення»: синоніми прогресу, еволюційного зросту, що створює (на думку автора) навіть у найдрібнішому, у сфері домашнього – справжню цивілізованість.

Нерозкриті Інші.

Є у творі А.Константинова й Інші, чиї образи майже не розкрито: осторонь ціннісної класифікації народів, від якої залежить багато речей у книзі, залишені росіяни та американці.

Хоча образи американського майже не фігурують в «Бай Ганьо», «Неймовірні оповіді» асоціюють його передусім з такими поняттями, як «оригінальність», «вередливість», «протекція», «потреба у величезних розмірах та масштабах житлового простору»: «… схильність до оригінальності… є в них така примха – брати під свій захист якусь подружку з найбільш беззахисних» [2, 18]. У Константинова представники Нового світу не викликають, на відміну від європейців, особливого захвату, можливо, через свою аж занадто показну екзотичність, волелюбність та нездатність і небажання примиритися з вкрай твердою у своїх забобонах буржуазною ціннісною системою Європи, близької та улюбленої для оповідача. Єдина реакція книги – спокійно-байдужа цікавість.

Неоднозначно змальовані в творі образи росіян. Одна з розповідей – «Бай Ганьо в Росії» - накреслює досить цікавий образ країни, близької болгарському народу у релігійному, культурному, політичному плані, країни,

що її сам письменник знає доволі непогано, оповідаючи про пригоди головного героя в Російській імперії – в Петербурзі. Алеко Константинов вчився і досить довгий час прожив в містах Російської імперії, серед яких Одеса і Петербург, та, незважаючи на це, Росія представлена в тексті як неглибокий нашвидкуруч накреслений сюжет про якісь комітети, що дають або не дають мізерні стипендії іноземним студентам та збирають на них найрізноманітніші доноси. Крім них, на сторінках твору фігурує якийсь старий церковник та чоботи князя Донаукова, що їх пригортає головний герой. Це – єдине, що пов'язує текст оповіді з місцем дії, і – дивна річ – всі ці сюжети аж ніяк не зображують Росію привабливим місцем, і, фактично, не справляють великого враження на читача, що є досить дивним, зважаючи на зрозумілу ностальгію Алеко Константинова по Росії.

Таким чином, разом з американцями – занадто екзотичними та екзальтованими, мешканці Російської імперії – занадто православні, бюрократичні і благородні – не потрапляють до найбільш достойних територій етнічної класифікації, хоча й не запрограмовані у творі як негативні образи. І перші, і другі не мають стосунку до Європи, а саме вона є територією, на яку рівняється автор та наратори твору про Бай Ганьо, - надто великі, дивні і сильні для мірила «Європа», яким його уявляє одна болгарська свідомість, вони опиняються поза «хорошим і поганим».

Є у творі ще невеличкі ділянки, які дивним чином не потрапляють до категоричного ділення клішованою болгарською уявою народів на «хороших» і «поганих». Стереотипні уявлення в цих випадках змішуються, і з-під руки автора проступають «хороші погані» і «погані хороші» образи.

Одним з них є зображення албанського у творі. Стереотип «албанського» конкретизує невеличкий сюжет з «Бай Ганьо в Росії» про албанця Кочо. Згідно з ним, для автора албанець зазвичай являє собою людину бідну, запальну, нестримну, схильну до бійки та сильних проявів любові й ненависті. Ось як описує Кочо оповідач: «… Хорошим був цей Кочо, за товариша голову ладен був покласти, та не дай боже роздратувати його – в мить скипають усі його албанські пристрасті, як зблідне, позеленіє, очі наллються кров'ю: справжній звір!... У погляді його було щось звіряче, очі блищали, обличчя позеленіло і потемніло, зуби стукотіли, наче під час найсильнішої лихоманки, вуста конвульсійно тремтіли й випускали якесь глухе гарчання … і знов він почав вивергати прокляття» [2, 73].

Крім того, говорячи про Кочо, оповідач згадує деякі, досить показові для створення стереотипного образу, моменти його біографії: «… Він (Кочо) був вступив до університету, провчився там два роки, але коли впевнився, що це не для нього, кинув і вступив до семінарії» [2, 73]. Цей штрих вказує на бажання тексту представити читачеві образ романтичної, схильної до крайнощів, примітивної людини, чия пристрасність певним чином і захоплює

оповідачів, але підсвідомо дратує їх. Кочо, запальний албанець, не здатен витримати навчання в університеті, тобто не може адаптуватися до вимог нормалізуючої інституції, не може увійти у нормативний ритм суспільства. Тому романтичний запал албанця не дуже вписується в складену автором схему ідеального європейського, Кочо є надто вже близьким за своїм темпераментом до такого небажаного болгарського. Саме в образі героя – албанця спотаюється невикорінне переконання оповідача про те, що неєвропейськість (навіть якщо вона йому симпатична), екзотичність албанця раз і назавжди відправляє його на дно ціннісної класифікації народів, мітить його, прирікає на життя невисокої якості. Так симпатія й поблажливо-зневажливе невір'я у здібності іншого виявляють нестримне бажання оповідача бути, на відміну від інших, частиною Європи.

Певне, цим бажанням позначена дивна плутанина навколо одноразової появи у творі згадки про Китай. «Китайське» у книзі є втіленням абсолютної чужості, воно з'являється лише одного разу і то, лише для того, щоб в котрий раз дискредитувати болгарське: «Та хіба мій батько ті опери слухав», - говорить Бай Ганьо і його, зачарованого цим принципом скам'янілості та ультраретроградства, не дуже лякає «нова мода», тобто цивілізація. Але при всьому цьому Бай Ганьо не має доблесті китайців – відгородитися стіною від нашестя цивілізації, і при тому, що його надихає принцип «мій батько цього не робив і я не робитиму», та лиш глянь і побачиш, що він одяг чисту сорочку, натягнув рукавички, а як його примусять, одягне і фрак, сердиться, сміється, але вдягає фрака. Чуєш, як він каже "pardon", говорить про "констентуцію", вихваляється то там то сям, що любить "суп", коли насправді одній гострющій юшці віддав би перевагу з усіх європейських страв» [2, 56].

Після багатьох докорів та звинувачень у традиціоналізмі, небажанні змін раптом виявляється, що у крайньому своєму прояві (китайське) вони можуть бути навіть доблестю, і на їхньому фоні здатність та готовність болгарського до компромісів з новим починає виглядати смішною та недостойною. Короткий пасаж насправді показує, що якщо риси Свого, засуджені книгою (консерватизм), проявляються в чужому описі, вони можуть оцінюватися й позитивно. Виходить, що, як би себе не поводило болгарське (і коли воно чинить спротив новому, і коли намагається йти з ним в ногу), воно все одно не може сподобатися оповідачеві, не може піднятися навіть до позиції «поганий хороший народ» чи «хороший поганий народ», де текст розташовує албанське (пристрасне, афектоване, романтично нерозважливе й схильне до крайнощів у вираженні власних почуттів і нездатне до навчання в інституції) та китайське (ізоляціоністське і доблесне завдяки своєму ізоляціонізму).

Наостанок хотілося б згадати ще раз про образ китайців у творі. На

думку Алеко Константинова китайці відгородилися стіною від вторгнення цивілізації. Цей вислів неначе є втіленням деформованої пам'яті про одне з найвеличніших створінь людства – Велику китайську стіну. Побудована підданими Імператора, відповідно до планів своїх творців, вона повинна була оберігати добре, прогресивне, високорозвинене від зруйнування і знищення. Забобони, яким підкорюється книга Константинова, розтлумачують емблему Китаю як стіну – захист від Цивілізації, а не стіну – захист Цивілізації. Ця підміна є дуже показовою: твір навіть не припускає толерантної думки про те, що є більш, ніж одне уявлення про добро, що людина, яка опирається певному типу культури, не обов'язково є некультурною або, швидше, акультурною, а належить до іншого типу культури. Як влучно зазначила І. Пелева «європоцентризм є тотальною і єдиною ідеологічною опцією, яку сповідують «Неймовірні оповіді» [4, 253].

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Ковачев О.* Литература и идентичност: преображення на другостта. – София, 2005; **2.** *Константинов А.* Съчинения в два тома. – Т.1. – София, 1974; **3.** *Кьосев А.* Списъци на отсъствващото. // Българският канон? Кризата на литературното наследство.– София, 1998; **4.** *Пелева И.* Алеко Константинов. Биография на четенето. – С., 2002.

Рева Л.В. (Одеса, Україна)

«Соперничество двух подходов к миру»: реализм и модернизм в творчестве Л.Андреева

Стаття присвячена проблемі художнього синтезу в творчості російського письменника Л.Андреєва. В аналізі використано критичні та літературознавчі дослідження минулого століття та сучасності. Схарактеризовано різноманітні версії стильової своєрідності творчого шляху письменника: від декадентства до експресіонізму та екзистенціалізму. За художню основу дослідження обрано твори «Єлеазар», «Так було», «Місто».
Ключові слова: *художній стиль, синтез творчості, експресіонізм, неореалізм, екзистенціалізм.*

Статья посвящена проблеме художественного синтеза в творчестве русского писателя Л. Андреева. В анализе используются критические и литературоведческие исследования прошлого столетия и современности. На основе их материала охарактеризованы неоднозначные версии стилевого разнообразия творческого пути писателя: от декадентства до экспрессионизма и экзистенциализма. Основу художественного материала составили произведения писателя «Елеазар», «Так было», «Город».
Ключевые слова: *художественный стиль, синтез творчества, экспрессионизм, неореализм, экзистенциализм.*

Article is devoted a problem of art synthesis in creativity of Russian writer L.Andreeva. In

the analysis are used critical and probes of last century. On the basis of their material ambiguous versions of a style variety of a creative way of the writer are characterised: from decadence to an expressionism and existentialism. The basis of an art material was made by products of the writer of "Eleazar", «So was», "City".
Key words: *art style, creativity synthesis, an expressionism, neo-realism, existentialism.*

Начало литературной деятельности Л. Андреева относится к концу XIX века, а именно к 1898 году. Уже по истечении десятилетия творчества автора имя писателя занимало одно из первых мест в ряду талантливых авторов, среди которых имена И.Бунина, А.Куприна, А.Серафимовича, В.Вересаева. Наряду с общепризнанностью литературного таланта Л. Андреева, творчество автора всегда вызывало различные литературоведческие взгляды на художественный стиль писателя, вплоть до резкой критики современников своеобразия андреевского письма. Так, В. Воровский в статье «Леонид Андреев», написанной в 1908 году в связи с десятилетием творчества писателя и вошедшей в сборник «Из истории новейшей русской литературы», дал следующую характеристику: «…с одной стороны – общепризнанный крупный талант, с другой – вечно не удающиеся произведения. И этот суд «толпы» в общих чертах совпадает с судом критики. Очевидно, в самой основе творчества Л. Андреева заложено какое-то противоречие…» [5, 288].

О противоречивости характера адреевского творчества писали критик Андреевич, писатели М. Горький и В. Вересаев, поэты А.Белый и А. Блок. Сам Л.Андреев был близок к объяснению противоречивых сторон своего творчества поиском художественной мысли и слова для выражения своего понимания тех проблем эпохи, свидетелем которых он был. В письме к Л. Толстому свой творческий поиск Л.Андреев называл «коренной ломкой воззрений», он писал: «…в новом освещении встают передо мною вопросы: о силе, о разуме, о способах нового строительства жизни. Пока это чувствуется еще не ясно, но уже есть основания думать, что со старого пути я сворачиваю куда-то в сторону» [11, 70]. Стоит задуматься, что имел ввиду писатель так оригинально характеризуя свои творческие изыскания. Поэтому данную работу мы посвятили аспекту исследования «старого пути» Л. Андреева и его «сворачиванию в сторону» с позиций эстетических характеристик и литературоведческих взглядов критической мысли прошлого столетия и на основе творческого материала автора.

Принято считать, что творческий путь писателя делится на два периода. Впервые эту мысль высказал В. Воровский, для которого Л.Андреев в начальном периоде своего творчества – художник-реалист, «с несколько грустным, пессимистическим настроением» [5, 291]. Второй этап охарактеризиризован критиком как «рабство публицистической мысли» писателя: «Если в первом периоде он живо писал те стороны жизни, которые сильнее всего поражали его воображение, то во втором периоде он начинает подчинять свое творческое воображение запросам мысли и

подыскивает темы для воплощения этой мысли. Начинается тенденциозное творчество» [5, 291]. Тенденциозность творчества В. Воровским рассматривалась как односторонность художественного взгляда писателя, связанного с вниманием к трагичности, определяемой как вечный философский вопрос: «… трагедия мысли, трагедия добра, трагедия жизни, в которые автор втискивает всю свою оценку «проклятых» вопросов» [5, 293]. Заметим, что аналогичную мысль высказал А. Белый в статье «Андреев». В силу общей экспериментальности со словом как в стихах, так и в литературно-теоретических работах, символист А. Белый не скрывал своих эмоций в выражениях, что придает его размышлениям о творчестве писателя эффект ведения диалогической речи. Упоминая рассказ «Красный смех», он пишет: «Кажется, что на черный горизонт жизни выходит что-то большое, красное… Но что? Андреев не ответит нам на это. <…> Он искренне недоумевает и как бы просит у нас помощи, а мы – положительные, уравновешенные, важные, – знаем ли мы, что ему ответить?» [3, 334]. В духе своих эстетических воззрений, А. Белый также указывал на традиции русской литературы в художественном наследии писателя. Прежде всего творческие параллели критик провел между Л. Андреевым и А. Чеховым, утверждая, что главной объединяющей чертой обоих авторов является «приподнятость над позитивизмом», хотя он считал, что Л.Андреев глубже, чем А.Чехов смог изобразить «неоформленный хаос жизни» [3, 333]. По мнению А. Белого в изображении хаоса жизни и хаоса души героев Л. Андреев становится типичным выразителем «современности с ее усложнившимся темпом человеческих отношений. <…> Действительная бездна смотрит из глубины его творчества, действительный крик недоумевающего ужаса срывается с уст его героев» [3, 333]. Автор этих строк близко подошел к распространенному особенно в конце 90-х годов прошлого столетия эстетическому определению творческого метода писателя — экспрессионизму, в котором крик выступал главной превалирующей чертой, подтверждаемой выражением «это не глаза, а рот» теоретика экспрессионизма начала XX века Г. Бара. Впервые о проблеме экспрессионизма в художественном наследии писателя высказал свои суждения исследователь К. Дрягин еще вначале XX века. В своем критическом труде об экспрессионизме в России он определил основные критерии экспрессионистического творчества, связанные с ирреальностью изображения. Художественную специфику эстетической системы К. Дрягин выразил посредством своего понимания целей и задач творческого человека: «Художник экспрессионист, выражая свои переживания <…> отнюдь не хочет быть при этом же еще верным внешней окружающей его природе, действительности. Он считает себя вправе употреблять какие угодно краски, увеличить, уменьшать, видоизменять как угодно формы. Цель его — совсем не создание чего-либо подобного действительности, а

как бы воплощение сна, кошмарного или райского, или другого какого-нибудь, который передал бы чужой душе всю сложность присущего самому художнику переживания» [3, 23]. Характерно, что явную экспрессивность стиля писателя исследователи периода начала XX века связывали с декадентстскими проявлениями в его творчестве. В критике долгое время бытовала версия об Л. Андрееве как о декаденте. В 1912 году в письме к М. Горькому писатель выразил свои размышления по этому вопросу: «Кто я? Для благороднорожденных декадентов – презренный реалист; для наследственных реалистов – подозрительный символист» [8, 351]. Сущность позиции Л. Андреева М. Горький одним штрихом определил в «Жизни Клима Самгина» и вложил в уста своего героя Дронова: «Привлечем все светила науки, литературы, Леонида Андреева, объявим войну реалистам «Знания», к черту реализм. <…> Все хотят романтики, лирики, метафизики, углубления в недра тайн» [6, 294].

Мысль В.Воровского о двух периодах творчества Л.Андреева несколько позднее поддержал и развил в ключе своих литературоведческих изысканий исследователь В. Келдыш. Прежде всего В. Келдыш связывал эти периоды с наблюдением над развитием художественного опыта писателя, поэтому он разграничивал ранний и поздний этапы творчества Л. Андреева. По мнению критика, основу коллизии художественной системы писателя составляют «соперничество двух разных подходов к миру, ни одному из которых<…> не удается достичь полновластия» и «Андреев постоянно колеблется между этими полюсами» [7, 229].

В. Келдыш считал, что Л.Андреев на первом этапе своего творчества наиболее приблизился к «полюсу реалистической литературы» [7, 240]. Во втором этапе творчества писателя критик усматривал сближение с «противоположным полюсом литературы — модернизмом» [7, 240]. Вторым элементом двойственности художественной системы Л.Андреева как в период раннего, так и позднего этапов творчества исследователь считал экспрессионистическую поэтику или лирическую экспрессию стиля. Не утверждая догматичность своих рассуждений, ученый высказывал мысль о разнородности художественного синтеза в творчестве писателя. Так, открытыми для него остались вопросы о концепции неореализма и символизма в произведениях Л.Андреева. Серьезного внимания заслуживают следующие выводы В.Келдыша: «Крайности взгляда писателя (будь то версия об Андрееве — отъявленном декаденте, долгое время бытовавшая у нас, или одна из последних версий о нем как реалисте нового типа, или даже более близкий истине взгляд на писателя как на последовательного экспрессиониста) неприменимы к нему именно потому, что они однозначны, тогда как Андреев всегда оставался «пестрым» художником<…> на всем протяжении деятельности писателя» [7, 215].

Разнообразие рационалистических и эмпирических выводов В.Келдыша впечатляют размахом научной мысли. Например, к критериям

противоречивости стиля писателя он относил традиции и новаторство его творчества. Традиции критик усматривал в том, что «Л. Андреев унаследовал от предшествовавших поколений русских художников-интеллигентов две противоречивые наклонности: болезненное тяготение к вопросам общественности и безнадежный пессимизм в оценке их» [5, 290]. Новаторский характер литературного творчества, по мнению автора исследования, прослеживается в стилевой публицистичности творчества Л. Андреева. Тему традиции продолжает мысль В.Келдыша о сходстве андреевского творчества с уже существующими философско-эстетическими системами. Например, философская мысль крупнейших русских художников XX века, воспринятая Л.Андреевым в несколько трансформированном виде, который впоследствии будет соотнесен с проблемой отчуждения, предопределяя конечный трагический исход всех свершений. Следует отметить, что тему философичности андреевского творчества затронул еще вначале прошлого столетия В.Воровский. В своем анализе писательского труда Л.Андреева он апеллировал специфической философской терминологией, которая употреблялась им в анализе подтекстуальной философичности произведений писателя: абсолютная правда, диалектическое отрицание, рационалистическое отрицание, трагедия мысли, трагедия добра. Заметим, что эти философские вопросы, которые открыл В. Воровский в творчестве Л. Андреева, стали основными доминирующими акцентами философии экзистенциализма, а впоследствии и литературы экзистенциализма.Своим литературоведческим анализом критик подтвердил достоверность исследовательских суждений о том, что дефиниции появляются раньше их определения. Мысль о связующих звеньях художественного творчества писателя с одной из ведущих философий современности – экзистенциализмом – была высказана в 70-х годах XX века. Прежде всего в книге В. Р. Щербины «Пути искусства» (М., 1970), в статье А. Л. Григорьева «Леонид Андреев в мировом литературном процессе» («Русская литература», 1972, №3), в монографии В. А. Келдыша [7].

На основе исследований В.Келдыша современные ученые У.Абишева[1], С.Тузков[12] приходят к выводу о целесообразности определения стилевого своеобразия творчества Л.Андреева неорелистическим. Говоря о неорелистической природе письма писателя, С. Тузков усматривает в ней экзистенциальную парадигму. Определяя неореалистическое мировосприятие писателя, автор монографии о неореализме писал: «В центре его (Л.Андреева) произведений − проблема личности, исследуемая в духе экзистенциалистских антиномий: сознание − подсознание, свобода − несвобода, палач − жертва» [12, 196].

Что же до философских основ андреевских произведений, то они базируются, как известно, на интересах самого писателя к философии. Хотя обращение писателя к Ницше, Шопенгауэру не носили систематический характер, а скорее всего стихийный, но это нашло отражение в его

творчестве и оказало влияние на художественный стиль. Заметим, что андреевская концепция мира и человека, а также пессимистическое мироощущение, возникающее на почве идеи отчуждения, тема обособленности и одиночества человеческой сущности очевидны как в прозаических произведениях, так и в драматургических и роднят их с общей идеей existentia в литературе. По этому вопросу определенные взгляды высказал В.Келдыш в своей исследовательской монографии о реализме: «Черты характерного комплекса умонастроений, духовных и художественных представлений, отметивших русское искусство начала нового века, – напряженно драматическое переживание времени, обостренное чувство личности, отход от плоско эмпирических, позитивистских методов познания мира, поиски путей обновления и активизации образного слова – запечатлелись весьма выразительно в произведениях раннего Андреева» [7, 215]. Современная исследовательница У.Абишева считает, что произведения Л.Андреева «являют закономерные вехи в восприятии философских идей Ницше в России начала XX века, проявившиеся в модернистском искусстве и волне нового реализма» [1, 110].

Философская проблематика своеобразно разрешается через тему хаоса и отчуждения Л. Андреевым в рассказе «Елеазар». Интригу произведения составляет своеобразие замысла: после трехдневного пребывания в царстве мертвых вернувшийся к людям Елеазар становится другим человеком, так как для него раскрылись все тайны жизни и смерти, суть которой художественно передана автором: «Все предметы , видимые глазом и осязаемые руками, становились пусты, легки и прозрачны <…> ибо великая тьма, что объемлет все мироздание, не рассеивалась ни солнцем, ни луною, ни звездами, а безграничным черным покровом одевала землю» [2, 633]. В этом ощущении бытия — болезнь и боль человека от понимания бессмысленности бытия, в котором мечется затерянный человек. Мир представлен двумя противоположными полюсами — человек и окружающая его бездушная действительность. Так Л.Андреев описывает мир, который изобразил скульптор Аврелий после разговора с умершим: «Это было нечто чудовищное, не имевшее в себе ни одной из знакомых глазу форм, но не лишенное намека на какой-то новый неведомый образ. На тоненькой, кривой веточке, или уродливом подобии ее, криво и странно лежала слепая, безобразная, раскоряченная груда чего-то ввернутого внутрь, чего-то вывернутого наружу, каких-то диких обрывков, бессильно стремящихся уйти от самих себя. И случайно, под одним из дико кричащих выступов, заметили дивно изваянную бабочку, с прозрачными крылышками, точно трепетавшими от бессильного желания улететь» [2, 639]. Для Л.Андреева невозможен взгляд со стороны: художник и произведение, автор и образ как будто объяты одним порывом, в одном и том же мире стремительных катастроф, необъяснимых несоответствий, трагических столкновений. Думается, что писатель не мог вырваться из

круга очерченных им настроений, и сам был во власти необычных, гротескных, с глубокой страстью созданных образов. Основным в раскрытии психических состояний главных героев выступает чувство одиночества, отчуждения, ощущения своей мизерности в огромном пространстве. Об этом размышляет наблюдающий за людьми на улице герой рассказа «Город»: «…каждый проехавший человек был отдельный мир, со своими законами и целями, со своей особенной радостью и горем, - и каждый был как призрак, который является на миг и, неразгаданный, неузнанный исчезал. И чем больше было людей, которые не знали друг друга, тем ужаснее становилось одиночество каждого» [2, 258]. Чувство одиночества продолжает нить экзистенциальных размышлений скульптора из произведения «Елеазар»: «…заговорил скульптор, но будто вместе с уходящим солнцем уходила жизнь из его слов, и становились они бледные и пустые, будто шатались они на нетвердых ногах, будто скользили и падали они, упившись вином тоски и отчаяния. И черные провалы между ними появились- как далекие намеки на великую пустоту и великий мрак» [2, 638]. Герои произведений Л.Андреева мыслят глобальными категориями, такими как космос, мир, человечество, творение. Философская подоплека размышлений о них отражает экспрессионистическую направленность. Примеры такой философичности исследователь И.Маца связывал с преобразованием реальности из объективной в художественную: «…подлинный художник (т.е. экспрессионист) должен знать, что существование жизни (или мира, космоса и пр.) возникает только посредством ощущения, и что таким образом человек имеет мистическую власть над миром. Поэтому подлинный художник не подчиняется вещи, не копирует явления, а проекцирует их на самого себя. Он– не пассивный зритель мира, не размножает явлений, не воспроизводит их, а производит, творит» [9, 22]. Эту мысль поддержал современник исследователя О. Вальцель: «Для экспрессионизма мгновение обесценено, он ищет вечного. Он отрывает человека от повседневности его обстановки. Он освобождает его от общественных уз, от семьи, обязанностей, нравственности. Человек должен быть только человеком, <…> Между ним и космосом нет преграды. Отброшены мелочные заботы о повседневной жизни» [4, 88]. Подобная философская глобальность характерна андреевским произведениям, в которых образ человека предстает всеобъемлющей субстанцией. Герой многих произведений Л. Андреева предельно обобщен до знака какой-то идеи: отчуждения, бессилия, страха, одиночества. Часто из субстанции «я» герой переходит в субстанцию «мы». Например, в рассказе «Так было» масса представлена устрашающей силой: «Было тихо, и багровые пятна вспыхивали на стенах, и дымные молчаливые тени двигались куда-то, а за окнами все яростнее грохотала бездна. Словно сорвался страшный ветер–с севера и юга, с запада и востока– поднял страхом трепещущую массу»

[2, 623]. Толпа из «мы» сливается в одно целое: «Все лица становятся похожи на одно; все крики сливаются в один сплошной однообразный гул; топот ног делается похож на стук дождя по крыше- усыпляющий, парализующий волю, сознание» [2, 617]. Внешний облик героев обозначен одной-двумя чертами. Но главное глаза, в которых отражены неимоверные страдания духа и тела: «…глаза, то зловеще ушедшие в глубину черепа, то напряженно выдвинутые вперед, широкие, много-объемлющие, как будто лишенные ресниц– факелы в черных нишах тюремной ограды. Нет в мире страшного, на что не могли бы бестрепетно взглянуть эти глаза; нет в мире жесткого, печального, призрачно-смутного, перед чем дрогнул бы этот взор» [2, 619-620]. Глаза умершего Елеазара– «темные и страшные стекла, сквозь которые смотрело на людей само непостижимое Там» [2, 643].

Представление о времени Л. Андреев пытался выразить в абстрактных образах. Не достоверная картина действительности, а напряженное размышление о ней автора, выражает ее абстрактную суть. Опуская частное, личное, он достигает обнажения общего, раскрывает скрытые связи противоречивой действительности. Отказываясь от внимания к деталям, он стремился создать общую картину времени: «…багровые пятна прыгают по стене, ползут и мечутся смутные дымчатые тени: словно в мясном сне проходят кровавые дни прошлого и настоящего– и нет им конца» [2, 623]. Фабульно ограниченное время сюжетно распространено не в обозримый поток пространства, а в беспредельную вечность. Яркая образность характерна для изображения неба, луны, солнца, звезд. В образе неба ощутим страх неизбежного: «бледное, смятенное небо смотрит на бледные лица<…>; торопливо бегут, распластавшись, испуганные облака» [2, 607]. Такая же экспрессия есть и в образе солнца, в тропике и цветовой окраске которого ощутим больший ужас: «беспощадное солнце становилось убийцей всего живого» [2, 612], солнце как «багрово-красный расплющенный шар» [2, 634].

Основным в раскрытии психических состояний героев выступает чувство одиночества, отчуждения, ощущения мизерности в огромном пространстве. Процесс познания проходит через стадию ужаса, поэтому познавая, человек ужасается, так как он бессилен перед катаклизмами истории. Персонажи автора наделены желанием перестроить города, планету и даже всю вселенную. В этом смысле идеи Л. Андреева близки пониманию А Потебни процесса познания. Говоря о постижении жизни, А. Потебня заметил: «Познаваемое действует на нас эстетически и нравственно» [10, 259].

Современные для Л. Андреева критики предлагали различные варианты для определения творческого метода писателя, помимо общеутвержденного экспрессионизма, на суд истории были предложены критический реализм и неореализм. И если последние имеют терминологическое значение, то определения подобные «фантастический реализм» и «реальный мистицизм» приобретают понятийное значение в изучении творчества писателя. Слог автора безусловно сложен для

определения в нем и на основе него какого-либо одного эстетического направления или течения. Крайности взгляда на писателя в доминировании в его творчестве экспрессионистической манеры письма будут не точны. Ибо в основе его творчества положен синтез эстетических явлений, которые стали открытием в литературном процессе XX века, а больший спектр синтеза возможно будет предложен следующими исследованиями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Абишева У.К.* Неореализм в русской литературе 1900- 10-х годов. - М.: Издательство Московского университета, 2005. - 286 с.; **2.** *Андреев Л.Н.* Повести и рассказы: в двух томах/Л.Н.Андреев. - М.: Художественная литература, 1971. - Т.1: 1898-1906 гг. - 687 с.; **3.** *Белый А.* Андреев // Соколов А. Г., Михайлова М. В. Русская литературная критика конца XIX – начала XX века. Хрестоматия: Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов/ А.Г. Соколов, М.В. Михайлова. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 332 – 334; **4.** *Вальцель О.* Импрессионизм и экспрессионизм в современной Германии (1890-1920): Пер с нем./О.Вальцель. - Петербург, 1922. - 96 с.; **5.** *Воровский В. В.* Леонид Андреев // Воровский В. В. Литературно-критические статьи/В.В.Воровский. – М.: Госиздат «Художественная литература», 1956. – С. 288 – 310; **6.** *Горький М.* Жизнь Клима Самгина // Горький М. Собрание сочинений в 30-ти томах. – М.: Художественная литература, 1949. – Т. 19. – 515 с.; **7.** *Келдыш В. А.* Русский реализм начала XX века/В.А.Келдыш. - М.: Издательство «Наука», 1975. – 280 с.; **8.** Литературное наследство (Горький и Леонид Андреев.Неизданная переписка). – М., 1965. – Т. 72.– С. 349 – 376; **9.** *Маца И.* Экспрессионизм и нео-примитивизм // Маца И. Искусство современной Европы / И.Маца. - М.-Л.: Госиздат, 1926. - С.19-24; **10.** *Потебня А.А.* Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. - М.: Искусство, 1976. - 614 с.; **11.** Толстой о Толстом. Новые материалы. Сборник второй / Под ред. В.Г.Черткова и Н.Н.Гусева. - М., 1926; **12.** *Тузков С.А.* Неореализм: Жанрово-стилевые поиски в русской литературе конца XIX – начала XX века: учебн.пособие / С.А.Тузков, И.В.Тузкова. - М.: Флинта:Наука, 2009. - 336 с.

Сало О.І. (Львів, Україна)

Концепція людини в оповіданні Міхала Гворецького «Берлін»

У статті на прикладі оповідання М. Гворецького "Берлін" висвітлюється концепція людини, яку пропонує сучасний словацький письменник. В основі дослідження - визначення людини як біологічної істоти з психологічними рисами і соціально-культурною роллю.

Ключові слова: *концепція людини, модель, глобалізація, словацька література, функціональність.*

В статье на примере рассказа М.Гворецкого "Берлин" высвечивается концепция человека, которую предлагает современный словацкий писатель. В основе исследования – определение человека как биологического существа с психологическими качествами и социально-культурной ролью.

Ключевые слова: *концепция человека, модель, глобализация, словацкая литература, функциональность.*

In the article on example M.Hvorecky's short story Berlin human concept, presented by modern Slovak author is illuminated. Basic of the analysis is determination of human as both biological being with psychological features and social and cultural role.
Key words: *concept of human, model, globalization, Slovak literature, functionality.*

В "Новій філософській енциклопедії" [2] у статтях, що присвячені людині, підрозділ про філософський постмодернізм відсутній не випадково: поняття "людина" належить до числа найважливіших загальнотеоретичних, метанаративних, і, відповідно, з цієї позиції позбавлених найменшої визначеності, понять. Відповідно, єдиний дискурс про людину неможливий. Не важко реконструювати образ людини на основі його окремих ознак, потрібно ж наново "відкрити" людину, що означає відмовитись від раціоналістичної концепції людини, від схематичності, ідеалізації людини як Homo sapiens, створити її сучасну модель, яка б убирала у себе тілесно-фізіологічну сферу, сферу свідомого і підсвідомого, розкривала би їх умовність мовними детермінантами, щоб виявити її справжню природу, відповісти на питання про причини трагічних подій XX ст. і перспективи розвитку цивілізації.

Аналіз концепції людини дозволяє створити контекст, у межах якого можна детальніше осмислити окремі аспекти художньої творчості автора. Наша стаття розвиває одну з підтем нашого майбутнього дисертаційного дослідження "Інтерпозиції концепції людини у творчості М. Гворецького".

"Концепція людини" – поняття неоднозначне і дуже широке. Феномен людини можна розглядати з кількох головних точок зору: по-перше, людина функціонує як біологічна істота, по-друге, людина – це індивід, наділений рисами характеру, емоціями, прагненнями тощо, по-третє, людина є особистістю, членом та учасником соціально-культурних процесів у суспільстві.

Метою нашої статті є з'ясувати систему понять про людину на основі оповідання "Берлін" М. Гворецького [8]. Складність теми, у межах якої поєднуються різні сфери соціальної комунікації, вимагає використання низки методів дослідження. Семіотика як метод аналізу найбільше відповідає міждисциплінарному характеру дослідження і передбачає розгляд різних об'єктів, подій чи феноменів як знаків. Проблемно-тематичний аналіз тексту дозволяє визначити своєрідність творчого методу автора у контексті соціальних, психологічних та естетичних аспектів. Метод синтезу необхідний для створення цілісної концепції, яка поєднала б усі елементи, виявлені в процесі дослідження, в єдину систему.

Починаючи від 60-х рр. XX століття до початку XXI століття утвердилось кардинальне переосмислення ролі особистості у суспільних процесах, а також місця "індивідуума" в культурі.

Однією з найважливіших процедур постструктуралізму та постмодернізму, на думку Р.М. Алєйніка [1], є принцип децентралізації. Для структуралізму функція центру – організовувати, обмежувати ігри

структури, зберігати її цілісність. На противагу цьому у постструктуралізмі сутність центру переосмислюється. Він керує системою, вислизаючи від неї. Постструктуралізм заперечує центр.

Найлегше процес децентралізації прослідковується по відношенню до людини як такої. Людина перестала бути найважливішим елементом світу. Ми зіштовхуємось з демонтажем особистості. Тож невже в теперішній "ері пустоти" про людину говорити взагалі немає сенсу? Насправді – ні: поняття децентралізації об'ємне і означає, що людина – це множина "Я", що вона – це все разом.

Діапазон визначення і оцінок людини в історії дуже широкий. Арістотель бачив у людині "розумну тварину", американський просвітитель Бенджамін Франклін – "тварину, яка створює знаряддя для праці", Фрідріх Ніцше – "хвору тварину", німецький соціолог Макс Шеллер – "незадоволену тварину". Нас цікавить питання про те, якою людина постає у творчості М. Гворецького. При аналізі оповідання "Берлін" виходимо з розуміння людини як психологічної і соціальної складової феномену "людина" і розглядатимемо життя персонажа від його художнього народження (першої появи) і до художньої смерті (кінця твору).

Загальним моментом в описах соціальних моментів ситуації постмодерну є наголошення на стані атомізації суспільства, соціальної апатії, втоми і розгубленості. Спеціалісти в області сучасної ідеологічної міфології і маніпуляції свідомістю з допомогою медіа, наприклад, Г. Шіллер [6], підкреслюють, що швидка подача інформації як наріжний камінь сучасних медіа вириває подію з реальності, руйнуючи її просторово-часовий контекст. Якщо комп'ютерна віртуальна реальність, як правило, маркується як така, то телебачення намагається претендувати на відображення реальності "об'єктивної". Це обумовлено особливо вираженою симулятивністю.

Теоретик літератури Загурская Н.В. з Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна за висхідну точку пропонує взяти наступне: "Постмодерн, очевидно, частково себе вичерпав. Замість того, щоб аналізувати постмодерні події, вартує відволіктись на аналіз глибинних причин нової бінаризації соціокультурного простору. Таким чином, нинішню культурну ситуацію постмодерну можна умовно назвати як ситуацію після постмодерну - *пост*постмодерн". [4, 2]

Якщо більшість дослідників, таких як М.Фуко, Ж.Делез та інші, котрих, хоч і досить умовно, прийнято вважати теоретиками постмодернізму, вважали, що у відповідній ситуації форма людського існування змістилась від людського до надлюдського, то в ситуації після постмодерну таке зміщення відбувається в напрямку постлюдського. Постлюдина найадекватніше відображає специфіку ситуації після постмодерну. Постлюдина самоіронічна і вразлива, грайлива, страждальницька, вона об'єднує в собі і автора, і твір, реалізовуючи подвійні жести, що зрозумілі колу вибраних, а іноді – лише самому автору.

Попередні наші дослідження творчості Міхала Гворецького дозволяють зарахувати його до досить умовного числа POSTпостмодерністів у літературі.

Актуальність нашого дослідження визначається відсутністю наукових студій, присвячених цьому авторові. Недостатньо висвітленою є його творчість і в літературно-критичному аспекті: публікації, що з'явились, не відзначаються належним фаховим рівнем і є радше аматорськими.

Людина соціально активна, що має тонке почуття гумору, словацький автор конструює свої сюжети та героїв, використовуючи реальні образи і прецеденти. "Я не думаю, що потрібно вигадувати майбутнє для того, щоб писати художню фантастику. Майбутнє відбувається вже сьогодні ", – говорить в одному зі своїх інтерв'ю М. Гворецький [7]. Предметом його уваги є сучасне глобалізоване, інформаційне суспільство, медіа- та поп-культура, сучасна культура у всіх своїх проявах. Власне, у такому, бідному на емоції та почуття, зате переповненому технологічними інноваціями суспільстві функціонують персонажі багатьох оповідань Гворецького. Не є винятком і оповідання "Берлін".

Сюжет оповідання простий: фотограф Нур Демо розповідає читачеві про неймовірно успішну рекламну кампанію за участі 16-літньої моделі з незвичним іменем Берлін. Від першої зустрічі фотографа з дівчиною до фінальної сцени оповідання автор розкриває фактори успіху даного проекту.

Центральним персонажем оповідання є дівчина-модель Берлін. Вже сам образ моделі має глибокий постмодерністський сенс. Моделі поводяться відповідно до підготовлених масок. Одягаючи одяг на красиву жінку і фотографуючи її в цікавому місці, рекламники намагаються створити зв'язок між продуктом (одягом, наприклад) і стилем життя так, ніби, одягаючи цей одяг, наше життя стане цікавішим і захопливішим. Фотографії намагаються запевнити глядача, що, аби "отримати частину цього, я мушу вдягти частину того", що присутнє на зображенні. Кожна вдала реклама продає нам не продукт, вона продає нам стиль життя.

У процесі першої фотосесії Берлін ми довідуємось, що "*можливо, вона і має талант, але хіба до речей на кшталт "сидіти за столом", "посміхатися і тримати телефонну слухавку*" [8, 60]. Однак скептичне ставлення Нура розвіюється після неймовірного успіху моделі – світ шаленіє від фотографій дівчини. Причину цього не можуть зрозуміти ні Нур, ні його колега Рінальді, але це за них зробив якийсь супермодний гарвардський естет, спеціаліст по Вітґенштайну і ранніх комп'ютерних іграх (дотепності М. Гворецького немає меж) у одній з рецензій для журналу "Vogue": *"Агенція Costa Nové в роки кризи першою зрозуміла, що моделі – це візуально організовані бази даних з прихованим сексуальним змістом. На відміну від стандартного іміджу класичних супермоделей, образ Берлін відображає уявлення кожного покупця. В медіа Берлін є не лише однією особою, а кожної миті стількома образами уяви, скільки глядачів на неї дивиться. Так виявляється тенденція, яку соціологи називають індивідуалізацією*

суспільства, що виявляється у небажанні людей позбуватись частини свого "я" на користь будь-якого колективу" [8, 63].

Фредерік Джеймсон у своєму есе "Постмодернізм та споживацьке суспільство" [10, 91-98] окреслює своє сприйняття деяких ознак постмодерного стану. Однією з ознак є те, що Джеймсон називає "пастишем". Концепція пастишу включає також концепт "смерті суб'єкта": смерть індивідуальності і унікального бачення. Модель є прикладом смерті суб'єкта. Вона не має індивідуальності, особливого бачення, її одяг для неї підібрав хтось інший, її стиль створений стилістом, вона не може сказати нічого, окрім слів, які хтось інший їй підготував, її "особливий" погляд не має призначення чи глибини. Такою є іронія реклами: читача спонукають шукати свою власну індивідуальність (з допомогою споживання продукту), використовуючи приклад моделі, яка сама є не індивідуальністю, а абсолютним конструктом.

В оповіданні "Берлін" автор не вдається до тонких психологічних подробиць, пов'язаних із внутрішніми переживаннями Берлін (могла би вийти цікава психологічна драма), передаючи суть світу, що складається лише з клієнтів, продавців і продукту, автор нехтує психологічним аспектом. Ми не бачимо цього перетворення, нам невідомо, коли відбувся момент усвідомлення дівчиною того, що її використовують. Ми дивимось на події очима Нура Демо, котрий, будучи фотографом, мусить володіти здатністю бачити вподобання мас і помічає лише те, що назовні, нехтуючи тим, що всередині. Його погляд ідеально фіксує кольори, не залишаючи місця для емоцій. Візьмемо, наприклад, дві схожі цитати: "*Небо над будинками було синє, без хмар"* [8, 55] і "*Він не міг повірити, що очі можуть бути такими синіми*" [8, 57]. Дуже вдалою, на нашу думку, є паралель автора, проведена між небом (безодня) та очима (як відомо, їх вважають дзеркалом душі людини). **Герой і те, і інше характеризує єдиною їх спільною ознакою – синій.** Очі – вдалий контраст синього і пастельних тонів її обличчя, небо – синій фон для її ідеальної фігури. Нур Демо міг подумати саме так.

Стиль Гворецького в оповіданні "Берлін" сухий, речення короткі, називні, автор не вдається до ліризації, він холоднокровний і стриманий. Єдина емоція, яка має місце у творі, – страх: страх того, що кадр не вдасться, що фірма збанкрутує, що наречена покине тебе назавжди.

Цікавим є також персонаж твору Нур Демо. Нур – не надто привабливий, вайлуватий чоловік середнього віку *"з черевцем, прокуреним голосом та незграбними рухами"* [8, 56]. Та є в нього одна чарівна паличка, яка не просто дозволяє іншим бачити світ його очима, вона дозволяє нав'язувати своє бачення іншим – це фотоапарат.

Ще на початку XX століття Дзиґа Вєртов окреслив всі можливості та магію споглядання світу крізь лінзу фото- чи відеокамери у своєму документальному фільмі "Людина з кіноапаратом" (Man With A Movie Camera, 1926). Магія фіксації моментів в очах постмодерністів замінюється комерціалізацією кожного кадру. Нур Демо, фотограф, – більше не митець,

він торговець образами. Водночас його власний образ сконструйованим так, щоб не залишити читача байдужим: поруч зі зневагою він викликає почуття жалю; саме йому притаманні слабкості, а відтак і людськість.

З одного боку, Нур – модний фотограф, котрий грає на публіку, з іншого – чутлива і дуже невпевнена в собі людина, позбавлена особистого щастя: "*Трохи після півночі довідався, що його заручини розпались. Марінгела поїхала і більше не хоче його знати. Він пішов до її квартири, бо думав, що добре знав наречену. Довго дзвонив. Після 15 хв. він зрозумів, що, мабуть, не знав її*" [8, 61].

Цікавим нам видається і те, як Демо сприймає модель. Оповідання починається з його відчуттів під час фотосесії. "*Першого разу він дістав її ззаду (…) спочатку він побачив лише прикриті литки у світлому пушку (…) він наблизив її коліно. Він помітив, що, незважаючи на спеку римського літа, її шкіра була направду гусяча. (…) Він звик до ритму її рухів і міг їх передбачати*" [8, 55]. Як бачимо, автор підкреслено детально, ніби елементи вишуканого інтер'єру, змальовує частини тіла моделі. Ми не знайдемо жодного цілісного зображення людини.

Дія оповідання відбувається уривчасто, з великими часовими прогалинами, ми бачимо тільки те, що бачить Демо, фіксуємо якісь деталі, що виявляються неважливими, ми йому співчуваємо після розриву з нареченою, тоді як Берлін, ім'ям якої названо оповідання, залишається бездіяльною (адже модель – об'єкт). Впродовж дії всього оповідання вона лише "*цілими днями сидить на дивані в агентстві, гортає кольорові журнали, але невідомо, чи їх читає*" [8, 63], єдиним її проханням є принести телевізор, після чого до її щоденного "раціону" додаються телешоу та серіали.

Поступово відбувається градація образу Берлін, перехід від об'єкта діяльності до суб'єкта і повернення в роль об'єкта у низці подій, які стають вирішальними у долі дівчини.

Вперше Берлін постає перед нами 16-річною наївною дівчинкою, котра прагне здаватись набагато старшою за свій вік: *"Цей кліп по MTV вона бачила вже вдруге і він їй дуже подобається. З однокласниками їй нестерпно і нудно. Вчорашній серіал здається їй надзвичайним….Вона лише усміхалась, закриваючи частину свого надзвичайного обличчя синім модним дрінком у склянці у формі еліпса. Швидко відпивала. Складала губки. Курила, сильно затягуючись… Берлін поводилась так по-дурному, що він і сам почав тупіти"* [8, 59].

Згодом, після початку модельної кар'єри, описи її життя обмежуються функціями – діями, які стосуються її, а не діями, які вона виконує, при чому головна її функція – бути неідеальною: *"Берлін не знала, як поводитись перед камерою, але глядачі якраз це "хавали". Вона не вміла робити собі макіяж і статистика показувала, що якраз це людям подобається. Не голила собі ні ноги, ні під пахвами. От кутюр всім вже набридло"* [8, 61].

Історія перетворення Берлін закінчується несподівано – недолуга і неосвічена дівчина постає у новому світлі: у світлі теле- та фотокамер

самодостатня і впевнена у собі жінка п'ятьма іноземними мовами, оперуючи цифрами банківських рахунків горе-бізнесменів, розповідає журналістам про їхні махінації.

Важливим з погляду семіотики є ім'я, яким Гворецький наділяє дівчину. Її ім'я, що звучить і пишеться як назва німецької столиці, на нашу думку, є прикладом "надоригінальності", адже "Берлін" – це ще один бренд, який використовується, щоб привабити якнайбільше покупців. Таким чином Гворецький стверджує – в сучасному світі немає нічого оригінального.

У даному контексті згадаємо класичний приклад перетворення у "Пігмаліоні" Б.Шоу, де просту квітникарку Елізу Дулітл на основі своїх ідеалізованих уявлень про жінку "виводив у люди" професор фонетики Генрі Хіггінс. Інтерпретація схожої історії у наш час набуває нового, іронічного відтінку – у Берлін немає "рятівника", її рятівники виявляються шахраями, лише вона сама може стати і врешті стає своєю рятівницею, знешкоджуючи своїх кривдників. В даному випадку об'єкт не просто стає суб'єктом – вони міняються ролями.

Невже, щоб знищити систему, треба влитися у неї? Відповідь на це провокативне запитання дає Томас Л. Фрідмен, котрий, уявляючи себе на місці міністра фінансів США, відповідає на схоже запитання одного з малазійських лідерів: "Ви говорите про глобалізацію так, буцімто маєте вибір. Глобалізація – це не вибір. Це реальність. Нині є один-єдиний світовий ринок… (…) Не я розпочав глобалізацію. Я не можу її зупинити… (…) Ви шукаєте, кому б це поскаржитись..., кого можна було б звинуватити. (…) А знаєте що, Махатіре, на другому кінці дроту немає нікого! Це так, якби людям сказали, що Бога немає" [3, 158-159]. Глобалізація фінансів, інформації та технології стала причиною не лише вирівняння стандартів, але і їх спрощення та універсалізації. Напій "Coca-Cola" в Мексиці за смаком мало чим відрізняється від аналогічного напою в Японії. Те саме стосується індустрії моди, музичної індустрії, кіноіндустрії тощо.

В оповіданні "Берлін" Гворецький змушує нас задуматись над питанням: чи залишилось місце особистості у світі модної індустрії? На нього якось відповіла відома супермодель Наомі Кемпбел: "Частиною проблеми є те, що люди сприймають моделей лише за обличчям. В принципі, те, що ми робимо, схоже на акторську гру, щоправда, ми мовчимо. Через те, що ми мовчимо, ми не маємо, що сказати. Те, що ми прагнемо зробити, – це відобразити всі свої емоції і особистість через свої обличчя, але це можуть невірно сприйняти. Якщо твоя робота візуальна, твою зовнішність можуть вважати найважливішою частиною тебе. І нема на то ради" [9].

Сучасний світ – це світ, що поспішає, де *"речі починають керувати людьми, а не навпаки, людина в ньому губиться у світлі голубого екрану"*, – як говорить Маршал Маклюен у своїй книзі «Розуміння медіа» (1964) [11].

Отож, у системі понять про людину в оповіданні "Берлін" М.Гворецького можна виділити кілька ознак, що стосуються образів, які пропонує автор:

- **тілесність та беземоційність**
- **схематичність і поверховість у зображенні**
- **функціональність** *(роль персонажів зводиться до виконання певних функцій, психологізм нехтується)*
- **відсутність індивідуальності, шаблонність поведінки**
- **універсальність** *(персонажі не прикріплені до місця і часу дії, їх національність чи психологічні характеристики втрачають визначальне значення*).

Людина, котру зображає Гворецький, погрузла у виконанні своїх обов'язків, а відчуття того, що за нею хтось шпигує, не залишає місця для емоцій і слабкостей. Адже суспільство епохи конкуренції вимагає працездатності і стриманості.

У суспільстві споживацького типу лірика втрачає своє значення. Власне тому Міхал Гворецький вражає свого читача сюжетними рішеннями – у художньому просторі його творів навіть Париж не залишається на своєму місті. Жорсткість і механічність його естетики посилюється за рахунок найрізноманітніших екскурсів до сфер політології, маркетингу, реклами чи соціології. І якщо такий тип прози у формальному плані не відповідає законам класичного пізнання, за змістом твори Гворецького є носіями важливого гносеологічного значення – персонажі, глибоко вкорінені у власну функціональну роль, механічно описують свій внутрішній світ. Вони не є плодом авторської фантазії, вони символізують попередження про парадокс фальшивого спілкування: доступність нашого сусіда через комп'ютерний екран свідчить про його ізоляцію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Алейник Р.М.* Образ человека во французской постмодернистской литературе. Спектр антропологических учений. – М.: ИФ РАН, 2006. – С. 199-214; **2.** Новая философская энциклопедия: В 4-х т. - М., 2000-2001; **3.** Фрідмен Т. Л. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію. – Львів, 2002. – С. 158-159; **4.** *Загурская Н. В.* Постглобалист:постчеловек в ситуации после постмодерна / Н. В. Загурская // http://antropotopos.ru/Article/l_March/7_Zagurskaya.rtf; **5.** *Маньковская Н.Б.* Эстетика постмодернизма. – СПб: Алетейя, 2000. – 354 с.; **6.** *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием / Г.Шиллер. – М., 1980; **7.** *Hvorecký M.* Bola to nechcená provokácia, ktorá doposial šokuje ľudí // http://www.butlavavrba.net/2006/10/michal-hvoreck-bola-to-nechcen.html (від 13 травня 2010); **8.** Hvorecký M. Lovci & zberači. – Bratislava, 2006. – S. 55-69; **9.** *Chan J.* Fashion Models and Postmodern Consumer Society // B&Q Magazine. [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/feminism/women/model.html (від 22-03-2010); **10.** *Jameson F.* Postmodernism and Consumer Society // Advertising and Consumer Culture. Ed. Jody Baker. – Canadian Scholars' Press Inc.,1996. – P. 91-98; **11.** *McLuhan M.* Understanding media: The extensions of man. NY: McGraw-Hill Book Company, 1963.

Татаренко А.Л. (Львів, Україна)

Використання матриці історичного роману в постмодерністській прозі: «Доля і коментарі» Р. Петковича

Стаття присвячена дослідженню питання використання матриці історичного роману прозаїками-постмодерністами. На прикладі роману сербського письменника Радослава Петковича «Доля і коментарі» вивчається функціонування традиційної жанрової моделі в рамках постмодерністської поетики.
***Ключові слова**: роман, історичний роман, постмодернізм, жанрова матриця, Радослав Петкович.*

Статья посвящена исследованию вопроса использования матрицы исторического романа прозаиками-постмодернистами. На примере романа сербского писателя Радослава Петковича «Судьба и комментарии» изучается функционирование традиционной жанровой модели в рамках постмодернистской поэтики.
***Ключевые слова:** роман, исторический роман, постмодернизм, жанровая матрица, Радослав Петкович.*

The problem of the use of historical novel matrix is being investigated in the article. The novel of the Serbian writer Radoslav Petković "Fate and Commentaries" is taken as an example to show how a traditional genre model functions within the bounds of postmodernist poetics.
***Key words**: novel, historical novel, postmodernism, genre matrix, Radoslav Petković.*

Історичний роман як модель великого наративу мусив зазнати в літературі постмодернізму докорінних змін. Вдаючись до розповіді про час, який минув, постмодерністи визначаються не лише в ставленні до дійсності, але й у ставленні до літературної моделі, до самого жанру, до літературної форми. У їхній позиції щодо історичного роману помітні іронія, гротеск, потяг до фрагментаризації й створення нової історичної мозаїки, використання справжніх і фіктивних документів. Історію постмодерністи сприймають як текст, і як така вона стає полем літературного експерименту. Тема історії є засобом визначення стосунків з літературною традицією (адже історія літератури – теж *історія*). Як зауважує сербський дослідник Ігор Перішич, «...література розповідає про історію, завданням якої є описати і зафіксувати минуле як єдино можливу предметну форму дійсності. Описати цей момент – це вже метафізична проблема, а описати майбутнє – утопія або апокаліпсис…» [16, 14]. Функція «історичного шару» в сучасному (особливо в постмодерністському) історичному романі «полягає не стільки у відтворенні минулого, скільки в наголошенні трагізму людської долі в негуманному історичному середовищі або в грі алюзіями, які зводять до однієї площини різні епохи минулого та сучасності, заперечуючи в такий опосередкований спосіб традиційну віру в планомірний хід історичного

розвитку та винятковість будь-якої події в історії», – вважає дослідник сучасного хорватського історичного роману Дамір Пешорда [8, 158].

Зміна форми наратії, яка відбувається в постмодерністському романі, свідчить про зміну погляду на історію й дійсність. Важливу роль при цьому відіграє внесення автопоетичного шару, який означав артикуляцію цієї зміни, а також позиція «вторинності» тексту історичного роману щодо інших художніх текстів, а не стосовно самої історії.

Відлік постмодерністських тенденцій у розвитку сербського історичного роману в найновіших дослідженнях сербських літературознавців починається з «Другої книги Переселень» (1962) Мілоша Црнянського – першого роману класика сербського експресіонізму, виданого після його повернення з двадцятилітньої еміграції. Цей твір тривалий час літературознавці трактували як історичний роман-епопею реалістичного взірця. Роман зацікавив дослідників, і цей інтерес не згасає й досі. Його вивчало чимало сербських літературознавців, зокрема Нікола Мілошевич («Роман Мілоша Црнянського»), Славко Леовац («Романіст Мілош Црнянський»), Міло Ломпар («Дороговкази Аполлона: есе про Црнянського») та ін. Поетику роману М. Црнянського в контексті сербського історичного роману досліджував український літературознавець Павло Рудяков, автор монографії «Історія як роман: Андрич, Селімович, Крлежа, Црнянський» ([10], сербське доповнене видання [9]; див. також [11; 12]). Свої дисертаційні розвідки й окремі статті присвятили вивченню художніх особливостей цього твору Олена Дзюба-Погребняк (напр., [2 ; 3]) і авторка цього дослідження (напр..,[13]). Нова хвиля наукового інтересу до «Другої книги Переселень» пов'язана з виходом постмодерністського роману Радослава Петковича «Доля і коментарі» (1993), який спирається на роман Црнянського як на прототекст, а відродження зацікавлення творчістю письменника – з періодом постмодернізму, який реактуалізував художню спадщину модернізму і виділив у ній типологічно близькі первні. Саме так підходить до трактування роману Црнянського сербський дослідник Драган Бошкович [1].

Роман М. Црнянського з'являється на межі повоєнного модернізму, а «ставлення постмодернізму до модернізму є типово суперечливим» і «не означає ні простого і радикального розриву з модернізмом, ані прямолінійної тяглості: він є і першим, і другим, і ані першим, ані другим» [14, 40]. Сербський літературознавець, знаний дослідник творчості автора «Переселень» Міло Ломпар розглядає цей роман М. Црнянського в контексті зміни погляду на історію («Аполонови путокази: есеји о Црњанском», 2004). Спираючись на праці А. Тойнбі, Ф. Броделя, Д. Карра, науковець робить висновок, що в розумінні історії наголос дедалі частіше роблять на процесах конструювання оповіді, оскільки щоразу виразніше

акцентується її роль у творах істориків, а це робить непевною об'єктивність і науковість історичних творів: «оповідні техніки, в яких і відбувається процес розуміння, починають домінувати над історичними об'єктами розуміння. Отже, зміна історичної оптики в романі Црнянського є комплементарною до *перспективізації* самого поняття історії, бо вона провістила глибокі трансформації й кризу самої можливості історичного знання» [5, 49]. Таке ставлення до історії характерне для постмодерної епохи, яка проблематизує історичне в онтологічному й епістемологічному плані. «Постмодернізм не заперечує *існування* минулого: він ставить запитання, чи ми взагалі можемо пізнати минуле інакше, ніж за посередництвом його текстуалізованих залишків» [14, 44]).

Роман М. Црнянського про переселення сербських офіцерів Ісаковичів до Росії у XVIII столітті, в основу якого покладено мемуари Симеона Пишчевича та багато інших історичних і літературних свідчень про цю епоху, демонструє специфічні реляції між історичним документом та фікцією (див про це, напр. [13]). Інтертекстуальний багаторівневий діалог із традицією, такою ж мірою як і дисперсивність іронічно-пародійних моментів і проліферація оповідних технік, свідчить про зародження постмодерністського у надрах модерністського роману. Подальший шлях розвитку постмодерністського роману на тему з національної історії простежимо на прикладі «Долі і коментарів» – визначному постмодерністському творі, автор якого, Радослав Петкович, використовує як один із прототекстів «Другу книгу Переселень» М. Црнянського.

«Доля і коментарі» («Судбина и коментари», 1993) Р. Петковича є прикладом особливих реляцій з історичним знанням. Автор роману «піддає сумніву історичну свідомість, а дедуктивні факти структурують специфічну літературну та історичну містифікацію», – зазначає сербський літературознавець Іван Златкович [3, 1312]. Літературний текст Петкович презентує як єдиний вид універсального тлумачення людської екзистенції.

У постмодерністському історичному романі поняття історії та літературної історії іноді накладаються, і предметом зображення стає не історична дійсність як така, а історична дійсність, зображена у творі-попереднику, «олітературена» і завідомо фіктивна «історія». Таким твором-попередником у випадку «Долі і коментарів» є «Переселення» і «Друга книга Переселень» М. Црнянського: його героями стають нащадки описаного Црнянським роду Вука (Волка) та Павла Ісаковичів – поручник російського імператорського флоту Павел (Вукович) Волков та сербський історик Павле Вукович. Історія першого з них пов'язана з кінцем XVIII – початком XIX століття, тоді як другий – житель повоєнної Югославії, свідок угорських подій 1956 року. Їхні історії взаємно віддзеркалено в романі, який побудовано на поєднанні двох дискурсів, кожен з яких відповідає часу героя.

Перша й друга частини («книги») роману, присвячені долі Павла Волкова, наслідують структуру тодішніх романів (вони поділені на глави, заголовки яких «переповідають» їхній зміст) і розповідь «всевідаючого» наратора, а третя (у якій ідеться про події XX сторіччя), побудована у вигляді записів Павла Вуковича з «епілогом» у вигляді свідчення – нотатки його доньки. «Я»-форма приходить на зміну «об'єктивній» розповіді. Завершує роман частина «Summa», у якій переплітаються дискурси розповідача і графа Джордже Бранковича, який є одним із героїв твору*.

Дихотомією позначено і заголовок роману: *доля* – поняття, яке нагадує сюжети класичного історичного роману, а *коментарі* як ознака автопоетичності – це те, що надає творові Петковича виразно постмодерністського виміру. Хоча роман Р. Петковича тематизує історію, він, на думку І. Перішича, радше є антиісторичним. Історія в ньому «зазнає апокрифічних втручань і переоформлення, яке має на меті, на відміну від традиційного національного історичного роману, скинути її з п'єдесталу моделі» [16, 52].

Сербський літературознавець Марко Недич аналізував «Долю і коментарі» як постмодерний історичний роман. Він вказує, що історія в романі Петковича «отримала характеристики альтернативної проекції подій минулого» [6, 306). Метаісторичність роману він пов'язує з інтертекстуальністю і простежує окремі зв'язки цього типу між «Переселеннями» Црнянського і романом Петковича. «Сприйняття Петковичем історії й долі людини в ній випливає з усвідомлення, що певні історичні, соціальні, політичні, екзистенційні та інші ситуації загалом та індивідуально безконечно й закономірно повторюються в часі в тій самій або подібній формі і значенні, з подібними драматичними або трагічними наслідками для їхніх протагоністів» [6, 301].

«Доля і коментарі» починається як класичний історичний роман: описом роздумів головного героя і ретроспективним представленням історії його життя. Комбінація традиційного стилю й сучасних оповідних технік створює іронічну дистанцію. Іронічною інтонацією позначені й окремі заголовки «книг», з яких складається роман («КНИГА ПЕРША, в якій розповідається про події досить давні, про героїв, які в різні моменти по-різному звуться, як і про події, для яких не завжди легко знайти імена, бо *what's in a name*, як сказав отой англійський письменник, котрого інші охоче цитують, *o be some other name*»; «КНИГА ДРУГА, в якій повість, розпочата у попередній книзі, більш-менш продовжується»).

Якщо перша і друга книги розповідають про події початку XIX століття, то третя книга ознайомить читача «із записками, які історик Павле Вукович

*Джордже Бранкович (1645–1711) – сербський історичний діяч, автор рукописних «Слов'яносербських хронік» у п'яти томах.

написав у другій половині двадцятого століття, і які стосуються різних речей, які перебувають у дивному зв'язку з нашою історією». Поділяючи роман на глави з довгими заголовками, автор водночас пародіює цей прийом: інколи текст глави є коротшим за заголовок: («**Глава XVII**, *в якій незнайомий голос ставить певне цілком несподіване запитання:* Ви офіцер, який завтра вирушає до Трієста?» [Petković 2002: 58]). Іронія проглядає і в заголовку «**Глави XXX**, *в якій буде сказано те, що ще потрібно сказати*» [17, 107].

Випробовування можливостей гри із жанровою моделлю історичного роману відбувається і у сфері структури, і у сфері оповідної техніки. Автор наголошує на іронічній дистанції стосовно описаних пригод, причому об'єктом іронії є сама фігура оповідача: глава, присвячена автопоетичним міркуванням, має заголовок: «Розгублений письменник звертається до читача, з надією, що такий взагалі існує. – Ведеться багато мудрих розмов, але набагато важливішим є те, що вгадується запах далеких садів» [17, 237]. У заголовках окремих глав «анонсування» змісту відбувається через наведення цитат із творів класиків та творів сучасників Р. Петковича. Лише остання, найзагадковіша глава «Книги другої» позбавлена описового або цитатного елемента.

Гра в історію поширюється на вибір персонажів, серед яких (реальний) автор «Хронік» Джорже Бранкович і (фікційний) історик Павле Вукович. Автор вдається до анахронізмів, поєднуючи часові плани героїв (кін. XVIII – поч. XIX ст. і 50-ті рр. XX ст.) та часовий план оповідача (початок 90-х рр. XX ст.). Серед цитованих письменників – класики сербської літератури Лукіан Мушицький, Захарія Орфелін, Досіфей Обрадович і сучасник автора Драган Великич. Письменник наголошує на своїй позиції поза межами тексту, вдаючись до алюзій на сучасність («Людина зараз почувається дивно, коли пише речення, що Орфелін народився 1726 року у Вуковарі – назви інколи можуть звучати менш реально, ніж якогось давнього року. Хто бачив хоча б фотографії того жаху, який ми в момент, коли розповідаємо цю історію, позначаємо назвою Вуковар, знатиме, що ми маємо на увазі» [17, 29]. Коментарі фіксують ситуацію автора сучасного історичного роману, який має справу зі зміненим історичним контекстом, з інакшими конотаціями. У «Долі і коментарях» тематизовано постмодерністський ретроактивний вплив сучасності – не лише на позицію автора, але й на долі героїв.

Автор подбав про ілюзію вірогідності твору, яка є елементом інтертекстуальної гри – улюбленого наративного прийому Р. Петковича. На відміну від послідовників Вальтера Скотта, сербський письменник вводить у романний світ не лише історичні, але й літературні координати. Окрім історіографічних праць, письменник використовує як матеріал для його побудови твори Альбера Камю і Джона Роналда Руела Толкієна, комікси Уго Пратта і Алекса Реймонда, порушуючи текстуальну ієрархію під час вибору прототекстів. Джерелом інформації про обрану епоху були також документи

й історичні романи, література факту й література фікції, яку використано для подальшої фікціоналізації історії. У «Долі й коментарях» читач зустрічає Жюльєна Сореля, якому Наполеон подарував дворянський титул. Герой Стендаля був переконаний, що міг би зробити карколомну кар'єру, якби народився на тридцять років раніше. У романі Петковича він так і народжується, на тридцять років раніше, і стає бароном. Те, що є фактом в одній оповідній системі (у романі Ф. Стендаля), не є таким в іншій наративній системі. Сорель Петковича має зв'язок зі своїм попередником з роману «Червоне і чорне», але не є його копією. Письменник не просто апелює до читацького знання, але й демонструє його релятивність.

Важливим є й інший аспект: історію літератури потрактовано як історію, і як така вона теж може мати свій альтернативний, постмодерністський плин. Як у класичному романі історичні особи перетворюються на літературних героїв, набуваючи фіктивних, домислених рис і перипетій біографії, так у Петковича герої історії літератури піддаються повторній транспозиції. У постмодерні часи урівняно в правах, зведено до рівня образу-знаку героїв класичної літератури (Жюльєн Сорель, Жорж Данден) і героїв коміксів (Корто Мальтезе). Вибір персонажа У. Пратта не є випадковим: для сербської культури він є джерелом постмодерністських варіацій (роман В. Пиштала «Корто Мальтезе», оповідання В. Павковича) та постпостмодерністських алюзій (напр., у трилогії З. Карановича «Щоденник дезертира»).

Саме з цим героєм коміксу пов'язана ключова метафора роману Петковича – сад у Венеції, увійшовши до якого можна змінити свою долю. Корто в коміксі Пратта прагне «поміняти» свою історію – вийти зі свого оповідання. Недаремно саме Мальтієць (Мальтезе) опиняється серед героїв роману Петковича, які також хочуть змінити свою життєву (але для письменника і читачів роману – книжкову) долю. Топос саду наділений інтертекстуальними потенціями і є одним із центральних у романі. «Божа милість – це сад, який відкривається на Великдень», – каже Вікентій Ракич; згадується Вольтерова сентенція про те, що потрібно обробляти свій сад. *Hortus conclusus*, сад у Венеції – це «закритий сад, чарівне місце, в якому зникають обмеження пір року і кліматичних умов, отже – час і простір. У ньому в неймовірній гармонії ростуть реальні рослини, але й неідентифіковані, фантастичні» [7, 125]. Це топос, який належить і до оніричних просторів, і до просторів літературної реальності, які підлягають особливим законам.

Мотив венеційського саду з'являється в обох наративних складових роману за логікою *mise en abyme*. Герой третьої книги «Долі й коментарів» Павле Вукович (репліка Павла Волкова – колишнього Вуковича), на відміну від героя перших книг, не може змінити своєї історії, бо не входить до саду. Цикл замикається (Вукович–Волков–Вукович), доля повторюється.

Цим висновком, однак, роман не завершується. Остання його частина («Summa») несподівано повертає читачів до долі Джордже Бранковича, відомого історичного діяча, політичного авантюриста, автора «Хронік», і цей розділ зі значущою назвою завершується його висновком про необхідність перетворити ліс на сад і «своїй долі сказати 'ні'» [17, 408].

Історичний дискурс переплітається з літературно-фікційним, цитати з творів різних періодів історії літератури чергуються з розмовами з читачем. Р. Петкович створює «'Переселення' навпаки». Його Павел Волков, російський офіцер сербського походження, їде до Трієста і не повертається до Росії, змінивши свою долю; герой роману М. Црнянського Вук Ісакович мріяв про переселення з Австро-Угорщини до Росії, а Павле Ісакович його здійснив. Вукович-Волков, створений контамінацією образів М. Црнянського, ставши на пісок у саду, зникає з оповіді. «Новий Корто» переселяється в іншу історію.

Літературна дійсність має свої закони, як дійсність реальна і дійсність сну. Тому не виникає питання: «Чи може персонаж змінити свою долю?». Герої творів інших авторів вже поміняли свою історію в цьому творі – Сорель став бароном, як і хотів. Р. Петкович створює романну конструкцію, яка демонструє циклічність і дзеркальність змінених доль. Ім'я Спиридон з'являється на початку і наприкінці роману про Вуковичів, замикаючи коло від Спиридона-розстриги з XIX століття до Спиридона-монаха, колишнього Павела Вуковича.

У романі Петковича і «доля», і «коментарі» належать до авторської компетенції: автор пише не лише коментарі, але «виписує» й долю героїв. Про це свідчать роздуми Дж. Бранковича про дійсність і видимість, які мають риси автопоетичного коментаря. Підсумок «Summa» повертає читача до цього автора фіктивної автобіографії, автора історії, написаної незрозумілою мовою, який відіграє вагому роль у долях героїв роману Р. Петковича. Романний всесвіт має літературну природу, автор встановлює зв'язки з іншими письменниками та іншими творами, шле нам сигнали про його не-реальність. Епоху визначаємо не лише за історичними особами-сучасниками героїв, але й за іншими персонажами романів. Герой Петковича є сучасником П'єра Безухова, героя «Війни та миру». Зустріч героїв двох романів не випадкова: полем перетину значень є «Друга книга Переселень» Црнянського, в якій одним із прототекстів є епопея Л. Толстого.

Компаративний аналіз наративних прийомів і оповідних стратегій М. Црнянського і Р. Петковича дає знаний дослідник творчості автора «Переселень» М. Ломпар [Ломпар 2004]. На його думку, в романі Р. Петковича Бранкович «стає також історичним знаком оповіді і наративним сигналом, який розкриває саме розуміння історії в 'Долі й коментарях'» [5, 53]. Фантазм про графа Бранковича, який народився на перетині фактів, легенд, постсимволізації та її розвінчання, є основою для літературних

втілень цього лжедеспота. Важливу роль у виборі героя відіграє факт, що Бранкович є автором історії з мемуарними елементами, що дозволяє проблематизувати об'єктивність історичного знання, показавши відмінність між саморецепцією та об'єктивною оповіддю.

У «Долю й коментарі» експліцитно інкорпоровано літературні тексти XVIII сторіччя, а в М. Црнянського вони з'являються як алюзії, «щоб зв'язок із культурою XVIII століття і з історією, через долю графа Джордже Бранковича, з'явився як спільна нитка, що розкриває метаморфози трьохсотрічної текстуальності» [5, 56]. Цю текстуальність дослідник представляє як ланцюг з таких компонентів: сліди (1) численних попередників, документів і самого Джордже Бранковича, опосередковані (2) довгим визріванням національних, історичних і політичних фантазмів, відкоректовані (3) і знову опосередковані критичною історіографією і (4) оформлені у «Другій книзі Переселень» у граничній ситуації модерністської оповіді, щоб знову з'явитись у виразно постмодерністській «Долі і коментарях» (див. про це: [5, 56]. На думку М. Ломпара, Петкович не експериментує з історичним знанням, а, на відміну від Црнянського, йде за його дороговказами – висновок, який видається нам дискусійним. Літературознавець не помічає відступів від історії, вважаючи, що у творі немає нічого, що було б сумнівним з погляду історії, не збігалося з історичними джерелами (окрім деяких історичних «помилок»).

На нашу думку, помилкові датування у «Долі й коментарях» мають різні функції, однією з яких є наслідування логіки мемуарів Дж. Бранковича. Ускладнюючи ситуацію з джерелами верифікованого знання, автор роману дає змогу героєві зробити висновок: «те, що у них (істориків) немає згадки про деяких моїх предків, (...) аж ніяк не є доказом того, що їх не було» [17, 405]. І навпаки: те, що про них згадано в тексті, не є доказом їхнього існування (що доводять «Хроніки», які написав сам Дж. Бранкович).

Багаторівнева інтертекстуальна кореспонденція між «Другою книгою Переселень», «Війною і миром» (якою захоплювався Црнянський) і «Долею і коментарями» є ще одним підтвердженням постмодерністської картини історії в цьому творі. Волкова порівняно з його *сучасником* П'єром Безуховим, а поняття «сучасність» релевантне для літературних творів, які описують ту саму епоху, як і для історичних творів про той самий час. Це послужило для автора одним із сигналів, щоб поставити знак рівності між історичним і літературним.

В окрему групу можна виділити героїв роману, які потрапили сюди з іншого художнього твору. Особлива роль серед них належить мальтійцю Корто, в якому читач впізнає популярного героя коміксів У. Пратта Корто Мальтезе. «Вікіпедія» свідчить, що цей професійний авантюрист (літературний герой) «народився» 10 липня 1887 року і у своїх мандрах

зустрічався з Распутіним, Сталіним, Гессе. За ретроактивною логікою часу Р. Петковича він міг опинитися в його романі, змінивши свою історію. Мандрівні мотиви і герої в постмодерному романі справді мандрують з твору у твір. Корто Мальтезе – типово постмодерністський герой: він не тільки задуманий як любитель читання (передовсім «Утопії» Томаса Мора), що приводить до багатьох алюзій і цитат у коміксах Пратта. Утім є думка, що його прообразом був інший літературний герой – Остап Бендер. Отже, Волкову, «скомпонованому» з інших літературних героїв, передовсім, героїв Црнянського, якнайкраще відповідає супутник з такого самого «матеріалу». У третій книзі роману Петковича з'являються герої, створені з «матеріалу» перших двох: Вукович, Марта Ковач, Катарина Вукович-Трипкович. Утворюється багатоступінчаста система образів, в основі якої – непевний образ імпліцитного автора.

У «Долі й коментарях» піддано коригуванню техніку створення історичної картини. У романі Петковича співіснують історично можливі персонажі (Волков як контамінація реалістичного літературного стереотипу і літературних героїв), персонажі з видозміненими іменами діячів історії (напр., князь Разумський), а також історичні особи, які стають частиною романного світу. У біографіях історичних діячів, щоправда, з'являються похибки. Історичний адмірал Сенявін (народився 17 серпня 1763 р.) у момент початку оповіді (5 березня 1806 р.) має 42 роки, тоді як автор, постійно звертаючи увагу читача на його вік, згадує, що той *відсвяткує* на Корфу свій сорок другий день народження. Войнович у романі є підлеглим Сенявіна, який заздрить його успіхам і чину контр-адмірала, в той час як історичний адмірал Войнович, командувач Чорноморським флотом, був командиром (історичного) капітана Сенявіна.

М. Ломпар не зауважує цієї гри з хронологією в романі Петковича, яка розрахована на «олександрійського» читача. Історія в романі – умовна, тому хронологічний порядок розвитку подій інколи дає «збій». Семантизм «помилок» (зокрема анахронізмів) характерний для Кіша, Пекича, Павича, Петковича і є однією з особливостей постмодерністської репрезентації історичного матеріалу і наших знань про історію. Оповідь у творах «псевдоісторичного» жанру несе предиспозицію семантизації помилки. У постмодерністських творах «певні відомі історичні деталі навмисне фальсифікують аби наголосити на можливих мнемонічних помилках записаної історії і постійної можливості навмисної і ненавмисної помилки» [14, 193], а у творах вищезгаданих письменників вони є частиною складної наративної стратегії. Як вказує Кете Гамбургер, «...історичні романи, які так само точно дотримуються історичної правди, як і історичний документ, перетворюють історичну особу на не-історичну фіктивну фігуру, переміщують її з можливої системи дійсності у фікційну систему» [15, 123–

124]. Зрештою, історія, сприйнята як текст, «писаний слід», передбачає можливість «граматичних помилок», «описок» (*lapsus calami*).

У романі «Доля і коментарі» в основу авторської оповідної стратегії закладено співвідношення між фабулою і сюжетом, які не є конгруентними. Фабула відповідає долі (Волкових-Вуковичів), а сюжет охоплює і коментарі автора-оповідача, і «Summa», протагоністом якої є носій знання про іншу, літературну дійсність Джорже Бранкович – ще одна з масок автора. Коментарі є не менш важливою частиною твору, хоча й не просувають уперед фабулу, а це наводить на думку, що друга частина сюжетного компонента (підкреслено постмодерністська, авторефлексійна і пародійна) є виразно наголошеною.

Р. Петкович використовує у своєму романі різноманітні оповідні схеми, звертаючись до топоса плавання, топоса кораблетрощі (паралель до «Життя й пригод» Досіфея Обрадовича), інших топосів, характерних для пригодницького роману (напр., романів Р. Л. Стівенсона). Традиційна модель протагоніста піддана іронічному трактуванню: метафізичне питання долі, виникнувши на початку роману абсолютно невмотивовано (на цьому наголошує автор), «валить з ніг» молодого офіцера. У цій сцені вперше з'являється мотив піску і будівлі на ньому[*]. Р. Петкович пропонує постмодерністський підхід до трактування метафізичних проблем у літературі, встановивши на початку роману координати і рамки пошуку, увиразнивши «літературність» своїх персонажів.

Пісок – це те тло, ступивши на яке в чарівному саду, герой змінює свою історію, переходячи до іншої. На нашу думку, часопростору роману відповідає модель клепсидри. Доля офіцера Волкова пересипається в долю історика Вуковича, де зернятка оповіді складаються інакше, але герой теж не виходить за межі свого літературного світу. Волков стає на пісок, обираючи інакшу долю, і зникає з цієї оповіді, переходить до іншої – до оповіді про долю історика Вуковича, яка є його новою літературною варіацією. Перетасувавши зернятка імені Корто Мальтезе – носія знання про доленосний сад, – одержуємо ім'я Марти Ковач[†]. У формуванні бажання Вуковича змінити свою історію ця героїня відіграє роль, аналогічну до ролі мальтійця Корто в житті Волкова.

Літературна дійсність в романі Петковича виявляється замкненою системою. Її символом є пісковий годинник, дві частини якого можна трактувати як дві (літературні) дійсності в межах роману. Час є циклічним,

[*] «Будівля на піску» – заголовок відомих книг есеїв Ніколи Мілошевича, дослідника романів М. Црнянського. Не менш промовистим є підзаголовок цих книжок: «література і метафізика».

[†] Серб. **ковач** – укр. *коваль,* що асоціюється з *homo faber.*

простір віддзеркаленим, кількість комбінацій зерняток – безмежною, як у Борхесовій Книзі піску. Навіть те, що здається міметичним, є, по суті, мімезисом літературної дійсності. Референт зникає в товщі нашарувань літературної історії. Рух героїв відбувається з одного тексту до іншого, в історичному романі – з історичного (або фікційного) тексту до тексту художнього. Роман Р. Петковича «Доля і коментарі» є прикладом постмодерністської відповіді на великі наративи – через використання матриці історичного роману і її модифікації шляхом заміни історичного літературним, а великих наративів – малими.

ЛІТЕРАТУРА:

1.*Бошкович Д.* Світ масок: онтологічний, історичний і наративний театр у романі Мілоша Црнянського «Друга книга Переселень» / Драган Бошкович // Проблеми слов'янознавства : зб. наук. пр. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка. – 2008. – Вип. 57. – С. 129–137.; **2.***Дзюба О.* Роман Мілоша Црнянського «Переселення»: (Українсько-сербські взаємини у 18 ст.) / О. Дзюба // Слово і час. – 1993. – № 9. – С. 59–65.; **3.***Дзюба-Погребняк О.* Романи Мілоша Црнянського (проблематика та поетика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / Олена Іванівна Дзюба-Погребняк. – К., 1994. – 20 с.; **4.***Златковић И.* Проза интелектуалне динамике (осврт на неколике текстуалне примере) / Иван Златковић // Књижевност. – Београд: Просвета, 1994. – Год. 48, бр. 12. – С. 1309–1313.; **5.***Ломпар М.* Аполонови путокази. Есеји о Црњанском / Мило Ломпар. – Београд : Службени лист СЦГ, 2004. – 310 с.; **6.***Недић М.* Доживљај историје у «Судбини и коментарима» Радослава Петковића / Марко Недић // Основа и прича. – Београд, 2002. – С. 290–307; **7.***Обрадовић Т.* Интертекстуалност као поетички елемент у делима Радослава Петковића / Тијана Обрадовић // Књижевна историја : часопис за науку о књижевности / одговорни уредник Миодраг Матицки. – Београд : Институт за књижевност и уметност, 2004. – Бр. 122–123. – С. 105–128; **8.***Пешорда Д.* Жанрові модифікації сучасного історичного роману : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Пешорда Дамір. – Львів, 2001. – 174 с.; **9.***Рудјаков П.* Историја као роман: Иво Андрић, Меша Селимовић, Милош Црњански, Милорад Павић / Павел Рудјаков ; превео Алексеј Риковски. – [1. изд.]. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Вукова задужбина ; Нови Сад : Матица српска, 1998 – 157 с. – (Студије о Србима ; св. 8); **10.***Рудяков П.* История как роман: Андрич, Селимович, Крлежа, Црнянский / Павел Рудяков. – Киев : Наук. думка, 1993. – 220 с; **11.***Рудяков П.* Людина в історії: (Роман М. Црнянського «Переселення») / Павло Рудяков // Рад. літературознавство. – 1989. – № 10. – С. 60–65; **12.***Рудяков П. М.* Югославський (сербський та хорватський) історичний роман 40–80-х рр. XX ст. Особливості історичної концепції та оповідної структури : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.04 / Павло Миколайович Рудяков / НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1995. – 43 с.; **13.***Татаренко А.* Співвідношення історичної правди та художнього вимислу в романі М. Црнянського «Переселення» / А. Татаренко // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1989. – Вип. 39. – С. 9–14; **14.***Hačion L.* Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija / Linda Hačion ; preveli Vladimir Gvozden, Ljubica Stanković. – Novi Sad : Svetovi, 1996. – 418 s. – (Biblioteka Svetovi);

15.*Hamburger K.* Logika književnosti / Kate Hamburger ; prev. sa nem. Slobodan Grubačić. – Beograd : Nolit, 1976. – 320 s.; **16.***Perišić I.* Gola priča: autopoetika i istorija u «Grobnici za Borisa Davidoviča» Danila Kiša, «Novom Jerusalimu» Borislava Pekića i «Fami o biciklistima» Svetislava Basare / Igor Perišić. – Beograd : Plato, 2007. – 301 s. – (Biblioteka Posle Orfeja / [Plato, Beograd]); **17.***Petković R.* Sudbina i komentari / Radoslav Petković. – Beograd : Stubovi kulture, 2002. – 409 s. – (Odabrana dela ; 9).

Халюк Л.М. (Київ, Україна)

Зображення переселення українців в усних оповіданнях: операція “Вісла” та її наслідки

У статті автор аналізує проблему переселення українців у 1947 р. внаслідок операції «Вісла»на західні землі Польщі на прикладі усних оповідань.
Ключові слова: *усні оповідання, операція “Вісла”, переселенці.*

В статье автор анализирует проблему переселения украинцев в 1947 г. в результате операции «Висла» на западные земли Польши на примере устных рассказов.
Ключевые слова: *устные рассказы, акция "Висла", неперселенцы.*

In the article the author analyzes a problem of migration of Ukrainians in 1947 as a result of operation "Wisla" on the western lands of Poland on an example of oral stories.
Key words: *oral stories, the operation “Wisla”, migrants.*

Трагічні події 1947 року на Холмщині та Південному Підляшші знайшли своє відображення в усній народній творчості прозових жанрів. Так усні фольклорні оповідання представляють широку панораму життя населення регіону, де відбувалося переселення: причини депортації, власне, саму депортацію, життя українців на нових землях.

Так депортаційна акція “Вісла” 1947 р., що означала заперечення будь-яких прав людини та мала намір знищити духовні корені українського народу шляхом його тотального виселення, охопила територію 19.500 кв. км. — Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшшя.

Акція “Вісла” проводилась у три етапи. Перший тривав з 28 квітня до кінця травня. За цей час було депортовано українців з повітів Сянок, Леско, Бжожув і частково з Любачува. Другий етап припадає на червень. Дві військові дивізії було скеровано на остаточне виселення населення з любачовського повіту, а також з повітів Ярослав і Томашув Любельськи. Було проведено виселення лемків з повітів Горліци, Нови Сонч і Нови Тарг. Разом з тим, виселенню підлягали українці з Люблінського воєводства. Протягом третього етапу, який припав на липень, було знищено рештки УПА і депортовано українців, які втікали під час перевезень або самостійно поверталися на попереднє місце проживання. Загалом акція «Вісла» охопила 22 повіти Краківського, Жешувського (Ряшівського) та Люблінського воєводств[*] [1, 30–31].

[*] Назви воєводств подаються за 1947 роком.

Розселено ж українців було на території в кілька разів більшій — у 71 повіті возз'єднаних територій, у воєводствах: Ольштинському (56.600.), Кошалінському (31.200), Вроцлавському (15.500), Щецинському (15.100), Зеленогірському (10.900), Гданському (5.300), Опольському (2.500), Познанському (1.400) та на півночі Білостоцького (1.000) [**] [2].

Таким чином, внаслідок переселення більшість українців проживає на сьогодні у вищезазначених воєводствах, хоч деякі компактні та змішані поселення залишилися на південному сході в районі Сянока та Перемишля, а також на Холмщині і Підляшші [3, 92].

Починалося виселення о четвертій годині ранку, давалося лише декілька годин на збори, в результаті чого люди не встигали зібрати навіть найнеобхідніші речі. Відбувалося це влітку, коли люди засіяли поля, а нового врожаю ще не зібрали і все це треба було залишати і від'їзжати [4, 67–68].

"Літак прилетів у 1947 році, у червні. Так, тут кружляв, над цими селами. Скинув листівки. Через дві години - від'їзд. І відразу солдати приїхали. Через дві години, то через дві години. Що візьмете з дому? Нічого не візьмете. Хоча би зі страху нічого не візьмете... Ну й вивезли... Загнали аж на захід". Так через роки розповідає про виселення з рідної Лемківщини один із переселених лемків [5].

Агафія Грицько (дівоче прізвище Комар), нар. у с. Люблинець Нови:

"... Осінь і зиму якось пережили, дочекали весни, а весною – Захід. Рано приїхали. Зробили зібрання, заповіли, що в двох годинах маєте ся зібрати, ладуватися на фірманки, бо пригнали їх з других сіл. Шо могли, то ми на той віз кинули. Не знущалися, у селі було саме сиріцтво й старці, молоді вбиті або в партизанці. Ми були вбогі, зрабовані і знищені. ..." [10, 394].

Марія Криницька, нар. у с. Нижня Мохначка:

"Mochnaczka była już trochę przygotowana do wysiedlenia, bo okoliszne wioski wysiedlali. A jeszcze taką bujdę puszczali, że Mochnaczka nie pójdzie. I nasi ludzie wszystkie pola poobsiewali. Ale pomału się szykowali. Dostaliśmy dwie godziny. Nie wiedzieliśmy, gdzie będziemy wysłani. To były trudne lata, dwa lata po wojnie, nic nie było pewne. A najmniej to, czy przeżyjemy...

Braliśmy ze sobą podstawowe rzeczy: pościel, jedzenie oraz zwierzęta. Każdy mógł wziąć jeden wóz. Jeśli ktoś nie miał konia – wóz ciągnęły krowy. Wioskę musieli opuścić wszyscy, z wyjątkiem Polaków. A że nasza wioska była duża, opuszczano ją w trzech grupach.

Uciekać nikt nie próbował. Wiedzieliśmy, że to nie ma sensu, bo by nas złapano i wysłano do obozów koncentracyjnych lub do pracy. Wojsko nie pomagało nam w pakowaniu, czy przenoszeniu dobytku. Ponaglali nas. ..." [6, 13-14].

"Мохначка була вже трохи готова до виселення, бо навколишні села виселяли. А ще таку брехню пускали, що Мохначка не піде. І наші люди всі поля пообсіювали Але помалу збиралися. Ми одержали дві години. Ми не знали, куди будемо вислані. То були трудні роки, два роки після війни, нічого

[**] Назви воєводств подаються за 1947 роком. Бещади - крайній на південний схід і доволі відокремлений регіон Польщі, частина ланцюга Східних Карпат.

не було певного. А найменше те, чи переживемо…

Ми брали з собою основні речі: постіль, їжу і худобу. Кожен міг взяти один віз. Якщо хтось не мав коня – то віз тягнули корови. Села мусили залишити всі, за винятком поляків. Оскільки наше село було велике, то залишали його у трьох групах.

Утікати ніхто не намагався. Ми знали, що то немає сенсу, бо нас було би зловлено і вислано до концтаборів або до роботи. Військо не допомагало нам у пакуванні, чи складанні майна. Погнали нас. …". (Автор. пер.).

Усі операції по виселенню українців відбувалися за одним сценарієм. У кожному повіті було по кілька збірних пунктів, куди зганялося населення з навколишніх сіл для реєстрації. Кожен отримував т. зв. переселенський документ – окремого кольору, щоб депортованих на місці нового поселення краще було відрізнити від добровільних переселенців-поляків. Це свідчило також і про ступінь їхньої лояльності до Польської держави. Зі збірних пунктів українське населення під військовим конвоєм транспортувалося до Любліна й Освенціма, де відбувалася "гігієнічна" та політична чистки. Підозрілі у співпраці з УПА відправлялися до концентраційного табору в Явожно. Після політичної перевірки транспорт з українським населенням скеровували у північно-західні воєводства Польщі.

Хелена і Шимон Бвоншчаки, нар. обоє у с. Чертижному:

"Podczas podróży mieliśmy kilka postojów w większych miastach: Gorlicach, Jaworznie, Oświęcimiu i Wrocławiu. Najbardziej obawialiśmy się postoju w Oświęcimiu, myśleliśmy, że zostaliśmy wywiezieni do obozu koncentracyjnego. Po pewnym czasie jednak ruszyliśmy dalej. Najgorszy był postój w Jaworznie. Doszło tam do wielkiej tragedii. Z pociągu zabrano na przesłuchanie wielu mężczyzn i księży, w związku z naszą rzekomą współpracą z UPA. Z naszego wagonu wzięto siedmiu mężczyzn: Jana, Józefa i Teodora Czyrniańskich, Szymona Kopyściańskiego, Wasyla i Andrzeja Błaszczaków, a także Aleksandra Sycza. Byliśmy przerażeni. Obawialiśmy się, że już nigdy nie zobaczymy naszych bliskich, że zostaną zabici – tak naprawdę za nic. Najgorsze było to, że nic nie mogliśmy zrobić. Każdy dobrze wiedział, że gdybyśmy się zbuntuwali, to też byśmy trafili na przesłuchanie. Panowała cisza spowodowana smutkiem, żalem, przerażeniem i bezradnością. Nawet nie mieliśmy nadziei, że jeszcze ich kiedyś zobaczymy, bo wiedzieliśmy, że Jaworzno słynie z brutalności, bicia i katowania" [6, 38].

"Під час подорожі ми мали декілька зупинок у великих містах: Горлиці, Явожно, і Вроцлаві. Найбільше ми побоювалися зупинки в Освенцимі, ми думали, що нас везуть до концтабору. Через деякий час однак ми рушили далі. Найгіршою була зупинка у Явожно. Дійшло там до великої трагедії. З потягу було забрано на допит багато чоловіків і священників, у зв'язку з нашою уявною співпрацею з УПА. З нашого вагону було забрано сім чоловік: Яна, Юзефа і Теодора Чирнянських, Симона Копишчанського, Василя і Андрія Блящаків, а також Олександра Сича. Ми були налякані. Ми болися, що вже ніколи ми не побачимо наших близьких, що будуть убиті - так справді нізащо. Найгірше було те, що ми нічого не могли зробити. Кожен добре знав, якщо піднімемо бунт, то теж потрапимо на допит. Панувала тиша, спричинена смутком, печаллю, жахом і безпомічністю.

Навіть не мали надії, що ще їх колись побачимо, бо Явожно відоме своєю жорстокістю, побиттями і тортурами". (Автор. пер.).

Володимир Гарбера, нар. у с. Мохначка:

"… Аż pociąg zatrzymał się jednak w Oświęcimiu i potem w Jaworznie – tam zrobili czystkę. Mojego brata Piotra też wzięli w Oświęcimiu. On kiedyś poszedł do teścia ubrany w niemiecką wojskową kurtkę, miał w niej jakieś pieniądze. Przyszli banderowcy, zabrali mu bluzę. Potem ktoś na milicję doniósł i dlatego w Oświęcimiu UB go wzięło. Pobili go mocno. Potem nikt już nawet nie chciał z pociągu wyglądać. …. [6, 61–62].

"Потяг зупинився однак в Освенцімі і потім у Явожно - там зробили чистку. Мого брата Петра також взяли в Освенцімі. Він колись пішов до тестя одягнений у німецьку військову куртку, мав у ній якісь гроші. Прийшли бандерівці, забрали його куртку. Потім хтось у міліцію доніс і тому в Освенцімі УБ його взяло. Побили його сильно. Потім ніхто вже навіть не хотів з потягу виглядати. …" (Автор. пер.).

Наслідки переселень у рамках акції "Вісла" були трагічні. Адже виселення проходило насильницькими методами воєнного стану, до того ж у період жнив. Мандрівка під наглядом військових до залізниць, довготривале очікування потягів, холод та голод, подорож разом з худобою, відсутність санітарних умов, все це призводило до різноманітних захворювань та смерті [7, 90].

С. Нісевич, нар. у с. Добра:

"*Пізно ввечері дійшли ми до Лішави. Сиділи там на луках два тижні під військовою сторожею.(...)Нарешті вивезено всіх до Залужа, куди звозили вже людей з цілої околиці. Зробилося там страшне людське муравлище, кожен старався якось здобути харчі, не втратити корови, уникнути арешту, утриматися цілою родиною. Усі були нервові і непевні, не мали де скритися, були під голим небом, огороджені колючим дротом. На хворих і старих не звертали вже уваги. Не можна запалити вогню, щоб зварити їсти, не вільно вийти за огорожу, нема де справити потреби, ні одного лікаря чи санітара. Ввесь санітаріят – наш Сян, до його берегу був доступ"* [8].

Володимир Кохан, нар. у с. Фльоринка:

"27 czerwca 1947 zabrali nas do Grybowa , tam nocowaliśmy na dworcu ,a potem jechaliśmy w wagonach. Jak ktoś trafił do otkrytego – to bajka, jak do zakrytego – to się dusił, ale jak przyszła ulewa... Z jednej strony jechały kozy, krowe, owce, z drugiej – ludzie. My, chłopcy, nad krowami prycze mieliśmy i tam urzędowaliśmy, ale młodzi byliśmy, to nam nie robiło różnicy. Starsi ludzie płakali, biedowali. …" [6, 53].

"27 червня 1947 забрали нас до Грибова, там ми ночували на вокзалі, а потім ми їхали у вагонах. Як хтось попав до відкритого - то казка, як до закритого - то задихався, але як прийшла злива… З однієї сторони їхали кози, корови, вівці, з другої - люди. Ми, хлопці, над коровами нари мали і там ми розмістилися, але молоді ми були, то нам не було різниці. Старші люди плакали, бідували. …". (Автор. пер.).

Натомість деякі польські вчені вперто стверджують, що українці мали змогу зібрати своє майно, худобу, переїжджали у зручному транспорті,

мали медичне забезпечення та охорону від "бандерівців", які перешкоджали переселенню. Прибувши ж на нові землі отримували господарства навіть у кращому стані, ніж залишені в Бешадах** [9, 322].

Але треба зауважити, що іноді зустрічаються розповіді переселенців про більш-менш гуманне переселення, проте на жаль вони дуже поодинокі.

Василь Сподарик, нар. у с. Губинку:

"У четвер, 20 червня, наш транспорт рушив, мали ми ескорту з одного убовця та вояків. Дорога минула досить добре, тричі на день давали нам їсти хліб, каву та зупу. Можна було годувати коней і курок, бо мали ми збіжжя, але ж був клопіт з худобою, бо їй треба було сіна або трави. Транспорт ставав, як було треба, у полі, а люди збирали траву для корів. На більших станціях можна було скористати з медичної допомоги" [10, 402].

Проте саме лише примусове переселення українців не давало польській владі гарантії, щодо швидкої їх денаціоналізації. В результаті було запроваджено додаткові форми репресій. Так, варто зауважити, що обов'язковими умовами для депортованого українського населення було проживання не ближче, ніж за 30 км. від прикордонних зон, за 10 км. від приморських зон і за 20 км. від воєводських міст [11, 139]. Кількість переселенців в одному повіті не могла перевищувати 10 % загального населення [12, 203].

Переселеним у рамках операції "Вісла" видавали кольорові посвідчення переселенців, щоб їх можна було відрізнити від поселенців-поляків. Аж до 1949 року їм не видавали посвідчень особи.

Іван Павлик, нар. у с. Заліська Воля:

"… З'явилися урядовці з ПГР-у й сказали, що незабаром роз'їдемось по гарних хатах, по добрих господарствах з родючою землею. Потім прийшли війти з гмін Венгожево і Гіжицько. Записували людей до себе, виписували переселенські карти. Я отримав таку карту, де записано мені один номер дому в одному будинку з Петром Гадєвичем. Зате кожен отримав по сім гектарів землі. Проте відразу побачив я, що тут відбуваються торги людьми, тому що війти вибирали насамперед молодих і здорових людей до своїх гмін. Я й Петро записалися за ковалів, тож відразу отримали ми вози й виїхали до села Вйонзки. По якомусь часі на станції залишилися тільки родини з найстарших немічних людей. Бувало, що спеціально довго казали людям чекати, щоб діждатися хабаря. Так чи інакше, а нашу половину транспорта розкинено по різних селах Венгожівського повіту та Гіжицького. Дехто опинився аж під Квідзинем або Ольштином. Були ми розпарцельовані по чужій землі. …" [10, 398].

Гелена Міхальчик, нар. у с. Шнєтніца:

"15 czerwca 1947 roku, ze wszystkim, co mogliśmy załadować na wóz, dotarliśmy do Gorlic, gdzie ojciec otrzymał document urzędowy, który nazywał się kartą przesiedleńczą. Była ona jednocześnie naszym biletem w jedną stronę. Z ziemi ojców w nieznane, gdzieś na koniec świata…". [13, 147].

"15 червня 1947 року, зі всім, що ми могли скласти на віз, ми добралися до Горлиць, де батько отримав урядовий документ, який називався переселенською карткою. Була вона водночас нашим квитком в один бік. Із

землі батьків у невідомість, кудись на край світу…". (Автор. пер.).

Прибувши, проти своєї волі, на понімецькі землі, українські переселенці, серед яких було 95 % селян, опинилася у винятково важкому матеріальному становищі. Господарства, куди їх було розселено, в переважній більшості були напівзруйновані і потребували капітального ремонту. В результаті недостатньої їх кількості на одне господарство поселяли по кілька родин. Так, польський дослідник С. Стемпка говорить про те, що часто українська родина з 6-10 осіб мешкала в одній кімнаті, а іноді просто на поверсі [14, 100].

Ярослав Зарічний, нар. у с. Корнів:

"Деякі сім'ї втиснено 2–3 до одного будинку або "докватеровано" до осілих тут у 1945–1946 рр. польських родин, які вже були повними панам" [15, 55].

Анна Дзвоньчик, нар. у с. Регети:

"Po trzech dobach koczowania na rynku otrzymaliśmy od władz strzeleckich przydział do domu, gdzie dostaliśmy dwa pokoje na piętrze i malutką kuchenkę. W mieszkaniu nie było ani okien, ani drzwi, a z podłóg wystawały powyrywane deski. Jednak dach nad głową już mieliśmy. Rozpacz i płacz, co począć dalej? Dobrze, że to było lato i tatuś postarał się o wstawinie drzwi i naprawienie podłogi. …" [13, 17].

"Після трьох діб кочування на ринку ми отримали від влади Стрелецьких будинок, у якому одержали дві кімнати на поверсі і маленьку кухню. У квартирі не було ні вікон, ні дверей, а з підлоги випирали повиривані дошки. Однак дах над головою вже ми мали. Розпач і плач, що робити далі? Добре, що це було літо і татусь вставив двері і полагодив підлогу. …" (Автор. пер.).

Також варто зазначити, що українські переселенці, наприклад Ольштинщини, мали на той час найбільше сільськогосподарських тварин. Отож можна говорити, що українці врятували тисячі, приречених на знищення господарств, та внесли значний вклад у своєчасне проведення жнивних робіт [7, 88].

Наведемо для прикладу розповідь Люби Павелчак, нар. у с. Регети:

"Mieliśmy dwie krowy, konia, cielaczka oraz kozę. Krowy dawały dużo mleka, bo trawa była ogromna, siana można było nazbierać bez żadnego problemu. Mieliśmy mleko, z mleka wyrabialiśmy masło, brakowało jedynie chleba. Prawie całą jasień chodziliśmy pracować do gozpodarzy w okolicy. Oni nie byli wcale bogaci, ale mieszkali tu rok, więc mieli już przynajmniej posiane zboże i posadzone kartofle. Pracowaliśmy u nich na kawałek chleba. Za pracę za maszyną dostawaliśmy ziemniaki. Też chodziłam z rodzicami. Na drugi rok staraliśmy się już jak najwięcej zasiać, zasadzić. Dostawaliśmy też chyba raz na pół roku paczki z UHFiS-y: mąkę kukurydzianą, cukier.

Na Zachodzie dostaliśmy siedem hektarów ziemi, tyle samo, ile mieliśmy w górach. Grunty buły różnej jakości: piątej i szóstej klasy, troszkę czwartej – jakieś 30 arów, za mostem, tam mieliśmy ogród warzywny. W Starych Bielicach dobrej ziemi w ogóle nie było. …. [13, 30].

"Ми мали двох корів, коня, теличку і козу. Корови давали багато молока, бо трава була величезна, сіна можна було назбирати без жодних проблем. Ми мали молоко, з молока робили масло, бракувало всього лише хліба. Майже цілу осінь ми ходили працювати на господарів в околиці. Вони не були дуже багаті,

але мешкали тут рік, отже, мали вже принаймні посіяне збіжжя і посаджену картоплю. Працювали у них за шматок хліба. За працю на машині одержували картоплю. Також я ходила з батьками. На другий рік ми старалися вже якнайбільше засіяти, засадити. Ми одержували хіба раз на пів року пачки з УХФС-у: кукурудзяне борошно, цукор.

На заході ми одержали сім гектарів землі, стільки ж, скільки мали в горах. Ґрунти були різної якості : п'ятого і шостого класу, трішечки четвертого - якісь 30 акрів, за мостом, там ми мали город. В Старих Бєліцах доброї землі взагалі не було. …". (Автор. пер.).

Однак це не міняє факту, що ця користь була пов'язана з надзвичайно великими втратами, які пережила українська людність в рамках акції "Вісла".

Порівняно добра збереженість фольклорного матеріалу означеної історичної доби всупереч вкрай несприятливим обставинам, є свідченням того, що за умов жорстокого "табу" на історичну пам'ять, саме він виконує роль своєрідного документа епохи, є носієм певних настроїв та оцінок, які близькі та зрозумілі українському населенню в Польщі. З представлених текстів, можемо зробити висновки, що наслідки операції "Вісла" мали негативний і навіть руйнівний характер на життя українського населення. Українців було позбавлено власної території, розпорошено цілі українські села і розкидано невеликими групами в морі польського населення, так, щоб вони в майбутньому вже ніколи не змогли стати компактним організмом, здатним становити в державі національну меншість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Wołosiuk L.* Przebieg i skutki akcji "Wisła" // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji "Wisła" 1947 roku. – Kraków, 1997. – S. 23–35; **2.** *Гаврилюк Ю.* Розвязати остаточно українське питання // Дзеркало тижня № 16 (645) 28 квітня — 11 травня 2007 у: http://www.dt.ua/3000/3150/56499/; **3.** *Вахніна Л.К.* Сучасне побутування українського фольклору в Польщі // Фольклор українців поза межами України. Збірник наукових статей. – К., 1992. – С. 92-100; **4.** *Щерба Г.* Проблеми українсько-польських переселень у 1944-1948 роках у світлі соціологічних досліджень. // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1993. - № 3. – С. 63–74; **5.** Ян Яцек Брускі "Вигнані" // http://www.wz.lviv.ua/print.php?atid=7813; **6.** Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Ługów i okolic. Część pierwsza. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – S. 151; **7.** *Колянчук О.* Холмщаки та підляшуки на Вармії і Мазурах // Український альманах 2006. – Варшава, 2006. – С. 87 – 97; **8.** Акція „ВІСЛА" 28 квітня – 28 липня 1947 у: http://www.ethnos.lemky.com/2007/05/26/akcja_vsla_28_kvtnja__28_lipnja_1947_r.html; **9.** *Rozłubirski E.* Głos w sprawie oceny tzw. „akcji Wisła" (przedruk z „Tygodnika Popularnego" nr 27 (654), 6 VII 1997 r.). // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–2004. – Warszawa, 2004. – S. 319–323; **10.** *Сергійчук В.* Трагедія українців в Польщі. – Тернопіль, 1997. – 438 с.; **11.** *Cependa I.* Polityka władz PRL wobec ukraińskiej mniejszości narodowej w latach 1944 – 1989 // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. - Warszawa, 2002. - № 13-14. – S. 133-146; **12.** *Heiger M.* Osiedlenie ludności ukraińskiej w województwie gdańskim w ramach akcji «Wisła» // Pamiętny Rok 1947. pod redakcją Marii E. Ożóg. – Rzeszów, 2001. – S. 201-208; **13.** Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Brzozy i okolic. Część druga. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – S. 280; **14.** *Stępka S.* Mniejszość ukraińska – problem powrotu do rodzinnych stron (1947 -1959) // Przegląd Humanistyczny. – Warszawa, 2006. – № 1 (394). – S. 99-112; **15.** *Зарічний Я.* З-над Солокії до Балтики. // Український альманах 2006. – Варшава, 2006. – С. 55–57.

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА. ІНФОРМАЦІЯ.

ВІТАННЯ ЮВІЛЯРУ: ДО 80-РІЧЧЯ ЮЛІЇ ЛЕОНІДІВНИ БУЛАХОВСЬКОЇ

У грудні 2010-го року виповнюється 80 років Юлії Леонідівні Булаховській. Її творче життя можна розглядати у різних паралельних «площинах»: науковій, педагогічній, редакторській, у галузі художньої творчості (поезії й прози), життя родинного. Ці сфери діяльності співіснують у житті нашої Ювілярки, так би мовити, паралельно – з певними окремими «акцентами» в різні періоди життя. Іноді на перше місце виходив Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка, в якому Юлія Леонідівна була студенткою російсько-слов'янського (спеціалізуючись з полоністики) відділення філологічного факультету і де ще студенткою старшого курсу викладала польську літературу для першого й другого курсів цього ж відділення, роблячи це з великим натхненням; де згодом була аспіранткою, водночас працюючи старшим редактором у славетному київському видавництві «Держлітвидав України». Саме в Київському університеті 1956-го року вона захистила кандидатську дисертацію про розвиток реалізму в творчості Елізи Ожешко кінця 60-х – середини 80-х років XIX століття; пізніше читала тут спецкурси про польську літературу різних епох; керувала дипломними роботами; була членом спеціалізованих рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій; виступала офіційним і неофіційним опонентом; була Головою державної екзаменаційної комісії на відділенні слов'янської філології..

Значну роль у житті Юлії Леонідівни відіграв і «Держлітвидав України», тут відбувався плідний процес «самозбагачення» і «взаємозбагачення»: з одного боку, Юлія Леонідівна прискіпливо редагувала критичні роботи (іноді «дописуючи» «Вступні зауваження» і «Висновки», яких бракувало), з іншого боку, – вдосконалювала власні знання з української мови й літератури завдяки дуже досвідченим тутешнім редакторам і коректорам.

Основна наукова робота Юлії Леонідівни була пов'язана з Академією наук УРСР (тепер Національною Академією наук України), де наша Ювілярка постійно працює з 1956 року в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка. Коло її наукових інтересів пов'язане в основному з історією польської літератури, польсько-російсько-українськими літературними зв'язками, проблемами художнього перекладу, зв'язками художньої

літератури з музикою й образотворчим мистецтвом.

У доробку Ю. Л. Булаховської 12 монографій, великі статті-розділи, наприклад, у п'ятитомному виданні «Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті»; численні статті в періодичних виданнях: «Слов'янське літературознавство і фольклористика»; «Полоністичні студії»; «Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур»; «Слов'янський світ» (видання Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології НАН України імені М. Т. Рильського); в Інформаційному віснику АН вищої освіти України (Ю.Л. Булаховська є академіком АН ВО України); у журналі «Новітня філологія» Миколаївського гуманітарного вишу; у періодичному науковому виданні Криму «Дні Адама Міцкевича в Криму»; у польськомовній газеті «Dziennik Kijowski»; у доповідях на Міжнародних з'їздах славістів.

Юлія Леонідівна завжди дотримувалася думки свого батька, відомого мовознавця Л. А. Булаховського, що справжній науковець не може бути тільки кабінетним вченим, відірваним від багатогранного процесу навчання, що викладач (будь-який: і шкільний, і вузівський) завжди повинен мати щось спільне з артистом, тобто вміти спілкуватися з різноманітною за освітою й віком аудиторією; не боятися складних і спірних питань, іноді зумисно провокаційних. Зазначимо, між іншим, що Юлія Леонідівна викладала і в Київському університеті імені Тараса Шевченка, і в Київському Славістичному університеті; і в Соломоновому університеті; і в Інституті вдосконалення вчителів імені Б.Грінченка; читала спецкурси в Ніжинському педінституті імені М. В. Гоголя; «дистанційно» керувала курсовими й дипломними роботами у Волинському педагогічному університеті в Луцьку.

Праці Юлії Леонідівни завжди відзначаються оригінальною постановкою проблеми, свіжим поглядом на досліджуваний матеріал, нетривіальними висновками.

Юлія Леонідівна якось розповідала, що в Інституті імені Б. Грінченка її запитали, чи не боїться вона висловлювати свою думку перед студентами-вчителями? І чи взагалі не боїться вона друкуватися, бо відгуки читачів можуть бути і позитивними, і негативними? Наша Ювілярка відповіла, що не боїться, бо те, про що вона пише, – це результат її глибокої переконаності і фундаментальних знань у даній сфері, якими вона готова відверто ділитися з громадськістю. Якщо ж всього боятися, то треба писати лише щоденник і надійно ховати його від сторонніх очей у замкнутій шухляді.

Найбільшим захопленням сама Юлія Леонідівна вважає свою художню творчість – поезію, прозу, белетризовані спогади. Надзвичайно цікавими

для читачів є її спогади про родину й будинок діда по матері – відомого українського лікаря Данила Михайловича Іванова у райцентрі Валки Харківської області («Тайны Валковского дома»); спогади про довоєнне життя харківської інтелігенції («Харьковская старина»), спогади про Прилуки, рідне місто її давно померлого першого чоловіка, драматичного артиста Народного театру Івана Івановича Ярмака – батька її найстаршої дочки Вероніки Іванівни («Спогади й роздуми»), про діяльність «домашнього музею» композитора Віктора Степановича Косенка у Києві на вулиці М. Коцюбинського, 9. Інтерес становлять і спогади про Торчин (селище міського типу на Волині), рідне місто другого чоловіка Юлії Леонідівни – кандидата філологічних наук Юрія Зіновійовича Крутя, батька двох її молодших доньок кандидата філологічних наук доцента Мирослави Юріївни Карацуби і відомого архітектора Лариси Юріївні Бридні.

Серед «несподіваних», так би мовити, книжок Ю.Л. Булаховської можна ще назвати її історичний роман-фікцію «Королева Нора и другие» з вигаданої історії Франції, Польщі й Іспанії кінця XVIII – поч. XIX ст., де в основу самого задуму покладено відому середньовічну легенду про любов Трістана й Ізольди, яку не може порушити навіть «присуд долі».

З гумором написано книгу «Курйози в розвитку університетської славістики». Інтерес для читача становлять і окремі прозові збірники: «З історії старих будинків», «Дачные рассказы», «Детективные рассказы в кругу «Зелёная лампа», «Фантастические рассказы».

Якось ми запитала Юлію Леонідівну, який із своїх художніх творів вона вважає улюбленим? Вона сказала, що однозначно на це питання відповісти важко: поки пишеш, – це твій улюблений твір; поки він друкується, – любиш його вже менше. Коли його вже надруковано, то згадуєш вислів Фамусова у комедії О.С. Грибоєдова «Горе от ума»: «Подписано, так с плеч долой». А потім Юлія Леонідівна додала: «Критичні оцінки друзів-філологів бувають несподіваними. Наприклад, про «Королеву Нору и других» дехто відгукується захоплено, проте один із «критиків» сказав: «Пробач мені. Такої дурниці у тебе та й у інших ніколи не читав». А от про збірку «Фантастические рассказы» думка двох філологів була абсолютно протилежною. Вона сказала: «Ти досконало володієш сюжетом, а ось стиль викладу в тебе – нікудишній, тебе треба редагувати на кожному кроці!». А він сказав: «Сюжетом ти абсолютно не володієш, а от стиль викладу в тебе – прекрасний!».

Так само і серед слухачів радіопередач на Українському Радіо (телеведучі Станіслав Шевченко і Оксана Бойко): одним вони до вподоби, іншим – видаються беззмістовними.

Важливою сферою життя Юлії Булаховської є родинне життя: три доньки,

зяті і 8 онуків – різної статі, різного віку і абсолютно різних характерів. Але тут в оцінці ситуації усі однокурсники нашої Ювілярки були одностайні, стверджуючи: «Цього бути не може! Це Юлі зовсім не підходить!».

Життя у Юлії Леонідівни – різноманітне й творче. Звичайно, були в ньому і здобутки, були і прикрощі. Але наша Ювілярка і сьогодні (не згадуватимемо прожиті нею десятиріччя!), як завжди, красива, усміхнена, дотепна, активна. Сердечно вітаючи дорогу нашу Юлію Леонідівну, зичимо: З води і роси Вам!

доц.Паламарчук О.Л., к.філол.н.Білик Н.Л.

КУЛЬТУРА ЧЕСЬКОГО НАРОДУ: ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ: рецензія на друге видання навчального посібника О. Антоненко, Г. Гасілової, Ї. Гасіла, О. Паламарчук (Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.Івана Франка, 2010)

Національна культура – втілення досвіду народу, без знання якого немислиме невпинне еволюціонування націй. Вивчення культурної спадщини завжди було передумовою відтворення нації у наступних поколіннях.

Найповніше відтворення наукової картини розвитку певної національної культури, яке б надавало майбутнім фахівцям можливість самостійного, досконалого оволодіння знаннями у цій галузі, лишається актуальним завданням науково-навчальної літератури.

Таку мету поставили перед собою автори запропонованого посібника з культури чеського народу. Матеріал посібника максимально повно висвітлює основні віхи історії чеської культури. Автори цього видання запропонували нову, методично обґрунтовану концепцію посібника. Перш за все, розширено хронологічний формат висвітлення основних етапів культурного розвитку чеського народу: з часів Великоморавської держави до другої половини XX сторіччя.

Структура посібника охоплює широкий діапазон процесів і явищ культуротворення чехів у синхронному й діахронному зрізі.

У світлі сучасних завдань досліджень культури й викладання їх результатів, особливої ваги набувають представлені у виданні аналітичні статті щодо життя і діяльності видатних представників різних сфер чеської національної культури: монархів і політиків, дипломатів і науковців, письменників, музикантів, художників, архітекторів, скульпторів та інших постатей, діяльність яких збагатила шедеврами чеську культурну скарбницю.

Вкрай важливо визнати яскраву, легку для сприйняття форму організації запропонованих навчальних текстів, яка є максимально сприятливою для досягнення максимального дидактичного ефекту як при

аудиторному, так і при самостійному опрацюванні матеріалу.

Методична вивіреність вправ до кожного з розділів сприятиме не лише засвоєнню теоретичного матеріалу, а й вдосконаленню мовної компетенції майбутніх богемістів. Ці вправи, поряд із опрацюванням в аудиторній роботі, можуть плідно використовуватися для виконання творчих самостійних завдань – підготовки рефератів, доповідей тощо. З цією метою можуть бути ефективно використані й подані після кожного розділу фрагменти художніх творів відомих чеських письменників, основна функція яких полягає у відображенні актуальних тенденцій чеського письменства конкретних історичних епох.

Інтерес викликає глибокий, ґрунтовний огляд історії чеського кінематографа та театрального мистецтва.

Як відомо, перше видання посібника пройшло успішну апробацію в університетах Львова, Києва, Ужгорода, про що свідчать схвальні відгуки, рецензії у пресі і, безумовно, постійне використання посібника у вузівських курсах «Історія культури Чехії», «Чеське країнознавство» та «Історія чеської літератури».

Отже, висловимо подяку науковцям провідних славістичних центрів – Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Карлового університету в Празі – за їх плідну співпрацю і важливі здобутки на сучасній славістичній ниві.

проф.Булаховська Ю.Л.

СЕРБСЬКИЙ ПОСТМОДЕРНІЗМ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ
(рецензія на монографію Алли Татаренко «Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури)»)

У центрі дослідження львівського літературознавця Алли Татаренко – твори письменників сербської постмодерністської прози, написані в другій половині XX – на початку XXI століття, які авторка розглядає під теоретичним кутом зору. Постмодернізм, завдяки численним текстам західних та східних теоретиків, критиків та дослідників літератури та мистецтва, розглядається у багатьох теоретичних та інтерпретаційних розвідках. У монографії А.Татаренко на підвалинах ясно й чітко систематизованих знань про постмодернізм розгорнуто узагальнююче й інноваційне представлення поетикальних особливостей прозових форм оповідних та романних текстів сербських письменників.

Свої попередні розвідки про сербську літературу авторка дослідження публікувала переважно в українських та сербських наукових часописах, а також у двох книгах зібраних праць, виданих сербською мовою «Місце

зустрічі: нариси про сербську прозу» (2008)[*], «У зачарованому трикутнику: Црнянський – Кіш – Пекич : есе та студії» (2008)[**]. У новому, виконаному у вигляді монографії дослідженні поетики й змін поетикальних прийомів у літературі сербського постмодернізму зацікавлення авторки поетикою форми додатково наголошені. У книжці Алли Татаренко розглядаються теоретичні принципи, поетикальні й автопоетичні позиції прозаїків, починаючи від предтеч постмодернізму, через генерацію, яка опублікувала перші постмодерністські твори, письменників, які репрезентують високий і зрілий гатунок постмодерністської сербської літератури, до письменників, у творах яких постмодернізм поступається місцем новим літературним тенденціям. Дослідження Алли Татаренко в разі потреби виходить за межі кола цих творів, щоб згодом аргументовано повернутися до них, по-новому їх висвітлюючи. Це переконливо й виправдано як у випадку вирішення проблеми відносин модернізму/авангарду та постмодернізму, так і у випадку виявлення зв'язків із постмодернізмом більш віддалених літературних та історичних епох, наприклад, бароко в тлумаченнях прози Мілорада Павича. Займаючись поетикально багатим, але водночас в часовому плані обмеженим періодом, Алла Татаренко вказує на історико-літературні зв'язки і робить очевидними для читача монографії тонкі нитки, що пов'язують постмодерністські твори із творами попередників, зміни у поетикальних і формальних рисах творів письменників-постмодерністів.

Вступні розділи присвячені визначенню основних понять (постмодернізм, постмодерн та ін.), які в працях багатьох авторів не мають однозначного й стабілізованого значення. Алла Татаренко як прекрасний знавець теоретичної літератури про постмодернізм використовує праці І.Гассана, Ліотара, Р.Барта, Л.Хатчен, літературознавців зі слов'янського Сходу М.Епштейна, В.Куріцина, М.Ліповецького, А.Мережинської, І.Скоропанової, Н.Бедзір, а також праці сербських та хорватських дослідників П.Палавестри, А.Єркова, Й.Делича, П.Піяновича, С.Дам'янова, І.Негрішораца, М.Пантича, Д.Бошковича, В.Вісковича. Огляд думок про постмодернізм авторка подає в критичному, інколи діалогічному тоні, докладно висвітлюючи способи використання окремих понять, особливо у текстах сербських критиків, письменників та дослідників літератури (напр.., «критична література» [П.Палавестра], постМОДЕРНІЗМ та ПОСТмодернізм [І.Негрішорац], формізм [Д.Станоєвич] та ін.). Це дозволяє читачеві у наступних частинах книжки легко стежити за аналізом поетики окремих авторів та їхніх творів.

Запропонована дослідницею періодизація літератури сербського

[*] Татаренко А. Место сусрета: огледи о српској прози / Ала Татаренко. – Београд: Српски ПЕН центар = Serbian PEN Centre, 2008. – 179 с.

[**] Tatarenko A. U začaranom trouglu: Crnjanski-Kiš-Pekić: eseji i studije / Ala Tatarenko. – Zaječar: Matična biblioteka «Svetozar Marković" , 2008. – 145 s.

постмодернізму із поділом на «протопостмодернізм», «високий постмодернізм», «post-постмодернізм» переконливо аргументована особистими спостереженнями і думками і всупереч твердженням деяких критиків та істориків літератури «посуває» початок постмодернізму до шістдесятих років, тобто до виходу у 1962 році раннього прозового твору Данила Кіша «Мансарда». Того ж року з'явилася й «Друга книга Переселень» Мілоша Црнянського. Датою перемоги постмодерністської поетики авторка умовно вважає 1984 рік, коли Данило Кіш одержав літературну премію імені Іво Андрича за «Енциклопедію мертвих». Протягом дев'яностих років відбувається зниження інтересу письменників до постмодернізму, а часом, коли цей процес став очевидним, дослідниця вважає початок 1995 року, коли Владимир Арсенієвич одержав за свій твір «У трюмі» премію часопису «НИН» за найкращий роман року.

Алла Татаренко присвятила блискучі сторінки прозі Данила Кіша, літературним поглядам автора, особливо його ранньому творові «Мансарда». Інспіративним є її бачення «Енциклопедії мертвих» у зіставленні з письменниковим задумом, що продовжує і поглиблює ідеї Мір'яни Міочинович як упорядниці літературної спадщини Данила Кіша.

Вивчаючи прозу Б.Пекича, А.Татаренко підкреслює схильність автора до формування трилогій і вказує на формотворчі зв'язки, які встановлюються між їхніми окремими частинами. У прозовому циклі «Новий Єрусалим» авторка бачить об'єднуюче начало в оніричних зв'язках між оповіданнями. Жанрова специфіка цього твору розглядається також крізь призму підзаголовка, який вказує, на думку авторки, на «жанрову модифікацію»: «Готична хроніка – жанровий оксюморон, оскільки готичні романи чи повісті *a priori* не передбачали історичного підходу до зображуваних подій. Умовність змальовуваних жахів була одним з пунктів угоди між письменником та його читачами. Жахливі історії про привидів, фатальні кохання, містичні пригоди часто містили елементи гротеску, гіперболізації, що суперечить основним принципам історичного свідоцтва. Звертаючись до історій про митців та їхні стосунки з потойбіччям, вводячи до них елементи готичної розповіді, Б.Пекич продовжує справу Д.Кіша, який у 'Гробниці для Бориса Давидовича', не піддаючи сумніву злочини тоталітарної свідомості, засумнівався у можливості їх літературного відтворення засобами традиційної поетики»[*].

«Молода проза» (узвичаєна у сербському літературознавстві назва наступної літературної генерації) розглядається у книжці в контексті творчості попередників, представників сербської та світової літератури, зокрема Х.Л.Борхеса та У.Еко. Авторка в цьому підтримує критиків, які зауважили важливість редакторської діяльності Д.Албахарі та його

[*] Татаренко А. Поетика форми в прозі постмодернізму: досвід сербської літератури / Алла Татаренко. – Львів: «ПАІС», 2010. – С.135–136.

пропаганди коротких форм і певний вплив творів Чургуза Казимира, Кіша і Пекича на письменників «молодої прози». Як більш віддалені попередники письменників «молодої прози» обґрунтовано наводяться письменники авангарду. Алла Татаренко поглиблює декларовану вже тезу про зв'язок між Црнянським та постмодерністами і підсилює її новими аргументами. Вона вказує на авторські особливості прозових творів Немані Митровича, які містять елементи творів поетичних, розглядає авангардно-абсурдистські тексти Светислава Басари, постмодерністські біографії Мілети Продановича, жанрові ігри Сави Дам'янова тощо. Як спільні риси виділяються схильність до фантастики, іронічно-пародійний дискурс, включення візуальних елементів (особливо коміксу), метатекстуальність та інтертекстуальність тощо. Поетикальні прийоми письменників «молодої прози» висвітлюються також через звернення до критичних текстів А.Єркова, М.Пантича, Д.Станоєвича та автопоетичні тексти письменників, дуже добре обізнаних з теорією літератури та критикою.

Вагомими є результати дослідження авторкою монографії питання ставлення до жанру, який у творчості постмодерністських прозаїків підпорядкований формі («в епіцентрі постмодерністського текстотворення перебувають проблеми *форми*, а не *жанру*»[*]). Дослідниця аналізує жанрофобію та жанрофагію письменників «молодої прози», їхні експерименти з класичними та паралітературними гібридами, жанровими гібридами, *ad hoc* жанрами, інтержанровими моделями. Жанрова палітра детально і переконливо розглядається крізь призму експліцитних назв, які найчастіше містяться у підзаголовках.

Винятково детальним і переконливими є також тлумачення ставлення сербських постмодерністів до історії. Їхні позиції пов'язуються з думкою Л.Хатчен про літературну фальсифікацію історії, про помилки, які письменники вносять у свої тексти про минуле. «Історія в романі – умовна, тому хронологічний порядок розвитку подій інколи дає 'збій'. Семантизм 'помилок' (зокрема анахронізмів) характерний для Кіша, Пекича, Павича, Петковича і є однією з особливостей постмодерністської репрезентації історичного матеріалу і наших знань про історію. […] Зрештою, історія, сприйнята як текст, 'писаний слід', передбачає можливість 'граматичних помилок', 'описок' (*lapsus calami*)[**]».

Багато сторінок своєї монографії Алла Татаренко присвячує неповторній прозі Мілорада Павича. До багатої літератури про «Хозарський словник» вона додає нові висновки про характер взаємин книги та знищеного словника, тлумачачи відносини між титульними сторінками. Густо насичена асоціаціями і пошуками способів писання та читання, проза М.Павича одержує в особі А.Татаренко прекрасного дослідника й

[*] Там само, С.180.

[**] Там само, С. 207.

інтерпретатора. Особливої уваги заслуговує відкриття нею моделі реконструкції зниклого рукопису Хозарського лексикону, тлумачення місця археологічної реконструкції у будівництві цього славного і революційного твору, а також виокремлення ще не зауважених інтертекстуальних зв'язків. Інші прозові твори Павича теж одержують виправдано важливе місце та блискуче тлумачення у книжці «Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури)».

Розгляд А.Татаренко творів епохи постпостмодернізму засвідчує нове бачення цього явища і вказує на змінені поетикальні взірці як у письменників-постмодерністів, які починають вводити у свої тексти нові прийоми, так і у творах письменників, які з'явилися на літературній сцені вже після завершення епохи домінації високого постмодернізму.

Цю вагому студію про сербський постмодернізм характеризує вільне володіння літературною теорією, західною і слов'янською, фахове використання текстів літературних критиків, автопоетичних текстів письменників та іманентної поетики самих творів у поєднанні з винятковим даром глибинного читання тексту, як у рамках окремих творів і творчості певного автора, так і у численних інтертекстуальних зв'язках. Алла Татаренко як блискучий читач помічає в текстах приховані зв'язки, віддалені асоціації, типологічні паралелі, інновації у становленні літературної форми. Період постмодернізму одержав у монографії львівського літературознавця виняткове історико-літературне висвітлення, сфокусоване передовсім на форми текстів і новаторство в оформленні творів сербського постмодернізму. Наукові висновки авторки будуть цінними і для тих, хто вивчає літературу постмодернізму, і для дослідників сербської літератури, і для широких кіл читачів, які цікавляться сучасною літературою і культурою.

д-р філол.н. Айдачич Д.

„Na cestě za češtinou": Рецензія на навчальний посібник (автори: O.Palamarcuk, O.Antonenko, J.Hasil)

Навчальний посібник „Na cestě za češtinou" написаний на основі розробленого і апробованого авторами курсу лекцій з нормативної дисципліни „Сучасна чеська мова" для студентів-богемістів філологічних факультетів університетів. Потреба у створенні такого навчального посібника назріла вже давно. . Відомо, що спеціальність „Слов"янські мови" недостатньо забезпечена сучасними підручниками та навчальними посібниками. В умовах швидкої зміни політичних та суспільних відносин, наступу нових інформаційних технологій відбуваються інтенсивні процеси зміни лексичного складу мови, у тому числі чеської. Відсутність сучасного підручника, лексичний матеріал і тематика якого відображають актуальний

стан і проблеми чеського суспільства, була серйозним недоліком у підготовці фахівців чеської мови. Навчальний посібник „Na cestě za češtinou" надолужує цю прогалину, реагує на сучасні вимоги до підготовки кваліфікованих славістів-богемістів.

Книга складається з 10 розділів, кожний з яких присвячений одній лексичній темі. Вибір лексичних тем зумовлений навчальною програмою та їхньою актуальністю для підготовки фахівців чеської мови: освіта, внутрішня політика, конституція, населення, охорона здоров"я, засоби масової інформації, професія, культура та інші. Кожний розділ навчального посібника складається з трьох частин. У першій частині (A) подається список базової лексики по темі розділу з українським перекладом, друга частина (B) пропонує актуальні тексти з даної проблематики, у третій частині (C) містяться завдання для аудиторної та самостійної роботи студентів.

Слід відзначити, що всі тексти підручника мають автентичний характер, є надзвичайно інформативними. Тексти присвячені актуальним проблемам життя суспільства в Чехії, надають багату інформацію про систему державного управління, освіту, охорону здоров"я, відповідають на різноманітні питання з області країнознавства та культури. Дуже цікавими, на нашу думку, є тексти про сучасні інформаційні технології, у тому числі інформаційну безпеку держави та особистості. Безумовно, корисним для студентів буде текст про стажування та роботу студентів за кордоном або про особливості чеського ринку праці. Тексти посібника не лише інформують, але й примушують студентів замислитися над тією чи іншою проблемою сучасного суспільства. „Інтерактивному" методу навчання сприяють, передусім, серії запитань після текстів, запропоновані теми для дискусій та творчих робіт студентів.

Взагалі, комунікативний підхід до навчання є основою навчального посібника „Na cestě za češtinou". Як відомо, відмінність сучасного комунікативного методу навчання від традиційного полягає в тому, що комунікативний метод переносить увагу з правил граматики на комунікативну функцію мови і спрямований на оволодіння навиками живого мовлення. Саме з такою метою в практичних завданнях посібника створюються моделі різноманітних комунікативних ситуацій, які мотивують студентів до активної поведінки в ролі учасників процесу спілкування. Практичні завдання розвивають комунікативні вміння та навички студентів, сприяють узагальненню вже набутих знань та отримання нових.

Автори створили оригінальний посібник, який використовує сучасні методи навчання, містить цікавий та актуальний текстовий матеріал, систему вправ і завдань, що розвивають мовленнєві здібності студентів. Не викликає сумнівів, що використання навчального посібника „Na ceste za cestinou" значно поліпшить якість учбового процесу з дисципліни сучасна чеська мова.

доц. Назаренко Л.Ю.

Я. Джоганик про словацьку гілку української літератури

Автор монографії[*] добре знайомий українським славістам, викладачам і студентам і, зокрема, славістам у національному університеті в Києві, Львові, Ужгороді, де плідно працює як лектор словацької мови і літератури. Доцент, кандидат філологічних наук Ярослав Джоганик є автором численних статей та розвідок, а також навчальних посібників (зокрема підручника словацької мови для українських словакістів, який він створив у співавторстві з професором ужгородського національного університету С. М. Пахомовою). Нещодавно вийшла монографія Я. Джоганика, присвячена українській літературі в Словаччині, яка розрахована на студентів-славістів українських університетів, всіх, кого цікавить розвиток українсько-словацьких літературних взаємин і, зокрема, творчість українських прозаїків, які проживають і працюють у Словаччині.

Про українську літературу у Словаччині публікувалися дослідження, огляди та критичні статті. Зокрема до цієї теми зверталися як словацькі і чеські, так і українські дослідники – Ю. Бача, М. Роман, О. Мишанич, А. Червеняк, Ф. Ковач, М. Молнар, М. Неверли, О. Зілинський, В. Жідліцкий та інші літературознавці, але нерідко не лише їх публікації про сучасних українських письменників, які живуть і працюють у Словаччині, а й твори самих письменників не були широко відомі українському читацькому загалу, оскільки вони передусім друкувалися у Словаччині (на сторінках «Дуклі» або у малотиражних збірниках). А між тим, уявити український літературний процес без врахування творчого доробку українських письменників Словаччини не дозволяє всебічно і грунтовно оцінити вклад української словесності у світову літературу.

Книга словацького літературознавця Я. Джоганика, яка нещодавно побачила світ в ужгородському видавництві «Мистецька лінія» якраз і дає можливість глибше познайомитися з українською літературою, яку репрезентують у Словаччині автори, що пишуть свої твори українською мовою. Монографія Я. Джоганика вирізняється серед публікацій на цю тему тим, що автор спробував на прикладі творів сучасних українських прозаїків Словаччини дослідити особливості творчих здобутків таких письменників як І. Яцканин, Є. Бісс, Н. Вархол, Ш. Ганушчин, Е. Галайда, І. Мацинський і їх вклад у літратуру Словаччини.

Особливий інтерес викликає у читача вступ до монографії, що носить як теоретичний, так і історико-літературний характер, в якому автор детально і всебічно розглядає питання і проблеми вивчення літературознавцями і критиками розвитку української літератури на сучасному етапі в Словаччині. Я. Д. Джоганик зазначає, що, на жаль, з цілого ряда

[*] Džoganik Jaroslav- Epické impresie. – Užhorod : Mystecká Linija, 2006. – 208 c.

об'єктивних і суб'єктивних причин інтерес до цієї літератури в останні десятиліття дещо знизився як у Словаччині, так і в Україні, де вона є мало відомою, але, на думку автора, «навіть всупереч периферійності її (української літератури в Словаччині – В. Моторний, О. Моторний) положення та скорочення творчого (авторського і читацького) потенціалу, що простежується з 90-х років минулого століття...», сьогодні необхідно зосередити особливу увагу критики до неї, оскільки ця гілка української літератури на сході Словаччини попри всі ідейні і художні складності свого розвитку була і залишається як своєрідним мірилом культурного та ідейного розвитку життя українського етносу в цьому регіоні, так і невід'ємною частиною загальнословацького літературного процесу.

Щоб показати всі здобутки і прогалини розвитку української літератури в Словаччині в минулому і в сучасному, які мають свої коріння як «позалітературного, так і внутрішньолітературного характеру» протягом багатьох років, автор заглиблюється в творчу лабораторію чільних представників української прози, які активно творили і творять у Словаччині.

Основною метою свого дослідження вчений вважає критичну інтерпретацію, яка внутрішньо пов'язана з художнім текстом, з його формальними і образотворчими особливостями, а також з характеристикою авторських особливостей творчого доробку письменників. Таким чином, Я. Джоганик у своїй монографії, завдяки вибраному ним методу дослідження, пропонує читачеві як загальний характер розвитку української прози, так і її місця в словацькому літературному контексті 60-90-х рр ХХ ст.

Перший критичний нарис монографії присвячено Івану Яцканину – відомому прозаїку, твори якого вже понад два десятиліття «привертають увагу читача». Автор в ньому зупиняється насамперед на двох книгах малої прози Яцканина: «Місце проживання» (1987) та «Все залишаєш» (1990) хоч бере до уваги і інші твори письменника, написані ним у 2000 – 2004 рр. В центрі уваги дослідника взаємини персонажів у творах письменника. Я. Джоганик підкреслює, що оповідання, надруковані у збірках І. Яцканина, присвячені різним періодам історії Словаччини – часам війни, повоєнним рокам та сучасності. Отже, збірка обіймає значний і суперечливий етап в житті країни і, тим самим, зачіпає важливі теми сучасного розвитку, зокрема ті, які завжди були актуальними в літературі Словаччини – теми села і взаємостосункам між селянами.

Цитати, які Я. Джоганик наводить у тексті, яскраво ілюструють сюжетні ситуації, барвисту мову селян, їх психологію та овіяні віками звичаї.

Окремий нарис в монографії присвячено творчості «провідної особистості сучасної прози» - Єві Бісс, проза якої, на думку вченого, свідчить про «зближення тематичного та психологічного плану» у створенні авторкою літературних персонажів. Тим самим, підкреслює автор, «Є. Бісс є своєрідним інтроспективним аналітиком індивідуальної долі кожного із своїх персонажів». Її твори свідчать про добре знайомство

авторки з середовищем, про яке вона пише, а отже і про глибоке і переконливе відображення нею суспільного життя. Мала проза Є. Бісс, на думку Я. Джоганика, є «важливою і новаторською ланкою в сучасній українській літературі Словаччини, на яку можна спиратися при пошуку художньої оцінки цієї літератури».

До нечисленної групи сучасних українських авторів, які живуть і творять у Словаччині, Я. Джоганик справедливо зараховує письменницький талант Надії Вархол, якій у монографії присвячений окремий нарис. Дослідник підкреслює своєрідність і оригінальність художньої візії письменниці, яка у властивій лише їй манері веде розповідь у своїх творах про «речі серйозні і драматичні», користуючись багатою палітрою гумору, пародії та сарказму, а також фольклорними мотивами. Аналізуючи окремі твори Н. Вархол, Я. Джоганик висловлює думку про те, що в її творчості можна спостерігати елементи постмодерної естетики, які підтверджують «художній прояв, досягнутий в українській літературі Словаччини» протягом останніх двох-трьох десятиліть.

Заглиблюючись у дослідження прози Штефана Ганушчина, Я. Джоганик зауважує, що творчість цього українського письменника, на жаль, ще не привернула увагу критиків і читачів, хоча його перша збірка прози «Високі сходи» вийшла ще у 1974 р. Важливою особливістю прози Ш. Ганушчина є його інтерес до проблем моралі і духовної атмосфери суспільства, питання виховання тощо. Таким чином проза Ш. Ганушчина є, на думку автора, важливою ланкою в вирішенні базових питань людського буття.

Оцінюючи творчість Еліаша (Іллі) Галайди, Я. Джоганик звертає увагу на його інтерес до сільської тематики, а також авторську естетичну позицію, яка полягає у експресивному змалюванні специфічного соціального середовища. Дослідник зокрема звертає увагу на тематичну близькість творів Е. Галайди з ранньою прозою І. Яцканина, підкреслюючи, разом з цим, що якщо Е. Галайда створює експресивний соціальний образ життя села, заснований на стосунках між селянами, змальовуючи їх «ліричними фарбами», то І. Яцканин свою увагу звертає на емоційну сторону взаємин героїв. Отже кожний з письменників, як справедливо резюмує автор монографії, створюючи панораму сучасного села, намагається окреслити її з різних сторін, що важливо для читача, який, читаючи ці тексти, отримує широку рельєфну картину сільських буднів.

І нарешті останній літературно-критичний нарис у монографії Я. Джоганика, присвячений прозі Івана Мацинського. Мабуть читачам України з-поміж українських авторів Словаччини це ім'я найбільш відоме, адже І. Мацинський є знаним не лише як чільний представник української літератури у Словаччині, але й як активний діяч в царині культурного життя українців.

Автор стверджує, що творчий і життєвий шлях І. Мацинського не був гладким, оскільки він часто не міг висловити свої думки на повний голос і мусив знайти свій «засіб», який дозволяв йому говорити щиро з читачами.

Я. Джоганик у стислій формі спробував накреслити портрет І. Мацинського-літератора, зупинившись як на його поезії («Лагерні вірші»), так і на його прозі, яка часто друкувалася на сторінках журналу «Дукля» та в інших періодичних виданнях. Втім відмітимо, що Я. Джоганик не вперше звертається до творчого доробку І. Мацинського (див. напр. Джоганик Я. «Проза І. Мацинського: ситуаційне дослідження соціальної атмосфери суспільства» та ін.).

Літературний портрет І. Мацинського, вміщений у монографію Я. Джоганика, є, таким чином, своєрідним підсумком автора в дослідженні творчості відомого українського письменника.

Заключення, українське, російське і англійське резюме, список літератури (понад 100 праць) завершують монографію Я. Джоганика, присвячену проблемам розвитку української прози в Словаччині. Крім того до кожного літературно-критичного нарису про творчий доробок письменників додано також бібліографію основних публікацій про їх життя і творчість.

Таким чином Монографія Я. Джоганика це – не лише зібрання літературно-критичних нарисів про українських письменників у Словаччині, написаних на багатому фактичному матеріалі, а й вдале теоретичне та історико-літературне осмислення найважливіших проблем, характерних для розвитку цієї гілки української літератури на сучасному етапі. Книга словацького літературознавця є глибоким і багатогранним екскурсом у маловідому українському читацькому загалу сторінку нашої літератури, яка має вікові традиції своєї історії у Словаччині. Шкода, що наклад книги невеликий і було би добре видати її переклад українською мовою, що значно збагатило б наше знання українського літературного процесу за межами України.

Моторний В. А., Моторний О. А.

«ІСТОРІЯ БОЛГАРІЇ» В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЛАВІСТИКИ (Рецензія на книгу “Історія Болгарії” В.Чорнія, Львів, 2007. – 403 с.)

Вихід «Історії Болгарії» є надзвичайно важливою подією для української славістики, адже це перше україномовне видання, підготовлене українським автором – авторитетним і широковідомим істориком-славістом Володимиром Чорнієм.

Ця фундаментальна праця є систематизованим висвітленням історії Болгарії від найдавніших часів до сучасності, а також, як зазначає сам автор, і результатом багаторічної власної дослідницької діяльності, спрямованої на наукові пошуки у межах певних історичних періодів.

Потреба у створенні такої праці зумовлена кількома чинниками. Передусім, українці і болгари мають багато спільних дотичних точок: етнічна і мовна близькість, культурні і політичні взаємозв’язки тощо. Серед них слід виділити і той факт, що на території України проживає численна

болгарська діаспора, а в середніх школах з вивченням болгарської мови історія Болгарії викладається як окремий предмет. Крім того, історію Болгарії викладають як окрему дисципліну або як складову навчальних курсів у багатьох вищих навчальних закладах України, зокрема її вивчають студенти-славісти. Тому таке цілісне і систематизоване видання є незамінним, насамперед, для школярів, студентів і викладачів. У цьому контексті важливими є вміщені у книгу хронологічні таблиці, що полегшать засвоєння матеріалу, а також перелік бібліографічних джерел, які прислужаться фахівцям й усім охочим у глибшому й детальнішому вивченні окремих періодів чи подій болгарської історії.

Неабияке значення має легкість і доступність викладу, що значно спрощує сприйняття наукового матеріалу.

Разом з послідовним і систематичним викладенням основних подій історії болгар подано матеріал, який висвітлює культурно-мистецьке життя та окреслює культурні характеристики і настанови відповідної доби. Зокрема, читач має можливість ознайомитися з особливостями розвитку болгарської літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, театру, музики, кіно тощо, а також дізнатися багато цікавого про досягнення болгарської освіти і науки від найдавніших часів до сьогодення. Окремо автор книги приділяє значну увагу висвітленню болгарсько-українських відносин, які займають важливе місце в зовнішній політиці обох країн.

"Історія Болгарії" В.Чорнія є настільною книгою і незамінним помічником для студентів, аспірантів, викладачів, які цікавляться Болгарією, а також для всіх, кому не байдуже славне минуле і багатогранне сьогодення цієї країни.

Доценко Т.С., Петровська Л.Є.

Natalija L. Bilyk: Povijest hrvatske kulture od početaka do kraja II. tisućljeća (Recenzija)

Što čini kulturu jednog naroda? Njegova umjetnost? Jezik? Znanost? Društveno uređenje? Religija? Odgovor na to pitanje je poprilično jednostavan. Sve to zajedno, i još puno više. Naime, kultura je raznolika pojava. Kultura naroda ogleda se u svemu što je narod stvorio, na materijalnoj i duhovnoj razini: od politike do umjetnosti. No pitanje na koje je puno teže dati odgovor je: Do koje granice se mogu detaljizirati svi kulturološki procesi? Jer - činjenica je da postoji mnogo pristupa i načina objašnjenja takve sveobuhvatne pojave.

Priručnik *Povijest hrvatske kulture od početaka do kraja II. tisućljeća* autorice Natalije L. Bilyk ne pretendira odgovoriti na to pitanje. Ipak – uzima u

obzir mnogobrojne aspekte kulture hrvatskog naroda, nastojeći pružiti sliku kulture jednog naroda kroz stoljeća. Budući da je kulturologija kao nauka izrazito interdisciplinarna, priručnik o kulturi mora biti napisan tako da se u njemu odražava činjenica da autor sadržaj o kojem piše dobro poznaje i razumije. Dakle, bitan je sadržaj, ali – mžda još i više – i metode kojima je sadržaj predstavljen u priručniku.

Ovaj priručnik je jasan, pregledan i zanimljiv.Odlikuje se jasnom strukturom. Podijeljen je na devet dijelova, od kojih sedam cjelina pruža sliku razvoja kulture hrvatskog naroda kroz stoljeća: od samih početaka, prije dolaska Hrvata na današnja područja pa sve do kraja XX. stoljeća. U posljednja dva dijela priručnika kronološki su poredani hrvatski vladari i najznačajnija događanja na hrvatskom području kroz stoljeća, a na samom kraju se nalazi kratki tekst o hrvatskim velikanima – ljudima koji su pronosili hrvatsko ime diljem svijeta.

Na početku svake cjeline je uvodnik u određeno razdoblje koje daje opći uvid u epohu. Svako razdoblje se obrađuje na temelju odrednica koje su u Uvodu navedene kao mjerila stupnja kulture: država i geopolitika, gradovi, društveno uređenje, ekonomija i financije, zanat ili industrija, trgovina, pravni poredak, religija, jezik i pismo, znanost, te umjetnost, koja obuhvaća književnost, arhitekturu, slikarstvo, kiparstvo i glazbu. Geopolitički prikaz Hrvatske služi kao okvir svemu onome što je narod u određenom periodu postigao. Taj geopolitički pregled nipošto nije predetaljan, on tek daje uvid u povijesna događanja koja su utjecala na razvoj kulture toga doba. Jer – kultura i je predmetom ovog priručnika. Ne opća povijest.

Osim jednostavnog teksta, primjerena studentima na stranim sveučilištima koji uče o hrvatskoj kulturi, priručnik se odlikuje i zemljovidima koji prikazuju hrvatski teritorij, a unutar svakog poglavlja masnim slovima ili potcrtavanjem su istaknuti bitni pojmovi. Na kraju svakog poglavlja se nalaze zadaci i pitanja. I dok su pitanja uglavnom reproduktivna, zahtijevaju jasne odgovore koji se nalaze u poglavljima, zadaci potiču na samostalan rad, a samim time i na razmišljanje i problemski pristup temi.

Priručnik Natalije L. Bilyk je priručnik u kojem se govori o kulturi naroda u najširem smislu. U njemu ima mnogo podataka o životu ljudi, osvrta na stanje u gospodarstvu, krize, položaj i prava žena, znanost, pa čak i sport, razvoj kojega pratimo od samih početaka, tj. od proto modela sporta u razdoblju renesanse.

Budući da je priručnik primarno namijenjen studentima – filolozima, posebna pažnja se ipak posvećuje književnosti, ali i jeziku. Tijekom cijelog priručnika kao bitan sastavni dio svakog povijesnog razdoblja može se pratiti povijesna nit razvoja hrvatskog jezika i pisma.

Zašto je ova knjiga značajna? Postoji više razloga, od kojih će ovdje biti istaknuti najbitniji. Priručnik predstavlja veliku pomoć svim profesorima visokoškolskih ustanova koji se svakodnevno suočavaju sa zadaćom poučavanja o kulturi naroda. Priručnik ne teži prenošenju suhih, nezanimljivih činjenica, ne zahtijeva od studenata memoriranje i reproduciranje tih činjenica. Naprotiv.

Priručnik zahtijeva razmišljanje i poziva na aktivno sudjelovanje studenata u nastavi iznošenjem vlastitog mišljenja. Sadržaji koje priručnik obrađuje povezani su sa stvarnim životom i time pokazuju zašto je učenje kulture nekog naroda bitno za razumijevanje jezika. Ukoliko bi priručnik bio izrađen na principu „bacanja" činjenica, postigao bi negativan učinak: studenti bi njega, a preko njega i kulturu Hrvata doživljavali kao nešto dosadno i nevažno. Još jedan razlog zbog kojega je knjiga važna jest da je rezultat rada i istraživanja stručnjaka za hrvatski jezik kojem hrvatski jezik nije materinji, a hrvatska kultura nije ona u kojoj se razvijao. Dakle – autorica poznaje okolnosti za koje piše priručnik i pritom vodi računa o specifičnom kontekstu i specifičnim potrebama određenih studenata – stranaca koji uče o drugoj kulturi.

Kako je već navedeno, priručnik *Povijest hrvatske kulture od početaka do kraja II. tisućljeća* Natalije L.Bilyk ne pretendira detaljizirati sve kulturološke procese, ali uspio je u osnovnoj namjeni – sveobuhvatnu pojavu kulture jednog naroda predstavio je putem najznačajnijih karekteristika i dometa. Time postiže svoj osnovni cilj, koji sama autorica navodi u Uvodu, a to je uokviravanje povijesne slike hrvatske kulturne baštine.

Діклич Т.

З НАУКОВИХ ПОДІЙ:
Міжнародній науковій конференції «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку філологічної думки XIX–XXI ст. (до 175-річчя від дня народження О. О. Потебні)»

5–7 жовтня 2010 року на філологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбувалася масштабна подія. До участі в **Міжнародній науковій конференції «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку філологічної думки XIX–XXI ст. (до 175-річчя від дня народження О. О. Потебні)»**, окрім українських науковців, долучилися знані дослідники з Російської Федерації, Білорусі, Польщі, Литви, Словаччини, Китаю та Сполучених Штатів Америки.

Характеризуючи постать О. О. Потебні, Л. А. Булаховський писав про те, що доля його наукової спадщини склалася особливим чином, – ученого не просто згадують із приводу тих чи інших ювілейних дат або ж у суто історичному плані – його твори уважно вивчаються й нині, оскільки вони залишаються стимулом для подальшого розвитку мовознавчих досліджень.

Важко переоцінити вагу наукової спадщини О. О. Потебні й масштаби її впливу на розвиток європейської філологічної думки впродовж майже двох століть. Тож нелегко висвітлити детально все, що стосується роботи конференції. Спробуймо, однак, окреслити найхарактерніші вектори сучасного розвитку мовознавчої науки в контексті розвитку ідей визначного вченого.

Активну участь у конференції взяли провідні науковці Харківського

національного університету: 5 жовтня 2010 року з вітальним словом до учасників звернувся ректор В. С. Бакіров. Головував на пленарному засіданні декан філологічного факультету Ю. М. Безхутрий.

Перше засідання відкривала доповідь В. С. Калашника й М. І. Філона «Значення і смисл поетичного слова в лінгвістичному вимірі». Виступ представника Білорусі В. А. Салєєва «Мова почуття й мова думки (Доктрина О. О. Потебні – від філології до естетики)» стала логічним переходом до аналізу інших ділянок наукової ниви, на яких плідно працював О. О. Потебня. Так, доповідь І. Л. Михайлина (Харків) «Поезія, проза й „газетна література“ в концепції О. О. Потебні», а також виступ М. Ф. Алифіренка (Бєлгород, Російська Федерація) на тему «Ментальність як лінгвокогнітивна категорія» ще раз представили О. О. Потебню не лише як видатного лінгвіста, а і як філософа й дослідника публіцистики, яка бурхливо розвивалася за його доби.

Беручи до уваги масштабність наукового доробку й самої постаті О. О. Потебні, оргкомітет спланував роботу в такий спосіб, щоб можна було окреслити принаймні найважливіші аспекти його вчення в контексті тематики конференції. Тому було створено 11 мовознавчих секцій, 5 літературознавчих, а також секції «Міфологія», «Фольклористика», «Етнологія» та «Журналістика».

Мовознавча секція «Евристична значущість лінгвістичних ідей О. Потебні» охопила концептуальні проблеми, стосовні впливу ідей О. О. Потебні на формування методу міфореставрації (доповідь С. М. Тєлєгіна з Москви), діяльнісної концепції мови в працях О. О. Потебні (доповідь І. І. Дяговця з Донецька), лінгвософської інтерпретації природи в науковому дискурсі О. О. Потебні (доповідь К. Ю. Голобородька з Харкова), внеску О. О. Потебні у вивчення проблеми вмотивованості мовного знака (доповідь Ю. В. Юсип-Якимовича з Ужгорода), ролі О. О. Потебні у становленні сучасних лінгвістичних учень (доповідь Г. Б. Вишневської з Тернополя) тощо. Роль О. О. Потебні в колі інших учених Харківського університету як предтечі етнолінгвістики підсумувала Г. Н. Карнаушенко (Харків).

Відомо, що чільне місце в науковому доробкові О. О. Потебні посідає вчення про внутрішню форму слова, існування якої було постульоване в працях В. фон Гумбольдта. Проте, якщо для останнього встановлення її специфіки було проблематичним, то потебнянське вчення про внутрішню форму слова спрямоване са́ме на дослідження конкретних мовних фактів, нерозривно пов’язаних із процесами у внутрішній структурі слова в синхронному й діахронному аспектах. Тому засідання секції «Проблеми вторинної номінації: метафора, внутрішня форма слова, похідне значення» відкрило нові обрії для дослідження цієї невичерпної проблематики. Особливе враження справила доповідь Т. С. Пристайко і В. В. Зирки (Дніпропетровськ) «Внутрішня форма слова як фактор прагматичного варіювання значення (досвід інтерпретації ідеї О. О. Потебні)», в якій на

матеріалі прикметника *правильний* було розглянуто креативний потенціал внутрішньої форми слова й доведено, що попри численність можливих прагматично обумовлених уживань атрибута його внутрішня форма присутня в усіх випадках функціонування лексеми. У доповіді Л. В. Педченко (Харків) «Змістовна вмотивованість слів *баба*, *дед* та їх дериватів (у контексті роботи О. О. Потебні „О связи некоторых представлений в языке")» здійснювалася надзвичайно цікава спроба виявити характер умотивованості предметних значень російських діалектизмів слів із коренями *баб-* і *дед-*, внаслідок чого, спираючись на теоретичні положення й конкретні спостереження О. О. Потебні, автор дійшов висновку про існування мотиваційного семантичного зв'язку між первинними та вторинними значеннями досліджуваних лексем. Дослідження Г. М. Шипіциної (Бєлгород, Російська Федерація) було присвячене проблемі лексикалізації значення похідного слова у світлі вчення О. О. Потебні про корінь слова. Цікаві ракурси дослідження інтерпретації внутрішньої форми як потенціалу ілокутивного значення дискурсивного слова *вообще* було продемонстровано в доповіді О. В. Чернцової (Харків). Дослідження свідчить про те, що ідея «узагальнення» зумовлює локацію чи ілокуцію мовленнєвих актів, пов'язаних із науково-повсякденним типом дискурсу.

Окрема мовознавча секція опікувалася вивченням обсягу, змісту й репрезентації концептів у концептосферах індоєвропейських мов. Багато уваги приділялося конкретним концептам у різних мовних картинах світу і в мовній картині світу представників різних національностей, наприклад, концептам „початок" (доповідь Н. Є. Ананьєвої з Москви), „життя" і „смерть" (Лі Джиан Пінґ із Китаю та О. В. Чернцова з Харкова), концептам-примітивам у латинській мові (Б. В. Чернюх зі Львова), особливостям вербалізації концепту „дружба" в інтернет-комунікації (Г. А. Губарєва з Харкова) тощо.

Сучасне тлумачення лінгвістичних проблем, поставлених свого часу О. О. Потебнею, пропонувалося на секції «Культурні компоненти лексичної та фразеологічної семантики». З особливим інтересом були сприйняті доповіді Ґ. Качюшкене з Литви і Є. Балінтової із Словаччини про роль культурологічної компетенції у вивченні іноземної мови, Г. В. Токарєва (Тула, Російська Федерація) про об'єктивацію культури компонентами лексичного значення та Н. В. Гримайло (Люблін, Польща) про структуру лексико-семантичного поля смутку в польській мові.

Лексикологічним питанням комунікативної лінгвістики присвятила свою роботу секція «Лексика спеціальної комунікації: семантика, системність, нормативність»: розглядалися такі масштабні питання, як національна термінологія й мовне прогнозування (Л. Г. Боярова з Харкова), становлення термінів дериватології (Т. А. Коць – Київ), актуальні проблеми прогнозування лексичної норми (С. Г. Чемеркін із Києва) і т. д.

Сучасний стан розробки широкого кола глобальних мовно-філософських

проблем, якими опікувався О. О. Потебня, продемонструвала секція «Мовна свідомість – ментальність – мовна картина світу». Так, зокрема, К. І. Мізін (Київ) говорив у своїй доповіді про проблеми мови й мислення у світлі концепції слова як енергетичної сутності, О. К. Куварова (Дніпропетровськ) зосередила увагу на мовній особистості у світлі лінгвофілософських ідей О. О. Потебні, Н. В. Бойко (Харків) зупинилася на аналізі гуманітарних універсалій в сучасному культурному просторі, а Т. Ф. Фільчук (Харків) говорила про асоціативну природу мовної атракції в світлі ідей О. О. Потебні. Великий інтерес присутніх викликала також доповідь Н. С. Коваленко (Томськ, Російська Федерація) про відображення мовної картини світу в давньоанглійських іменниках із основотворним формантом -s-.

Широке коло сучасних лінгвістичних проблем презентували автори доповідей, виголошених на засіданні секції «Дискурс – текст – інтертекст». Особливу увагу привернули розвідки Т. А. Космеди (Львів) «Сучасна дискурсцентрична парадигма у світлі теорії О. О. Потебні: інтерпретація ролі дискурсивних слів у художньому тексті…», Л. Ф. Компанцевої (Київ) «Принципи сугестивної лінгвістики в інтернет-комунікації», В. А. Борисової (Харків) «Дискурсивна функція інтертекстуальності у формуванні наукового знання».

О. О. Потебня свого часу дав могутній імпульс розвиткові проблем сучасної когнітивістики, які були розглянуті на секції «Питання сучасної когнітивної лінгвістики». Серед найзмістовніших слід назвати доповіді Ж. В. Колоїз (Кривий Ріг) про біблійну репрезентацію часу, Ю. В. Крапиви (Харків) про механізм когнітивного оброблення публіцистичного тексту, а також О. Г. Озерової (Бєлгород) про слово як засіб апперцепції у когнітивному просторі поетичної прози.

На засіданні секції «Проблеми словотвору та морфології індоєвропейських мов: структурно-семантичні та функціональні аспекти» були представлені доповіді Т. А. Космеди та О. В. Халіман (Харків) «Розвиток ідей О. О. Потебні щодо граматикалізації категорії оцінки як наслідку взаємодії філософських категорій – проекція на категорію числа», О. В. Лукіна (Ярославль, Російська Федерація) «Питання теорії частин мови в контексті творчості О. О. Потебні», В. К. Харченко (Бєлгород) «Питання теорії частин мови в контексті творчості О. О. Потебні», а також О. О. Дудки (Харків) «Наголос прикметників у творах Г. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. Потебні».

Однією з найпомітніших була робота секції «Проблеми дослідження мови художньої літератури», адже сам О. О. Потебня був дослідником фольклору і мови художньої літератури. Серед великої кількості доповідей назвемо такі: «Українська художня мова як лінгвокреативне явище: актуалізація передбачень Олександра Потебні» (О. О. Маленко), «Концептуальна метафоризація образу матері в українській поезії XIX–XX століть» (Ю. І. Калашник), «Образ ДОМУ в художній мові Панаса Мирного

(на матеріалі роману „Хіба ревуть воли, як ясла повні?")» (Л. Г. Савченко – Харків), «Лінгвостилістичні особливості сучасного сербського прозового дискурсу (на матеріалі використання претеритальних форм)» (В. І. Ярмак – Київ), «Художньо-мовна особистість як пізнавальний феномен» (М. І. Філон), «Концептуалізація мобільного зв'язку в сучасному поетичному дискурсі (на матеріалі поезій Дмитра Лазуткіна)» (І. А. Кожушко – Харків).

Роботу конференції логічно продовжила остання мовознавча секція «Структурно-семантичні та функціональні аспекти дослідження синтаксичних одиниць». Н. О. Андрамонова (Казань, Російська Федерація) доповідала про відносне підпорядкування з непредметною анафорикою, Л. В. Попова (Архангельськ, Російська Федерація) – про форму іменного компонента як предмета синтагматичного аналізу, С. В. Соколова (Київ) – про синтаксичну реалізацію відприслівникової транспозиції в українській мові, а Г. С. Чернобай (Слов'янськ) – про сучасне переосмислення лінгвістичного погляду на міф і безособові конструкції української мови, що позначають внутрішній стан людини, на основі праць О. О. Потебні.

Літературознавча проблематика на конференції розглядалася на засіданнях п'яти секцій. Секція «Від аналізу до синтезу: теоретичні та практичні проблеми дослідження художньої літератури» була представлена концептуальними доповідями декана філологічного факультету Харківського університету Ю. М. Безхутрого на тему: «Естетична концепція українських літературних угруповань 20-х рр. XX століття в контексті вчення О. Потебні про специфіку художнього слова», О. Д. Турган (Запоріжжя) «Міфокритика як вектор літературознавчих досліджень О. Потебні», М. І. Гнатюк (Львів) «Особливості функціонування психологічного літературознавства в Україні (О. Потебня, І. Франко)», Н. М. Шляхової (Одеса) «Теорія словесної творчості О. Потебні», В. В. Колкутіної (Одеса) «Концепція О. Потебні у проекції до літературознавчих пошуків Д. Донцова (рецептивний аспект)», Т. О. Коваленко (Донецьк) «Мова і поетика: Роль наукової спадщини О. О. Потебні у формуванні мови українського формалізму», Ю. Цар (Львів) «Поняття апперцепції в системі психолінгвістичної теорії Олександра Потебні».

Літературознавча секція «Інтертекст у літературі» була репрезентована доповідями О. Н. Калениченко (Бєлгород) «Інтертекст як літературний прийом у сучасній російськомовній фентезі», В. А. Герасимчук (Київ) «Дихотомія художнього і нехудожнього у вербальному тексті», О. І. Борзенко (Харків) «Декадентські тенденції в ліричній поезії Лесі Українки» і т. д.

Неабияке враження справили доповіді, виголошені на засіданні літературознавчої секції «Міф – символ – художній образ», а саме «Від міфу до архетипу: історія як ритуал (О. Потебня, Ф. Буслаєв, О. Веселовський)» представника Інституту літератури ім. О. М. Горького РАН А. Ю. Большакової і «Міфологема Агасфера в поезії російського модернізму» Н. І. Ільїнської (Херсон).

Літературознавча секція «Поетика літературного твору» запам'яталася доповідями Н. П. Малютіної (Одеса) «Поетика риторичних стратегій у драматичних поемах Лесі Українки», М. П. Сподарець (Харків) «Наукова спадщина О. Потебні в українському літературно-критичному дискурсі 20-х років XX століття» та ін.

У програмі секції «Проблеми жанрового розвитку літератури» чільне місце посіли доповіді М.С. Васьківа (Кам'янець-Подільський) «Український роман і романні форми 20-30-х років XX ст. як вияв новаторсько-експериментального пошуку митців доби», І. С. Заярної (Київ) «Жанрові метаморфози в поезії Л. Бикова», О. Д. Михільова (Харків) «Романічна творчість К. Воннеґута як зразок художнього синтезу» тощо.

На секції «Міфологія. Фольклористика. Етнологія» з підзаголовком «Міфологія, фольклор, народна культура у вимірах сучасних гуманітарних наук» виголосили доповіді представники різних поколінь: А. А. Швед (Брест, Республіка Білорусь) – «Семантика і функціональність жовтого кольору в міфологічній картині білорусів», В. В. Сокіл (Львів) – «Українське козацтво: народний погляд», Т. П. Вільчинська (Тернопіль) – «Семантико-аксіологічна природа етнокультурного концепту-образу „відьма" у міфопоетичній картині світу Т. Шевченка», а також М. Б. Качмар (Львів) – «Українські етіологічні легенди про природні явища: структурно-семантичний аспект» та М. В. Демидюк (Львів) – «Національна специфіка жіночих персонажів українських народних казок».

Секція «Журналістика (Актуальні питання сучасної соціальної комунікації)» запам'яталася науковими доповідями Н. М. Сидоренко (Київ) «Творення художнього образу в публіцистиці», О. І. Панченко (Дніпропетровськ) «Засоби компресування стислих газетних жанрів», О. О. Полумисної (Харків) «Діяльність журналу „Украинская жизнь" (1912–1917) в оцінці українських і російських періодичних видань початку XX століття» та О. Д. Школьної (Київ) «Репрезентація національної ментальності в мові української преси початку XX століття».

На підсумковому пленарному засіданні (6 жовтня 2010 року) учасники конференції заслухали доповіді концептуального характеру Ф. С. Бацевича (Львів) «На шляху до „парадигмальної" лінгвопрагматики», Л. О. Бикової (Стоктон, США) «Думка й мова» О. О. Потебні й сучасна когнітивістика», О. І. Лагунова (Харків) «Концепція слова і літературного твору в теорії О. О. Потебні», Е. Г. Шестакової (Харків) «Життя слова: діалог О. О. Потебні та О. О. Лосєва».

Після того, як було підбито підсумки роботи конференції й заслухано звіти керівників секцій, із заключним словом виступив декан філологічного факультету Харківського університету імені В. Н. Каразіна Ю. М. Безхутрий.

Учасникам конференції також була запропонована цікава культурна програма, а саме екскурсія до музею Г. С. Сковороди в селі Сковородинівка.

Варто окремо оцінити надзвичайно велику роботу, виконану

оргкомітетом конференції й викладацьким складом філологічного факультету для організації і здійснення цього заходу, а також діяльність оргкомітету, пов'язану з публікацією кількох томів доповідей у «Віснику Харківського національного університету» до початку конференції. І ще одна риса, яка, зрештою, завжди була притаманною будь-якому науковому заходу, котрий відбувався у стінах Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, – це неповторне поєднання високого, по-справжньому європейського наукового рівня з напрочуд приємною, доброзичливою атмосферою, в якій відчувалася присутність і панування духу великого Олександра Потебні.

доц. Ярмак В.І.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НАУКОВИХ ВИДАНЬ У ХОРВАТІЇ

24 листопада 2010 року хорватська громадськість відзначала цікаву для гуманітарної освіти і науки подію – презентацію науково-популярного видання «Славіст та імперії (Ватрослав Ягич між Галичиною, Малоросією і Україною)» (Slavist i imperiji. Vatroslav Jagić između Galicije, Malorusije i Ukrajine), підготовленого Євгеном Миколайовичем Пащенком, співробітником кафедри української мови Загребського університету, доктором філологічних наук, професором, автором численних праць про українсько-хорватські літературні контакти.

Презентація проходила у приміщенні бібліотеки Загребського університету, серед учасників і гостей було чимало визначних знавців і поціновувачів української культури – представників наукових кіл, працівників освіти, студентів – майбутніх україністів, працівників посольства України в Республіці Хорватія, а також української діаспори.

Презентація цього оригінального видання проходила жваво, участь у виступах і обговоренні брали визначні хорватські науковці, детально репрезентував видання сам автор – у своєму виступі він обґрунтував появу цього видання, адже, на думку Є.Пащенка, зараз на часі поява книги, яка б посприяла висвітленню проблеми формування як науковця визначного хорватського славіста Ватрослава Ягича, доробок якого було виконано не в останню чергу під впливом прогресивної української і російської думки, адже значний вплив на світогляд славіста справила політична ситуація у країнах його перебування, а також спілкування із творчою інтелігенцією тодішньої України, яка перебувала у складі сильних імперій світового масштабу – Австро-Угорської і Російської.

Тепер детальніше про видання. Останнє побачило світ того ж таки листопада 2010 року за сприяння Хорватсько-українського наукового товариства, а також Спілки хорватських україністів, під загальною редакцією визначного науковця і популяризатора української культури

Мирослава Киринчича, рецензентами видання виступали визначні хорватські науковці – академіки Йосип Братулич і Степан Дам'янович, зауважимо, що останні виступили із розлогою промовою на презентації видання, а також взяли активну участь у дискусії, яка мимоволі виникала, адже у фокусі уваги перебувало одразу кілька важливих і актуальних політичних і культурних питань, що і досі хвилюють багатьох хорватських і українських науковців. Обґрунтування основних положень, представлених у книзі, а також детальний науковий коментар подається у вступній частині, зокрема у передмові, підготовленій п. Степаном Дам'яновичем під назвою «Наукові моделі та ідеологеми. Передмова до студій Євгена Пащенка про місце Ватрослава Ягича в українській культурі». Увага саме до цієї визначної, сказати б, знакової постаті, обумовлена, на думку автора передмови, тим фактором, що доробок Ватрослава Ягича репрезентує саме той період у розвитку славістичної науки, коли знавці класифікували її як загальну, єдину для всіх слов'ян дисципліну, тому визначення обставин, які істотно вплинули на формування світогляду славіста, - мають важливе значення. Автор Передмови подає достатньо детальну інформацію про основні віхи життєвого шляху Ватрослава Ягича, а також наукового доробку, концентруючи увагу на його відомих працях «Філологія і патріотизм» (1886), де пропагується ідея, що справжня наука не може базуватися на відсутності поваги до кожного народу конкретно; працях німецькою мовою, а також «Історія слов'янської філології» та «Енциклопедія слов'янської філології». Окрему увагу приділяє і автор Передмови, і автор книги творчим контактам Ватрослава Ягича із передовими діячами української культури – Іваном Франком, Осипом Маковеєм та іншими.

Основні пункти, на яких концентрується увага самого дослідника – Євгена Пащенка – простежуються навіть на рівні заголовків-підрозділів, наведених на початку видання – «Біля витоків хорватської україністики», «Імперська ідеологія і суспільство», «Україна як вільна земля», «Україна як колонія», «Українська культура як «російська», «Роль університетів у формуванні державної ідеології», «Знайомство із українською філологією», «Робота на ниві української мови», «Між двома імперіями», «Українці у Відні: Іван Франко», «Наукові спокуси в Україні», а також виходячи із масштабної бібліографії, поданої у кінці видання. В результаті прочитання книги виникає цілком сформована неординарна постать визначного славіста Ватрослава Ягича, суперечливого, проте, у своєму ставленні до України. Недаремно автор роботи всіляко наголошує на тому, що Ягич у своїй діяльності був роздвоєний між славістикою німецького і російського зразка, а його уявлення про українську культуру не були одностайними – як політичний діяч, він не міг ігнорувати вплив російської ідеології на свідомість української культурної громадськості, а також той факт, що

Україна не мала політичної незалежності на той момент. Проте Ягич-науковець зробив чимало для української філології, зокрема презентуючи українську мову і літературу світові. Особливо активним славіст був під час свого перебування у Відні, де навчалися українці, неабияку роль при цьому відіграло спілкування з Іваном Франком та іншими визначними діячами української культури. Підвалини, що їх було закладено в кінці XIX ст., стали визначальними при подальшому розвиткові у столітті наступному.

Повертаючись до презентації, хотілося б відзначити, як очевидиці подій, значний інтерес усіх присутніх до подій культурного і політичного життя України, щонайбільше увагу було сконцентровано навколо мовного питання, а також ставлення в Україні до Хорватії і важливих подій у її філологічних студіях.

доц.Карацуба М.Ю.

ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ ТВОРЧЕСТВЕ Н.Г.ПОМЯЛОВСКОГО

В апреле 2010 года исполнилось 175 лет со дня рождения Николая Герасимовича Помяловского. Его литературная деятельность продолжалась всего 4 года (умер в 1863году). Главной темой творчества писателя стали проблемы образования, становления личности. Николай Герасимович закончил духовную семинарию, которую на тогдашнем молодёжном жаргоне называли "бурса". Наиболее известное современным читателям проиизведение Н.Помяловского и называется "Очерки бурсы". Проиизведение в значительной мере носит публицистический характер и многие проблемы тогдашнего, выражаясь по-современному среднего специального образования, и сейчас сохраняют актуальность: коррупция, засилие зубрёжки, жестокие наказания,полная зависимость воспитанников от педагогов. Характерно, что и в тогдашней бурсе автор тонко подметил и описал явление, которое позднее в научной литературе получило название "психология самопомех". Мало того, что даже жестокая порка не могла заставить значительную часть учащихся зубрить божественные и светские науки,многие из ни намеренно портили своё здоровье алкоголем и табаком, заражались различными болезнями, совершали отчаянные и безрассудные поступки, лишь бы избавиться хотя бы на короткое время от изнуряющей зубрёжки, тягостной обстановки бурсы. Сам Николай Помяловский, проучившийся в духовных учебных заведениях 14 лет больше половины своей жизни), писал, что бурса его "научила пить", но не научила плодотворно работать. Тем не менее, писатель признаёт, что многие

выпускники семинарии стали видными учёными, достигли успехов в разных отраслях человеческой деятельности. Вряд ли можно согласиться с ним, что это произошло вопреки их образованию. Скорее, это подтверждает необходимость демократизации, индивидуализации, специализации образования. В любом случае, влияние образования на судьбы современных Н. Помяловскому подданных российского государя нашло точное отражение в его произведениях. Кроме "Очерков бурсы" отметим повести "Молотов" и "Мещанское счастье", в которых описаны воспитание и образование в разных сословиях российского общества,начиная с раннего возраста.Главный герой обеих повестей Егор Иванович Молотов – сын слесаря, в раннем детстве лишился родителей, однако успел получить некоторую практическую подготовку: "...отвёртки, обрезки железа и меди заменяли ему дома игрушки". Потом "один профессор... взял Егорушку к себе". После трудной адаптации в новой для него среде, "мальчик полюбил науку: он инстинктивно чувствовал, что через неё только станет человеком". При этом "он после уроков что-нибудь строгал, лепил или рисовал; страсть к таким занятиям у него осталась навсегда". Егор "шёл в первых учениках" в гимназии, закончил историчесий факультет университета, но профессор-воспитатель не смог помочь ему успешно адаптироваться в среде учащейся молодёжи" с товарищами он мало сошёлся" и впоследствии долго боролся со своей застенчивостью. Однако упорное самообразование, иногда – в сочетании с физическим трудом ("чёрной работой") помогло ему правильно понять "интересы общества" и занять в нём достойное место.

Спиридонов Ю.М.

Зміст:

МОВОЗНАВСТВО

Антоненко О.В. (Київ, Україна)
Чеські малопродуктивні суфікси на утворення назв діяча…….. 3

Вакуленко М.О. (Київ, Україна)
Транслітерація українською латиницею: слов'янське коріння та національні особливості ……..... 7

Дель Гаудіо С. (Київ, Україна)
Современные тенденции в болгарском языке: лабиализация латерального согласного …….. 17

Джєржавін К. (Краків, Польща)
Fonetyka mieszkańców Przemyśla na tle polsko-ukraińskich kontaktów językowych…….. 21

Ємчура Н.Р. (Львів, Україна)
Теоретичні засади визначення неологізмів у сучасному слов'янському мовознавстві …….. 33

Зайченко Н.Ф. (Київ, Україна)
Порівняльний аналіз поетичного слововживання Т.Г.Шевченка і М.Ю. Лермонтова ……... 41

Калениченко М.М. (Київ, Україна)
Безособові речення з предикатом, ускладненим власне модальними характеристиками, у чеській мові …… 47

Кравченко Н.К. (Київ, Україна)
Методологические принципы дискурс-анализа в ракурсе современной компаративной лингвистики …….. 52

Кравчук А.Є. (Київ, Україна)
Діалектні риси в структурі прикметника (на матеріалі волинських пам'яток кінця XVI – першої половини XVII ст.)…… 60

Михальчук О.І. (Київ, Україна)
Словники імен: лексикографічні та соціолінгвістичні аспекти (на матеріалі українських, польських, російських джерел кінця XX – поч. XXI ст.)……... 69

Наєнко Г.М. (Київ, Україна)
Слов'яноукраїнська мова науково-природничого трактату кінця XVII ст. …. 75

Назаренко Л.Ю. (Київ, Україна)
Літературна мова versus розмовна мова у мовленні чеських політиків ……. 83

Ненько Г.Л. (Київ, Україна)
Самобутність мовної картини світу як чинник новаторства Євгена Пашковського (на матеріалі роману "Щоденний жезл")…….... 89

Нікітіна Ф.О. (Київ, Україна)
М.Я. Калинович і теорія слова ……. 94

Паламарчук О.Л., Чмир О.Р. (Київ, Україна)
Українська національно маркована лексика у міжслов'янських перекладах … 99

Пономаренко В.П. (Київ, Україна)
О. О. Потебня і проблема становлення форм увічливості у східнослов'янських мовах ……. 104

Райчева І.О. (Одеса, Україна)
О некоторых текстологических разночтениях в списках Типика св. Саввы Сербского ……..... 110

Рудь І.А. (Київ, Україна)
Жанрово- стилістичні особливості перекладу англомовних юридичних документів ……... 118

Скорина А.С. (Київ, Україна)
Праксеологічні засади дій перекладача-редактора в роботі над публіцистичним текстом …….. 123

Стоянова Д.Ф. (Одеса, Україна)
Деякі біографічні довідки про Йосифа Брадатого …… 128

Теряєв Д.О. (Київ, Україна)
Звуковая система русского языка в структуре речи (экспериментально-фонетическое исследование)…… 136

Фурист Н.П. (Київ, Україна)
Засоби діалогізації інтимізованого авторського мовлення в українському фольклорі ……. 143

Ходикіна І.І. (Бердянськ, Україна)
Особові та безособові синтаксичні конструкції в українській літературній мові та північноприазовських говірках …….. 151

Чирва А.В. (Харків, Україна)
Особливості виділення лексико-семантичної групи етнонімів (на матеріалі англійської, української та російської мов)…….. 163

Ярмак В.І., Пономаренко М.В. (Київ, Україна)
Діалог культур: турцизми у поезії Алекси Шантича …….. 171

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Башчаревич С.С. (Лепосавич, Сербія)
Симбиоза уметности и вере у делу Исидоре Секулић …….. 189

Білик Н.Л. (Київ, Україна)
Романна творчість М. Продановича у контексті сербського постмодернізму ….. 196

Булаховська Ю. Л. (Київ, Україна)
До ювілею «Слова о полку Ігоревім» (про польськомовний переклад Юліана Тувіма з передмовою Александра Брюкнера …… 202

Булаховська Ю.Л. (Київ, Україна)
З роздумів про специфіку жанру „історичної поеми" („Слово о полку Ігоревім"; О.С.Пушкін; М.Ю.Лермонтов; Т.Г.Шевченко, Адам Міцкевич)…… 206

Захаржевська В.О. (Київ, Україна)
Жіноча поезія XX століття (болгаро – українські паралелі) Блага Димитрова і Ліна Костенко …….. 213

Левицький В.А. (Київ, Україна)
Структурні особливості у формуванні київського міського тексту …….. 225

Мельниченко І.В. (Київ, Україна)
"Безпредметна" іронія Яна Веріха Їржі Восковца (W a V)…….. 232

Осадца К.Є. (Київ, Україна)
Жанрово-стилістичні та топологічні особливості сербської середньовічної агіографії …… 240

Охотна О.О. (Київ, Україна)
Наративи етнічної іншості у творі Алеко Константинова «Бай Ганьо: неймовірні оповідання про одного сучасного болгарина»…….. 254

Рева Л.В. (Одеса, Україна)
«Соперничество двух подходов к миру»: реализм и модернизм в творчестве Л.Андреева ……..... 264

Сало О.І. (Львів, Україна)
Концепція людини в оповіданні Міхала Гворецького «Берлін»…… 272

Татаренко А.Л. (Львів, Україна)
Використання матриці історичного роману в постмодерністській прозі: «Доля і коментарі» Р. Петковича …… 280

Халюк Л.М. (Київ, Україна)
Зображення переселення українців в усних оповіданнях: операція "Вісла" та її наслідки …….. 291

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА. ІНФОРМАЦІЯ.

ВІТАННЯ ЮВІЛЯРУ: ДО 80-РІЧЧЯ ЮЛІЇ ЛЕОНІДІВНИ БУЛАХОВСЬКОЇ *(Паламарчук О.Л., Білик Н.Л.)* ……..... 298

КУЛЬТУРА ЧЕСЬКОГО НАРОДУ: ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ *(рецензія на друге видання навчального посібника О. Антоненко, Г. Гасілової, І. Гасіла, О. Паламарчук (Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.Івана Франка, 2010)* (*Булаховська Ю.Л.)* …… 301

СЕРБСЬКИЙ ПОСТМОДЕРНІЗМ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ *(рецензія на монографію Алли Татаренко «Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури)») (Айдачич Д.)* ……... 302

„Na cestě za češtinou": Рецензія на навчальний посібник (автори: O.Palamarcuk, O.Antonenko, J.Hasil) (*Назаренко Л.Ю.)* ……... 306

Я. Джоганик про словацьку гілку української літератури (*Моторний В. А., Моторний О. А.)* ……..... 308

«ІСТОРІЯ БОЛГАРІЇ» В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЛАВІСТИКИ (Рецензія на книгу "Історія Болгарії" В.Чорнія, Львів, 2007. – 403 с.) (*Доценко Т.С., Петровська Л.Є.)* …… 311

Natalija L. Bilyk: Povijest hrvatske kulture od početaka do kraja II. tisućljeća (Recenzija) (*Діклич Т.)* ……..... 312

З НАУКОВИХ ПОДІЙ: Міжнародній науковій конференції «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку філологічної думки XIX–XXI ст. (до 175-річчя від дня народження О. О. Потебні)» (*Ярмак В.І.)* …….. 314

ПРЕЗЕНТАЦІЯ НАУКОВИХ ВИДАНЬ У ХОРВАТІЇ (*Карацуба М.Ю.)* …… 320

ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ ТВОРЧЕСТВЕ Н.Г.ПОМЯЛОВСКОГО (*Спиридонов Ю.М..)* …….. 322

Підписано до друку … Формат $60^{x}84^{1/32}$.
Вид. № …. Гарнітура Таймс. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 200 ум. друк.
арк. … Зам № …

Надруковано у видавництві «…»
01030, Київ, …
тел. (38044) …